Не відлюбив свою тривогу ранню...

Не відлюбив свою тривогу ранню...

Василь Стус – поет і людина

Спогади,
статті,
листи,
поезії

Київ,
«Український письменник»,
1993

ББК 83.34УКР6
Н38

Василь Стус повернувся на Україну... Через чотири роки по смерті. Його прах перевезено з табірного цвинтаря, що за Уралом, до Києва, на Байкове кладовище. Усе життя йшов він до свого народу, ніс на плечах тяжкий хрест правди і сумління, ішов, знаючи, що сходить — на Голгофу.

До книги увійшли спогади друзів поета, товаришів по ув'язненню, уривки з листів, вірші, фотодокументи.

Упорядник О. Ю. Орач

Редактори: В. І. Міщенко, Д. В. Стус

Літературно-художнє видання

НЕ ВІДЛЮБИВ СВОЮ ТРИВОГУ РАННЮ...

Василь Стус — поет і людина

Спогади, статті, листи, поезії

Упорядник Орач (Комар) Олег Юхимович

Художнє оформлення Н. П. Берлізової. Художній редактор Л. М. Горошко. Технічні редактори Л. М. Бобир, В. В. Чала. Коректори В. В. Євдокимова, Н. М. Овчарук. Здано на виробництво 23.04.93. Підписано до друку 18.08.93. Формат 84×108$^{1}/_{32}$. Папір друкарський № 2. Гарнітура шкільна. Друк. офсетний. 21,84 умовн. друк. арк., 21,84 умови. фарбовідб., 21,88 обл.-вид. арк. Тираж 15 000 пр. Зам. 573-3. Видавництво «Український письменник», 252054, Київ-54, вул. Чкалова, 52. Львівська книжкова фабрика «Атлас», 290005, Львів-5, вул. Зелена, 20.

Н38 **Не відлюбив свою тривогу ранню... Василь Стус — поет і людина: Спогади, статті, листи, поезії** /Упоряд. Орач (Комар) О. Ю.— К.: Укр. письменник, 1993.— 400 с.

ISBN 5-333-01018-8

Василь Стус повернувся на Україну... Через чотири роки по смерті. Його прах перевезено з табірного цвинтаря, що за Уралом, до Києва, на Байкове кладовище. Усе життя йшов він до свого народу, ніс на плечах тяжкий хрест правди і сумління, ішов, знаючи, що сходить — на Голгофу.

До книги увійшли спогади друзів поета, товаришів по ув'язненню, уривки з листів, вірші, фотодокументи.

Н $\frac{4702640206\text{-}048}{223\text{-}93}$ Б3.30-9-92 ББК 83.34УКР6

ISBN 5-333-01018-8

© Орач О. Ю., упорядкування, 1993

Василь
Голобородько

ПОКЛАВ СВОЄ ЖИТТЯ ЗА УКРАЇНУ...

Кажуть, істинне знання про людину тільки у Бога... Того Василя Стуса, яким він був перед самим собою, бачимо у його поезіях. Я ж говоритиму про нього у власному сприйнятті, про те, ким він був для мене і хто я перед ним.

На що була орієнтована його душа? Чим боліло його серце? Які питання хвилювали його розум?

Він поклав своє життя за Україну, за честь і гідність кожної окремої людини, за майбутню перебудову, яка неодмінно мусить увінчатися успіхом: народ відчує себе справжнім, а не декларованим господарем у своїй країні; українська мова і культура досягне свого розквіту — справжнього, а не лише пропагованого на папері; кожна людина відчує себе громадянином із усіма належними йому правами і обов'язками.

Наше знайомство відбулося навесні, десь у травні 1965 року, на якомусь вечорі у Будинку літераторів. Я тоді навчався на першому курсі Київського університету, Василь був аспірантом Інституту літератури Академії наук. З мого боку це було справді знайомство, адже я не знав ні його поезій, ні його самого. Василеві доводилося вже читати мої вірші — і публіковані, і в рукописах. Вже згодом я чув від інших знайомих, що Василь відразу ж став великим симпатиком тих моїх перших спроб. Це, мабуть, було причиною того, що він звернув на мене свою увагу й захотів познайомитися особисто.

Того гарного травневого вечора ми довго розмовляли. Пам'ятаю, з яким великим захопленням він говорив про Льва Толстого, переповідаючи окремі місця з його творів, і пізніше мені неодноразово довелося слухати такі ж захоплені його відгуки про твори інших письменників — не лише українських, а й росіянина Василя Бєлова, киргиза Чингіза Айтматова, про багатьох європейських літераторів і мислителів — сучасних і про тих, хто жив давніше. Виокремлення того чи того письменника з-поміж інших ніколи не йшло за національною ознакою, а тільки за ознакою значущості створеного. Кохався в німецькій літературі: Гете, Рільке,

Брехт — перекладав їхні твори з німецької, писав про них поезії і статті, мав їх у своїй душі.

Коли б доля була прихильнішою до нього, а час сприятливішим, який блискучий науковець був би з нього! Кожен, хто читав його глибокі розвідки чи то про Павла Тичину, чи то про Бертольта Брехта, чи про молодого поета з «київської школи», чи то інші статті (деякі з них були надруковані, деякі так і залишилися в рукописах), поціновував ті роботи дуже високо.

Але Василь Стус зробив інший вибір: громадські справи поставив вище кар'єри науковця, вище справ особистих, приватних. Власне, вибору й не було, адже він ціле своє життя лишався однією особистістю, жив одним: відстоюванням справедливості — і в міжнаціональних стосунках, і в соціальній сфері, і в ставленні всемогутньої держави до окремої особистості.

Дуже не любив Василь Донбасу, хоч і жив на Донбасі у самій «столиці» шахтарського краю. Так, він бачив наслідки інтенсивної індустріалізації того краю: безладне (хто наважиться сказати, що цілеспрямоване?) перемішування народів, з поступовою їх денаціоналізацією та русифікацією. Українські школи на цій українській території зникали одна за одною. 1964 року, у час мого вступу до Київського університету на українське відділення філологічного факультету, україномовна семирічка у моєму рідному селі була переведена на російську мову, якою лишається й дотепер. Місцева преса виходила в основному російською мовою. І все це робилося на тлі нібито неважливості й непотрібності підкреслювання та відстоювання національної приналежності, на тлі офіційних заяв про нібито розквіт націй і національних культур. І ставлення до навколишнього середовища було відверто споживацьке, грабіжницьке — Донбас перетворювався на великий смітник, зовсім не придатний для життя. Усе це бачив Василь і розумів, що проблеми денаціоналізації не були суто донецькими, вони стосувалися всієї України, і Донбас уже тоді наочно демонстрував, у яке суспільство може перетворитися в недалекому майбутньому вся Україна. На превеликий жаль, ні Василь, ні я, ні інші, хто серйозно задумувався над цим, не помилилися...

Так само, як не помилявся Василь і в ставленні до тодішніх колгоспів, не раз із болем у голосі говорив про те, що сталінські колгоспники, декларовані грома-

дяни,— це ті самі покріпачені селяни, позбавлені паспортів, безправні й беззахисні перед сваволею голів та бригадирів. Умови життя і праці колгоспників були відомі йому не з чуток, адже дитинство Василя минуло у селі на Вінниччині, він бачив усе своїми очима, бачив матір свою, яка гибіла на колгоспному полі з ранку до темряви, отримуючи за те символічний трудодень. І чи ж може людина, яка не соромиться називати себе людиною, бачити все те і не говорити про те вголос, замовчувати, ніби того всього не існує, не протестувати проти тих, хто влаштував і підтримував такий стан речей, хто охороняв так несправедливо влаштоване життя?

Василь не мовчав. Не мовчав і тоді, коли після короткочасної «відлиги» знову запрацювала репресивна машина: влітку 1965 року були заарештовані, а потім і засуджені представники молодої творчої інтелігенції з Києва та Львова. Насувалися похмурі часи реставрації сталінізму із усіма сумними для народу наслідками. І хоч повної тієї реставрації не відбулося, наступники Сталіна де в чому навіть перевершили свого кривавого вчителя: денаціоналізація на Україні поширилася небачено, грабіжницьке ставлення до навколишнього середовища набрало ще моторошніших розмірів: мертві рукотворні моря, мертві отруєні поля, мертва чорнобильська зона...

Василь виступав на захист заарештованих, знаючи про цілковиту безвинність їх та про вигаданість висунутих проти них звинувачень. Лише за протест проти сваволі власть імущих та за природне, людське співчуття до несправедливо покараних осіб Василя звільнили з Інституту літератури.

На той час я вже не вчився у Київському університеті: після моєї невдалої спроби перевестися до Київського театрального (прагнув навчатися на факультеті кінорежисури) я за власним бажанням покинув університет, трохи випередивши події, бо негативне ставлення до мене комсомольської організації факультету (звичайно ж, під впливом партійної і особисто парторга факультету) вже відчувалося: на комсомольських зборах мені вже робилися закиди, що я не виконую жодних комсомольських доручень, замовчуючи, що ніхто ніяких доручень мені не давав. Я розцінював це як причіпки, знаючи, що єдина моя «провина» — у спілкуванні з людьми, на яких накинули недремне око репресивні

органи. У справедливості власної думки я впевнився, коли з Київського університету почали відраховувати студентів лише за те, що вони були знайомі й спілкувалися з шестидесятниками. Один за одним, не за власним бажанням, покинули Київський університет Микола Холодний, Василь Рубан, Віктор Кордун, Надія Кир'ян, Петро Марусик, Микола Воробйов.

На 1966—1968 роки (тобто до того часу, коли в червні 1968 року мене призвано на військову службу) припадає час найчастіших наших з Василем зустрічей. Восени 1966 року мені вдалося поновитись на другому курсі Донецького університету, але вже в кінці року мене відрахували за, як сформульовано в наказі, «дії, не сумісні зі званням радянського студента, порушення (якогось, не пам'ятаю числа) параграфа статуту Донецького університету та за систематичні пропуски занять і неуспішність». «Злочин» мій полягав у тому, що я в гуртожитку тримав, читав й іншим студентам давав читати роботу І. Дзюби «Інтернаціоналізм чи русифікація?». Про що йдеться у тому певному параграфі статуту Донецького університету, я й досі не знаю, бо ніхто мене зі змістом статуту, і з тим параграфом зокрема, не знайомив. Пропуски занять та неуспішність додали для повноти підстав, бо до занять мене не допустили ще перед початком зимової сесії. З гуртожитку мене також виселили ще задовго до появи наказу про відрахування.

Василь, тільки-но дізнався про мої пригоди в університеті, декілька разів відшукував можливість приїхати до Донецька, щоб морально підтримати мене у ті нелегкі дні, також хотів бути в курсі ганебної справи, на якій добре погрів руки професор університету І. І. Стебун, фігура досить зловісна в українській літературі. Не забувається й моя разом з іншими добрими знайомими-донечанами (пізніше вони виїхали з Донецька в інші міста) гостина у Василевих батьків...

Майже двадцять років, аж до 1987-го, довелося мені перебувати у невимовному стані повного безправ'я — без прописки, без постійної праці, без засобів до існування, зі щоденним чеканням перемін у житті на ще гірше, у невідомості щодо своєї подальшої долі... Відразу ж після виключення мене з Донецького університету я жив у рідному селі у батьків, інколи приїжджаючи до Києва. Найчастіше знаходив притулок у Василя: багато переслідуваних і бездомних мо-

лодих поетів могли розраховувати на нічліг у його домі. В той час, на відміну від пізнішого, що настав після січня 1972 року, тиск на переслідуваних іще не набрав тотального характеру: відраховували з вузів, звільняли з роботи за набутим фахом, «били по кишені», але ще була можливість друкуватися. Пам'ятаю Василеві публікації: статтю про Брехта в «Жовтні», добірку віршів у «Донбасі», переклади поезій Лорки та Рільке, дещо він друкував під вигаданим ім'ям. У видавництві «Радянський письменник» довгий час лежав рукопис його збірки «Зимові дерева», та, незважаючи на позитивну рецензію І. Драча, збірка ця не з'явилася друком...

Від січня 1972 року почалися засудження — на максимальний, передбачуваний певною статтею карного кодексу, термін виправно-трудових таборів. Ім'я Василя Стуса було вилучено з літератури. З перспективи сьогоднішнього дня — часу перебудови — особливо помітно, що переслідування велося не стосовно до окремих людей за їхні окремі вчинки, а являло собою цілеспрямовану боротьбу проти талановитої молодої української інтелігенції, тобто було повторенням здійснюваного у 30-ті роки винищення української інтелігенції, хоча й в іншому, може, пом'якшеному вигляді, але із бажанням врешті-решт мати ті самі наслідки: оніміння і омертвіння українського життя, яке у часи «відлиги» почало оживати й набирати голосу.

Що може окрема, беззахисна в такому суспільстві людина протиставити всемогутній репресивній машині? Лише стійкість, витривалість свого духу, вірність самому собі і своїм переконанням. Лише окремим людям вдається це здійснити: пройти через усі муки і страждання і не зрадити себе. Жити із відчуттям абсолютної безперспективності життя — це свідомо обрати шлях загибелі, але це не самогубство. Так жити — свідомо жертвувати собою (аж до смерті включно) у відстоюванні своїх переконань.

І Василь обрав цей шлях.

Найбільше обурювався він насильством, багато думав над цим потворним соціальним феноменом, багато разів говорив про нього. Говорив про особливу закономірність, яку виявив іспанський мислитель Ортега-і-Гассет щодо проникнення насильства по вертикалі, від однієї суспільної формації до іншої, навіть до прямо протилежної попередній.

У час, коли багато хто з людей бачив і розумів, що коїться в нашому суспільстві, але ховав свій протест глибоко у власній свідомості, Василь Стус використовував будь-яку нагоду, аби свій протест висловити. Всі пам'ятають його сміливе і беззастережне поводження в столичному кінотеатрі «Україна» на перегляді фільму Сергія Параджанова «Тіні забутих предків». Бачив я його листи-протести на захист засуджених до Президії Верховної Ради УРСР. Взагалі, він з огидою ставився до боягузства або до того типу поведінки, що його називають «хід конем»: Василь робив усе чесно і прямо, як і належить чинити вільній людині.

Чи робив Василь із своїх знайомих і прихильників власних однодумців, тобто чи займався коли-небудь тим, що в поважних документах кваліфікується як «агітація»? Скільки я знаю Василя, він цього ніколи не робив, вважав, що кожному відкривалися очі на дійсність самотужки. Тим, хто жив у цьому суспільстві і не бачив його важливих недосконалостей, Василь співчував. Але ніколи не переконував у тому, у чому не можна переконати людину, яка помиляється.

Друзів у Василя було багато, товаришував з багатьма, найбільше тягнувся (і до нього тягнулися) до переслідуваних, а їх у ті роки було чимало: не всі вони були приречені на поневіряння у мордовських та уральських таборах, декому вдалося затулити рота без притягання до «кримінальної відповідальності», до декого було застосовано інші (не табірні) форми переслідування.

Душа Василева була відкрита багатьом, але він ішов власним шляхом. У цьому його сила і приклад.

Були серед тих людей, з ким Василь спілкувався, і випадкові люди, але вони довго біля нього не затримувалися, через короткий час відходили. Адже Василь був втіленням чистоти, прямоти, чесності і цього, не висловлюючи, вимагав від інших. Але не всі здатні творити товариську спільність на вищих духовних принципах, поминаючи побутові чинники. Та й усі ті люди, які зазнали найбільших переслідувань, включно із довготривалими термінами у таборах, були схожі на Василя Стуса — чистіших, чесніших, пряміших людей поза їхнім товариством рідко доводилося мені зустрічати у моєму житті.

Василь якось по-особливому любив слово, відчував

його смак. Одного разу йому так сподобалося слово із вірша Миколи Вінграновського «ословитися», що він його вжив у своєму вірші, у рядках цього ж вірша подавши джерело, з якого так ним облюбоване слово було почерпнуте. Тут, до речі, мушу сказати, що Василь надзвичайно високо цінував поезії М. Вінграновського, багато з них читав напам'ять, багато дуже гарного сказав про них. Пам'ятаю, я якось висловив бажання прочитати Вінграновського якнайбільше (на той час існувала тільки видана ще 1962 року збірка «Атомні прелюди»). Василь невдовзі розшукав рукопис М. Вінграновського (це були ті вірші, що склали потім другу збірку поета під назвою «Сто поезій»), і ми кілька днів разом читали її на лавці під соснами у Святошині. Читали вірші, курили й говорили про високу поезію. Крім свого надзвичайного захоплення творами Вінграновського, Василь любив цього поета і просто як людину, вважаючи, мабуть, слідом за Чеховим, що в українському поетові все має бути красивим і досконалим: і поезії, і сам поет. «Ніби кільканадцять попередніх поколінь цілеспрямовано трудилися над тим, аби сформувати такого красивого чоловіка, як Микола»,— так він підсумовував своє захоплення ним.

У вересні 1985 року Василь Стус помер. Помер у таборі. За стійкість у своїх переконаннях, за послідовність їх висловлювання і безкомпромісність у їх обстоюванні. Такі люди, як Василь Стус, в той час не були потрібні, вони вважалися ворожими суспільному ладові. Усе найцінніше, що може бути в людській особистості, в той недалекий час вважалося непотрібним і ворожим...

Дякую долі за те, що випало мені бути знайомим із Василем Стусом, спілкуватися з ним і пройти із його образом у душі через життя.

Вірю в день духовного воскресіння Василя Стуса, коли будуть видрукувані всі його поезії та публіцистика.

Вірю в здійснення мрій і сподівань Василя Стуса: у соціальну розкріпаченість людської особистості, у розквіт України.

Марія Стус

СЛАВНИЙ БРАТ МІЙ

...Дуже рано — десь уже в вісім місяців — став він ходити, розмовляти теж почав рано. Був слухняним сином своїх батьків, а мені славним братом. І хоча я за нього старша, але чомусь вважала, що не я, а він од мене старший. Була в нього якась витончена вихованість, рівновага, знання.

Ми дітьми часто затівали гру — мандри по містах на географічній карті: хто швидше знайде «місцезнаходження» іншого. Де б я не «заховалась», він мене знаходив дуже швидко, бо, взагалі уважно і зацікавлено ставлячись до всіх наук у школі, географію знав теж відмінно. Ми з ним дуже були зраділи, коли нарешті вдалося придбати словник іншомовних слів, і теж грали — хто знає більше слів. Він і тут був попереду.

У 5—6 класах (а вчився він у чоловічій школі) редагував стінгазету, вміщуючи в ній свої римовані — з влучним гумором — замітки. Я б так не зуміла.

Доволі рано навчився грати на гітарі, опанував шахи, завзято ганяв футбол. Взагалі, за що б він не брався, все в нього виходило, бо до всього — і до навчання, і до захоплень ставився серйозно, з чуттям відповідальності і заінтересованості. Він наче відчував, що життя його коротке, марно часу не губив, завжди був у роботі.

Хоча зростом був найменшим, бо ж і наймолодший він був у класі, все ж друзів у школі мав чимало, і вони його мали за свого ватажка. Спочатку ріс повільно і витягнувся вже аж у десятому класі, в шістнадцять років.

Найулюбленішим заняттям його було читання книг. Пам'ятаю, у нас у 1946 році на квартирі жили п'ятеро дівчат з Саратовської області. Одна була вчителька, хоч і працювала не за професією. Вечорами по роботі вони, було, не раз просять його: «Вася, почитай нам!» Їх дуже тішило, що таке мале хлоп'я і отак виразно, з такою душею читає, особливо українські книжки — мова їм була цікава.

До інституту поступав без іспитів — школу закінчив з медаллю. А літом, коли його однокласники готувалися до вступу, він працював на залізниці і заробив собі грошей на радіолу — «Україна», здається.

З 1957 року ми з ним бачилися хіба що по святах, бо

він просиджував днями в бібліотеках. Хоч і філармонії не минав, і на театральні прем'єри вчащав, навіть і мене кілька разів водив до театру.

Потім була Кіровоградщина, армія, Горлівка, Київ. А потім... Потім все вам відомо...

Зінаїда Кононученко

ЗГАДУЮ ДОБРОМ...

Я училась в одній групі з Василем у Донецькому педінституті.

Він був наймолодший у нашій групі. Поступав як медаліст — без екзаменів. Скромний, з учнівським портфелем, найпершим з'являвся в аудиторії № 38, сідав за першу парту і відкривав якийсь підручник. У нього в портфелі завжди було що читати: Кант, Ніцше, Монтень, Фейєрбах... Ми тільки очима кліпали.

Самотужки вивчив латинську мову. Добре знав німецьку. Я бачила, як він читав Гейне в оригіналі, без словника. І на лекціях з німецької мови перекладав текст без словника, читав «з листа». Але відповідав тільки українською мовою. Викладач Семерніна прохала Кіру Борисковську перекладати їй російською мовою Васин переклад з німецької. Сміх, та й годі! Тільки набагато пізніше я зрозуміла тодішню Василеву позицію.

Ніколи не козиряв своїми знаннями, не принижував нас, хоч ми порівняно з ним багато чого не знали. І з викладачами завжди був дуже чемний, поважав їх, навіть коли сам знав більше. Так було з старослов'янською мовою, мовознавством, порівняльною граматикою: «Я десь читав про це, можливо, сам не розібрався...»

Пам'ятаю, як Василь одного разу приніс в інститут лист від Рильського — відповідь на Васину критичну статтю з приводу якоїсь збірки (вже не пригадую якої). Це можуть підтвердити Дорошенко Борис, Міщенко Володимир, вони теж учились в нашій групі.

Я вдячна Васі. Зв що? А ось послухайте.

У квітні 1959 року одержали в інституті рознарядку, куди розподіляти випускників. Найкращі місця поки що не розподіляли. Почали з районів. Дійшла черга

до Кіровоградської області. Ніхто не бере туди призначення: день сидимо, другий... Ніхто не згоджується. На третій день я вирішила погодитись брати Кіровоградську. Сказала про це дівчатам. У мене були батьки. Пільг ніяких. Випадає тільки їхати на Кіровоградщину. Коли підходить до мене Вася і говорить: «Не йди поки що туди, на комісію, спочатку я зайду. Мені скоро до армії, то візьму Кіровоградщину!» Він так і зробив. А я залишилась в Донецькій області, в місті Краматорську.

І всі ці роки в душі згадую Васю добром і вдячністю.

Іван Середа

ЦОКАЄ ГОДИННИК

...Скільки людей розумних, хороших загублено! Так уже воно повелося у нас: за життя — хула, після смерті — хвала і навіть поховання останків на Байковому кладовищі...

Знав я Васю Стуса особисто, хоча, буду відвертим, про те, що він пише вірші, очевидно, у той час не тільки я не відав.

Батьки його тоді жили в Донецьку, він часто гостинно нас запрошував додому, від чого ми не завжди відмовлялися. Майже щодня після лекцій та семінарських занять заходив до нас у гуртожиток, до кімнати № 35. Пам'ятаю, якось сказав йому: «Добре тобі, Васю: ти тутешній, а ми рідко коли буваємо вдома...» Він: «Перевага невелика. Вам же, хлопці, я щиро заздрю: ви всі тут разом — спілкуєтесь, дискутуєте, у мене ж вдома такої змоги немає».

...Високий на зріст, худорлявий, стрункa тверда постава, рішучі колючі очі з-під густих нахмурених брів, різкий цілеспрямований профіль, гострий, допитливий розум, безмежна закоханість у слово материнсько-батьківське, бентежна тривога за його майбутню долю — таким запам'ятався Вася Стус (вибачайте, що там називаю його, а не офіційно — Василь Семенович; так ми його звали завжди, так ніжно ймення його звучить у моєму спомині і до сьогодні).

...Лежить ось переді мною на столі годинник —

згадка про нього. Коли ми закінчили влітку 1959 року інститут, вирішив, не гаючи часу, виїхати на місце призначення. Звернувся до нього: «Васю, не буду чекати «підйомні», ти місцевий, вишлеш мені їх, а я на них, нарешті, куплю годинника собі» (таким, як ми, у студентські роки сутужно було придбати цю... екзотичну річ). «Добре, Ваню, виконаю твою просьбу, але,— напівжартома додав,— при одній умові: хай той годинник завжди нагадує тобі про мене».

...Розмірено цокає механізм переді мною (ось уже 31-й рік!), а мені здається, що то пульсує серце незабутнього товариша, якого так передчасно загнали в домовину...

Анатолій Лазоренко

ШТРИХИ ДО ПОРТРЕТА ВАСИЛЯ СТУСА

Ранньої весни нас послали на педагогічну практику — мені, Міщенку і Стусу випало їхати до села Максимільянівки, що в Мар'їнському районі.

І вирвався я в дорогу у черевиках. Аякже, молодий учитель, та й дівчата там, мабуть... Благополучно дістався автодорогою Донецьк—Запоріжжя. Зійшов з автобуса напроти села. До нього кілометра півтора, але йти, та ще й у черевиках, було немислимо. Земля тільки-но відтанула, і до Максимільянівки від траси тяглися глибочезні сліди від автомобільних коліс. Пройти там без чобіт годі було й думати. Проїжджий чоловік насмішкувато подивився на моє взуття, пояснив, що мені повезе, якщо дочекаюсь машину, котра повезла молоко до міста, і якщо не зламається трактор, що має буксирувати машину від траси до села, бо своїм ходом та не пропхнеться. Словом, привезли мене до колгоспної контори, а зійти з кузова не можу — кругом непролазна багнюка. Що робити?

Коли це бачу — від колгоспної контори йде Василь із гумовими чоботами в руках.

— Так і знав, що ти влипнеш в цю історію! Теж мені городянин! — зсаджує з машини і встромляє в чоботи. А вони завеликі — вгрузають у чорнозем і присмоктуються міцно, хоч вискакуй з них.

У конторі нам виписали по півмішка картоплі, аби не охляли з голоду. Поселили недалеко, у вдови.

* * *

...Вступили ми з Василем у 1954 році на українське відділення педагогічного інституту з чотирирічним циклом навчання. А вже наступного року нам оголосили, що термін навчання в нас буде університетський — п'ять років, а факультет перетворюється на історико-філологічний. Наші наставники зліпили докупи повні чотирирічні курси історії і філології, тож мусили ми опанувати за п'ять років те, що наші попередники мали б вивчати за вісім років. Отож за правило стали майже щодня чотири навчальні пари.

Так сталося, що одного осіннього дня 1956 року, чимось дуже схвильовані, викладачі повідомили, що відбудуться якісь важливі збори. Очманілі після восьми годин слухання лекцій, голодні й злі, проклинаючи ті збори, ми сходилися до актового залу. Та після оголошення секретарем партбюро порядку денного ми вже забули про все на світі. Нам зачитували постанову ЦК «Про подолання культу особи Сталіна».

...Ми виходили спантеличені вкрай. Як же так?! Що трапилося?! У нас були ще в пам'яті березневі дні 1953 року. Як на траурних мітингах люди щиро, відверто плакали, запитуючи один одного: що-то воно буде тепер? Немає вождя народів!.. Ми вчили історію партії за єдиним підручником — «Коротким курсом ВКП(б)», ми сумлінно конспектували «Питання ленінізму», дивуючись мудрій прозорливості сталінської думки, а от-от зовсім недавно штудіювали геніальну роботу вождя, де «всезнаючий теоретик» вщент розгромив вульгарно-соціологічні погляди академіка М. Я. Марра.

Пам'ятаю, коли ми вивчали цю роботу, хтось із однокурсників захоплено сказав:

— Яка людина! Мабуть, немає такої галузі, де б він не міг достеменно розібратися у самій суті питання.

— Аякже! — вихопився Василь.—Добре використано матеріали всесоюзної дискусії мовознавців...— Раптом осікся і повільним, розгубленим поглядом обвів усіх присутніх, ніби зважував, хто першим побіжить «закладати» його особістам. Був 1955 рік...

* * *

Влітку 1957 року відбулась наша діалектологічна експедиція до Савур-могили. Обрали ми саме цей район тому, що з українських дум лише єдина безпосередньо пов'язана із донецьким краєм — «Дума про втечу трьох братів з Азова, з турецької неволі». Наш викладач діалектології Ф. І. Горчевич поставив перед нами завдання: визначити, звідки пішла назва могили, які перекази про неї збереглися, місце Савур-могили в козацькій історії, записати пісні, легенди чи перекази про заснування Савурівки.

Ой то не тумани вставали,—
Як із землі турецької,
Із віри бусурменської,
З города Азова, з тяжкої неволі
три брати втікали.

Одного літнього ранку вирушили із Донецька на автобусі четверо бурсаків: Василь Стус, Володимир Міщенко, Микола Колісник і я. Всі — члени літературного об'єднання, щирі прихильники усної народної творчості.

...Савур-могила вивищувалася над степом і здавалася зовсім близькою. Звернувши з траси, ми попрямували до могили степовою дорогою. В автобусі був протяг, приємна прохолода, а тут, у степу, стояла глибока, настояна на травах і полуденному сонці спека. Більш-менш бадьоро подолали ми кілометрів зо два. Спека все посилювалася, легенький вітерець зовсім ущух, і по тому, як ми все більше розімлівали, вивітрювався наш ентузіазм. Ось уже хтось ніби самому собі сказав, що, мовляв, воно краще було б автобусом, інший, ніби розмірковуючи, висловив припущення, що не завадило б було заздалегідь краще вивчити дорогу. Настрій зовсім підупав, коли хтось звернув увагу на те, що от ми чапаємо-чапаємо, а Савур-могила не наближається — як бовваніла, так і бовваніє у розпеченому мареві. Я намагався ся-так поправити становище читанням по пам'яті:

Побило козаків в полі
Разом три недолі:
Перва доля — безводдє,
Друга недоля — безхліб'є,
А третя — буйний вітер із ніжок валяє,
До Савур-могили доходжає,
На Савур-могилі безпечно оддихать лягає,
Із неба води й погоди дев'ятого дня дожидає...

* * *

А потім було листування. Ось декілька Василевих листів, що залишилися після багатьох моїх переїздів з місця на місце.

«5.10.59 р.

Любий друже!

Я зазнав тієї радості, яку мені приносять розмови з тобою або твої листи. Це велика розрада — почати злагоджений перегук сердець, координуючи його нехай і листовно. А я був утратив надію. Думав, у тебе там маса клопотів — чого доброго? — а чи не забрили тобі лоба? Дуже радий за тебе, що ти як слід влаштувався. Я теж. Хоч одержую 611 крб. на руки, хоч сварюсь з сильними миру (ти впізнаєш у цьому давнього Василя?), але я радий, бо я — атакуючий.

Часто нападає «хандра», як говорив М. Р-ий[1]. Від того, що я далеко од дому, більше — од того, що умови праці несприятливі, ще більше — од того, що я, зробивши «вилазку» в село, якимось бар'єром а чи відгороджуюсь од людей, а чи вони од мене. Це трохи забагато сказано, але коли нема тісних зв'язків (і перспектив немає), то проти цього не дуже й заперечуватимеш (дозволяю собі цю розкіш, як листу, адже тут не говорять так).

Уявляю тебе, змученого роботою, трохи зажуреним...

Читаю мало. А роботи до біса. Електрика буває не завжди. Та це такі дрібниці, що про них не хочеться писати, бо це було б забагато для них. Пише мені Боря Д., Віктор із Львова, котрий має в Бозі надію скоро замітати гостинні вулиці Сталіно. І він, здається, має рацію. Плани мої на майбутнє — такі ж самі. Пише мені й мій Кость Тесл.(енко).

Ти надіслав мені свого вірша, котрий здається тобі «насмішкою». Я його з задоволенням прочитав. Окрім штампів, «неизменных», як завжди, є ряд інших штучних красивостей (квіти, що в собі ховають грози).

Відрадна скупість (місцями), ота економія паперу, що, приміром, для М. Колісника стала свідченням його зросту. Інтересний підхід до теми. Все ж місцями — вірш рідкуватий, «жидковат». Ти в ньому стоїш на слизькій середині. Навіть не можу сказати, чому са-

[1] Максим Рильський.

ме і в чому це виражається — ніби між двома поетичними крайнощами.

Інші листи до мене. О. Комар раптом заскиглив, зробивши міну Чайльд-Гарольда. Шурик Денісович молодець, він скептик в душі, і навіть жарти його важкі, часом невдалі, але приємні — навіть невдалістю і насмішкою над собою.

Вірші мені пишуться тільки під час спогадів, і вони — я це часто помічаю — якось бічні для мене. Себе я в них не виливаю. Це так. Фіксація настроїв, але це ж не поезія. Очей нема, і духу нема. Може, через це їхній холод здається тобі повівом класичності?

Мені приємна часом саме ремісничa сторона справи — у віршах. Тоді є що робити — тесати їх і підтісувати. Ось один з підтесаних. Я радий, що ти трохи чув його там, біля Вел.-Анадоля.

ТИША

Люблю довілля степове безкрає,
Могутні м'язи рідної землі,
І запах чебрецю, і жайворонків крик,
І ластівок тривогу.
Де трактор безупинно думу тче,
Мов трудівник, що в срібній самотині
Звіряє в тиші добрий плин буття
До незміримого прибою — волі
Людського серця.
Де коник, заховавшись у траві,
Бездумно так стриже собі помалу,
Не знаючи ні горя, ні тривог
У маєвім мигтінні.
Отам, де креслячи невтомною рукою
Якісь недовідомі письмена,
Блукає осінь. Лунко дзвонять шпори
У неї на червоних чобітках.

Вибач, що пишу брудно, бо пишу по пам'яті. Тоді більше виправлень і більше критицизму.

І ще один, «Мандри».

Тікає далина...
Пливуть і думи, й хмари...
Пий, го́лубе, вино!
Земля сп'яніла аж до дна...
Кудись пливем з тобою.
(Так низько-низько над водою
Ви́сить прозорий сум...)
Краю! Мій добрий обрію!
У сизуватій млі,
Там, де розтав вишиваний рукав,
Лишилось серце.
І ось:

На розквітлому лузі
Стежка сміється.
Танцюють волошки
Під вітру спокійний прибій.
Спинися на хвилю.
Отут, де грасується поле,
Де кульбаба мріє,
Спинись. На розквітлому лузі.

Редакція районова мені не відповідає. Я потроху джигую, а коли ти мене не забув, то здогадуєшся — як мало я джигую. Хоч ніякого платонізму я собі тут не дозволяю.

Пиши. Твій щирий *Василь.*

4.11.59 р.

Здрастуй, Толік!

Вибач за довгу мовчанку. Я навіть не розумію, як це я тебе не повідомив раніше за ті події, які перевернули усі мої плани, поставили сторч головою самого і закрили переді мною шлях важким шлагбаумом.

Пройдуть 3 роки солдатчини, 3 роки молодості і — зараз видає.— 3 найенергійніших роки людського життя —22—25 рр.!

Я досі не знав, що таке солдат. Я не знав, що його ще треба і жаліти. Служу я в Лубнах, на Полтавщині,— хоч тут повезло. Маю стати зенітчиком, може, й піхота, але це не так важливо. Їздив я додому — з 17 до 24 жовтня був удома, бачив Колю Колісника, Володьку Міщенка. Спасибі їм.

Часу мало. Читати-писати нічого не можна. Оце важко. Хлопці-друзі в більшості розвинені, енергійні, і це скрашує смуток. У Гайвороні була змога залишитись в райкомі (інструктором), але не залишили, хоч я і мав бажання (адже я вибирав би між армією і райкомом).

Чудесні проводи влаштували в селі — учні, педколектив, знайомі. За селом я жалкую, хоч, признаюсь, живучи в селі, замало його любив. Хороші люди скрашали мені печалі, злі підбадьорювали мене, байдужі активізували мене. Це сільське оточення було — як для мене — незвичайним і через це, здається, дало мені велику користь. Нові люди, звичаї, навіть побутові дрібниці — по-новому тішили і подразнювали мене.

Толя! Пиши, як там твої успіхи, як живеш, працюєш. Надішли мені свої вірші, хоч парочку — з тих малих, нефілософських, од яких свіжо пахне «молодою Тичи-

ною», од яких пахне весняним духом. Я на цьому закінчую. Привіт нашим, коли кого побачиш.

З привітом, *Василь.*

28.07.62 р.

Анатолію,

у Володимира М. нещодавно дістав твою адресу. Власне, і дізнався про твою долю, хоча думав, що ти по-старому вчителюєш, а то й, переставши бігати в козачках, і директорствуєш. Про себе скажу, що місце для тебе я звільнив, тобто повернувся додому тоді, коли тебе було забрано. Маю одну зірочку збоку, витерпів малу операцію в армії (це вже сприймаю зараз за жарт, а колись було гірко).

Але замовкаю, бо все це не те, про що тобі слід писати. Де ти служиш? Як там повчають тебе сержанти, старшини чи замполіт? Чи не командує часом тобою вивідний[1]? Чи не відкриваєш ти для себе ті типи, які малювали грубо і багатотелесо деякі наші класики — той тип полтавчанки, який знайомий від Котляр-го до Лялі Гончара?

Тобі повезло — з Полтавою. Я був радий Лубнам, правда, без казарм, а все ж було мило. Коли є гріхи, спіши за решту часу виправити, щоб виїзд на екзамени був легким, не таким, як мені, коли пригадали все і цвікали в очі за моє запорозьке сидіння.

Чи є що читати, за чим скучаєш і за ким сохнеш?

Деякі новини, Борис одружився, Колісник теж, у Міщенка донька, у Комара — майже збірка, у Устенка[2] — якась праісторична сокирка, з котрою наші предки ходили в караул.

І. Дзюба, критик, згорів на командировці у Львів — там багато базікав, І. Драч — перекладає, як і Павличко. Стельмах правдами і кривдами написав роман «Правда і кривда», про котрий можна сказати: багато галасу даремно. Чудовий роман Антоненка-Давидовича «За ширмою», чудовий Є. Гуцало «Люди серед людей» (автор — хлопчина з 37 року). Ось так.

Було у нас, з 35-ї[3], збіговисько у червні. Був навіть Середа з Запоріжжя. Випили-вихилили, напилися-поду-

---

[1] Натяк на гауптвахту, на якій Василь сидів неодноразово «за пререкания с начальством».

[2] *Валентин Устенко* — історик — надія археологічної науки України. Трагічно загинув.

[3] 35-та кімната студентського гуртожитку.

ріли. Серед найдурніших був автор цього листа — крикун і п'яниця (досвід набуто на солдатчині).

Б'ю в двері редакцій, але поки без успіху. Кожний собака хоче носом ударити по заду. Не вельми приємно оббивати високі пороги!

Коли що буде — сповіщу. Бажаю успіхів. Будь спокійним, я думаю, що все буде гаразд. Прописуй за Полтаву. Чи це хутір, а чи містечко? Що там цікавого?

З 10 липня уже працюю, бо, як солдату, мені дали відпустку на 24 дні.

Вибачай, що такий безглуздий лист. Чи пишеш вірші? Коли так, то по змозі черкни з парочку.

Щасти робі!

З привітом *Василь.*

1.10.62 р.

Толік!

Вибач, що я довго мовчу. Даремно ти розгублюєшся, вагаєшся щодо своїх минулих ідеалів. Це — найнеприємніше. Коли ми почнемо хитатися, як ти пишеш, то що буде з рештою? Тут один мій знайомий — з нових — має таку оптимістичну голову, що тільки позаздриш. Чи були факти — в історії — такої багатомільйонної асиміляції? А ні ж? Чи не забагато нам хочеться для цього часу? (Я сам чую — цей другий аргумент не дуже певний). Не губись. Знай! Поки ми тут, все буде гаразд. (Це аргумент чи не найсильніший). Зараз у молоді — літературної і співчуваючої — є дивні нахили оригінальничати навіть за рахунок нац. почуття — його посилення — коли не в душі, то хоч в плані «стильової» специфічності. Це дурниці, але ж...

Придбав «Атомні прелюди» Вінграновського — чудового поета і патріота. Він учень — учень Довженків.

За казан не думай — хай там плавляться кольори, однак кожен з них впливатиме на інший. Твій лист — то фальцет в голосі. Це так. Бережись його, бережи свій голос, як віру, як серце. (...)

Виходить «Соняшник» — збірка Драча. Можен обох їх придбати, в місті буваючи. Не губись, Толік. Важко бува — я розумію тебе. Але ж це і дає дещо — стаєш хоча б спартанцем і в якійсь мірі гандистом.

Коли вийде 5 номер альманаху «Донбас» — при твоєму бажанні можу вислати. Там мене нібито дають під рубрикою «Зеленые всходы».

Бувай. Не сердись.

Чи пишеш ти зараз вірші? Коли пишеш — шкрябни якогось.

Може, є у тебе зольдатські? Але — бувай. Я вже чую, що до тебе гука старшина. Зайвий раз кусків (я любив казати там — «шматків») не варто дражнити.

З привітом, твій *Василь.*»

* * *

Першою серйозною публікацією Василя Стуса була добірка віршів в «Літературній Україні» з добрим напутнім словом Андрія Малишка. Потім дослідники називають публікації поезій Стуса в «Дніпрі», «Вітчизні», чомусь обминаючи його зв'язки з журналом «Донбас». Там ще 1962 року в п'ятому номері «Донбасу» була опублікована його добірка віршів.

З березня 1963 року Василь працює літературним редактором газети «Социалистический Донбасс». Він бере активну участь в роботі обласного літературного об'єднання і стає одним із його незаперечних лідерів. Авторитет його настільки високий, що, коли керівництво журналу «Донбас», перелякане гострими виступами Стуса, вирішило відхилити наступну добірку поета і, розуміючи, що просто відфутболити його не можна, воно попросило виконати цю делікатну справу відомого поета Євгена Летюка. У четвертому номері журналу за 1963 рік з'явився «Відкритий лист молодому поетові Василеві Стусу». Євген Миколайович Летюк — людина чесна, інтелігентна і відверта. От і вийшла замість розгромної статті мудра бесіда літератора із початківцем. Про поезії Василя Стуса Летюк писав: «Прочитав я їх, і вони полонили мене своїм сонцелюбством, тонким ліризмом, чудовим відчуттям пейзажу». Тут же Летюк вказує на прямі і непрямі наслідування Павла Тичини, на «хаотичне нагромадження непотрібних, хоч і соковитих фарб, що нагадують відомих вангогівських голубих коней».

Трагічно-пророчими виявилися останні рядки відкритого листа Євгена Летюка: «Серед багатьох молодих поетів у нас на Донбасі саме Ви подобаєтесь мені своїм прагненням нового, своїм неабияким знанням нашої чудової мови. Тому саме я й наважився писати Вам. І, гадаю, Ви прислухаєтесь до моїх скромних міркувань, може статися так, що й вони в якійсь там мірі стануть Вам у пригоді. Що ж до мене, то великою радістю було б мені купити в книгарні Вашу першу збі-

рочку поезії. І я знаю, що придбаю її, бо Ви людина талановита, а таким людям властиве передусім критичне ставлення до себе й до свого доробку».

Біля трьох десятків років минуло з того часу. Понад десять років тому передчасно пішов з життя Євген Летюк. Та якби він був живий і сьогодні, то не міг би придбати збірку Василя Стуса: лише останнім часом вона вийшла на його Батьківщині, хоч уже півсвіту захоплюється героїчною долею і геніальними творами нашого земляка...

У зв'язку з цим не можу не зазначити ще й таке: коли вже всім було відомо, що Василь Стус — persona non grata на сторінках радянської «багатонаціональної» преси, іще майже два роки його вірші публікувались у трестівській газеті «На будові» донецького «Донбасканалбуду». Працювали в тій газеті два майбутніх письменники — Василь Захарченко і Володимир Міщенко. Маленький острівець демократії і протесту у брежнєвсько-сусловській тундрі...

* * *

Василь любив Принцевського Івана за його інтелігентність та енциклопедичну обізнаність.

Доля Івана Принцевського, унікального викладача-самородка, склалася трагічно. З дитинства він носив тавро сина «ворога народу». Його батько, директор школи в селі Нескучному Великоновосілківського району Донецької області, сповна пізнав принади ГУЛАГУ. Над Іваном постійно висів цей дамоклів меч.

За непокірного студента взялися особісти. Не всякому дано витримати безперервне психічне перенапруження. І нерви Івана здали...

Під час розмови з нашим викладачем В. А Софроновою я дізнався, що Микола Раєцький, однокурсник Принцевського, живе на Вінниччині і листується з Вірою Андріївною. Я просив її передати Миколі вітання. Минуло після того десь півтора місяця. Я вийшов після відпустки на роботу і перше, що побачив на своєму робочому столі,— був лист від Миколи Раєцького. Мене обсипало жаром... Річ у тому, що на початку серпня мені подзвонив з Києва Олег Орач і повідомив сумну звістку про те, що Раєцький помер. Все ще маючи надію, що сталася якась помилка, я відкрив листа. Помилки не було. Лист датовано 16 липня 1990 року. Отже, його

було відправлено за півмісяця до смерті. І на початку листа Микола жалівся, що писати важко: болить серце. Він уже відчував за плечима кістляву примару. А в таких листах пишуть тільки правду. Там, зокрема, було й про Принцевського: «Я ж з ним вчився, я його непогано знаю. І про причину його загибелі здогадуюся. Можу і тобі дещо сказати.

Іван мав хворобливу вдачу. Що з нервами у нього не все гаразд, я помічав давно. У нього сталося роздвоєння особистості — після того, як він став стукачем для КДБ. Це дало йому певні привілеї: сталінський стипендіат, директор школи, асистент на кафедрі укр. мови університету, кандидатська, яку він так і не захистив. Це один бік справи. Другий — те, що совість якусь він усе-таки мав, доносить на своїх колег нелегко.

А як «брали» Івана на службу, знаю достеменно, бо був мимовільним свідком, та й він сам мені розповів — ми тоді дружили. Про що доносив — теж трохи розповідав».

...В ту ніч 1972 року Іван не спав. Курив і курив. На його столі в попільничці була ціла гора недопалків. А вранці — повісився.

Незважаючи на сувору заборону ректора університету, кілька груп студентів, де викладав Принцевський, у повному складі прийшли провести в останню путь улюбленого викладача.

Ось свідчення однієї з студенток Принцевського з її листа удові: «Іван Тимофійович дуже гарно, неперевершено володів українською мовою. Його мова вигравала всіма нюансами, особливою красою, співзвучністю, мелодійністю. І я впевнена, що і негру, що почув мову Принцевського, сподобалась би українська мова! Його спокійний, врівноважений голос, неабиякий розум, серйозні голубі очі, його рідкісний дар переливати свою енергію в слухачів, доводити до їх свідомості навіть найтяжчі теми, його неквапливі рухи, жести, сповнені величності, незрівнянної артистичності, погляди, сповнені людської гідності,— все це не може забутись!»

І так, чи приблизно так, висловлювались буквально всі студенти Принцевського та його знайомі, з якими доводилось мені говорити.

Для Василя Стуса ця смерть була важким ударом...

* * *

Першого вересня 1990 року в Донецьку біля пам'ятника Тарасові Шевченку відбувся мітинг, присвячений урочистому відкриттю першої в місті української республіканської спеціалізованої середньої школи. Перед учнями і їх батьками, вчителями і представниками громадськості виступили директор школи Л. Громовий, письменник Дмитро Павличко, син Василя Стуса — Дмитро Васильович, відповідальний секретар крайової організації Руху Тищенко та інші.

Потім у Донецькому державному університеті і на площі Леніна відбулися заходи, присвячені пам'яті поета-мученика Василя Стуса і другого нашого земляка, правозахисника із Дружківки,— Олекси Тихого. Під час мітингу на площі виступили відповідальний секретар Української республіканської партії, союзник Стуса Василь Овсієнко, народні депутати Іван Драч та Дмитро Павличко, який, зокрема, сказав:

«Сьогодні ми зібрались, щоб віддати данину поваги тим, хто не боявся говорити правду десять і двадцять років тому. Ми опинилися в такій ситуації, коли змушені виходити на майдан, говорити один одному, звертатися до совісті кожного, та я вірю, що завтра прийдуть тисячі і стануть до наших лав».

иль Захарченко

ВІН ПЕРЕМІГ

Уперше я побачив Василя Стуса восени 1962 року в Донецьку на щойно створеному при письменницькій організації клубі молодого літератора «Обрій». На поклик письменників тоді зійшлися, з'їхалися з усієї області енергійні початківці. Кожен уважав себе якщо не майбутнім генієм, то, в усякому разі, високим талантом. Актовий зал у Будинку письменників вечорами гув, як вулик. Стояли в проходах і дверях. Серед цієї маси молодого народу мою увагу, та й не тільки мою, одразу привернув високий хлопець з виразним бліднуватим обличчям, короткою чорною зачіскою і трохи незвичним, гострим на слух

прізвищем Стус. Найбільше вражали в портреті цього хлопця темно-карі, а скорше чорні гарячі очі, тонкі губи, різко випнуте вперед підборіддя. Якийсь медальний профіль молодого Данте або нашого Кармелюка. (Згодом, через роки, коли в світі відзначалася кругла дата Данте, Василь, сміючись, розповідав, як в Інституті літератури, де він навчався в аспірантурі, науковці принесли вінок, наділи на голову Василеві й почали його жартома зрівнювати з профільним портретом Данте).

Стус брав найактивнішу участь у всіх дискусіях, які розгорялися тоді на засіданнях клубу. Це був гарний час надій, час майже вільного дихання після XXII партз'їзду, на якому було остаточно «розвінчано» культ Сталіна й декого з його соратників і сказано багато гіркої правди про страшні беззаконня, які чинилися з волі партії службою безпеки над своїм народом. Саме на гребені цього озонного часу й виник наш «Обрій».

Виступи учителя з Горлівки Василя Стуса були завжди запальні, соціально гострі. Він пропагував творчість українських «шістдесятників» І. Драча, М. Вінграновського, Ліни Костенко, критиків І. Дзюби, І. Світличного, Є. Сверстюка. Від цих імен, та ще в палкій інтерпретації промовця, наші серця сповнювалися надією на майбутнє України, з ними вона пробуджувалася з рабського сну, зводилася з колін, голосно заявляла в світі про свою одвічну талановитість, про свій розум, про своє законне право на суверенне буття. А ще Стус читав свої незвичні, складні для сприймання на слух вірші, читав навальним, лавинним голосом, читав, як заклинання. Старші письменники, вихована на порожніх агіткових віршиках, абсолютно не сприймали такої поезії, виступали з різкою критикою, а молодим подобалось, і Василь одразу ж став у центрі уваги учасників клубу.

Початківці писали переважно російською мовою. Україномовних набиралося, може, з десяток. Це були в основному Василеві однокурсники по Донецькому пединституту. Хтось із надто зросійщених донечан затіяв дискусію «об этом диком, примитивном малороссийском наречии». І тут підхопився Стус, він буквально спалахнув увесь і дав нищівну відсіч цим русотяпам. Пам'ятаю, один функціонер з обкому партії, український перевертень, пробував вельможно заперечува-

ти Василеві, але потерпів повне фіаско в дискусії. Стусові помагали своїми аргументованими виступами і його товариші Іван Принцевський, Володимир Міщенко, Іван Білий, Микола Колісник. Вони натикали носом цих заповзятих українофобів у марксистсько-ленінську національну політику, натикали, як хлопчиків у куценьких теоретичних штанцях. Я безмовно слухав усе це, радів душею і прозрівав. Тоді я працював у російськомовній газеті «Комсомолец Донбасса», спілкувався в редакції російською мовою, писав для себе перші оповідання українською мовою. Після засідання клубу, коли вже розходились, я цілком щиро, без будь-якого підтексту сказав тому партійному функціонеру, з яким був добре знайомий:

— Ну що, Льоню, перемогли тебе українці?

Сказав це українською мовою. Він же після того затаїв на мене зло, натис на всі свої партократичні важелі, й скоро я вилетів з редакції і довго не міг ніде влаштуватися в місті на роботу, бо скрізь мене випереджав його дзвінок. Розмовляючи зі мною, директор телестудії чи редактор обласної партгазети казав: «Вас характеризують як людину, яка неправильно розуміє ленінську національну політику в Радянському Союзі». Мусив я наймати на роботу за межами Донецька, в районній газеті. Історія зі мною була типова для Донецька. Там про кожного, хто говорив українською мовою, казали з обуренням: «Это такой украинский националист! Подумайте только, он разговаривает на своем украинском языке». І це в українському обласному центрі, де більше половини населення — українців! На жаль, Донецьк у цьому плані й досі анітрохи не порозумнів. Згадаймо хоча б історію з першою українською школою в Донецьку, народженню якої місцеві партократи перешкоджали не один рік.

Познайомився ж я з Василем уже навесні наступного року. Добра душа й заступник молодих літераторів України тих часів Володимир П'янов якимсь дивом узнав про існування на землі такого непримітного, тихого чоловіка, як Василь Захарченко. Я на тоді ще не опублікував ніде жодного свого опусу, а тільки писав досвітками перед роботою, мов одержимий графоман, і складав у стіл, а ще більше рвав написане. І от завдяки В. П'янову, який дбайливо вишукував по всій Україні творчо здібних молодих людей, мене разом із Василем Стусом і Володимиром Міщенком було послано

в травні 1963 року на місячний літературний семінар до Одеського будинку творчості. Їхали поїздом цілу ніч. Василь з Володимиром колишні однокурсники, близькі друзі. Я ж для обох був тільки далекий знайомий, та ще й мало отесаний в національному питанні, моя душа тільки пробуджувалась, але пробудження те було жагуче, радісне якесь. Я був щасливий, адже я зовсім недавно полюбив Україну, і з кожним днем ця любов міцніла. Ні з чим не порівнюване почуття. Говорили про літературу, про стан української мови на Донбасі й узагалі в Україні, жваво обговорювали матеріали ідеологічних нарад по боротьбі з абстракціонізмом і формалізмом у літературі й мистецтві, яку затіяв не перед добром Хрущов. Ці наради щойно прошуміли в Україні, й од них, як від смаленого чорта, ще й досі тягло густим смородом паленої сірки. Особливо клекотіла по газетах ненависть партократії та її прислужників від літератури на виступи на нараді нашого кумира молодого Миколи Вінграновського, якому одному довелося відповідати за всіх українських шістдесятників, держати оборону, і він її удержав з честю. Були ми рішуче настроєні проти цих брутальних хрущовських погромів і нічого доброго не чекали від семінару. Уночі, коли ми вже облягалися в купе, Василь попросив у мене щось почитати з того, що я пишу.

— Я вночі не спатиму, дай почитаю.

Я дав йому одне із своїх найкращих, як мені здавалося тоді, оповідань — «Додому». Коли я прокинувся рано-вранці, Василь спокійнісінько собі спав, і спав довго. Я ще й подумав: «А казав — не спатиму». Та виявилося, що він таки прочитав те оповідання. Був розчарований. Сказав прямо:

— Так собі, на трієчку з мінусом. Дуже традиційне.

Ця жорстка оцінка мене мало стурбувала. Хто такий був для мене Стус тоді? Такий же початківець, як і я, людина без літературного ще імені. Та й у самого вірші такі, що не кожного й утнеш з першого разу.

В Одесу приїхали надвечір. Напитали дорогу до дачі Ковалевського, у якій був Будинок творчості. Виявилося, що їхати треба туди трамваєм. Трамвай ішов десь хвилин сорок п'ять горою, мимо знаменитих курортних пляжів Аркадія, Золотий Берег, потім повертав у поле, неспішно торохтів пшеничним ланом. І весь час з правої руки пахло недалеким морем. Приїхали вже

смерком. Дали нам кімнату на трьох із виходом на веранду.

Семінар був чудовий, вільний від ідеологічних хрущовських настанов. Секцію поезії вів уже відомий на той час критик Віктор Іванисенко, прозу — критик Борис Буряк, який підтримав мої перші оповідання, рекомендував збірку їх до видавництва «Донбас», книжка наступного року вийшла, і я вдячний цьому доброму чоловікові й по сьогодні. Дуже вдячний. Майже всі учасники семінару, а нас було понад двадцять чоловік, стали потім членами Спілки письменників. Було вільне місце, і Б. Буряк викликав безробітного тоді молодого режисера, уже члена Спілки письменників Миколу Вінграновського, який так лицарськи відстоював на ідеологічній нараді право митця писати так, як підказує йому совість і талант, говорити у віршах від імені свого багатостраждального українського народу.

Пам'ятаю, ми сиділи на занятті, і на подвір'ї, перед вікнами, з'явився Вінграновський, стрункий, рославий, красивий, у білій сорочці, з рожевою трояндою в руці. Поет!.. Наша донецька група якось одразу зійшлася з Вінграновським. Мабуть, це в першу чергу завдяки Стусові, ну й ще суперзахопленню Миколою з боку Володі Міщенка. А коло них уже і я попав у коло уваги Вінграновського і полюбив його вірші, його манеру читання, його м'який, артистичний баритон. Його вірші, коли він читав, мене просто потрясали. Це ж була Україна, яку я любив своєю молодою палкою любов'ю. Од тих віршів душі ставало високо, робилося радісно за майбутнє України, гордо.

До нас примикали також одесити Борис Нечерда і Володимир Яворівський, чернігівець Станіслав Реп'ях, Ігор Нижник зі Львівщини. Потім на кілька днів приїхали Володимир П'янов і Богдан Горинь. Богдан виступив перед нами з блискучою лекцією про психологію творчості, показавши свою надзвичайну ерудицію. Пам'ятаю, як вражений од лекції Стус почав звертатися до Гориня на «ви». Горинь привіз «Крила» І. Драча, вражаючі вірші тоді ще мало відомого для нас Василя Симоненка про дядька, що вкрав у колгоспі свій урожай, «Пророцтво 1917 року», які ми разом із Драчевими «Крилами» заходилися переписувати. Це була чи не найперша самвидавська література, що так широко потім ходила по руках. Горинь говорив, що Симоненко — могутній поет.

Вінграновський усе любувався Стусом, його помітною зовнішністю, казав:

— Таких типів дуже не вистачає українському кіно.

А Василь справді мав тип обличчя, який нагадував і Кармелюка, і гайдамаку, і запорожця в бою (коли виступав на якому-небудь зібранні в полемічному запалі). Вінграновський просив П'янова та Іванисенка, аби підтримали Василя з друком. Він уже познайомився з Василевою поезією і збагнув її непересічність.

І були допізна розмови про долю України. Тоді ми вперше взнали від Гориня про суд над групою українських молодих юристів на чолі з Левком Лук'яненком та Іваном Кандибою, які попробували було довести право України на вихід із складу СРСР, гарантоване їй Конституцією. За це, як казав тоді Горинь, їх було засуджено закритим судом до розстрілу. Яким гнівом і обуренням бурхали наші серця тоді! У мене закралась у душу зневіра. І я якось сказав Василеві, що боротьба нічого не дасть, однак задушать. Як же обурився Василь! Він гнівно відповів:

— Як ти можеш?! Треба боротися! Стояти на своєму до кінця, що б там не було! А з таким настроєм, як у тебе, нас і кури загребуть.

І в його словах, у голосі була така сила, така переконливість, що мені аж полегшало на душі й з'явилась упевненість. Скільки потім я згадував цей голос, ці його слова в найтяжчі свої години!

Василь любив Вінграновського, захоплювався його поезією. Якось після чергового читання Миколиного ішли ми з Василем до моря, і він сказав про щойно почуте:

— От маємо найкраще, що є зараз в Україні.

Сказав це з якимсь і захопленням, і роздумом. Потім уже, з роками, не раз я чув його високу оцінку поезії Вінграновського. А одного разу при зустрічі в Києві й таке почув:

— Бідний Микола, гримить, вибухає під «БП» (цензурний знак), а вище не виривається.

І сказав він це з болем, з тяжким болем і ненавистю до нашої рідної цензури.

Був на семінарі серед нас і скульптор Володимир Сорока з Києва. Він усе придивлявся до Стуса, а потім, уже перед кінцем семінару, назнав на березі моря пластичну глину, приніс кілька відер на дачу Ковалевського, замкнувся з Василем на півдня й за один сеанс

виліпив його погруддя. Василь написав чудовий вірш про це, про свої відчуття під час ліплення скульптури, коли народжується в тебе перед очима з глини твій двійник. І розказував про це відчуття якось незвично, глибинно, як про небуденне явище в своєму житті. Сорока відлітав із скульптурою на південь раніше нас. Коли ж ми підійшли в Одеському аеропорту до каси після обіду, то касирка відразу впізнала Василя по тій скульптурі, хоч перед її очима за ці півдня промелькали тисячі облич. Але ж таке обличчя не можна було загубити серед найбільшого натовпу.

Після Одеси я зустрічався в Донецьку кілька разів із Стусом цілком випадково. Незабаром він поїхав до Києва на навчання в аспірантуру Інституту літератури АН УРСР. З'явилась добірка його віршів у «Літературній Україні». Якось він зайшов до нас на засідання «Обрію». Мені він ставав усе цікавішим, я ж для нього був просто один із знайомих. Василь привіз тоді портретні знімки українських державних діячів УНР. Знімок Симона Петлюри в мене зберігався кілька років, а потім я його мусив знищити.

Ближче з Василем ми зійшлися влітку 1964 року. Знайомі мені казали, що він уже в Донецьку, приїхав на канікули до батьків, і що зустрічали його в місті, в бібліотеці тощо. Мені хотілося також зустрітися з ним, але якось не таланило. Одного разу я почув по місцевому радіо голос Володимира Міщенка, який представляв слухачам молодого українського поета Василя Стуса. А далі — Василів голос. П'ятнадцять хвилин Василь читав свої вірші. Я слухав, слухав. Це було щось надзвичайне. Мені робилося радісно, щасливо. Вірші були незвичні, це говорила молода «шістдесятницька» Україна. За цим голосом, за цими стрімкими, як пущена стріла, рядками вставало щось досі небувале, в ньому чулися така потуга, такий напір думок, емоцій, що це породжувало в душі оптимізм, упевненість у наших силах, у нашій невмирущості, незнищенності. Я зразу ж зателефонував В. Міщенку й спитав, як знайти Василя. Треба було їхати автобусом до вокзалу, а звідтам іти ще з півгодини до селища шахти 10-біс, знайти вулицю Концедалова, 19, ото й буде господа Стусів.

Василь зразу мене навіть не впізнав, бо був саме дощ, і я з'явився у якомусь старому плащі.

— Я думав, що це наш кербуд,— засміявся він. Потім запросив на подвір'я, завів на веранду, де обладнав

свій літній кабінет, тут працював до пізньої ночі, тут же й спав. Я сказав, що оце тільки-но чув його вірші, що вони мені дуже сподобались. Він тільки махнув на те рукою і почав із захопленням розповідати про якогось дев'ятнадцятирічного, незвичайного, страшенно талановитого поета з Луганщини Василя Голобородька. Читав по пам'яті його вірші, справді незвичні, зроджені із самої душі України. Мені аж прикро стало трохи, я аж приревнував до того Голобородька поезію, бо любив у поезії тільки Вінграновського, Драча, Ліну Костенко, а тепер ось полюбив цього літнього ранку й Стуса. А тут ще якийсь Голобородько, зовсім інший, ні на кого не схожий, якому, відчувалося, трохи заздрить Стус.

— Це нове слово в нашій українській поезії! — повторював Василь.— Це далі шістдесятників! Це ще один крок уперед.

І знову читав Голобородькові вірші, зупинявся на деталях, на будові твору. Ця любов до Голобородька, до його поезії так і збереглась у Василя на все життя.

Ми просиділи цілісінький день з гостинним господарем. Його привітна мама дала нам пообідати, і ми все говорили й говорили. Точніше, говорив Василь, а я слухав. Говорили ми якось відразу про все — і про Василеве навчання в аспірантурі, і про його кандидатську дисертацію, і про київських шістдесятників, і про стан української мови, і про мої літературні справи, і про світову літературу, про модерністів Кафку, Джойса, Пруста. Роман останнього «У пошуках утраченого часу» Василь тут же дав мені для читання. Я помічав, що зловживаю часом господаря, але він мене не відпускав, і ми так прогомоніли до смерку. Я запросив Василя до себе завітати, і він побував у мене. Того літа в мене вийшла перша книжка новел «Співучий корінь». У Василя лежав також рукопис у видавництві, і він чекав своєї збірки.

Моя книжка йому не сподобалась. Це мене добряче ошелешило, бо в Донецьку всі відгукувались досить схвально і в рецензіях, і усно про книжку. Тепер я вже дуже цінував думку Стуса, і його критичне ставлення до моїх новел мене засмутило так, що я мало не кинув писати. Потім з'являлися нові оповідання, працюючи над якими, я щосили намагався тягти себе за чуба з болота. Я послав їх Василеві. Одержав листа з детальним розбором оповідань. Щось він схвалював, а в чомусь зно-

ву мене обережно товк, все ж лишаючи якусь, бодай маленьку, надію на перспективу.

Так між нами розпочалось регулярне листування. І з кожним листом ми ближчали один одному. Якщо я раніше сприймав Василя як вольову людину, в чомусь навіть жорсткувату, як супермена, то з листів тепер одкривалась мені дуже добра, дуже миролюбна, вразлива душа. Не пригадую, на якому етапі нашого листування з'явилось у Василевих листах звертання до мене «Василю-ченчику!», від якого ставало тепло.

І настав проклятий шістдесят п'ятий рік, літо, серпень. І прийшло лихо в Україну. Укотре вже! КДБ провело масові арешти молодої української інтелігенції в Києві, Львові та інших містах. Це був наступ на шістдесятників, наступ на друге українське відродження. Василь зі своїми друзями протестував проти наступу реакції на велелюдному перегляді в кінотеатрі «Україна» картини «Тіні забутих предків». Незабаром Василя звільнили з аспірантури, посунули з плану рукопис книжки, перекрили всі шляхи до друкування в періодиці. Партократія не терпіла талановитих людей. Їй до серця були «підніжки, грязь...», холуї, яким вона щедро роздавала високі звання, премії та нагороди. Не без труднощів улаштувався Василь в Метробуд чорноробом, тягав вагонетки з породою і кріпленням.

Лихо нас усіх якось ще більше зблизило. Тепер Василь, коли б не приїздив з Києва до батьків, обов'язково заходив до мене. Іноді навіть спочатку заїздив до мене, аби знали друзі, що він у Донецьку (телефону в мене не було), а потім уже їхав до батьків.

Наступного дня, звичайно, ми всі збирались у Василя. Гостинно зустрічали нас його мама та батько, Семен Дем'янович. Але мені було мало тих колективних зустрічей, і я приїздив до Василя й ще, і ми говорили вдвох. Додому я повертався переповнений враженнями, думками, які шуміли в мені, вигравали, і я ловив себе на тому, що ступаю обережно, наче боюся спіткнутись і розхлюпати щось дорогоцінне.

Щоразу Василь читав нам свої вірші, перекладі улюблених його німців Гете й Рільке. Ми бачили, відчували, як він зростає, піднімається над нами, над багатьма літераторами України своїм талантом та інтелектом. Ми вже й тоді розуміли, відчували, хто такий наш Василь.

Під той час я працював у багатотиражній газеті

«На будові» управління «Донбасканалбуд». Василя ніде не друкували. Коли ж і щастило йому раз на рік де проскочити крізь кадебістсько-цензурні грати на сторінки якогось журналу, то хіба що завдяки псевдоніму «В. Петрик». Згодом і на псевдоніми почали полювати кадебістські нишпорки. І тоді дехто з гнаних шістдесятників став удаватися до хитрощів — підписував (ясна річ, за домовленістю) свою статтю прізвищем ще не переслідуваного літератора. Думаю, що згодом удасться розшифрувати Стусове авторство не однієї критичної статті...

Три роки підряд раз на місяць у літсторінці я публікував Василеві поезії та переклади під його власним ім'ям. Розсилав цю газетку по редакціях журналів, до «Літературної України» з тим, аби нагадати патентованим літераторам, що такий поет в Україні є, талановитий поет, який буде колись для всіх нас гордістю України. Була й така надія: а може, запічні патріоти побачать, що ім'я Стуса друкується чорним по білому в радянській-таки газеті, та й собі насміляться? Де там...

Я не часто бував у Києві. Коли ж приїздив, то йшов прямо до Василя, у нього й ночував. Він для мене уособлював, власне, весь Київ. Його мені ставало, аби достеменно знати, що ж робиться і відбувається в українському культурному світі. (Коли в січні 1972 року Стуса заарештували, а я саме нагодився до Києва, то виявилося, що мені нема до кого зайти чи зателефонувати, і я враз відчув себе несподівано самотнім у нашій провінційній столиці. Досі ж мені уявлялося, що я зв'язаний з усіма літературними киянами).

Інколи Василь заводив мене до своїх знайомих. Так я побував з ним у Бориса Антоненка-Давидовича, у «пані Орисі» — відомої перекладачки, онуки Михайла Старицького Ірини Стешенко. Двічі ми заходили до Івана Дзюби і, на мій превеликий жаль, ні разу господаря не застали, а в нього я був щиро закоханий, в його особі я бачив рятівника України, і дуже кортіло побачити живого героя і, ясна річ, зазнайомитися... Кілька разів заходили ми в «Сяйво», де збиралася когорта молодих українських перекладачів під крилом Григорія Кочура та Миколи Лукаша, тут мені пощастило познайомитись із кількома цікавими постатями нашої літератури.

Поза Василевим колом я майже ні з ким не сходився близько. Поза Василем усі мені здавались яки-

мись прісними, не справжніми, заклопотаними не служінням рідній літературі й Україні, а своїй лакейській кар'єрі, проханій з рук партократії. Дратувало ще й те, як вони озирались після кожного необачно вимовленого «сміливо» слова, як ураз скляніли їхні очі на кожну мою щиру фразу. Це боягузтво, нещирість, двоєдушність (у розмові говорить одне, а офіційно в пресі, в творчості чи на трибуні — зовсім протилежне) відштовхували, тут не було Стусової цільності, безоглядної сміливості й правдивості, не було справжнього горіння за Україну.

Василь страшенно не любив гопáшної, шароварної України, отих показних свят-концертів, якими старалися затулити щонайменшу спробу по-справжньому, політично відзначити, скажімо, Шевченкові свята. Зневажав хуторянщину в мисленні, в творчості. Підозрюю, що й у мені він чув цю хуторянщину й намагався толерантно зменшити її в мені. За своїми уподобаннями, естетичними смаками він був європейцем. Кохався в класиках, у сучасній модерній європейській літературі, в екзистенціалістах. Пам'ятаю, як ми одночасно прочитали прозу А. Камю і як цілий вечір перебирали по деталях усього його, як смакували цією прозою, прямо дегустували її того вечора, і яке це було щастя для нас! Він давав мені читати Кафку, інших модерністів, обережно прищеплював мені цю естетику. Читаючи потім щось моє, несподівано дивувавсь якійсь метафорі, питав, щасливо посміхаючись:

— Звідки це в тебе? Ти дивись! Ну-ну...

На жаль, таких місць було в моїй прозі дуже й дуже мало.

— Проза має бути густою. Ложку вткнеш — і щоб не падала,— казав він.

Го-осподи! Мені хотілося, щоб тії ложки не можна було й вирвати з густини, але ж де її взяти, ту густину...

Не любив Василь усякого позерства, його страшенно пересмикувало всього, коли хтось у нього на очах раптом починав щось швидко записувати, утаємничено сповіщаючи: «Гарна деталь спала на думку. Використаю в творі». Не терпів політиканства в будь-якій формі. Я вже не кажу, що він на дух не переносив нещирості в стосунках, двоєдушності. Його морально-психічна система просто не сприймала цього.

Любив класичну музику. Баха, Бетховена. Був у нього програвач. Я кілька разів заставав його за прослухову-

ванням Дев'ятої симфонії Бетховена. Особливо подобалась йому третя частина — мелодійно-соковита, як живий плід, од тієї мелодійності врочиста, сповнена духовного піднесення до сонця, до небесної блакиті. Був байдужий до естрадної музики.

Його листи. Він любив писати листи. Тут він був традиціоналістом. На нього не діяв навіть наш драконівський час, коли в наших листах міг будь-хто копатись як на пошті, так і в наших помешканнях під час численних кадебістських трусів. І в цій любові до листування теж була незалежність його духу. Відповідав на листи швидко, і якщо траплялося, що я затримувався з відповіддю, надсилав ще одного листа з тривожними запитаннями: «Чого мовчиш? Що трапилось?» Час був такий, що могли будь-коли тебе заарештувати або перехопити той чи інший лист. Василеві листи були насичені не тільки інформацією, а ще й літературознавчими, філософськими роздумами, іноді з ліричними відступами і обов'язково з новими віршами, яких я завжди чекав з радістю. Пам'ятаю, в одному листі Василь на кількох сторінках учнівського зошита розповідав про своє школярське дитинство в шахтарському селищі, про своє чуттєве пізнання довколишнього світу. Було там описано степ за шахтою, запах полину, розімлілого на сонці, стежку через степ від шахти до селища і підлітка, що йде тією стежкою, переповнений якимись романтичними мріями-снами наяву...

Під час першого трусу ці листи чудом не попали в кадебістські руки. Та я їх потім уже, після трусу, знищив, бо знав, що наступного разу чуда не буде. Не хотілось, щоб охранка скористалась якоюсь інформацією з тих листів. Про це я розповів Василеві згодом. Він дуже жалкував за тим, що я знищив листи.

— Жа-алко,— говорив він, розтягуючи слова, як завжди, на тому, що йому боліло.— Ду-уже жалко, Василю. Даремно це ти.

Мені стало прикро й теж жалко і боляче. Я попробував сказати про інформацію, яку могли виловити з його листів кадебістські нишпорки, а Василь говорив одне й те ж:

— Дуже жалко. Так же по нас і сліду не лишиться.

Я тоді взагалі відчував себе після трусу випотрошеним. У мене забрали 53 записнички, недописаний роман. Правда, не знайшли мого щоденника, з чого я дуже зрадів і зразу ж порвав, лишившись і цього свого

улюбленого заняття. А тут ще й Василь додавав своїм жалкуванням за листами. Після того я вже беріг кожен Василів лист як святиню. Правда, листи його стали значно скупіші на емоції. Одначе я їх беріг з усвідомленням того, що вони дорогі не тільки мені, а й моєму адресантові. І доберігся до наступного трусу, під час якого вишкребли всі до решти Василеві листи і потім широко користувалися ними під час слідства наді мною. Така була реальність. Вона жорстоко мстила за нашу сентиментальність. Це було справжнє полювання, поставлене на широку браконьєрську ногу: йшлося про цілковите духовне знищення нації. Робилося все, щоб нічого по тобі не лишилося: ні твоїх творів, ні думок на самоті, ні твого зойку перед самим собою в щоденнику, ні твого слова розради в листі до друга. Жорстока машина репресій безжалісно перемелювала в собі все це разом із нашими нервами, з нашими життями, які ми хотіли віддати на вівтар України. Перемелювала-перемелювала — й забуксувала. Об'їлася, обпилася людською кров'ю...

Його доброта. Я вже казав, що Василь створював перше враження людини-супермена, жорстокої, запеклої в боротьбі. Коли він виступав, полемізуючи із противником, чорні очі його під зведеними, мов крила войовничого птаха, чорними бровами горіли, сипали іскри гніву, мова його тоді вирівнювалася й лилася розплавленою лавою. Вид у нього був справді, як в отого козака в бою з однойменної картини М. І. Струнникова, що намальована на дверях і виставлена в Дніпропетровському історичному музеї Д. Яворницького.

Я ще пам'ятаю, коли восени 1962 року Стус виступав на нашому «Обрії», об'явлений головуючим як учитель з Горлівки, я обмінявся зі своїм знайомим першим враженням: «Ну, цей навчить діток!» Але чим ближче взнав я Василя, тим моє враження мінялось. Переді мною поставала дуже добра, лагідна, милосердна людина. Він любив дітей. Не раз, було, він заговорював на вулиці з якимсь хлопчиком чи дівчинкою. І чи то інтонація його притишеного голосу діяла, чи то слова він такі казав, але дитина враз посміхалась до нього й переймалася довірою.

Один шістдесятник у ті роки раптом затіяв публічне відмежування від українського закордоння, продиктоване йому республіканськими властями з вулиці Орджонікідзе. Усі поставились до цього листа літера-

тора з осудом, а Василь співчував і намагався того чоловіка підтримати морально. Це не значить, що він не дорожив своїми принципами. Але він не міг отак тими принципами наїжджати на живу людину. Не міг — і все. Така була в нього добра душа. Його мама не раз говорила нам про те, що Василя маленьким не можна було водити в дитячі ясла, бо він там переціловував усіх сопливих дітей. «Дуже любив їх»,— як згадає потім в одному із своїх записів поет.

Якось морозного січневого ранку ми заходили з Василем до видавництва «Дніпро» й зустріли на сходах старого чоловіка. Він мав породисте інтелігентне обличчя, був у демісезонному пальті, застебнутому наперекосяк, у шапці, що наїхала йому на сиві брови. Видно, що 30-градусний мороз йому добряче дошкуляв навіть у приміщенні. Василь зупинився перед старим, гречно привітався, назвавши його на ім'я й по батькові. Я вловив тільки слово «Івановичу».

— Дайте, я вас застебну,— сказав Василь і став перестібати його благеньке перекошене пальто.

— Прошу, прошу,— вельможно дозволив старий.

Потім Василь ще помітив, що в старого розв'язався шнурок на тоненькому літньому черевику й волочиться по сходах. І Василь тут же, на широких сходах, майже загородивши прохід, присів і став зав'язувати шнурок. І одночасно вони голосно перемовлялися про якісь високі матерії. Проходили боком люди сходами, з подивом поглядали на цих двох, на Василя, що присів коло черевика старого, держить у руках кінці шнурка, задер голову вгору й щось доводить старому. У цьому був увесь Стус.

Коли старий спустився вниз, я спитав, хто він.

— Тарас Франко. Син Івана Франка,— вибачливо, співчутливо посміхнувся Василь.— Зовсім уже безпорадний старий.

У голосі Василя в ту мить звучали теплі інтонації його доброї мами.

Пригадується, Василь розповідав одну свою дорожню пригоду, що трапилась у поїзді. Один із його супутників по купе, коли Василь уже задрімав, поцупив його плащ і пішов до виходу. Василь кинувся за ним. Поїзд уже рушав, і злодій устиг пройти вагон, тамбур і спускався на сходи.

— Я,— каже Василь,— рвонув з його рук плащ і крикнув зі злістю: «Ах ти ж, свиня!»

— І все? — засміявсь я.

— Усе,— сказав Василь.— А... чого ти смієшся?

Мені було радісно, що Василева злість вилилася в таку «страшну» фразу, та й годі.

— Мій другий супутник по купе всю дорогу пробирав мене з презирством: «Вот все вы такие, интеллигенты. Не мог ты его врезать так, чтобы кубарем скатился».

Не міг. То був би не Стус уже. Він же зробив основне — відібрав свою річ і покарав злодія отим страшенно злим: «Ах ти ж, свиня!» По справедливості...

Я все сміявся. Мені було радісно.

— А, хай тобі! — махнув рукою Василь.— Знав би — не розказував.

Я соромився своїх слів у відповідь і не сказав їх, бо то було б освідченням в любові до нього.

Коли в застінках КДБ влаштували Василеві зустріч віч-на-віч із його другом, який був хворобливою людиною, не витримав слідства й багато насвідчив проти Василя, то перше, що сказав з обуренням Стус, побачивши змучений вигляд колишнього друга:

— Боже, що ви зробили з ним, катюги!

Своїх ворогів Василь завжди називав їхнім справжнім ім'ям.

На тій зустрічі Стус усе простив слабшому колишньому другові. І в цьому теж була його доброта, його безмежне милосердя.

З катами Стус вів себе жорстко, непримиренно, говорив їм у вічі під час слідства й на судовому процесі всю правду про них і про те суспільство, яке вони захищають. Один з його обер-катів під час розмови зі мною в тюремних застінках раптом прохопився фразою, коли ми згадали про Стуса:

— У цієї людини якесь божевільне почуття порядності.

Якщо вже ворог мусить так оцінювати, то що вже тут можна додати!

Йому вічно не вистачало часу для творчості. Його звільняли з однієї роботи, щойно вдавалося влаштуватися на іншу, як і туди вже діставали холодні мацаки охранки. В останні роки він працював у бюро технічної пропаганди якогось міністерства-монстра — здається, будівельних матеріалів. Бюро знаходилось у підвалі на майдані Б. Хмельницького. В одній напівтемній кімнаті сиділо чоловік п'ять-шість. Суцільні столи, як за-

йдеш було. Робота абсолютно чужа Василеві, адже він за покликанням був літературознавець-дослідник, поет, перекладач і критик. Але добре було й те, що хоч тут дали йому спокій, дозволили за мізерну платню збавляти такий дорогий час. Правда, міністерство посилало у відрядження. І в цьому була якась маленька втіха. Василь побував таким чином у різних регіонах України, принагідно зустрічався з людьми, з друзями по боротьбі, знайомився із своєю Вітчизною. Але часу не вистачало. Працював ночами. Багато читав. Немилосердно курив. Дуже боліла задавнена виразка дванадцятипалої кишки. Усе ж встигав зробити багато. Його зацікавлення були в світовій, особливо в європейській культурі. Там він черпав сили, акумулюючись від її «абстрактного гуманізму», тобто загальнолюдського, який на кожному кроці кляли христопродавчі теоретики й критики, ці краплені карти в закулісних іграх партократії, натомість же ці наймити втовкмачували нам у голови «класовий, пролетарський гуманізм», заснований на «революційній законності».

Василь знав реальну ціну командно-адміністративній поліцейській системі, в якій ми тоді жили. Він і мені розкрив очі на її антинародну, звірячу суть, знявши облудні маскувальні ідеологічні шати, якими затуманювали нам свідомість і в школі, й у вузі, і в комсомольській організації. Він був напрочуд вільний од цієї ідеології. Я дивувався, як йому вдалося вберегти свою душу від брехні, що переповнювала тоді всі газети, журнали, книжки, радіо, телебачення, лекції, бесіди, шкільні уроки, комсомольські, профспілкові, колгоспні та всякі інші збори. Звичайно, в нас не було стільки інформації, як зараз, не було її й у Стуса, але ціну ми знали всьому справжню, ми своїми боками, так би мовити, відчували, в якій страшній, задушливій системі живемо. Бачили, як гине, обплутана цією системою, Україна, як творить-ся на наших очах етноцид в Україні, як гине українська мова, культура. В душу закрадалася зневіра од безвиході, часом ця зневіра з'являлась і в Василя. Та він гнав її, цю «спроневіру», щоденною творчою роботою і боротьбою.

Василь дуже дорожив своєю сім'єю, любив дружину Валю і сина Дмитрика. Це було в нього святе навіки. Але любив він не менш і Україну, справедливість, честь, людську гідність. А за таку любов у тоталітарній державі рано чи пізно карають жорстоко, по-катів-

ськи. Він знав, що приречений і що рано чи пізно його схоплять. За кілька місяців до арешту Василь сказав мені:

— Знаєш, про що я думаю? Може, не треба тобі поки що листуватися зі мною? Моє вже діло змелене. Неодмінно загребуть. А ти поберігся б.

Я обурився і образився одночасно й сказав, що про це не може бути й мови. Як листувались, так і листуватимемось. І що я відрікатися від нього не збираюсь. На тому й розійшлися. І то було наше останнє побачення...

Відтоді минуло близько вісімнадцяти років, а наче то все було вчора. І Василів образ завжди зі мною, і його думки, його слова, його добра, милосердна душа — все це зі мною. Скільки прожив уже без нього, скільки ще лишилось прожити,— не знаю, але певний: такого щастя пізнати від спілкування, дружби з такою людиною мені вже не випаде ніколи...

Так, *вони* закатували Василя. Але не перемогли. Василеві вдалося виконати свою місію, покладену на нього долею і часом. Він устиг сказати нове слово в українській поезії, піднести її на зло ворогам на вищі світові щаблі. І це найголовніша Василева перемога, за яку вічно буде вдячна йому Україна. Перемагає Стусова правда. Не випадково так часто звучить сьогодні його ім'я в сесійному залі Верховної Ради. Сам полемічний дух Василя постійно присутній у цьому залі. Я чую непримиренний, сповнений жагучої любові до України, перейнятий патріотичною турботою про Її подальшу долю голос Стуса у виступах наших народних парламентаріїв Левка Лук'яненка, Вячеслава Чорновола, братів Горинів, Степана Хмари, Сергія Головатого, Ірини Калинець, Лариси Скорик, Павла Мовчана, Дмитра Павличка, Івана Драча, Василя Червонія, Ігоря Юхновського... Дух Стуса присутній у будівничій діяльності Народної Ради, яка є прообразом Парламенту вільної, суверенної, державної України.

Так, Василь Стус переміг, бо життя, дане йому Богом, прожив достойно, героїчно. Він переміг, бо здійснюється його мрія бачити вільною свою Вітчизну в маєві блакитно-золотих прапорів. І переможе кожен, хто піде його шляхом в ім'я України, її повної державної незалежності. Хай про це знають усі наші катюги й катюжата, поки й щезнуть-здиміють на віки вічні з державного терену України!

Борис Мозолевський

* * *

Простіть мене. Я скоро буду з вами —
Маленька жменька сивої золи.
Простіть за все, що ви недоспівали,
Та що там блазнювать — недожили...

Прости мене, Василику, мій брате,
За всі твої печалі і жалі,
Що ти один ламав холодні грати,
Коли я їв свій кусень у теплі.

Блазнюйте й далі, пишущі братове!
Народ нас зневажа — не без підстав...
Прости мене, убита горем вдово,
Що як тобі, ніколи не спитав...

Ваш страх у наші в'ївся хромосоми.
Як душу врятувати з ним живу?
Простіть мене усі, хто в тридцять сьомім
Не вийшов із катівень ГПУ.

Простіть усі, хто не навчивсь мовчати,
Зреклись ми навіть імені кого.
І ви простіть, розтерзані в тридцятім,—
Ще навіть до народження мого.

І ви, і ви, поламані кимсь квіти,
І ти, моє зачумлене село.
У веремії днів несамовитих
Не зміг від вас я відвернути зло.

Це зовсім не биття себе у груди —
Це підсумок життю і боротьбі,
Простіть мене, мої прийдешні люди,
За все, що не прощаю сам собі.

Олег Орач

ВИБІР

У Донецькому пединституті в 50-х роках працювала літстудія. Було б дивно, якби її там не було — все-таки два відділення (українське й російське) історико-філологічного факультету, дехто пописував і з фізмату. Заняттями керував чи не найповажніший інтелектуал нашої alma mater, викладач зарубіжної літератури Тимофій Трифонович Духовний. Ми, літстудійці, знали, що він — на прохання самого Миколи Бажана! — пише статті до УРЕ — і від того метр в наших очах мав ще більший авторитет.

До наших перших млявих літературних спроб Духовний ставився, здається, як до звичайних собі версифікаційних вправ — майбутні ж філологи! — дещо поблажливо, не вдаючись до прискіпливого аналізу. Та й що там ще було аналізувати? Але слухав уважно, примружуючи свої мудрі очі, по-батьківськи покивував своєю сивою головою чи то схвально, чи заперечливо — здогадайся!.. Він нагадував досвідченого спортивного тренера, майстра, який у гурті випадкових новачків поки що не бачить того, можливо єдиного, з котрим варто працювати всерйоз, вкладаючи своє вміння і душу, плекаючи з нього чемпіона по образу своєму і подобію.

Проте був поміж нас літстудієць, втрапити «на зуби» до якого було страшнувато й кортіло, бо він аналізував прискіпливо, детально, доказово, вимогливо, лишаючись при тому, сказати б, у межах делікатної доброзичливості. Якщо вже самому Стусу щось подобалось — вдалий катрен чи окремий троп, то вже так воно і є, і, виходить,— ростемо ж ми, гей!

Більш начитаний, більш підготовлений академічно, вчився ж виключно на відмінно — може, через те, що порівняно з нами трохи менше приділяв часу шахам і футболу, а більше сидів у бібліотеці, студіюючи класику. Ми сяк-так давали лад довжелезним рекомендованим спискам світової літератури, а Василь встигав долати ще й зверх того, переконано торуючи шлях самоосвіти. Вже й тоді було видно, що цей працьовитий хлопець виробиться неодмінно на достойного науковця, ім'я якого ще складе славу нашому пединститутові. Викладачі ним неприховано пишались. Пригa-

дую, як Віра Андріївна Софронова, коли Василь уже вчителював на Кіровоградщині, якось в аудиторії сказала: «Хоч я і працюю, вам відомо, вже давно, але не пригадую серед студентів ясніших голів, як оце Стус і Принцевський».

Іван Принцевський стане викладачем нашого ж вузу і невдовзі покінчить життя самогубством, не витримавши б л а г о д а т н о ї творчої атмосфери свого «екологічного» середовища... Кажуть, у передсмертній записці він попросив прощення тільки у своєї маленької донечки.

А що ж Василь? Усі ми, літстудійці, думали, що він стане уда́тним і видатни́м критиком — *ким же ще?* А він став Поетом.

«...Щасливої дороги вам, молодий поете! — побажав Андрій Самійлович Малишко Василеві Стусу («Літературна Україна», 22.XII.1959 р.). Але ще перед тим: «Нам здається, що творчість 21-річного учителя з Вінниччини Василя Стуса має хороші поетичні зерна. Маємо на увазі, зокрема, своєрідність підходу до явищ життя і вміння узагальнювати ліричні роздуми (а не говорить про них загально). Думка і художній образ часто живуть у нього органічно, воєдино злиті, форма вірша чітка і виразна. Добре знання мови визначає загальну культуру цього молодого, здібного літератора. Це говориться не для пустослівної похвальби, а для того, щоб молодий автор Василь Стус бачив свої недоліки, швидше і глибше зростав і формував своє серйозне обдарування. В одному з віршів він пише:

Не одлюби свою тривогу ранню...

І ми бажаємо йому цю «ранню тривогу» за свій поетичний труд ніколи в житті не одлюбити, не загубити».

У 1969 році Василь скаже про себе: «...Ненавиджу слово «поезія». Поетом себе не вважаю. Маю себе за людину, що пише вірші. Деякі з них — як на мене — путящі.

І думка така: поет повинен бути людиною. Такою, що повна любові, долає природне почуття зненависті, звільняється од неї, як од скверни. Поет — це людина. Насамперед. А людина — це насамперед добродій. Якби було краще жити, я б вірші не писав, а робив би коло землі.

Ще — зневажаю політиків. Ще — ціную здатність чесно померти. Це — більше за версифікаційні вправи».

Бог з ними, з політиками, а от щодо поезії, щодо «поетичного труда» (за Малишком же) — невже кокетування? Але ж на нього, на Василя, не схоже... Все-таки писав, і не просто собі словом бавився, а й на каторзі писав, відточуючи кожнісіньке своє згорьоване слово. Втім, і глибокість цієї думки, і щирість його позиції стали мені більш приступні потім, з одного його листа — уже з магаданського заслання: «Зрештою, як на мене, ціле життя на кухні, хай і поетичній, є неморальне. Краще бути глядачем, ніж актором... Ти це знаєш сам. Отож зберігаймо насамперед свої душі. Без чистоти душі і ясності серця віршів не буде. Добрих віршів».

«...цінную здатність чесно померти». І це теж — не поза. Коли немає можливості чесно жити, лишається одна розкіш: чесно померти. От цим п р и в і л е є м він не поступився нікому.

* * *

Блискуче закінчив педінститут і поїхав учителювати в село на Кіровоградщину.

Покликано до армії — чесно виконав свій чоловічий, громадянський обов'язок.

Вступив до аспірантури. З'явилися його статті і поетичні добірки в журналах.

А далі... Далі й сталося.

Людина весь вік перед вибором: стати на бік зла чи добра? Промовчати чи сказати правду? Часом навіть мовчання є звичайний фашизм. Приклади? Скільки хоч! Ніч, чути крик бандитської жертви. Промовчав і пошвидше чкурнув од небезпечного місця подалі. На зборах шельмують принципову людину, дуже незручну для начальства. Шельмують гуртом і добивають — організованим одностайним голосуванням. І ти теж підняв руку, разом з усіма, якось механічно воно вийшло... А треба було стати на захист чесної людини. Але ж страшно — як страшно! — опинитись у меншості, протиставити себе «колективній» душі. І варто промовчати одного разу, потім уже — простіше. Ніби в людини вийнято один хребець із хребта, всього лише один, і хребет стає враз як гумовий! І вже людина перестає бути собою, власне людиною, від людини лишається тільки її оболонка.

Він — зважився, він ступив свій крок — до прірви: до мук і — до слави. Це сталося 4 вересня 1965 року

в кінотеатрі «Україна». А 4 вересня 1985 року поета не стане...

Чого ж він хотів? Щоб на Україні — і скрізь — була соціальна справедливість, щоб на Україні — і на його рідній Донеччині — не закривали масово україномовні школи, щоб європейський п'ятдесятимільйонний український народ, як всі народи в світі, мав і мову свою, і свою історичну пам'ять, і гідність — ми ж таки запорожці, а не мамелюки безпам'ятні!

Писав першому секретареві ЦК КПУ П. Шелесту. Відповіді — не діставав. Писав вірші. О, а оце вже небезпечно. І в січні 1972 року його заарештовано, а 7 вересня (цей рокований для нього вересень!..) київський обласний суд засуджує його за «систематичне виготовлення, збереження і розповсюдження антирадянських наклепницьких документів...» П'ять років тюрми і три — заслання. Для першого разу.

* * *

Подаю тут низку листів з нашої переписки. Від моїх лишалися копії (моя давня звичка), правда, збереглися вони не всі, та й за браком місця цитувати їх тут не стану. Згодом я передам усі тексти до рукописного фонду Стуса, і хто побажає — зможе там ознайомитися.

1977 р. с. Матросова.

Олеже, дякую за листа. Не маю жодних потреб, окрім добрих книжок. Коли б дістав — бодай на час — із серії «БВЛ» томик із Лоркою і Хіменесом — дуже дякував би.

Хай тобі добре працюється в Юрмалі, хай добре слухається в Домському соборі.

Сердечне —*Василь.*

1977 р.
с. Матросова.
Друже Олеже,
надзвичайно тобі вдячний — за прекрасні книжки. Якщо ти будеш продовжувати в такому ж дусі — буду тобі ще більше дякувати.

Мав вітальну карточку — від Володі (йдеться про Володимира Міщенка, товариша, письменника, одного з редакторів цього видання.— *О. О.*).

Коло мене все гаразд — помалу працюю, помалу живу...

Я дуже вдячний тобі за ці книги, яких я б ніяк інакше — через «Книгу — поштою» — не дістав.

Хай тобі добре ведеться! Чи дістав моє новорічне вітання карточкою (вітав, звичайно, і Володимира М. і Віктора Д.)? (Віктор Д.— Віктор Дідківський, інженер, Василів товариш по Донецьку.— *О. О.*).

Най щастить тобі у Новому році, най буде поліття — на поезію!

Сердечне — *Василь Стус.*

5.4.77 р.

с. Матросова.

Сервус, Олеже!

Дякую за листа. Не переказую свого побуту — багато за нього писав до Києва — і Валі, і друзям (тобто сестрам — Михасі, Риті, Оксані Яківні). (Михайлина Коцюбинська, Рита Довгань, Оксана Яківна Мешко.— *О. О.).* Того, що в тебе залежане («Литгазета», «Всесвіт»),— не треба мені: Валя переадресувала мені і те, і друге.

Тепер я можу геть усе одержувати і писати — бозна-скільки. Лімітів нема, але перлюстрація, хоч і не обумовлена статусом теперішнім, є.

Живу в гуртожитку, але подумую про келію — творчу робітню. Хочу спокою, самотності, безоких стін, вікна.

Прохання є: коли не тяжко — переслати мені транзистор добрий (ВЕФ-202 — щось 99 крб. коштує), збагативши його приставкою. Тут є транзистори, але нема приставки. Витрати я тобі поверну — тільки зароблю (тобто за 2—3 місяці), а ця штука мені ой як треба. Я був просив Валю про це, але не знаю, як вона дістане...). (Транзистор з приставкою Василь одержав — О. О.).

Окрім того, прошу про деякі книжки, а саме: «Кобзар» добрий, українськомовні словники (староукраїнської мови, що заповідається десь вийти; може, деякі із мною відісланих — Беринди, Зизанія, «Літопис Самовидця»). Мені потрібна широка мовна база. Може, й Грінченка (все є у Валі).

А з книжок, певне, нічого путнього на Україні не виходить. Може, я вже занадто песиміст? Михася була прислала «Київське небо» Драча, «Істину» Олійника,

«Бузок у січні» С. Йовенко і Доріченка. Це мені радості не дало — хай уже вибачають лавреати. Де ж бо, як я розпанькався на Рільке! Або на житньому хлібі таких ось текстів, як у Роберта Данкена:

акулье скуластое рыло
одиночества черной Вселенной
сотрясает островки света...
I:
маяки полицейских машин
полыхают в душах людей
ореолом священного ужаса
(Совр. амер. поэзия, Антология, М., 75, Прогресс, с. 440).

Втім, і те, і друге — лише дотичні, бо знаєш сам: кожен із нас — уже в своїй поетичній ніші, з якої не видертися, як не вилізти зі своєї шкіри. А вже добре чи зле, модне чи ні, гарне чи ні, поживне чи ні — то щось інше, чи не так?

Болить душа за віршами, які забрали на доперевірку — перед 12.77 і досі не повернули. А їх там багато. А залишати їх за собою — все одно, як пораненому звірові — ронити гарячу кров на колимський сніг. А ми ж, віршороби, теж поранені, хоч і не звірі: кров на снігу, хай і неколимському, га?

Прошу не турбуватися надто, коли мої прохання заскладні. Почуття ж незручності перед людьми за їхнє добродіяння — завжди зі мною. Коли тяжко до виконання — не треба. Встидно зазіхати на твій час.

Написав до Володі Міщ. до Дніпр-ська — але мовчить. А чому? Як маєш — перешли — зі своєю і його збірку якогось там року (73, 74).

Дякую наперед.

Зичу творчих дерзань, дерзань, а не успіхів!

Берегти себе не буду: не та професія.

Щасти тобі.

А Святого письма — не дістав би для мене? Де там — і сам не маєш?

Будь здоровий.

Василь.

24.6.77

с. Матросова.

Шановний Олеже!

Дуже вдячний тобі — за незабудь, за висилання добрих книжок (як я скучив за Грінченком!), за турби про мене — дякую. Сподіваюся, що поверну тобі борг за му-

зику (мається на увазі приймач з приставкою.—*О. О.*), яку підвезе Валя (...). До того часу я геть розбагатію (200—300 крб. місячної платні; правда, робота тяжка й шкідлива: надто пороху силікозного дисперсного багато, а я до всього не можу нейтралізувати його молоком, бо мені вадить молоко — по операції).

Листів майже не маю, всі листи йдуть до мене розірвані, перечитані, а при потребі — й сфотографовані. Чимало їх не дістаю, одне слово — після мордовських дигестів ускочив під владу колимських дигестів, а ці не менш суворі, і правити дотримання елементарних законів — немає в кого: написав уже до Мініства зв'язку, до Прокурора архіпелагу — але пуття мало.

Майже місяць не маю листів од Валі, Михася не пише вже 2—3 місяці, замовкли інші: усе в руках Божих. Бачу, що на таких відстанях можна порвати душу геть — всі ниточки, що в'яжуть із рідним краєм, можна пірвати, коли до діла візьмуться дійшлі маніпулятори. Даймо — так: до Валі я пишу 2—3 листи щомісяця, вона пише 2 листи, не дістаю ні я, ні вона. (...) ...Душу дав Бог не залізну. Чим вона дітливіша, тим гірше для неї. А мати душу недітливу я, звичайно, не хотів би.

Чи не читаєш ти «Вістей з України»? Що там була за стаття — про В. Мороза з використанням тексту Д. Шумука? Якщо не знаєш, то й не шукай. Я попитаю в інших. Мені стала відома дуже сумна історія — з тамтих країв (йдеться про перебування в таборах — *О. О.*), звідки я добився сюди. Постійне перебування в трагедії — затяжке. Є чимало сил (суб'єктивних і об'єктивних), що прагнуть обернути її на фарс — маловеселий. Нарешті — є речі, про які в листі не випадає писати — через те, що вони надто інтимні, сказати б.

Слава Богу, в мене було рідне товариство — звичайне. Уже в Мордовії я побачив, що соціальна невиробленість, невідшліфованість земляків не раз і не два дається взнаки (порівняно з іншими земляцтвами). Через це мені було часом легше — серед гурту вірмен, скажімо. Бо таких людей, як Славко Ч. (Вячеслав Чорновіл, політв'язень), як Зоріян Попадюк, отець Василь Романюк,— мало. А в гурті починаються знайомі бзіки.

Спогадую з приємністю, що моє товариство — в Донецьку, Києві — було вільне в цілому од таких бзіків

(винятки окремі я ігнорував). А тут виходить бозна-що: перетворювати Голготу на якесь кішло — гріх щонайменше.

Олеже! Ти питаєш моїх віршів. Знаєш, вони є у Валі. Скажу тобі, що пару напишу — вільних од всіляких злоб денних (так мені видає), і це мені найдорожчі вірші. Скажімо:

«Яка нестерпна рідна чужина...», «І стіл, і череп, і свіча...», «Гойдається вечора зламана віть...», «Значи себе спадною хвилею...» (За браком місця — обсяг книги жорстко обмежений — не подаю тут поезії Василя, тільки назви, сподіваючись, що шанувальники його творчості вже прочитали або прочитають їх у Стусових поетичних книгах, які вже вийшли і виходять.— *О. О.*).

Мав листа од Володі М. Він, бідака, намався — на тій самоті придніпровській. Не допомогла і стаття, якою він давав «відчіпного». Ти пиши йому, не залишай його на вельможному сумі. Шкода його, намався він, веселун (горе й злигодні — геть не про його веселу вдачу, а як виходить!).

Бувай, Олеже (...) Ще раз — дякую.

Не сердься, що я зрідка пишу: знаєш, тяжко писати, знаючи, що, може, й ти дістанеш роздертого листа.

Нудно там у Києві, га? Читаю «ЛУ» і згадую: така ж газетка ця була в 30-ті роки — по всіх бойовищах. А прочитав статті В. П. Іванисенка і Г. П. Кочура — і теж однозначні враження. Часом думаю собі: і як там можна жити?

Бувай.

Із найкращими вітаннями —*Василь*.

Цілий місяць нічого не маю од Валі. Коли б там що лихого не сталося — бодай сповісти мене. Бо, крім тебе, ніхто не напише: всім язики позабігали кудись.

А я так і живу — в постійному передчутті — прекрасних і не прекрасних катастроф.

Сервус!

Додаю карточку свою — аби уявляв мене, сьогорічного засланця. (...)

с. Матросова.

14.8.77.

Дорогий Олеже!

Дякую тобі за листа, за книги, за пам'ять. Будь ласка, не май серця, що так пізно відповідаю, а Валиним від'їз-

дом не скористався. (...)... без того зазнає всяких клопотів, а братія перегляне її речі — і стане сікатися до кожної писаної літери. Їй це ні до чого. Досить того, що не корюся їм я.

(...) Дуже дякую тобі за Мисика. Це поет, якого я шаную віддавна. І нині, може, після Бажана,— люблю найбільше читати. (...)

Мені зараз геть самотньо — серед п'яного гамору гуртожитку. Та й те сказати: обірвано геть мої листовні зв'язки: 85% листів не доходить. Відбито й бажання слати ці листи. А змора на роботі. Трохи зле, знаєш. Дістав «ЛУ» з Кумовою новою прозою — на весь підвал (йдеться про покаянну заяву ще одного письменника, ламаного Системою, прізвище якого я тут, з поваги, не називаю.— *О. О.*). Горе в світі! Як страшно обриваються порядні душі — значно тяжче (і нижче) падають, ніж вимагає (а чи вимагає?) ситуація. Я, певна річ, привітав його телеграмою: «Фе, як негарно». Дуже шкода. Наука лицемірити — не його наука. Отож подався на всі вітри — нетямущий Марко. Боляче мені дуже, а не гнівно.

Літзаняття мої припинилися — літні вакації (дай, Боже, аби швидше почалися заняття).

Коли б хтось завітав був до мене, то, звичайно, такої зустрічі, як В. Голоб-ко, я не влаштую. Це вже нехай знає хтось запевне. Мав звістку од Володі М.

Віктор Д. прислав із Донецька славну антологію німецьку — пише, що Микола К. працює у «Вечірці».

Думаю позивати вид-во «Р. П.», що не надсилає (не повертає) мені рукопису моєї книги.

Ось і все, Олеже. Ще раз — дякую тобі. Іншої кореспонденційної нагоди не шукаю, бо чи й варто — одне і чи вийде — друге. Шануйся. І пиши вірші. І друкуйся. І най тобі щастить. А на всіх шелеватих чортиськ — метрів — не зважай: лицеміри, вони все міряють на свою лицемірну мірку. А ціна їм — три копійки в базарний день. Багато галасу — замарне. Як на мене, в того чоловіка було давно викривлене уявлення, що то є — поезія. Просто є мода на шевську поезію — і всі шевці при ділі. Знають, що партачать (їхні літературні чоботи зле носити), а що вдієш? Не зважай на їхні обачності образливі і сприймай як феномен.

Зрештою, як на мене, ціле життя на кухні, хай і поетичній, є неморальне. Краще бути глядачем, ніж актором. Ти це знаєш сам.

Отож зберігаймо насамперед свої душі. Без чистоти душі і ясності серця віршів не буде. Добрих віршів. Гадаю, ти маєш усі підстави дивитися згори, а не вгору. Бувай. Уклін маленькій Іринці (поетеса Ірина Жиленко.— *О. О.*). «Грею, Грею, я твоя Ассоль» (десь тут перебріхую оригінал).

Най тобі щастить.

Залишайся — собою.

З найкращими

зиченнями.

Василь.

10.11.77 р.

с. Матросова.

Дорогий Олег,

повертаю тобі збірочку, як ти й казав. Дуже дякую тобі. Від Володі М. дістав збірочку так само. Не май серця, що не пишу (власне, я написав тобі, але відповіді не мав). Що пишу рідко й мало — то лише тому, що не хочу завдавати тобі прикрощів — своїм прізвищем.

Зичу найкращого тобі. Тобто натхнення на добрі вірші.

З найкращим вітанням — *Василь С.*

с. Матросова.

22.11.77.

Сервус, Олеже!

Дістав твою бандероль — з поезією Ліни Костенко й «Прометеєм». Дуже дякую. Бандероль, післана тобою, добивалася до мене два місяці. Певне, од Хабаровська до Матросова її волоком волокли.

Просив би тебе дуже передплатити Словник української мови — для мене (передплачуй на себе, а мені перший том надішлеш). Я *зразу ж* розрахуюся з тобою, бо Валя геть запорпалася в своїх бідах домашніх (батько дуже хворий, мій тесть). Такі операції (виїзд на Кірова, 4) для неї — ціла проблема.

Лінину збірку я «ковтнув» одразу. (...)

Географія (і персоналії) української поезії змінюються — і несподівано. Зовсім недавно я мав щастя читати вірші Івана С. (Іван Світличний, критик, поет.— *О. О*), критика за моєї пам'яті,— і вражений був. У захваті був. Старий кінь, подумав, борозни не зіпсує! Там є і про мого кума, що так уславився своєю статтею. Скажімо:

> Що ми чиним, братове? Невже навіжені ми,
> що в чаду словоблудства і самообмов

убиваємо в собі ненароджених геніїв,
на Голгофі цинізму гвалтуєм любов?
Не люблю я, братове, ритуальної смерти.
Смерть — не дура. У неї є свій інтерес.
Сто разів воскресай, хоч і з понтом померти,
хто повірить, що ти достеменно воскрес?
Що день Божий вчиняє душа самогубство,
і не треба їй шибениць, куль і отрут.
Камікадзе душі окуповують душу,
і заложники смерті, в засаді сидять.
«Пробі!» — крикнути хочу, та змовчати мушу.
Сам я грішний, братове, і вам не суддя.

Оце той голос, якого у вас нема і не може бути — на Вкраїні милій. Автор, звісно, грішний, коли у своїй поетичній діяльності зробив був тривалу павзу — аж «позаарали» його навернули до музи, слава Богу!

Отим і тішуся, Олеже!

Тим часом одужую. Бо перележав пластом — у гіпсі — два місяці, досі оклигую (ще, певне, з місяць, бо п'яти роздробив — на обох ногах). Валя про те не знає, як і батьки.

Маю купу дрібних клопотів, але якось пораюся з тим.

Збірку твою, як ти сказав повернути, я вислав на Валю. Може, якось вони допровадять її до тебе (бо довше чутки од тебе не було, отож я й не послав на твою адресу).

Нудна ваша, Олеже, ковбаня — як я її чую носом із «ЛУ». Геть нудна. А читаю ж усе метрів Олійника Б., Драча...

Мав відраду од «Додому нема вороття» Андріяшика.

(На рік передплатив лише «Всесвіт» і цю «ЛУ». Навіть «Вітчизни» — ні, бо читати нічого там. Краще вже росіян, особливо «Иностранку», «Вопли» і т. ін. Той, що про шанці Волгограда писав, якось кинув був — іще тут бувши — дотеп про Київ: славна флора, але ж фауна...)

Справді, в тому кліматі я б не міг. Тут, слава Богу, хоч і 50°морозу (вже є), але дихається легше.

Втім, може, то так сумно мені з моїх далеків видає, не знаю. Може, не тяжко й адаптуватися до вашого клімату.

Прочитав із радістю «Степового вовка» Г. Гессе. При композиційних вадах то все гарно — дуже. І що мені — зі світських черед.

Здається, Олеже, я впав трохи у злецький тон, а тому закінчуватиму. Олеже, дякую, в мене тут усе є, крім

Дніпра і Софії (не Києва, а їх — Дніпра і Софії). А тут хто допоможе з таким «не маю»?

Од Володі М. я дістав книжку, але не відписав йому, аби не зашкодити — листом своїм.

Тільки, Олеже, коли б слав словника, то, будь ласка, **авіа**, звичайно, я маю на увазі, коли то тебе все не обтяжить — передплата і висилання. Уклонись за мене Софії, пам'ятним місцям Києва, Дніпрові.

Знаєш, як писав колись О. Олесь:

О, принесіть як не надію,
то крихту рідної землі!

Але — дякувати Богові, доля таки милосердна до мене.

Зичу найкращого. Тобто — натхнення. Тримайся — Ave!

Василь.

Сьогодні ж почав позови з юпетренками (похідне від Юрій Петренко, письменник, редактор.—*О. О.*).

24.12.77
с. Матросова.
Дорогий Олеже!

Вітаю тебе з Новим роком, з Різдвяними святами. Мав од тебе повід. про вручення — з дивним підписом — чи твоїм?

Сконтактуй з Валею моєю, з Михасею, і пришліть мені, на Бога, І том Словника староукраїнської мови (аби не дублювали одне одного, бо пришлете аж три!) А Феофана П. я не надто хочу сюди.

Зичу тобі, Олеже, натхнення для віршів, для праці — заради народу і його добра.

Сердечне — *Василь.*

3.12.78.
с. Матросова.
Дорогий друже,

дякую за бандероль. Минув місяць, але я не знаю, чи ти — на місці. Тому й зволікаю з відповіддю.

На жаль, не чув цього поета (Пассара) і не знаю, як тобі працюється коло його віршів.

Питаєш — як ведеться мені? Все ще наскоки — відбиватися ніяк. Тому мушу стояти — як при останній стіні. Головне — вміти тримати голову. Навіть — коли не держиться на в'язах.

Коротко: поховав тата (7.6), ледве вирвався на 10 діб, оголосивши політ. голодівку, бо не пускали; по поверненні перебув гидку вкрай брехливу статтю «Друзья и враги Вас. Стуса» — у рай. газеті (три підвали!), потім — «відгуки» читачів. Усе це тривало два місяці — шабаш відьомський. Заправив зборів — не дали говорити. (7 хвилин регламенту й обструкція). Я пер трактором і дещо сказав (наполовині — обірвали). Це було при Валі. Вона поїхала від мене з думкою зустрітися вдруге, в якій Мордовії. Весь цей час я палив рукописи свої — аби було менше комусь до діла.

Одне слово — я як рокований на розтерзання дикими звірами в рим. цирку. Оббреханий, зневажений, але гордо тримаю голову — аж їм кров із зубів.

Знаєш, що мене обрано членом Пен-Клубу?

Ноги дуже болять. Мед. допомоги ніякої (принцип: скурвись — підлікуємо!). Займаюся самолікуванням. Але зі сну ледве ступаю на ліву ногу. Потім — кульгаю. А це ж — шахта, треба пхати тяжкі вагонетки, силуючи хору ногу. Не смішно мені геть.

Потроху пишу вірші. Правлю від Андропова, аби повернули забрані. Поки — безкорисно. І — майже жодних надій.

Тому поки орієнтуюсь на виїзд — по відбутті всіх боргів. Так, як євреї (може ж, і я трохи на єврея скидаюся, га?).

Бо маю бідний вибір — межи смертей (Мордовія чи Запаркан). Це — реально. Власне, найреальніше — Мордовія. А спроба моя (протестаційна) на Запаркан — не знаю. Думаю, що ні. Втім — побачимо.

Що міг — я зробив. Що зможу — ще зроблю. Але без України мені моторошно. І тут, на Колимі, і там, коли випхають чи випхаюсь.

Отака моя морока...

Майже щоденні провокації тут, де я обкладений фіскалами, як вередлива пані — подушками.

Тяжко мені писати до тебе. Бо не хотів би ускладнювати цим твого існування.

Прошу тільки вірити, що я нітрохи не змінився проти студентських літ. Коли є зміни, то вони — наслідки умов, які забагато заправили від мене. Втім, чи варт про це говорити?

У мене є мій народ, який мої друзі інших національностей називають багатостраждальним. Його муки — то єдина моя скорб.

Я мушу стояти на тому, на чому досі стояв.
Будь.

Із подякою і дружніми зиченнями *Василь*.

* * *

Стало відомо в Києві, що Василь повернувся. Потелефонував я до його дружини на роботу і домовився про зустріч. Наступного дня, прихопивши по дорозі пляшку портвейну, тисну на кнопку дзвоника — тихо... Ще раз — те саме. А відчуваю, що за дверима стоїть Василь! Чого він не відчиняє? Остерігається? Раптом я — у «супроводі?»

— Василю, я тут один. Одчиняй!

Василь одчинив, і ми затисли один одного в крутих чоловічих обіймах. Витримки мені не стачило — розплакався. А він — заспокоює і усміхається такою знайомою, дещо іронічною, але ж і такою щиро-лагідною стусівською усмішкою.

— Вино! — сумно всміхається Василь.

Він мовчки показав на стіни і діткнувся пальцем до своїх губів. Мовляв, усе на підслухах, так що — думай.

Пляшка лишилась невідкоркованою (після операції *йому вадило навіть молоко*). Пили ми чай і «розмовляли». Чудна то була розмова. Василь добув з кишені записник, олівець і, запитуючи мене про сякі-такі звичайні побутові речі, на товстоцелофановій обгортці записника писав, запитуючи про щось більш істотне. Через кілька секунд напис розпливався і... щезав. Я писав на тому ж місці відповідь чи своє запитання. Виходило, ми спілкувалися за допомогою якогось сучасного п а л і м п с е с т у: на місці попереднього напису — новий, і так знову. На жаль, я тоді був дуже схвильований і не запам'ятав чогось чіткого з нашого діалогу. Та й вийшов він нетривалим. Я подумав, що для першої зустрічі — хоч і по тривалій розлуці — мені нема чого забирати у Василя багато часу. Вибачився, пославшись на невідкладні справи. Хіба ж я знав, що обставини складуться в такий, здавалося б, нелогічний ряд? Що Василя бачу я востаннє?..

Коли ж почув про його нове ув'язнення і про неймовірно жорстокий присуд — десять років таборів і п'ять заслання! — серце обіклало кригою: «Все... Хто витримає таке? З його здоров'ям?..»

* * *

Прах Стуса і двох його побратимів (у супроводі Поетового сина Дмитра з друзями) ось-ось мав літаком прибути з Уралу. В Бориспільському аеропорту зібралась чимала громада з іконами, свічками, калиновими вінками й національними прапорами. Я чекаю з вантажною машиною. Диктор оголосив прибуття літака рейсом «Перм—Бориспіль». Раптом навпроти зупиняється морквяного кольору «Нива», і чоловік у цивільному, вийшовши, звертається:

— Олег Юхимович, це ви маєте перевозити гроби? На оцій машині?

— Так.

— Сідайте до нас, а машина нехай їде слідом.

В «Ниві» усі місця зайнято і, щоб дати мені місце, одному з чоловіків довелося пересісти на коліна до іншого.

Я подумав, що це рухівці, але, завваживши спортивні статури і запобігливий — як у слухняних підлеглих — тон у розмові з тим, що сидить попереду, поруч з водієм, запитав:

— Чи ви не з органів?

— Да, Олег Ефимович, а вас это удивляет?

— З якогось часу мене уже нічого «не удивляет».

Мовчки заїхали на територію складу.

— Стійте тут,— звернувся до мене «старший».

— Як то с т і й т е? Дмитро привіз батьків прах, а я маю везти далі. До речі, хто ви?

— Віталій Миколайович.

— І все?

— Цього досить.

І їхня машина рушила з території складу до літака, якого за складськими стінами не було видно.

Через якийсь час вони повернулись з аеропортівською вантажівкою, на якій стояло три великих дерев'яних ящики.

— У вас є документи на одержання вантажу?

У мене документів не було, але, виявилось, годиться й паспорт. У невеличкій будці-конторці я заповнював папери на одержання вантажу: единиц — 1, вес — 200 кг... підпис; единиц — 1, вес — 200 кг... Доки відбувалась ця моторошна формальність, спортивні хлопці перевантажили ящики з гробами в кузов моєї машини.

* * *

Вночі і на світанні прибували сюди автобуси й машини з різних кутків України. Церква переповнена, стоять люди й на подвір'ї. Три труни з прахом мучеників укрито червоною китайкою. Вранці, о 7-й, почалась панахида. Шість літніх тернопільчан, яким теж свого часу довелося скуштувати тюремної баланди, прихилили над трунами національні прапори.

Десь по 20 хвилинах православний священик раптом припинив службу:

— Хто тут старший? Винесіть прапори з церкви, бо не буду правити.

Люди обурені, особливо тернопільчани: «Ми сиділи за ці прапори в таборах! Вони загинули за ці кольори! Не винесемо!..» Приглушені ридання чути в натовпі — од скорботи? Од безсилого гніву?

Вдова Стуса, Валентина Василівна, просить через мене, аби тернопільчани поступилися. Ті — ні в яку. З двома з них ідемо до священика на перемови.

— Не положено за церковним статутом. Не місце в церкві прапорам! Не служитиму, доки не винесете.

Тернопільчани:

— Панотче, не хочете служити, то й не служіть — ваша справа, служитиме наш піп, ми привезли свого, а от чого ви так затялись, чим вам наші національні прапори заважають?

Священик ледь не благально:

— Та повірте, н е м о жу! Я людина підневільна.

— То вам наказано?

— Авжеж! Хіба ж я спочатку щось мав проти? Хіба не почав службу при прапорах?

— Уже подзвонили?

Священик кивнув. Його по-людськи було жаль. Дякувати вже й за те, що насмілився правити панахиду над прахом політв'язнів-дисидентів.

Один з тернопільчан цілує йому руку:

— Спасибі, панотче, за правду! Завтра світ знатиме про ще один злочин власть предержащих!..

І тут мене як осінило.

— Панотче, скажіть, а переможним прапорам Богдана хіба теж не знайшлося місця в Софії? А хіба на Січі, в козацьких церквах, прапори тулились в сінях за дверима? Чому ж церковним корогвам, іконам в бою місце

є, а бойовому прапору в церкві місця немає? За яким статутом?

Підступили й тернопільчани, що вже збиралися йти до своїх. На панотця було жаль дивитися, в його очах уже теж накипали сльози.

— Гаразд,— тяжко зважився він,— хай буде ні по-вашому, ні по-моєму — відступіть хоч від трун, перейдіть хоч ближче до дверей.

Так і вчинили: поставали обабіч входу з прапорами, і служба тривала далі.

* * *

А далі — про те, що, очевидячки, відомо всім, кому не байдуже до гідного вшанування пам'яті Василя Стуса і його побратимів. Хіба що — про деталі маловідомі або відомі тільки учасникам перезахоронения.

До церкви прибуло чомусь не три автобуси-катафалки, а... п'ять. Для яких небіжчиків призначалися іще два — мабуть, так і лишиться зловісною загадкою.

По раніше наміченому маршруту — зупинка біля дому, де мешкають Стуси і де так мало (між двома ув'язненнями) випало в сімейному колі пожити Василеві. Потім кортеж машин рушив до площі Богдана, до такої улюбленої і оспіваної поетом Софії. Тут якийсь час він працював в історичному архіві, тут він уперше дивився на її золотоверхі бані уже крізь грати слідчого ізолятора КДБ... На площі сотні людей з прапорами, портретами мучеників, свічками, калиновими і терновими вінками.

Люд вимагає, аби дали нести труни на плечах. Підполковник МВС категорично проти. Такої домовленості, мовляв, не було. Слухняні водії автобусів підганяють свої машини так щільно одну до одної, що марна річ старатися відкрити задній люк-двері. В нашому, першому, автобусі біля труни Василя Стуса — його рідня: вдова, син, сестра, сестра дружини, тесть, ще хтось, а також Ірина Калинець і Михайло Горинь, режисер Станіслав Чернілевський, що знімає документальний фільм.

Пристрасті довкола автобусів вирують. Родина Стусів проти того, аби я, що сиджу в узголів'ї Василя — найближче до люка, відчинив люка і люди взяли б труну на плечі. Вдова, Валентина Василівна, молиться, син Дмитро закрив обличчя руками, занімів...

Тоді люди підпирають плечима наш автобус і починають його... розхитувати.

— Валю!..— дивлюсь я запитально на вдову.

— Ні в якому разі! — заперечує вона, така змарніла, аж почорніла з виду од горя (їй-то найважче).— Годі жертв...— каже вона.

Я розумію її — за кількасот метрів похмуро-сірий замок КДБ, з якого почалися для Василя моральні і фізичні тортури. *Процесія зараз має рухатись повз нього.* Що буде там? Чи тільки зупинка і неминуча «пробка» в русі міського транспорту, чи стихійна маніфестація розгніваних — уже тисяч! — людей? І тоді — неминуче зіткнення з вочевидь наготовленими загонами правопорядку, і — давка з травмами й жертвами. З обох боків.

— Ні в якому разі! — повторює вдова.

Автобус ходить ходором, навіть труна зміщується. І тоді Дмитро відсуває віконне скло:

— Люди, тут — небіжчик! Що ви робите?!.

Натовп врешті відсахнувся, і автобуси поволі рушили.

Біля будинку КДБ не обійшлося *без уже традиційного* «Ганьба!» і навіть «Убивці! Дивіться на свою р о б о т у!». Однак у вікнах сірого будинку — жодного лиця.

На Байковому — одспівування усопших. Правлять дві церкви. За християнським звичаєм, тіло небіжчика слід передати землі ще до заходу сонця. Сонця не видно — день і надвечір'я імлисті.

Біля гробів — потовпище, але Михайло Горинь якось дає тому раду, після богослужіння надаючи слово для прощання. Іван Драч... Михайлина Коцюбинська... Випадає і мені честь; тільки й спромігся — зацитувати самого Василя з його двох листів, нехай і Він скаже т у т — сам від себе, над власною могилою. *Нехай скаже!..* І Він говорить — моїми, з горя покусаними губами, *говорить: «...мушу стояти, як при останній стіні.* Головне — вміти тримати голову. Навіть — коли не держиться на в'язнях... Я як рокований на розтерзання дикими звірами в рим(ському) цирку. Оббріханий, зневажений, але гордо тримаю голову — аж їм кров із зубів.

...Що міг — я зробив. Що зможу — ще зроблю... У мене є мій народ... Його муки — то єдина моя скорб. Я мушу стояти на тому, на чому досі стояв».

Десятки тисяч, що стоять біля твоєї могили, Василю, чи то — народ? А виходить, що так. І серед тих, що прийшли попрощатися з Тобою, не тільки рідня, друзі, письменники, учорашні політв'язні, учителі, діти... З-поміж них, можливо, і ті, хто Тебе «с пристрастием» допитував, і ті, хто криводушно судив. Дивляться, бачать, думають — що каже їм сумління їхнє? А що скажуть їм діти й онуки їхні?

«Отак живу, як мавпа серед мавп...», «Який це час?..», «Ярій, душе, ярій, а не ридай!..», «Як добре те, що смерти не боюся...», «Цей спертий запах смерти, наче спирт...», «Плач, небо, плач і плач!», «Верни до мене, пам'яте, моя!», «Господи, гніву пречистого благаю» — це тільки початкові слова Його поезій. А що в них, а що за ними — скільки мук і надій, скільки віри?!!

* * *

Василеву могилу спалили напередодні виборів до Верховної Ради.

Невдовзі, серед ночі, телефонний дзвінок:

— Горить могила Юрія Литвина!..

— Як? Хто? Чому?!

У слухавці — короткі гудки...

Уже не міг спати. З фотоапаратом діждався на кладовищі сходу сонця. Зробив знімок. Встановлений старенькою мамою Юрка Литвина дерев'яний хрест обгорів. А що вже казати про вінки чи квіти! Хрест обгорів тільки знизу і зверху. Отже, твердження цвинтарної адміністрації про те, що могили горять од свічок, залишених відвідувачами (про це мені сказано в Укрлітфонді),— м'яко кажучи, безпідставне. Скільки ж могил згоріло на Байковому за останню п'ятирічку? Таких даних нема? А чому ж горять не могили щербицьких, а саме — політв'язнів системи? До того ж чомусь не водночас, а поступово-послідовно?

* * *

На моє звернення до української громади спорудити на могилі Стуса достойний пам'ятник почали надходити пожертвування. І — листи. Цікаві листи. З них би, як з уламків смальти, витворити мозаїчний портрет українського народу. А в тому портреті є різне: і благородне, і — не вельми... Пише людина (не звір же!), що підписалась «Котовцем»: «...А тебе памятника не будет, как ты очень беспокоишься о таком же гаде, как и

ты сам, Стусе. Ты просто будешь в Днепре кормить рыб с камнем на шее. Это я тебе гарантирую... Смерть предателям трудового народа».

Ні більш, ні менш — «предатель». Все зрозуміло: хто не з нами, той проти нас. Фанатизм і зненависть. Не так думаєш, як ми — «распни его!». Гаразд, а далі що? Ну, вже не одне тисячоліття кров людська (що й не водиця ж!) ллється. А — толку? Для душі щось лишається од намарної жорстокості? Яка душа? Міфічна? Отут ми й розходимось. Давно.

Як бачимо, є ще ті, в кого ніздрі досі пашіють з чуття класової непримиренності, ті, що ждуть не діждуться звичної і такої милої їхньому серцю команди «шашки наголо!». Сподіваємось, що й не діждуться, бо правову державу будуємо не для того, аби вирішувати соціальні проблеми методом залякувань, розправ і плюндрування могил.

* * *

Юрчишин Я. М. (м. Знам'янка Кіровоградської області): «Потрапила до мене «ЛУ» від 8 березня 90 р., де надруковано Ваше листування з Василем С. і постскриптум до публікації. Надсилаю дещицю на спорудження пам'ятників. І гірко, і добре, що в нас є отакі Василі, Юрії та Олекси, вони допомагають нам зціпити зуби і вірити... Цими днями одержав збірку поезій Василя С. Жаль, що в ній тільки те, що збереглося у друзів і рідних поета. Та й те — дуже добре.

Хочу щиро, від усієї душі подякувати Вам за ту справу, що Ви робите для нас, українців, нащадків Стуса, і що є ще такі люди, як Ви. І ще хочу сказати: якщо потрібна поміч, звертайтеся — віддамо все до нитки, а в скруту — тіло й душу... Будьте здорові. Уклін Вам».

* * *

Плачинда Григорій, учень 5 «Г» класу школи № 162, (м. Одеса): «Нещодавно мені виповнилось 11 років. Мій дідусь поздоровив мене з днем народження і подарував 11 карбованців. Я пересилаю ці гроші на пам'ятник Василю Стусу».

* * *

Даруся Сироїд, семикласниця школи № 28 у Львові: «Защедрувала на пам'ятник Поетові 25 карбованців. Посилаю...»

* * *

Учні Розтоківської школи Косівського району Івано-Франківської області: «За колядки та щедрівки маємо 80 крб. Посилаємо на пам'ятник».

* * *

Брати — Кунтий Тарас (3 клас), Кунтий Назар (5 клас) зі Львова (вул. Обробна, 19, кв. 21): «Пане Орач. Ми прочитали у «Літературній Україні» про збір коштів на пам'ятник Василю Стусу. Надсилаємо 50 крб., які ми заколядували на Різдвяні свята».

* * *

...Листів багато, на всі відповісти навряд чи й спроможуся, але цим ось різдвяним дітям українського народу відповім так:

— Шановне козацтво! Якщо в нашої многостраждальної Батьківщини є сини, годні віддати своє, заколядоване чи защедроване, на громадське діло, то вона не тільки ще не в м е р л а й не вмре вовіки! Підростаймо ж, учімось і мужаймось — для боротьби, та не «котовськими шашками», а Ч е с т ю, Р о з у м о м, Р у к а м и неледачими, бо ми — у к р а ї н ц і.

Листи йдуть і йдуть, хочуть люди висловитись — про свої справи, про біди свої та сподівання, найчастіше ж таки про нього, про Василя... Ось із останньої пошти, процитую без скорочень.

«Слава Ісусу Христу! Передвчора я одержала від вас книжку поезій Василя Стуса. Дуже я нею втішилася, і дуже я вам за неї вдячна. Чула я про його поезії, але не сподівалася, що буду мати їх на руках. Тепер буду читати і буду давати читати всім однодумцям.

Як я побачила вперше Василів портрет в газеті, то не могла утриматися від сліз. Він мені дуже нагадав мою сестру, замордовану 1949 року в львівських підвалах МГБ. Такою молодою студенткою забрали її (на 18 році життя). Два роки держали слідством і не засудили, бо не було за що, і не випустили, поки не замордували. Тоді сказали: нема — і всьо! І навіть не сказали, де поховали. І навіть пам'ятник не поставимо, бо не знаємо, де похована.

Я посилаю на вашу адресу ще 50 крб. (бо тоді в мене більше не було) Василеві на пам'ятник. Нехай хоч на ньому стоїть пам'ятник. І ще я одне попрошу. Як вже

буде стояти пам'ятник готовий на місці, зробіть знімок і вишліть мені, щоби я подивилася, бо щоби мені поїхати подивитися на «живий», я не зможу, тому що я вже на схилі віку. Бувайте здорові, бажаю вам добрих успіхів!

Подільчак А. І.
(с. В. Білка Пустомитівського р-ну
Львівської обл.)».

ДО ГРОМАДИ

Дорогі друзі, дякуємо всім за ваші щедрі внески на спорудження пам'ятників Василеві Стусу, Юрію Литвину та Олексі Тихому. Поки що на їхніх могилах (у 33-му секторі Байкового цвинтаря в Києві) встановлено дубові різьблені хрести.

Иосиф Курлат

ВАСИЛЬ СТУС — КАКИМ Я ЕГО ЗНАЛ И ПОМНЮ

В конце пятидесятых — начале шестидесятых годов в Донецке сформировалось областное литературное объединение «ОБРІЙ», по-настоящему молодое, мятущееся, ищущее, не идущее ни на какие компромиссы. Ребятам разрешили собираться в помещении донецкого отделения Союза писателей Украины, чтобы они были, так сказать, «под присмотром». Но уже через несколько месяцев в небольшом зале отделения стали кипеть такие страсти, что «разрешители» крепко пожалели об этом. Самые консервативные из членов СПУ начали приходить на занятия «ОБРІЮ», пытаясь то ли образумить, то ли обуздать, «перековать», направить в официальное русло эту максималистскую силу, бившую через край.

Мне выпало руководить «Обрієм».

Одним из самых активных «обрійців» был Василий Стус. Высокий, стройный, с узким лицом и очень грустными глазами, он сразу же обращал на себя внимание, хотя свои стихи читал редко. Зато реплики его и критические выступления всегда были точными и острыми, а обзоры обстоятельными и безукоризненными — с точки зрения анализа и логики.

Василь Стус выделялся не только внешностью или особой манерой поведения. Он, если можно так выразиться, был на два-три порядка выше своих товарищей-ровесников. Поражала его начитанность и — не по возрасту — почти энциклопедическая образованность. До сих пор мне помнятся два его доклада: «Поэты новой украинской волны» и «Мир поэзии Рильке». На мой взгляд, их можно было бы с ходу публиковать в любом «толстом» журнале. Тянули они и на основу для будущей кандидатской диссертации. И были в нем что-то от проповедника. Подчеркиваю: не от агитатора или пропагандиста, стремящегося залучить в свою веру оппонента, а именно — проповедника. Василю Стусу, во всяком случае мне так казалось, доставляло удовольствие выступать публично.

Он, как и Борис Чичибабин, занимает в моей судьбе особое место. Но о Чичибабине еще будет повод рассказать когда-нибудь, нынче же речь идет только о Стусе.

Мы сидели в сквере на бульваре Пушкина. Из-за плохой погоды вокруг не было ни души, и можно было говорить свободно, не таясь.

— Вы посмотрите, что сделали с Украиной,— сказал Стус.— Школ украинских на Донетчине нет, интеллигенцию украинскую потихоньку вырубают под корень, как лес: ствол за стволом. Язык, особенно у нас, в Донбассе, начинает напоминать типичный волапюк.

Обстоятельства сложились так, что я вынужден был вскоре уехать в Северодонецк. Редакции северодонецкой газеты «Комуністичний шлях» нужен был ответственный секретарь, мне удалось «сосватать» на эту должность Владимира Мищенко, и он с семьей переехал к нам. Но и тут КГБ не оставил в покое молодого талантливого поэта. Его все время провоцировали на неосторожные высказывания. И вот на собрании в редакции состоялось обсуждение поведения и осуждение Мищенко. Доклад о борьбе с украинским национализмом делал сам начальник городского комитета государственной безопасности Попов.

Неожиданно меня поддержал заведующий промышленным отделом газеты начинающий русский поэт Слава Алябьев. Так что единодушного «заклеймления» не получилось. Но все же В. Мищенко лишили работы, и ему пришлось уехать из Северодонецка.

Еще раньше в местной газете — в отсутствии редактора — Мищенко дал даже подборку Стуса, наивно полагая, что это останется незамеченным. Но прорабатывали его не за это, а за попытку создания «центра» негативно настроенной украинской творческой молодежи.

* * *

Недавно наше литературное объединение (как и в Донецке — «Обрій«) стало называться «имени Василия Стуса». И на официальных бланках (мы зарегистрированы горисполкомом как неформальная организация), и на круглой печати будут значиться его имя и фамилия. Так что даже в нашем небольшом Северодонецке Василий Стус уже прописан.

Віктор Іванисенко

СПОГАД ПРО ПРИП'ЯТЬ

Коли думаю про Василя, найчастіше пригадується перша зустріч з ним в Одеському будинку творчості на початку травня 1963 року, де я вів семінар молодих українських поетів. Серед них був і Василь Стус.

Кілька добрих обставин сприяли тому, що цей одеський травень закарбувався в пам'яті як світлий епізод життя. Гадаю, що й для всіх «семінаристів» він став значимою життєвою і творчою віхою. Кажу — «для всіх», бо підібралися хлопці напрочуд рівні за своїм чесним душевним поривом, навіть і за творчим потенціалом.

Тоді роботою з молодими авторами у Спілці займався Володимир П'янов і ставився до неї серйозно, з любов'ю, умів помітити молоде обдарування. Тепер ті «неофіти» стали відомими трудівниками в літературі, принесли їй безсумнівну користь, як ось В. Міщенко, В. Захарченко, Д. Шупта, С. Реп'ях, А. Бортняк, Б. Нечерда, М. Сич, О. Зайвий, І. Нижник, В. Фольварочний та інші.

Не забуваймо тодішньої суспільної атмосфери: все кипіло, вирувало на осонні нехай і благенького, але ж обнадійливого хрущовського повесніння. Як тепер

мені здається,— хоч і не вмію собі пояснити, чому це так,— тоді молоде завзяття, бажання працювати для України виявлялися бурхливіше, активніше, аніж тепер. І загальний настрій був оптимістичний, бо ж нині відчувається, як хробак зневіри підточує душі перед складністю конкретних завдань, які враз постали перед живими силами нашого відродження.

Ні, таки в 60-х було веселіше! Мої слухачі — звичайно ж, майбутні генії — критикували існуючий порядок речей, розвінчували літературні авторитети, і навіть на М. Вінграновського, найбільшого свого кумира (якраз вийшли його «Атомні прелюди»), Сашко Зайвий складав єхидні епіграми чи пародії:

Я був мов чорт і був немов не чорт...

Якось явився народові і сам Вінграновський, тримався поважно, як належить метрові, в тій манері відчувалося, що він ще не одійшов від недавно зіграної ролі Івана Орлюка у Довженковій «Повісті полум'яних літ». Вплив його на умонастрій семінаристів був величезний. Про свою любов до поезії Вінграновського не раз говорив мені пізніше і В. Стус.

І тут мушу розповісти про досить пікантну ситуацію, яка вносила певне сум'яття в буття й свідомість хлопців. У зв'язку з тим, що літній сезон ще не розпочався і в Будинку творчості, крім учасників семінару, нікого не було, Московський Літфонд заповнив цю порожнечу своєрідним контингентом відпочиваючих — це були працівники правоохоронних органів: слідчі, «опери» і вохри з північних концтаборів. Мабуть, у цих кадрів поменшало роботи — недавно відбулася реабілітація, і початкуючі поети одержали можливість зблизька спостерігати інтелектуальний рівень гулагівських посіпак. Вони ніколи не ходили поодинці, а тільки табуном, ніхто не бачив їх з книжкою чи газетою. Вони не помічали синього моря, ні сліпучо-білих вишень над кручами, ні червоних свічок одеських каштанів, ні степових маків, що підступали до самої огорожі дачі Ковалевського. (Така була весна того року — цвіло все разом). Зранку відрядивши на пляж своїх товстом'ясих подруг, чекісти до пізнього вечора завзято забивали «козла», і удари кісточок об стіл лунали, мов постріли, над усю околицю.

— Оздоровляються, кати. Набираються сили для нових подвигів,— схарактеризував ситуацію Василь,

коли ми проходили мимо такого товариства. І задумався. Чи відчував ще тоді свою майбутню долю?

А Микола Вінграновський прочитав свій вірш «Б'ють в доміно, аж стіл ногами вгруз...», який закінчувався:

Б'ють в доміно ті, хто недавно
З гвинтівок били в таборах.

Так би мовити, дав молодшим колегам урок на тему, як народжуються вірші. Не знаю, чи ці рядки де-небудь друкувалися: цитую по пам'яті.

Василь не давав своїх віршів для обговорення на наших заняттях — може, із скромності, може, побоюючись невмілої критики з боку запальних, але не завжди справедливих і компетентних товаришів по перу. В розмовах і суперечках він здебільшого слухав, мало говорив, а коли й висловлювався, то некатегорично і своїх думок нікому не нав'язував, пізніше ця його риса — душевна делікатність і толерантність — найбільше імпонувала мені в його характері. Радянська дійсність виховала породу хамуватих людей; я, наприклад, у своєму житті мало зустрічав інтелігентів, які здатні ніяковіти із-за своєї чи чужої нетактовності. Василь був винятком. Словом, про жодне прагнення до лідерства не було й мови, а тим часом дуже швидко Василь став — не лідером, ні, а просто здобув загальну повагу й симпатію. Він не позував, а внутрішньо випромінював доброзичливість і душевність. Недругів у нього не було.

Його чи то римський, чи скіфський профіль обличчя гармонував і виражав сутність натури. Вже через тиждень семінарського нашого життя веранду старого будинку Ковалевського прикрашав гіпсовий бюст Василя, його виліпив, здається, В. Сорока, молодий скульптор, який підозрював у собі ще й нерозкритий хист віршописання.

Взагалі, постать Василя завжди викликала у скульпторів і художників бажання негайно перенести його образ на полотно, втілити в глині чи бронзі. Найбільш вдалими з тих спроб здаються мені портрет художника-шістдесятника В. Зарецького і скульптурні портрети роботи Б. Довганя та І. Гончара.

У розмовах з Василем ми здебільшого торкалися загальних питань літератури, її історії та животрепетних проблем: «розстріляного відродження» 20-х років (з небуття повертались тоді вірші В. Чумака, Є. Плужни-

ка, О. Олеся, М. Вороного), шаленої русифікації і способів протистояння їй, органічності верлібру в нашій поезії тощо. Я віддавав належне грунтовності й широті Василевих знань, але найбільше імпонувала мені його незакомплексованість в оцінках і всього літературного процесу, і окремих постатей у ньому. Чомусь мені здалося, що ці якості більше придались би в нашому злиденному літературознавстві, аніж у поезії, де вправних «співців нового життя» ніколи не бракувало. Тож запропонував Василеві йти до аспірантури в Інститут літератури.

Він зацікавився цією пропозицією, сказав, що якраз шукає способу перебратися до культурного середовища, бо боїться заскніти в поспіль русифікованому краю териконів. Ми домовилися про деталі, і вже через кілька місяців, у жовтні, він став аспірантом у відділі теорії літератури, яким я завідував. Науковим керівником Василя погодився бути сам директор інституту М. Шамота. Попри всім відомі «цноти», цей типовий функціонер від літератури мав слабкість до талановитих людей (досить сказати, що у згаданому відділі, куратором якого був Шамота, працювали в той час М. Коцюбинська, Г. Сивокінь, Ю. Бадзьо, М. Острик).

На закінчення «одеської» сторінки цих спогадів скажу, що дехто з учасників семінару розповідав мені згодом, що по приїзді додому їх викликали відповідні «служби» і вельми цікавились настроями літературної молоді, зокрема й В. Стуса.

«Недремне око» не дрімало. Ніколи. Недарма користувався успіхом віршований дотеп:

Я сам не знаю так себе,
Як знають хлопці з КДБ.

Наступні два роки ми працювали в одних стінах, зустрічались з одними й тими ж людьми. Можу з певністю стверджувати, що це були найпліднішi в його житті роки з погляду інтенсивної творчості і громадської діяльності. У Василя на все знаходився час. Він достроково склав так званий «кандидатський мінімум», виступав з статтями в газетах і журналах, швидко посувалася робота над дисертацією про емоційність поетичного твору, а попутно досліджував творчість А. Платонова (треба ж — це тоді, коли Платонова навіть не видавали!), перекладав вірші Гете, Рільке, Гарсіа Лорки. І дуже швидко обростав цікавими, порядними людьми з числа прогресивної академічної та

спілчанської молоді — тих, кого вже починали називати «шістдесятниками», «дисидентами», «інакодумаючими». Академік І. Білодід, творець теорії «двомовності» українського народу, називав їх — з прямотою вченого мужа — «шантрапою». Що стосується М. Шамоти, то він, знаючи про наші з Василем взаємини, якийсь час мовчав, а потім одного разу попросив переговорити з Василем «по щирості» і порадити йому «трохи поберегти себе».

Я не став нічого радити. Був певен, що Василь уже давно зробив свій вибір. До «теорії самозбереження» тоді вдавалися чимало людей з творчої інтелігенції, зокрема й молодь, коли треба було примирити власну совість з необхідністю якось жити і вижити. Літературознавець і поет С. Крижанівський «видав на-гора» навіть поетичну версію нашого «малоросійського» угодництва, не позбавлену певної гіркоти, але заспокійливу:

Найсвятіші в небо поривання
Падають до грішної землі.

Багатьом думалося: ось я потерплю, помовчу до пори, а вже потім, як уб'юсь у пір'ячко, ось тоді себе й покажу! Який же він давній, цей підступний прийом самообману, що завжди кінчався опортунізмом і конформізмом! Веде він себе ще від П. Куліша та М. Гоголя і привів, зрештою, до всезагального манкуртизму і капітуляції перед могутністю «старшого брата».

Для Василя Стуса вищою моральною нормою було не самозбереження, а, за точним його висловом, «прямостояння». Він був чесним з собою до кінця і зовсім не здатним до будь-яких компромісів. Це й визначило трагічну його долю, він просто не міг вижити в підлому світі брехні, безчестя і лицемірства. Василь не міг зрозуміти і прийняти суспільства, а суспільство — його. Всі повороти Василевого життя були записані на небі, від нього не залежали, він був би безсилий щось змінити, бо належав тільки Україні.

Тим часом хмари згущалися. Вже Хрущов, нацькований сталіністами, заявляв художникам-абстракціоністам, що їх «надо ставить к стенке». А через кілька місяців ті ж сталіністи методом двірцевого перевороту усунули й самого Хрущова. Почалися арешти у Києві, Львові, звільнення з роботи. Виступ

Василя у кінотеатрі «Україна» з осудженням репресій неодноразово описаний (найкраще — в статті М. Роженка «Обов'язок пам'яті», «Вітчизна», 1990 № 10), і тому зупинюсь тільки на тому, що було потім.

Справа безпартійного Василя вирішувалась на вченій раді Інституту літератури. Власне, вона вирішена була ще раніше. Індивідуально «обробляючи» кожного члена ради, Шамота попереджав, що є «вказівка зверху» виключити В. Стуса з аспірантури «за антигромадські виступи». На засіданні вченої ради вишколені системою інститутські «гуманітарії» змагалися між собою, демонструючи «партійну принциповість». Одиноко прозвучав мій виступ, у якому я вмовляв докторів наук, аби вони дозволили Василеві закінчити навчання і не виганяли обдарованого науковця на вулицю. Здається, тільки один О. Є. Засенко несміливо прислухався до мене, інші одностайно проголосували за виключення.

Десь в інститутських анналах зберігається протокол того ганебного засідання. Добре було б його знайти і опублікувати в інститутському ж таки журналі «Слово і час», аби нинішні «відкривачі білих плям» і борці за відновлення справедливості пригадали свою тодішню «принциповість». Тільки зробити це треба швидше, доки той протокол не вкрали. Може, вже і вкрали...

Відразу після засідання я поклав на стіл директора свою заяву про звільнення від обов'язків завідуючого відділом і члена вченої ради, мотивуючи це небажанням брати участь у подібних ганебних розправах. Заява була негайно і з задоволенням підписана. Нічого й говорити, який фурор викликала ця подія серед учених обивателів. Нічого схожого в тих стінах ніколи не траплялося.

Так почалися для Василя роки поневірянь, переслідувань і принижень, пошуків роботи, аби мати шматок хліба для себе і сім'ї. Про публікації не могло бути й мови. Він наймався на будь-яку роботу (кочегаром, сторожем), але незабаром його звільняли під тим приводом, що не мають права тримати на чорній роботі дипломованого філолога. Трохи згодом по Києву бродили вже сотні інтелігентів, позбавлених засобів до існування і будь-яких людських прав. Брежнєв і Андропов замінили фізичне знищення іна-

кодумаючих моральним і громадянським знищенням. Василь був одним з перших, кому довелося пити з цієї гіркої чаші.

Якось він зранку зайшов до мене, вкрай змучений і безсилий, таким я його бачив тільки того разу. Спитав, чи не можу якось посприяти в пошуках будь-якої роботи, через А. Малишка або когось іншого з впливових, але порядних людей. Подумавши, я пригадав, що в Бортницькому радгоспі під Києвом працює директором мій давній знайомий по роботі в Донбасі, і, можливо, він чимось запоможе. Не відкладаючи, ми вирушили до Бортничів. В дорозі мовчали, не хотілось і розмовляти — настільки все навколишнє здавалося чорним і зловорожим. На щастя, застали директора в його конторі. Вислухавши нас, той дуже посерйознішав і спитав, чи не той це Стус, що його на пленумі обкому в Києві називали найнебезпечнішим серед дисидентів. Після моїх запевнень, що йдеться про наймилішу в світі людину, заявив, що може взяти його хіба що нічним сторожем на городині. Василь був і тому радий. Але через деякий час його із сторожів потурили.

Весною 1970 року в такому ж становищі опинився і я. Очевидно, за чиїмось доносом в робочому столі моєї дружини, що працювала в Інституті мовознавства ім. О. О. Потебні, працівники «компетентних органів» вилучили машинописні копії праць А. Сахарова, О. Солженіцина, Б. Антоненка-Давидовича, В. Чорновола, дещо з мого листування, а то ще й таку крамолу, як антимілітаристський памфлет А. Сент-Екзюпері «Розмова з генералом». Може б, мені й обійшлося як-небудь, але справа ця співпала в часі з підготовкою до розправи над «буржуазними націоналістами», що нібито звили гніздо на Україні під егідою П. Шелеста. Річ у тім, що давній поплічник Брежнєва Щербицький мостився на місце Шелеста, отже, треба було сплести постоли для останнього. На Україну замість ліберала Нікітченка прислали нового голову КДБ В. Федорчука, і той посилено заходився шукати сліди неіснуючої націоналістичної організації. Жертвами цієї брудної гри апаратчиків-сталіністів стали сотні, а то й тисячі представників української науки і культури. Тільки з відділу суспільних наук АН УРСР одночасно пішло п'ятдесят науковців-літературознавців, істориків, юристів, економістів. Список був завізований у ЦК і в президії АН. Потім були ще нові й

нові списки. Разом з іншими змушений був піти і я — «за власним бажанням».

Арештовували і судили вже не поодинці, а десятками. 13 січня 1972 року заарештовано і Василя (приблизно в один час із І. Світличним, Є. Сверстюком та іншими). Шлях на Голгофу пішов круто вверх.

Ще недавно, влітку, ми провели пару тижнів на Прип'яті, серед навіки милої білорусько-поліської природи аж біля древнього Турова. Ми — це група взаємно симпатизуючих людей, об'єднаних головним чином спільною пристрастю до незайманої земної краси і чистої води. Ми немовби передчували загибель Прип'яті від атомного чорнобильського вогню, від мозирської нафтохімії та іншої капості і щороку рвалися на Прип'ять з якимсь шаленством. Знаходили там певну розрядку і спочивок від нестерпностей буття. Натхненником і організатором, а часто й спонсором голодраних безробітних «дисидентів» був хімік Г. Дворко, а більш чи менш постійними учасниками — І. Світличний, М. Коцюбинська, художниця Г. Севрук, скульптор Б. Довгань, В. Тельнюк — брат письменника і астроном за професією, по одному літу провели там Є. Свертюк, поети В. Кордун, М. Воробйов, літературознавець Ю. Бадзьо та ще багато інших. Василь теж був там тільки одного разу — саме того, останнього свого літа на волі, в 1971 році.

Ми приїжджали сім'ями (хто їх мав), розставляли намети на самому березі могутньої, але доброї до нас ріки і займалися хто чим хотів. Жили справді комуною, все було спільне. Сім'ями ж чергували біля казана на кухні. Неодмінним щоденним ритуалом були вечірнє сидіння біля вогнища, розмови і співи. Обов'язковим супутником нашого наметового містечка щороку були поселення людей, в яких ми безпомильно пізнавали тих же «хлопців з КДБ». Відповідно і поселення ці з двохтрьох наметів ми називали Кагебівками. Втім, «хлопці» не дуже й ховалися з своїми функціями, а часом і самі признавалися, хто вони тут насправді. Час від часу, тривожачи буслів, низько пролітав вертоліт, звідки висували голови ті ж «хлопці» — точнісінько, як бусленята з гнізда. До цього всього ми звикли і не звертали уваги. Було тільки шкода коштів, які держава щорічно витрачала задля нашої безпеки.

Того літа Василь із сім'єю приїхав пізніше від усіх. Мозирська «ракета»-теплохід не могла пристати до не-

зручного берега, скільки не маневрував водій. Тоді Василь як стояв кинувся в бурун, піднятий гвинтом ракети, і, по шию в воді, переніс на піднятих руках спочатку малого Дмитра, далі Валю, своїх супутників і їхні речі. Пасажири-білоруси аплодували, стоячи на палубі, а ми обнімали прибулих. З таких дрібних рис складається внутрішній портрет людини.

Певно, вода в річці була холодна, і Василь простудився. А тим часом надійшла їм з Валею черга готувати сніданок і обід для гурту. Рано вдосвіта я піднявся, збираючись на риболовлю. Мрячив дрібний і занудливий дощ. Біля купи дров я побачив Василя. Видно було, що ледве тримається. Марно я пробував відібрати в нього сокиру, пропонуючи помінятися чергуванням. Він і слухати не хотів. Був людиною обов'язку в усьому — великому і найменшому. Завжди робив те, що треба було робити.

...Настрій у всіх був пригнічений, ніхто не сумнівався, що наближається розв'язка трагедії. Хоч було і традиційне вогнище, і співи, і палкі дискусії, але в повітрі носився запах тривоги. Спливало літо нашого прощання.

Василь не раз, було, усамітнювався, про щось тяжко думав. Був особливо ласкавий з Дмитриком, не зводив з нього погляду. Через кілька років у мордовському таборі майне Василеві спогад про Прип'ять і вилється в страшних за глибиною горя рядках:

Наснилося, з розлуки наверзлося,
з морозу склякло, з туги — аж лящить.
Над Прип'яттю світання зайнялося —
і син біжить, як горлом кров біжить.

...Ось уже стільки літ натура Василя Стуса залишається для мене таємничою і тривожною загадкою. Досі незмога збагнути незглибиму внутрішню міць цієї людини, його здатність протистояти силам зла, не поступаючись істиною ні на гран. А розгадати феномен Василя мушу неодмінно: мені здається, що тут знайду відповідь на головне питання нашого національного буття, на питання про витоки і межі (чи безмежність?) морально-психічної стійкості людини і народу в обставинах абсолютно нестерпних, неможливих для оборони власної екзистенції.

Мусимо зрозуміти Василя, щоб наближатись до нього. Адже попереду — безмір випробувань, які треба пройти на шляху до свободи.

Ігор Нижник

ЯК МИ «ПРОВЧИЛИ» ВАСИЛЯ

Теплий травень 1963 року. Одеський будинок творчості письменників. Сюди, на республіканський семінар, з різних областей України з'їхалися більше двадцяти молодих поетів та прозаїків. Були тут Анатолій Бортняк, Валентин Грабовський, Олександр Зайвий, Данило Кононенко, Олександр Маландій, Володимир Міщенко, Борис Нечерда, Іван Низовий, Михайло Пилатюк, Станіслав Реп'ях, Михайло Сич, Василь Стус, Микола Турківський, Володимир Яворівський...

Десь другого чи третього дня на терасі затишного будиночка, що найближче підступав до моря, точилася жвава розмова. Розкуті у своїх міркуваннях, запальні, хлопці сперечалися про можливості відродження української державності, розвою рідної мови, літератури. Сходились на тому, що настав час появи на Україні новітніх отаманів духовного поступу — Кобзарів, Каменярів. Один, мабуть, Василь Стус довго не встрявав у гарячу суперечку. Прислухався, хмурив чоло... І раптом:

— Про який народ ви тут говорите? Про яке відродження?.. Ледачі ми духом, затуркані, байдужі воли, що без ярем на шиї не годні себе й мислити! А щодо Шевченка і Франка... Не перебільшуйте і не плекайте ілюзій. Більше таких не буде...

Вражене товариство спам'яталося тільки тоді, коли Василь уже зник за дверима. Рішенець визрів тут же: зараз цей зухвалець і дізнається, якого ми роду-племені, який наш «ледачий дух»!

Ми, хлопців п'ять-сім, не ввійшли — увірвалися до кімнати, де біля столу над якимись паперами схилився Стус. Його спокійний погляд зупинив нас біля дверей. Запало мовчання... Відтак підвівся Василь, проникливі очі примружив.

— Ха-ха-ха!— наглим громом ударив на голови наші його розлогий сміх.— Я сподівався, що ви так зреагуєте. Я радий...

Приголомшені вдруге, хлопці мовчки переглядалися. Лиш по добрій хвилині уся кімната сповнилась дружнім реготом.

Ми все зрозуміли. І повірили Василеві.

Данило Шумук

Я ТАКОЖ ЗНАВ ВАСИЛЯ СТУСА

З київськими дисидентами я познайомився в 1968 році. Тоді ще ім'я Василя Стуса згадувалось нечасто і лише так собі, між іншим. У ті роки ім'я Івана Дзюби домінувало над усіма. Поруч з його іменем згадувалися імена Івана Світличного і Євгена Сверстюка та Ліни Костенко і Михайлини Коцюбинської. Часто згадували також Аллу Горську і Надію Світличну.

Ще у 1965—1966 роках, у мордовських таборах, мені багато оповідав про тих людей Михайло Горинь, він мені радив добре познайомитись з Аллою Горською. Я запитав: чому ж це саме з Аллою Горською?

— Алла краще, ніж усі інші, зможе вас зрозуміти,— сказав Горинь.

Вийшовши на волю і познайомившись із усіма вище згаданими людьми, крім Ліни Костенко, я переконався, що Михайло Горинь мав рацію.

Усі ті люди поставились до мене гарно і співчутливо, але не як до свого. У їхньому товаристві я завжди відчував себе чужорідним тілом, чужим для них. Такого відчуття у мене не було тільки з одною Аллою Горською, а потім з Василем Стусом. З ними я не відчував ані різниці у віковi, ані в освіті. З ними мені було дуже легко і добре. Цим описом я нікого не хочу образити чи будь-кому докорити, бо це ж справа відчуття, воно невидиме — це сфера інтуїції.

Хто, коли і де мене познайомив з Василем Стусом, я не пам'ятаю, бо те знайомлення було також так собі, між іншим, на ходу, без будь-якої інформації. Однак постать Василя Стуса видалась мені якоюсь винятковою, монументальною, більшою сама у собі, ніж назовні. У розмовах Василь Стус більше питав і уважно слухав, а сам майже ніколи нічого не оповідав, за винятком якихось окремих, дуже важливих епізодів, які врізуються у пам'ять на все життя. Словом, Стус завжди був дуже скромним і добрим до всіх оточуючих його людей.

Першим великим ударом по дисидентах було вбивство Алли Горської. І той удар, ту втрату, мені здається, найтяжче пережили Василь Стус і Надія Світлична; вони обоє керували всім процесом похорону. Та фотогра-

фія, як Стус стояв з портретом Алли Горської у голові труни, найбільш значима. Стус ставив і міняв почесну варту біля труни. Я гадаю, що Алла Горська і Василь Стус давно вже відчували рідність душ.

7 листопада 1971 року група київських дисидентів, до яких долучився Михайло Горинь зі Львова, і я з ними, їздили далеко в ліс, на 111-й кілометр від Києва у напрямку Коростеня. Відав тою поїздкою Генріх Дворко, бо він знав грибні місця по всіх лісах навколо Києва. Оце тоді я перший раз, їдучи електричкою, розмовляв зі Стусом. Василь розпитував мене про УПА—ОУН, про тюрми і табори, в яких мені приходилося бувати. Тоді я оповів йому про надгероїчний бій однієї роти (43 повстанці) в обороні Загорівського монастиря з величезною навалою німецьких військ з танками і авіацією та польською поліцією. Мені довелося бачити той бій звіддалік, приблизно за два кілометри. Бій тривав 20 годин. Там було вбито 33 повстанці. Там же, біля монастиря, їх похоронили і поставили на низенькому бетонному постаменті бетонний хрест. Потім чекісти зірвали того хреста, а тепер його знову поставили. Вислухавши ту мою оповідь, Стус сказав: «Ви, Даниле, дуже економно оповідаєте».

Електричка привезла нас на 111-й кілометр, полустанок Піски. Ми жваво позіскакували з вагона і пішли праворуч у ліс. Тоді я згадав, що саме тут восени 1944 року війська МВС оточили мою групу і тиснули по напрямку тієї залізниці. Бою ми не прийняли, бо нашим завданням було займатися організаційною роботою. Тоді наше життя врятували кмітливість і болото. Хотілося мені відвідати те місце, де ми тоді похоронили двох своїх повстанців, колишніх совітських офіцерів, і поклонитися їхній могилі, але я побоявся своїм новим друзям оповідати про ті події.

Зайшовши у ліс, у першу чергу ми розклали багаття і напекли картоплі, поїли з огірками, запивши все це хто вином, а хто мінеральною водою, розійшлися по лісі. Дехто шукав опеньки, а більшість просто так собі ходили по лісі. Горинь Михайло забажав походити зі Стусом, а Стус покликав ще й мене до компанії. І так довго ми блукали утрьох. Горинь питав думку Стуса про деяких дисидентів. Стус з великим захопленням висловлювався тоді про всіх. Горинь не заперечував і навіть не подав виду, що він не зовсім згідний з тими похвалами у стосунку до деяких людей.

Я у тій розмові не брав ніякої участі, по-перше, тому, що вважав себе стороннім від тих справ, а по-друге, тому, що я думками і уявою весь був у тих подіях, які відбувалися тут 27 років тому.

Повертаючись до Києва з того 111-го кілометра, Стус знову розпитував мене, чи в УПА були повстанці з східних областей. Я йому сказав, що в моїй групі було тільки два повстанці з західних областей, а інші всі були зі східних областей, були між ними і офіцери совітської армії — я їм довіряв, і вони мені довіряли, і мені з ними добре було. Потім Стус запитав мене, чи я знав Василя Кука. Я сказав, що особисто я його не знаю, але про його діяльність у 1944 році багато чув.

Вислухавши мене, Стус сказав, що він працював в одній установі разом з Куком і знає його особисто. Мені дуже хотілося розпитати Стуса про Кука, але поїзд підійшов до Києва, і мені по дорозі треба було зайти до однієї хати і забрати передруковані на друкарській машинці мої рукописи.

Оце була моя остання розмова з Василем Стусом на волі, бо 12 січня 1972 року КГБ провело арешти творчої незалежно мислячої інтелігенції у Києві і Львові. Та інтелігенція тоді ще себе називала шестидесятниками. Під той арешт попав і я. Тоді ж арештували і Василя Стуса. Мене, як політрецидивіста, засудили на 10 років особливо суворого режиму, цебто табір тюремного типу, і 5 років заслання. Стуса тоді засудили на 5 років ІТЛ.

З «ітееловцями» ми зустрічалися тільки у центральній лікарні. Оце у Мордовії центральна лікарня для в'язнів одночасно була і центральним зв'язковим пунктом між усіма таборами політв'язнів.

Інформацію про ті табори ми найчастіше отримували від Стуса. Із Стусом нам приємно було підтримувати контакт, бо він був настільки інтелігентний, що ніколи не брався нас повчати, як нам треба жити, і кого ми повинні слухати, і чиї накази виконувати. Із Василем Стусом у тій лікарні я зустрічався два рази. Остання зустріч була найдовша — близько двох місяців. Мене привезли раніше. Тоді мені страшно боліла права рука.

Тоді Стуса тільки що принесли на носилках. Від того табору, де він був, до лікарні всього триста метрів. У нього велика кровотеча. Втрата крові дорівнювала двом літрам. Стуса положили у сусідню палату і поставили крапельницю, щоб таким чином через вени

ввести в організм необхідний харч. Про те, що надії на життя були малі, мені сказав сам головний хірург і того ж дня заборонив заходити до Стуса у палату. Ввечері, як хірург уже пішов додому, я зайшов у палату Стуса дуже настороженим, як до друга, приреченого на смерть. Шприц був заправлений у вену лівої руки і притиснутий бинтом. У скляній посудині, що висіла над рукою, було біля двох літрів поживної рідини, яка через шприц поступала в організм. Правою рукою Стус, якби й нічого не було, писав. Привітавшись, я сказав: «Як ви, Василю, оце можете у такому стані писати?»

— О! Даниле, мені нині один вірш дуже добре вдався! — весело, сяючи своїми добрими очима, сказав Стус.

Побачивши Стуса отаким радісним і захопленим своєю творчістю, я подумав: ні, він буде жити!

Я був у всяких перипетіях і віч-на-віч зі смертю зустрічався не один раз, завжди був готовий прийняти її на відповідній висоті, але у такому положенні, як оце зараз знаходиться Стус, я нічого написати не зміг би. Отак на моїх очах Стус виростав у Велетня нескореного Духу і чистої Великої Душі.

— А що з вами? — запитав Стус.

— Та то не смертельне, мабуть, артрит, бо дуже болить рука у правому плечку, так болить, що навіть поголитися не можу і гудзика застібнути не можу, а вночі сонним повертаючись, дуже кричу,— сказав я.

Мені було важко — болі страшні, але це не смертельно, а життя Стуса трималося на волоску, і тому я вже тоді про свої болі не думав.

Через декілька днів я зайшов до головного хірурга і запитав: як же із Стусом? Невже ж немає надії на життя? Це мій друг, і я хочу знати правду.

— Буде жити. Завтра знімемо крапельницю, і тоді зможете з ним розмовляти на подвір'ї.

Погода стояла тиха, тепла і ясна. На другий день ми вже сиділи зі Стусом під березами і грілися на сонечку. Розмовляли ми про всяку всячину, але найбільше про літературу. Стус говорив як фахівець, а я — як вдумливий читач. Тоді мені Стус сказав, що із свого покоління він найбільше любить Голобородька за те, що Дзюба відкрив у ньому, цебто: Голобородько вміє знайти і поетично показати у малому велике. І це правда, велика правда.

— Добре було б, щоб Дзюба з такою ясністю міг бачити і мале у великому,— сказав я.

— Я збираюся писати йому відкритого листа, то тоді напишу і про те, що ви говорите,— з явним болем у серці, який відчутно було у тоні тих слів, сказав Стус.

— Я, будучи на вашому місці, не писав би, бо все це вже й так само собою зрозуміле.

— Ні, Даниле, ви не зовсім добре розумієте моє місце у тій справі. Я поступив у Донецький пединститут тоді, як Дзюба вже закінчив його, але слава про нього гриміла, комсомольська слава, але слава, і то велика слава. Дзюба, одинокий тоді, мав відвагу розкривати несправедливість у діях партії і сміливо говорити про те перед усіма студентами.

— Дзюба розкривав ту несправедливість партії, як молодий комсомолець, глибоко віруючий в ідеї марксизму-ленінізму. Я можу його розуміти, бо сам, будучи у його руках, також до безтями вірив у ті ідеї і з гордістю переносив тортури польської дефензиви і карався у польських тюрмах за ті ідеї. Тоді я також звинувачував би партію за відхилення від марксизму-ленінізму, а тепер я вже впевнений у тому, що не партія відхилилася від марксизму-ленінізму, а Дзюба. Масові вбивства, голодомор, тюрми і каторжні табори, масові заслання — це справжній марксизм-ленінізм, а гуманізм Дзюби — це відхилення від вчення Маркса і Леніна. Це своє твердження я міг би підтвердити цитатами того ж Маркса і Леніна, але я ж з вами говорю, а не з Дзюбою. «Всю ту хитромудру марксистсько-ленінську діалектику я вже давно пройшов»,— приблизно так я тоді сказав Стусові, а потім, щоб перевести розмову на іншу тему, я запитав: що ж це таке трапилося з Вами, що був у вас такий страшний крововилив?

— Я стояв у черзі до крамнички, а один сука прийшов і поперся без черги. Я сказав: ти куди без черги? І тоді той сука кинувся на мене з ножем. Оце, мабуть, через сильний нервовий струс виразка шлунка прорвалась,— сумним, начеб винуватим тоном сказав Стус. (У тюрмах і таборах сексотів називають суками).

— Так там же з вами був Чорновіл, як же ж ви допустили до того, щоб вас били? — обурено сказав я.

— А що ми мали робити, також битися?

— Називаючи когось сукою, ви тим словом даєте виклик до бійки, адже, як вже когось торкнули тим словом, то треба було бути готовим до оборони, щоб не ви, а він був побитий,— нервував я.

— О ні, я своїх рук не буду забруднювати об таку нечисть!

— То у такому разі не треба було забруднювати і язика. Груба і нахабна сила з повагою ставиться тільки до ще більшої і рішучої сили, оце тому кожна держава й має армію і поліцію. У Норільську адміністрація поставила сук бригадирами, нарядчиками, і вони нас били на роботі і в таборі. Їх завданням було заставити нас так працювати, щоб останні соки виссати з нас. У них був клич: «Ти вмри нині, а я завтра», бо на смерть були приречені також і вони.

Тими відгодованими суками, які були засуджені за випадкові вбивства партійних чиновників, довго паразитували і збивали нас. Повстанський вояцький дух був придавлений. Доводилося робити вигляд, що не бачиш, як твого друга б'ють.

Прийшлося довго і наполегливо працювати над тим, щоб розбудити у тих, колишніх повстанців, повстанський дух, повстанську дружбу і солідарність: «Один за всіх — і всі за одного». І ми того добились. У 50-х роках не ми їх, а вони нас боялися. Тут потрібна не панська пиха і не панська самоповага, а козацька. У такій ситуації проти сили треба діяти силою, добре зорганізованою і здисциплінованою. Оце така приблизно тоді відбулася у мене розмова зі Стусом.

Після тієї розмови я цілу ніч не спав. Тоді я готовий був того суку розірвати на куски, хоча вдома я і курки не міг зарізати.

Потім, через декілька днів, я запитав Стуса, як, коли і чому він став дисидентом. Стус оповів, що його батьки були дуже релігійними, по-справжньому релігійними, і жили по-божому між собою і між людьми. На комуністів батьки дивилися, як на великих грішників. Оце все передалося і йому. Середню школу Стус закінчив з відзнакою і поступив до пединституту. Оповідав він тоді і про трагізм голодних років, бо голод не обминув і Донецьку область, і навіть сам Донецьк.

Вислухавши Стуса, я запитав: то з якої ж пори вас треба зачислити до дисидентів?

— Я над тим ніколи не думав. Мабуть, з колиски,— усміхнувся.

Мене дуже цікавило, чи Стус залишився такої високої думки про тих людей, про яких була розмова у моїй присутності з Михайлом Горинем 7 листопада 1971 року в лісі, і тому я запитав саме про тих, якими він тоді найбільше захоплювався. Стус дуже легенько, начеб полюбовно, сказав на одного, що хитренький, а на другого — що любить богувати. З тієї відповіді відчутно було, що Стус і надалі їх любить, але вже не дивиться на них знизу вверх... Це було сказано з болем у серці, що тепер йому вже нема на кого дивитися знизу вверх. Нема на кого орієнтуватися.

— А яке на вас зробила враження праця Дзюби «Інтернаціоналізм чи русифікація?» — запитав я.

— Та праця дуже цінна. Матеріал підібраний дуже вагомий і добре поданий, але я все те подав би для читача в іншій формі, бо я зовсім по-іншому трактую комуністичну ідеологію.

— А я сказав би конкретніше: у тій праці Дзюба комуністичну ідеологію і її творців вважає ледь не святими, а ніби це все лихо настало тільки тому, що, мовляв, партія збочила, відхилилась від марксизму. Але тепер все те мене мало цікавить. Я вже на те все дивлюся як сторонній.

— Ні, Даниле, стороннім від всіх тих подій ви бути не можете, бо це наша спільна справа. Оце ваше слово «сторонній» нагадало мені працю Альберта Камю. Я до Камю ставлюся з великою повагою,— сказав Стус.

— А я більше поважаю Ясперса за його «Питання про війну», а Альберта Швейцера люблю за «Дитинство і молодість»,— сказав я.

Про літературу і філософію ми розмовляли довго. Наші «смаки» у тій сфері не завжди сходились. А взагалі, то я ж не фахівець ані в літературі, ані в філософії, я лише для загального розуміння всього потроху нахапався.

Для мене мало велике значення не тільки те, що він сказав, а й те, як він це сказав, бо інтонація його голосу говорила не менше слів.

Одного разу, вийшовши з хірургічного корпусу, ми побачили біля терапевтичного корпусу Петра Саранчука.

— Ви, Василю, вже декілька разів зустрічалися з Петром Саранчуком і розмовляли з ним. Я хотів би почути вашу думку про нього,— запитав я.

— Петро Саранчук, наче камінчик, кругом гладенький, чистенький, але камінчик, міцний камінчик! — захоплено сказав Стус.

— Це гарне порівняння! Саранчук у 1953 році був разом зі мною у Норільську і брав активну участь у повстанні третього каторжанського табору. Саранчук — дуже дисциплінований, високоморальний підпільний діяч у національному русі. Він дуже кмітливий і завжди з найскладніших ситуацій добре вив'язувався. З таким чоловіком, як Петро Саранчук, у критичній ситуації, ставши спиною до спини, можна бути певним, що він не здрейфить, а буде захищати себе і свого друга до останньої краплі крові,— з твердим наголошенням на останніх словах сказав я.

— Ваша школа, Даниле, це школа війни, школа строгої дисципліни, субординації і почуття відповідальності, а ми, молодше покоління, вироване після війни, і тому в нас такого почуття обов'язку немає. Ми солідарні по-святочному, а ви по-бойовому,— буквально так відповів Стус, і я йому за те був вдячний.

Тоді ми багато розмовляли про філософію, про літературу і про табірні справи. У дечому ми були однодумцями, але не в усьому. «Дон-Кіхот» Сервантеса подобався нам обом, бо як же ж він нам міг би не подобатись?.. Сент-Екзюпері для мене був недосяжним зразком у всіх відношеннях, і Стус ставився до Екзюпері з належною повагою. До Альберта Швейцера ми також обоє ставилися з набожністю. Тоді Стус дуже захоплювався поезією Рільке, а я про Рільке ані бе, ані ме, цебто — нічого сказати не міг, бо нічого не знав. Діккенса Стус не цінив, казав, що у нього немає реалій. А я у молодості Діккенсом зачитувався. Про Гомера, Данте, Шекспіра і Мішеля Монтеня Стус говорив з великою повагою.

— А чому Лев Толстой і Вольтер не любили Шекспіра? — запитав я.— Письменники, поети і художники різних рівнів часто один одного недолюблюють через заздрість. Слава Богу, що наш Тарас Шевченко не страждав тою егоїстичною недугою.

— Так, це правда. Гоголь казав, що Шевченкова поезія дьогтем пахне, а Куліш казав, що Шевченкова поезія нерозчесана. А Тарас Шевченко із співчуттям і болем у серці писав про Гоголя, не сказавши на його адресу ані одного поганого слова.

...Василь Стус і Алла Горська, у моєму розумінні, не були ані шістдесятниками, ані дисидентами, а носія-

ми вічного, нескореного духу нашого народу. Зрівнювати Стуса з іншими дисидентами просто грішно, бо йому серед нас немає рівних, і ми це повинні розуміти. Пишу про Стуса як про громадянина, як про людину і як про гордого в стосунку до ворога борця. А як про поета я не берусь писати, бо це не моя домена. Про Стуса як поета, Великого поета, написано вже багато вченими-літературознавцями. Тут Стусову поезію найглибше вивчили і оцінили Шерех-Шевельов і Рубчак Богдан, а в Києві — Михайлина Коцюбинська і Євген Сверстюк. Про Стуса, як винятково Велику людину і Великого поета, найкраще написав М. Хейфіц в «Українських силуетах».

Звідкіля ж у нас появилась така чиста душа, такий Великий поет? Щоб це хоч трішечки зрозуміти, я оповім ось що: Стус дав адресу своїх батьків і попросив мене, щоб я доручив дочці відвідати їх. Потім, на особистому побаченні, дочка мені сказала: «Була я у Стусових батьків. Я тобі навіть передати не можу, що це за люди, це святі люди! У їхній хаті сам Бог живе. Такої любові, такої поваги і співчутливості одне до одного я ніде не бачила...»

У 60-х і на початку 70-х років Стус ще не усвідомлював своєї значимості ані в поезії, ані у громадському житті. Така думка склалася у мене на основі вищезгадуваної розмови Михайла Гориня з Василем Стусом у моїй присутності 7 листопада 1971 року під Києвом, у лісі. Це свідчить про скромність і добродушність Стуса, це його плюс, а не мінус. Але це мінус для нас, що ми тоді не примітили у Стуса того, чого немає у нас. А треба було б примітити і в таборах не ангажувати свого надзвичайно талановитого поета у всякі дріб'язкові справи, а часом навіть безглузді. Просто не було кому переконливо сказати: Василю, об'являти голодівки, голодувати, писати протести і вимоги ми всі можемо, а те, що ти можеш зробити на славу нашого народу, більше ніхто з нас не зможе, адже ти, Василю, повинен робити те, чого ми не можемо зробити. Я впевнений у тому, що коли б у євреїв чи у прибалтійських народів був такий Стус, то вони поступили б саме так, як оце я пишу.

Судячи по Стусовій поезії, написаній на засланні, стало видно, що він почав уже усвідомлювати своє місце у громаді дисидентів і в свого народу. Про це свідчать оті знаменні рядочки:

Народе мій, до тебе я ще ве́рну
і в смерті обернуся у життя
своїм стражданням і незлим обличчям.
Як син, тобі доземно уклонюсь,
і чесно гляну в чесні твої вічі,
і з рідною землею поріднюсь.

Всі дисиденти ставились до Стуса дуже добре, але недооцінювали його, а Василь Стус навпаки — себе недооцінював, а своїх друзів часто переоцінював. Словом, ми не знали, кого мали, поки не втратили, бо коли б знали, то своєчасно робили б усе можливе, щоб врятувати його життя. Стус абсолютно не беріг свого життя, не беріг себе. Він просто сам ішов назустріч смерті. Адже, знаючи і бачачи це, ми повинні були зробити все можливе, щоб урятувати його, а ми абсолютно нічого у тому напрямку не робили. З нашої вини вільний світ тоді про Стуса майже нічого не знав. Всі і все мовчало! І саме це дало можливість чекістам заморити нашого Великого Мужа і поета голодом у зимному карцері.

Тільки тепер, по смерті нашого поета, стараємось віддати йому належну шану. Але чи віддамо? Чи належно оцінимо його велич духу і велич таланту у всій повноті? Чи піднімемось ми до таких духовних вершин, щоб повністю розкрити його велику душу, його великий талант і любов до України, до свого народу і абсолютну відданість боротьбі за найвищі ідеали всього людства? Оце й буде нашим випробуванням: на що ми здатні. Бог нечасто дає нам таких велетнів духу і таланту.

Із старшого покоління я найнижче схиляю голову перед славної пам'яті Драй-Хмарою, як найбільш великодушним і жертвенним мужем нашої нації. Бо він добровільно пішов на смерть, щоб врятувати життя молодій людині. Це свідчення великодушності і благородства Драй-Хмари, і тому я ставлю його вище великого вченого Зерова, маючи на увазі поведінку Зерова на процесі СВУ. Я дуже шаную вчених, але велич духу ставлю понад усе. У Драй-Хмари велика наука йшла в парі з його великодушністю аж до самопожертвування. Я гадаю, що ми повинні всюди це підкреслювати, наголошувати, бо це потрібно для виховання прийдешніх поколінь. Оце й тому я не розділяю тої думки, що ми всіх, хто постраждав, повинні ставити на один рівень.

Шевченко, Драй-Хмара і Стус — це дух минулого і прийдешнього нашої нескореної нації, це незламний ду-

ховний стрижень нашого народу. Це гордість і слава нашого народу. На пам'яті про них будуть виховуватись прийдешні покоління.

Леоніда Світлична

«НЕ МОЖУ Я БЕЗ ПОСМІШКИ ІВАНА...»

(Декілька годин з Василем Стусом)

Почну, як казали давні греки, ab ovo — з початку. 1965 рік. У відділі теорії літератури Інституту літератури ім. Шевченка ще дух академіка О. І. Білецького, співробітники відділу Юрій Бадзьо, Михайлина Коцюбинська, Іван Світличний, молодий асистент і поет Василь Стус... Новий директор Інституту і зав. відділом «академік» М, З. Шамота ще не розігнав це «осине гніздо». Все ще попереду.... В нашій хаті-голубнику на Уманській часті гості — поети-шестидесятники, читання нових віршів, запис на недосконалий магнітофон «Весна» (деякі вірші В. Симоненка і В. Стуса в авторському виконанні залишилися завдяки цим записам). Іван уже досвідчений критик, і Василь часто радиться з ним.

Наприкінці серпня 1965 року після відпочинку в Одесі я поїхала до Києва, а мого чоловіка, затятого бібліомана, загітували поїхати на Прикарпаття, де буцімто розпродається бібліотека, якої насправді не було (певні організації добре вивчили своїх піддослідних). Чекаю день, другий, третій — чоловіка нема, дзвоню у Львів — він звідти виїхав... Прислухаюсь вночі до кроків на східцях, вдень виглядаю, чи не йде він додому... Нема. Нарешті «шмон». На мої протести, що без присутності господаря не можна провадити обшук, ніхто не звертає уваги. Забирають Святе Письмо українською мовою (на моє питання, що «антирадянського» в Святому Письмі, чую відповідь: «Ватіканське видання»). «Шмонають» кадебісти. Аби з'ясувати, де ж чоловік, звертаюсь до КДБ і отримую відповідь: «У нас». (Це було кричущим порушенням кодексу, за яким мусять зразу ж повідомити родичів). Люди добрі, вивчайте кодекси, хоч за висловом одного з слідчих, «чесним людям не потрібні кодекси» (питання про честь і гідність залишимо на його совісті, якщо вона в нього є).

Василь тяжко переживав арешти своїх однодумців. За виступ у кінотеатрі «Україна» його виключено з аспірантури, викинуто з гуртожитку — немає ані даху над головою, ані копійчини на хліб. Вовчий білет не дає можливості влаштуватися навіть чорноробом або кочегаром (офіційно заважає диплом про вищу освіту, неофіційно — політична неблагонадійність).

Грудень місяць, день «сталінської» конституції. На Уманську приходять Василь, Ліна Костенко, Євген Сверстюк. Десь по дванадцятій ночі Євген і Ліна пішли додому. Знаючи, що Василь ночує по знайомих у гуртожитках, пропоную йому заночувати в кабінеті. Ми говорили десь до третьої ночі. Вранці я нагодувала його, і ми пішли з дому. Йшли пішки, знову говорили, говорили... (не про все можна було говорити в хаті — хата прослуховувалася). Василь збирався одружуватися і радився, чи має він, безробітний і безхатній, моральне право зав'язати світ іншій людині. Я заспокоїла його, пригадавши, що Іван теж одружувався безробітним і безхатнім. Через декілька днів до «ночі сталінської Конституції» додався ще штрих, про який розповів мені сусід. Виявляється, Ліна, Василь, Євген мали супровід — «хвіст». «Хвіст» сидів і терпляче чекав біля вхідних дверей, коли ж Євген і Ліна вийшли (а зайшло ж троє), він продовжував сидіти, сидів о 6-й ранку, і о 7-й, і до того, як ми вийшли з хати. Ця історія мала продовження. Слідчий КДБ питав у Івана, чи не цікавить його, як поводить себе дружина, і отримав відповідь про повну довіру до мене. Шантаж не вдався. Через декілька днів Василь приніс мені вірш «Не можу я без посмішки Івана», датований тими днями. На жаль, оригінал забрали під час чергових «шмонів».

...Суспільна активність ще не згасла. Активно збирають підписи на захист заарештованих, серед «підписантів» такі люди, як авіаконструктор О. К. Антонов, М. М. Амосов та інші. Але до закордону звістка про арешти доходить через півроку, і то в спотвореному вигляді.

1966 рік. 30 квітня. Чоловіка звільнили, як «социально неопасного» (є така стаття в кодексі).

Вдень ми їдемо тролейбусом додому. Напроти нас сидить один з шістдесятників і від Хрещатика до площі Космонавтів читає газету, відгородившись від нас. Через тиждень в канадійській газеті «Нове слово» з'являється допис «А щодо арешту Ів. Світличного, то

це вигадка, я бачив його в тролейбусі». Так, бачив, знав, що вісім місяців був під арештом, але не привітав, навіть не привітався! Тепер це відомий радикал, редагований ним часопис друкує про всіх і вся, але нічого не згадує про переслідування української інтелігенції.

1972 року багато хто із знайомих при зустрічі мене «не бачить». Що це — генетичний страх 37 року? Як писав Василь, «сидять по шпарах всі мужі хоробрі». Минуло декілька років. Василь в Мордовії. Стан його здоров'я погіршується, часті шлункові кровотечі. В Москві мені дають французькі ліки, аби передати їх Василеві (я їздила на побачення до сестри чоловіка в той самий табір). Але начальник санчастини відмовляється взяти ліки для «екстреміста» Стуса (як бачите, термін має давню історію). Стан погіршується, і глупої ночі Василя знаходять в калюжі крові на підлозі барака. Необхідна термінова операція, але коновали з лікарні того не зроблять. Михайлина і я посилаємо телеграму, аби оперували в ленінградській тюремній лікарні.

Василь вже на засланні в селищі Матросова на Колимі (недалеко від місця, де в таборах були Жигулін, Корольов). У Донецьку важко захворів і помирав його батько, але Василя, всупереч людським і навіть офіційним законам, не пускали попрощатися з батьком. І лише після голодівки Василя, багатьох телеграм з різних місць до начальства (у тому числі від А. Д. Сахарова, від друзів з Києва) його відпустили на тиждень до Донецька.

Ми постаралися поїхати до Донецька, щоб нарешті побачити Василя. Їхали кожен окремо розійшовшися перед відходом поїзда, аби не знали, не довідались «опікуни». Василь застав батька живим, попрощався з ним. Після похорону день і ніч ми проговорили. Василь розповідав про страшний побут на Колимі, про знущання, провокації начальства і «сусідів», після чого табір здавався раєм. В таборах більшість «зеків» — то люди близькі по духу, на колимському засланні — то злі вороги. Як і завжди і всюди, «недремне око» стежило за кожним кроком Василя і приїжджих — чи то на цвинтарі, чи то в садибі, чи в аеропорту.

1980 рік. Короткий час (8 місяців) між двома арештами. Василь вдень на виснажливій роботі (цех гумових виробів), з 21-ї до 8-ї мусить бути вдома — адміннагляд, як для такого, що «не стал на путь исправления».

Новорічна ніч (для адміннагляду нема ні Нового року, ні Великодня, хоч навіть німці-окупанти дозволяли рух в ці ночі). Найближчі друзі (тоді це були самі жінки, бо чоловіки далеко в Сибіру) приїхали на Чорнобильську, аби бути ближче до Василя, поспілкуватися з ним. І знову розповіді про пережите, важке, інколи страшне — на жаль, такого було більше, аніж світлого і доброго. То була моя остання зустріч з Василем...

Маргарита Довгань

ПОЕТ БОЖОЮ ЛАСКОЮ

У душу навік вкарбований образ: у сірому північноуральському надвечір'ї пагорб, до якого в німому риданні припали Василеві Валя і Дмитро. Вересень 1985-го...

Усі ці роки мучило: ось і другого селянського сина, великого поета України, поховано на чужині. Час від часу брала до рук грудку рудої уральської землі, привезеної тоді з могили, і бачила зовсім юного хлопчака, романтичного, з вогнем Правди в очах, що йшов упевнено і гордо з села Рахнівки на Поділлі на життєві неспокійні дороги. Тоді навкруг землі кружляли його мрії, і в серце хлюпав хвилями Дніпро...

Моє життя, життя моїх рідних і друзів Василь осяяв у роки свого мужнього утвердження. Був аспірантом Інституту літератури Академії наук, здав до друку свою збірку «Зимові дерева». Мені, журналістові, треба було знайти автора для рецензії на щойно видану книгу Миколи Бажана.

— Стус — найкращий наш аспірант, напише! — порадили в інституті. Відтоді і заприязнилися, подружили, згодом — і сім'ями. А невдовзі...

1965 рік. Кінчається коротка хрущовська спроба лібералізації. Обшуки, арешти серед інтелігенції. Іван Дзюба 4 вересня у кінотеатрі «Україна» сміливо вийшов на сцену і проголосив протест проти арештів. Серед тих, хто його відважно підтримав, був Василь Стус.

Почалася «дивовижна доба» — освоєння українськими поетами, журналістами, літераторами «неідеологічних» професій. Оригінальну державу «розвинутого со-

ціалізму» цілком влаштовувало, що талановитий поет, критик, знавець німецької мови і перекладач працював на шахті Метробуду. Тоді ціла когорта талановитих людей з вищою освітою змушена була кочегарити, копати землю, вантажити...

Того ж шістдесят п'ятого вигнали з журналістики й мене. І склалося так, що після низки митарств ми з Василем зустрілися на цілих три роки у підвальчику на вулиці Володимирській — у відділі інформації Міністерства промбудматеріалів. Стали називатися... інженерами. Освоювали технологію виробництва скла і цементу. Світ не без добрих людей, а люди технічних професій критично-філософськи ставилися до так званих націоналістів (звісно, українських і обов'язково — буржуазних) і всяких інших «ворогів».

Але цемент цементом. Та над нами всі три роки сяяли бані Софії Київської — так пощастило тому підвальчику і нам... А це щось значило.

Стіл Василя стояв упритул до мого. Він кожної вільної хвилини писав. Я читала. Не завжди одразу осягала його образи, метафори, але з кожним разом все більше відчувала його могутній ліричний струм, його великий Гнів і велику Любов.

Маю гріх на душі. Не попросила у Василя і не зберегла його геніальної праці про Павла Тичину, цього скаліченого безжальною добою генія. Василь — єдиний критик і поет на світі — розкрив його поетичну велич і його трагедію. Так я розумію.

Коло Василя оживало все підвальне товариство склозварів, керамікіів і цементників. Прозрівали. Починали цікавитися не лише днем зарплати. Наш куток — курилка в коридорі — перетворився на «клуб» поезії і філософії. Пам'ятаю, як захвилювались люди, коли Василь читав у тому куточку:

Сказитись легше, аніж буть собою,
бо ж ні зубила, ані молотка.
О Боже праведний, важка докука —
сліпорожденним розумом збагнуть:
ти в цьому світі — лиш кавалок муки,
отерплий і розріджений, мов ртуть.

...Василь залишався собою. Сліпонароджені поволі прозрівали. Саме тому у жалобній процесії 19 листопада 1989 року вулицею Володимирською йшли за його труною оті давні колеги Василя — інженери з підвалу, йшли і їхні вже дорослі діти...

Спливає спогад: вересневий синьо-золотий серпанок ранку. Йду на роботу. Зустріч із золотоверхою Софією відганяє всі думи-клопоти. Назустріч Василь. Яблуко простягає. З власного саду гостинчик. А вже потім, з років важкої розлуки, прийшов його вірш, де в сни поета виснуть яблука осіннього достою. Так зродилась і живе в моїм серці пастель: золота Софія, синє небо ранку, великі, сяючі, добрі очі Василя й червоне яблуко на його долоні. А душа поета жалобилася спрагою:

Як Господь нас оком оминає,
Тоді, болю, грай без кунтуша.

У ті роки вразила мене його скульптурна постава — викристалізувався характер, обличчя вигранилось мужньою красою. Майстерня мого чоловіка — скульптора — поруч.

— Виліпи!

І взявся Борис Довгань за глину. Василь приходив до майстерні у перерву. Часу обмаль. Чашка міцного чаю і — позувати. Незмінна сигарета і книга в руках. Без книги неможливо. Скульптор змирився. Василь читає, скульптор ліпить. Тому у портрета очі злегка прикриті віями.

Першими побачили тоді роботу Бориса Алла Горська і Людмила Семикіна. Оцінка була найвищою.

Невдовзі впала лиха година — арешт. І лишився на Батьківщині тільки мистецький образ поета.

...Образ цей захистив мене від мертвого блиску цинку, коли схилилася до Василевої труни у Бориспільському аеропорту.

Зізнаюсь: до останньої хвилини, доки не сказали, що літак приземлився, доки не побачила Василевого сина, не торкнулась чолом до труни Василя, Юрка та Олекси, не могла втямити, що повернення — відбулося. Болісні й гіркі громадилися в душі почуття: в ім'я якого звіра знищено світлі життя?

Події ночі з 18-го на 19-те і дня 19 жовтня — як сон чи як реальність неймовірного! Народ зі всієї України зустрічав своїх героїв.

Од часу поховання Шевченка наша столиця не знала такого торжества духовності. Здавалося, весь інтелектуальний, світлий Київ, уся Україна запалили свічки пам'яті і під добрими символами ясного неба і щедрої землі — синьо-жовтими стягами — гідно провели до

місця останнього упокоєння Василя Стуса, Юрія Литвина, Олексу Тихого...

...Коли Україна вулицями столиці проводжала в останню путь своїх великих синів, на околиці Донецька, на шахтарській вуличці, чомусь названій Чуваською, у маленькій хатині номер 19 сиділа у чеканні старенька і хвора жінка Ілина — мати поета — з очима, обпеченими горем. Вона і зараз там чекає...

Уклін їй доземний, і хай святиться ім'я її...

Київ, 1989

Віра Вовк

КИЇВ ШІСТДЕСЯТИХ РОКІВ

Це не час летить,
Це я йду поволі.
Олена Колодій

Коли після довгих повоєнних і емігрантських років я перший раз відвідала Україну, на Заході були ще овіяні туманом імена Василя Стуса, Миколи Воробйова, Василя Голобородька, Ігоря Калинця. Іван Драч, Ліна Костенко, Микола Вінграновський щойно «вилущувалися» як літературні постаті. Драчеві «Протуберанці серця» (1965) і декілька Ліниних поезій до дна схвилювали мою душу, відкриваючи якусь містерійну рідність, яка перекидається над континенти й океани й розбуджує передчуття тривоги та надії. Отже, та Україна, яку я залишила в дитинстві і яка скидалася на освячену спогадами понадземну легенду, справді існувала, але треба було доторкнутися її як Тома до Христових ран.

Такі були психічні передумови моїх відвідин України в шістдесятих роках. Відвідувала я її чотири рази у вакаційний час, і так постав один із перших нормальних взаємин і творчих контактів між еміграцією і її материком. З них виросли обопільні плодющі наслідки, яких уже не викреслили з історії української культури. Ми листувалися, обмінювалися книжками, полемізували на літературно-мистецькі теми, спільно перекладали чужі твори на українську мову. Слід тут пригадати драму Дюрренматта «Гостина старої дами»,

над перекладом якої я працювала з Євгеном Поповичем, як і «Чотири драми Лорки», з якими трудилися Григорій Кочур, Вольфрам Бургардт і я (три перекладачі, три континенти!). Обидві книжки появилися у видавництві «Сучасність» (Мюнхен, 1974).

Правда, та співпраця дорого нам коштувала! На Україні вона була предтечею переслідувань сімдесятих років, у чому, до певної міри, прислужилася еміграція (або радше — деякі її кола), приписуючи провідним діячам відродженої культури свої власні політичні погляди. З другого боку, еміграційна преса бомбардувала мене на всіх фронтах, і мені доводилося «відгризатися» на сторінках «Сучасності».

Одначе варто було витерпіти всі ті напади, що дістаються піонерам, щоб бути сестрою родині Світличних і Василеві Стусові, щоб грітися в приязні Григорія Кочура, Ірини Стешенко й Миколи Лукаша, щоб виступати перед київською та львівською публікою з власним поетичним плодозбором.

Осталися також рани: в мрячних обставинах загинула художниця Алла Горська, з якою я спілкувалася; далеко від рідного Києва помер святий поет-мученик Василь Стус, а Іван Світличний, моє «сонечко вусате» (слова Стуса), повернувся з заслання тяжко скалічений і до сьогодні живе в тісному приміщенні на п'ятому поверсі, без вінди і без цілющого для свого здоров'я сонця на балконі... Недавно відійшла у вічність дорога мені Ірина Стешенко, пані Орися, яка була примістила мене у своєму помешканні на Пушкінській вулиці. Помер сучасний Дон Кіхот — Микола Лукаш. Заснули вічним сном уже давніше і Микола Бажан, і Юрій Смолич, земля їм пером, які часто правили мені за щит охорони перед бюрократією тодішніх державних чиновників.

На нас, які пережили минулі роки, тяжить свідоцтво про них для майбутніх поколінь.

Не пригадую, хто познайомив мене з Іриною Стешенко, панею Орисею. Може, ми зустрілися на якомусь концерті, або я прямо зайшла до неї з Григорієм Кочуром. Рудоволоса, негарна з лиця, вона мала якусь незвичайну грацію й особливий чар, що полонив і захоплював. Я мала враження, що в ту сімдесятирічну актрису «Березоля» закохані всі молоді хлопці, які заходили до її вітальні «почитати». Вона сама запально ди-

скутувала про літературу й мистецтво, ходила на всякі імпрези, всім цікавилася. «Садиба» пані Орисі, що на третьому поверсі Пушкінської, 20, складалася з невеличкого салону, де була приміщена бібліотека й архів, яким вона надзвичайно дорожила, переходової кімнати й опочивальні. Здається, давнє велике мешкання поділено на чотири частини, і в одній з них жила пані Орися. Всюди в неї було повно родинних пам'яток: Людмили Черняхівської, Михайла Старицького, Лесі Українки, Миколи Лисенка. На стінах висіли картини давніх майстрів, а в засклених шафах на полицях красувалися різного роду порцелянові писанки, фігурки, китайські емалеві шкатулки, срібношаті іконки — пережитки золотої родинної доби. На столі були розложені різні видання, що привозили закордонні друзі і які приманювали туди київських інтелектуалів. Заходили до пані Орисі французький лектор Еміль Крюба, Світличні, Василь Стус, Євген Попович, Іван Дзюба, Іван Драч, Лесь Танюк, Микола Воробйов, Леонід Череватенко, мисткині Алла Горська й Галина Севрук, тому жити в пані Орисі означало грітися в поетично-мистецькому оточенні.

Василь Стус з витонченими манерами підсував нам крісло й не наважувався сідати, доки всі дами не примістилися.

— Стус — не селянський син! — поетично вигукувала потім пані Орися.— Він, певно, нешлюбний син якогось князя! — Ми щиро сміялися з такої дивовижі, яка, напевно, не подобалася б Василеві...

Профіль Василя Стуса нагадував мені Данте в лавровому вінку, що його Рафаель увічнив на стіні Сікстинської каплиці. Він також мав таку габсбурзьку нижню губу, що надавала його обличчю виразу впертості. Впертий він і був, говорив протяжливо і поважно. Не пригадую собі, щоб він коли засміявся. Часом тільки усміхався вдумливо.

Між нами зразу зав'язалося дружнє спілкування, що перейшло майже в родинне. Ми вважали себе братом і сестрою, так він і звертався в листах до мене: «дорога Сестро»! Це спілкування виникло з природних мотивів: обоє ми — германісти, поклонники Гете й Рільке, поети й перекладачі. Ми обмінювалися поезіями, літературними новинками. Я пересилала Стусові репродукції наших західних художників, особливо Зої Лісов-

ської, Любомира Гуцалюка, Юрія Соловія та Якова Гніздовського, інформуючи його про важливі культурні події, і він був незвичайно вразливим сприймачем.

Стус жив з родиною у Святошині; та назва завжди наповнювала мене торжественним почуванням.

Після мого останнього від'їзду з Києва ми листувалися. Листувалися і тоді, коли Василя відправили на Далекий Схід, по слідах Шевченка і Драй-Хмари. Я знала, яку неоціненну вагу мали його листи до мене, бо ж в'язням обмежували листування до трьох листів на місяць.

Чим я була тій незвичайній, суворій і заразом преніжній людині, листи котрої приходили до мене як свято? Я була йому вікном у вільний світ. Наше листування потонуло у глибоких магаданських снігах з кінцем 1977 року. Лишилася купинка пожовклих листків, що ними ділюся тепер з усіма, кому цінне ім'я Василя Стуса. Вони більше скажуть про нього як про людину й поета, ніж могли б сказати найдокладніші спогади.

ЛИСТИ ВАСИЛЯ СТУСА ДО ВІРИ ВОВК

16.10.69

Добридень Вам!

Десь недавно ми розмовляли з Іваном Олексійовичем — серед його тісної келії, заставленої книгами, згадували Вас, Калинця, говорили про Антонича, і я раптом зрозумів, що те, що, можливо, є в моїх віршах, те, що здається мені лірикою,— все це несе на собі відбиток (коли не більше — визначається) вульгарної естетики. Занадто плоті. Замало духу. Дух — тільки як крик плоті, а не вивільнений, не голий, не сам у собі і собою врівноважений і вилагіднений. І я зрозумів, що я — дикун. Правда, з того є якісь виправдання з огляду на особистості нашого, неестетського виховання. З огляду на естетичну школу Ів. Франка, Тараса Шевченка і не таких великих, як Щоголів, Вороний, естети двадцятих літ.

Я щиро заздрю Вашій чистоті, Вашій граціозній вглибленості (признаюся: глибина — це єдиний для мене критерій художності; як на мене, вартість вірша визначається на терезах — чим більше важить, тим кращий). Але ось граціозна вглибленість — це те, що даєть-

ся од природи, чого в мене ніколи не було. Крім того, завше нарікаю на присутню риторичність, гандж келії, в якій пишуться вірші, ніби десь протікає над головою: зле вшита хата.

Ви не прогніваєтесь, коли я брак життєвих новин виправлятиму своєю індивідуальною новиною? Не перечите? Тоді послухайте, і, витримуючи міну недовірливості, уважно послухайте: вчися чекати, друже, вчися чекати. Ластівки на електричних дротах, почорнілі од сині неба, ще наслухають сумні струми землі; ще підсліпі вікна за тисячі проминулих літ не витворили своєї духовності; ще людська душа шумить, як море, в незручній западині екзистенції; ще потерпає вивериця битий горіх брати з твоєї руки; кам'яній, кам'яній, кам'яній. Тільки твердь знає самозбереження. (Тут, здається, мають бути змістовними паузи, довгі паузи між інтонаційними кавалками, змістовнішими за зміст присутній; тобто все, може, й так, може, й ні). Або так: даруйте радощі мої і клопоти мої: нещастя й радощі мої — весняні ручаї. Просвітле небо — аж кипить, просвітле — аж кипить, блажен, хто не навчився жить, блажен, хто зна — любить. О кара земле, окрай гри, бери мене, бери, спасибі, що вгорі кипить сонце! угорі! Спасибі, що росте трава, і що душа жива, і що ясніє голова, і кільчиться трава. Спасибі, коли ти є ти, що ти — це ти і ми, і досить руку простягти — і край, і грай, і ти, і золота твоя габана руті, на піску, і на руках, і на губах, і на моїм віку. Пробудь же завжди молодим, пробудь же молодим, в святому літеплі води ти сам стаєш святим. І хай-но очі як вода, хай — як жива вода, але ж бо — й горе не біда, і горе — не біда. (Це зовсім недавнє і коли в ньому є трохи голубіні, то це голубінь — підосінена, як кажуть новіші наші літератори). Або ще: але хто поверне руки, руки, радощі нам? Але хто уперто вік рубатиме хащі? Але хто навикне жити, серце їївши своє? Де ті недоріки, кому пам'ять спати дає? Жив чи ні — намарне, все намарне — ти жив чи ні, з вірою у парі й без віри — сами-одні. Коли день крилатий немовляти запахне сном, за життя розплата — вечоровим ознобом; не оплакуй втрати душ, бідою видублених, за життя розплата — і до могил до виблих. В знесиллі, у покорі — перепочинь, роки — згінні, як віки, і — намарне чиниш. Все чуже — то наше, а що наше — нам же й чуже, наша доля вража нас доріже — нашим ножем. Марні єпітим'ї,

не рятує Великий Піст, дотлівае з димом край оспалих синів-лакиз: мало йому горя — ще ховається в сповитки — нині — вчора і раніше за всі віки. А діяння — марні, суєта суєт і мана, бродять біди в парі — що то за біда за одна? Причинивши двері, вік молися — Отче ти наш, бо ніхто не верне руки, рухи, радощі нам. (Це та молитва сковородинівська, що я Вам читав тут і яка ніби Вам припала до душі). Але центрує мій версифікаційний шал отаке: справляю в лісі самоту. Берези, у воді по горло, мов риби, тріпаються, чорно в очах, лиш ластівка проворна вгорі прокреслює мету. Справляю в лісі самоту. Гривасті сосни, мов пантери, спокійні в люті, атмосфера гріха в причаєних печерах, а попри стежці день потух. Не так живу? Не так росту? І відкриваю світ не так я? Прокльони — навзаєм віддяки? (Ще не збагнув? Вони — однакі!). Вода — як вудра переляку. Справляю в лісі самоту. Це недавнє, поки мені подобається, але воно не досить тьмяне, щоб бути тривким,— так мені здається. А це давніше моє, ще донецьке, але дороге й досі: осліпле листя відчувало яр і, палене, збігало до потоку, брело стежками, навпрошки і покотом донизу, в воду — вигасить пожар. У лісі рівний голубий вогонь гудів і струнчив палені дерева, набравши літніх райдуг оберемок, просторив вітер білу хоругов. Осамотілі липи в вітрі хрипли, сухе проміння пахло сірником, і плакала за втраченим вінком юначка, заробивши на горіхи. І верби, в шумі втоплені. Аж ось паде, як мед, настояно-загуслий останній лист. Зажалобіє з гусінню і — жди-пожди прийдешніх медоносів. Так по стерні збирають пізній даток, так вибілене полотно — в сувій. Так юна породілля стане матір'ю в своєму щасті і в ганьбі своїй. Схилились осокори до води, на шум єдиний в лісі. Яр вирує. А осінь день, як повечір'я, чує. Кружляє лист в передчутті біди.

Заради того, щоб вияснити ще одну штольню, якою мені доводиться блукати в поетичних пошуках, назову Вам іще таку: трипільських сонць шалена коловерть волого ллється у трипалі руки богів поганських. Спопелілі круки, розлітані круг ватрища пожертв. Волів і коней на кострі димлять потрошені гниді і круглі туші. І лускаються лунко, як гладущики, обезголосені тіла закланні. В гінких руках мовчазних рожаниць (це такі богині були в нашій трипільських часів поганщині) високі чари, димом прокіптявілі, і рветься зойк, високий до нестями, тугими борлаками кобилиць. Кружляє

ватрище в рухливім колі чар, простерті чари вкручуються в простір, мов пасма дощові, долоні гострі жіночою колишуться печаллю. Сколінені мужі тримають факели, німотні руки перед себе рвуть, і неба молять, і дощу зовуть, окляклі круг багаття, наче пакілля. Чотири сонця згаснуть угорі, чотирикрилий день відмайоріє, угрузнуть в ніч язичницькі бори — самі тіла жалобні бовваніють.

Є, власне, ще кілька розробок, але я Вам запропоную дві: учора, як між сосон догоряв мій день домашніх клопотів, я думав: життя — занадто довге задля нас. Червоні коні пристрасті давно відцокотіли Брест-Литовським трактом. Ось вийди в ніч: ніде тобі нікого, лише й живого — шлюбна служба псів. Вже сни, мої заблукані телята, не знають над собою чабана. Обпалених бажань зчорніле поле безмірне, як голодний спокій мій. Лише кипить у ключ пораннє небо, усипане пітьмою гайвороння, і крику пересохлі фіолети нагадують про тисячі смертей. Вже тлін протяв мою охлялу душу, не висвітлену спалахами років, ти жив, як мер. Роками йшло вмирання. І сто тебе поховано в тобі — відшукувало вічне верховіття, де прозелень наївна, де суцвіття довірливо-немудре. Все. Задоста. Тепер — корчами болю — покричи. От дотягти б до п'ятниці. На тиждень бодай хоч раз пірнути в самоти невистояний алкоголь. Спинитись обличчям до пітьми. Хай буде сніг. І хай на лиця падає схололі. Ти тільки тут. Ти тут. Ти — тільки тут. На цілий світ. І поєдинчим болем обперся об натужні корони сосон, бо стогін їхній, вічністю пропахлий, вивищує покари до покор.

І — нарешті: курюють вигаслі багаття, собаки виють до зірок, а в річці місяць, мов латаття, доріс до повні і розмок. І в переспраглім фіолеті він невимовно довго чез, лишившись тільки для прикмети, як цятка сяєва небес. Самотність аркою провисла над райські кущі — в пригри снів. Значи по ній щасливі числа так, як раніше ти умів,— той день, як від зеленої твéрді найперше сонце відійшло, і той, що мітить знаком смерті ще не розгадане число, а ти іще посередині — твоє, отож радій вечірній днині, допоки в ребра серце б'є.

Ви не дивуйтеся, що в мене багато сосон — то Святошин, то подвір'я, де я живу і де зависає глибоке небо. Оце кілька образків, що я їх Вам пропоную і сподіваюся, що вони Вам скажуть дещо більше за те, що Ви могли винести тоді з розмови. Бачите, мені не-

зручно в інакший спосіб писати до Вас, адже Вас я знаю по Акаціях і Вероніці, а Ви мене — як хулігана.

Був це я недавно в пані Орисі, і щось згадували про Вас, і *вона жартома показала додолу* — це Віра десь там, тобто по той бік земної кулі. А мені здається, що Ви — там, угорі, над головою, на рівні небесних сфер. І все вивищуєтесь. Щасти Вам, панно Віро!

Василь Стус

Коли б забули мою адресу: Київ-115, вул. Львівська, 62, кв. 1. В Києві зараз гарна виставка Синякової — художниці кола Хлєбникова, Пастернака і українського сонця (сама вона — з Харківщини). Ще жива, але не вірить, що вона митець. Певен, що Вам вона була б до вподоби. Крім того, в Лаврі виставлено напостійно наших примітивісток — Ганну Білокур, Собачку-Шостак. І ще — київське «Динамо», футбольна команда наша, добре грає. І ще — гарно світить вересневе сонце. І гарно осипаються каштани. І — слава Богу — ще є чого задирати голову догори!

Василь.

26.11.69 р.

Панно Віро!

Дякую за листа. І за вірша. І за Гуцалюка. І за те, що Ви не дискутуєте про поетику, а пишете «Півні з Барселошу». Помагай Біг! Правда, Вам легше не дискутувати. Мені — важче. Іншим разом подискутувати — як медку лизнути. Оце нарешті закінчив довго вимучувану статтю про В. Свідзінського і думаю через неї подискутувати. Може, занесу в «Радянське літературознавство» і попрошу прорецензувати статтю одного з кращих (де там — найкращого!) критиків сучасності Петра Моргаєнка. Ото буде й дискусія! Без неї, буває, й вірші не пишуться. Так що я від диспутів не відмовляюсь ніколи. І ні з ким. Особливо ж після книги Лорки й філіппік антилукашівських.

Я ще не бачив Кордуна, але гадаю, що незабаром побачу. І тоді — висварю. Добре? Тобто що вже там не кажіть, а — висварю. Поки Ви одужуєте — висварю (знаєте, я б ніколи не подумав, що в Бразілії є грип, застуда, нежить і всяке таке). Хай Вам видужується (коли немає нежиті — вірші пишуться краще, авжеж?).

Я це їздив до своїх старенських у Донецьк — там мама й тато. Вашого листа застав удома. Отож і за-

барився з відповіддю. А тут усе так, як було. Слава Богу, майже нічого не змінилося. Але тільки майже: того хлопця, якого Ви уявляли слабосилим і недужим, а виявилося, що він атлетичної будови,— того хлопця хочуть позбавити естетичного таланту, забравши посвідчення, що власник такого має хист,— чи я знаю, що там написано? В мене такого посвідчення не було, та я його й не хочу. А все немудре! Я собі забутливістю розважаюсь. Ось так, скажімо: на роботі дружина, у яслах син, пиши, розкошуй. Поки година лік — сиди. Втішайся. Постав розкладачку під соснами. Ляж горілиць. Задивляйся в небо. Як ти довго випростуєшся з землі, білий світе! Десятилітнє терпіння — вмирання. Сон — визволення. Визволення — для сну. Порожнеча щастя. Дякую, Господи! Або так, і теж забутливо: О, тим і дорога мені! Перегортаю сторінки книжок, іду в крамницю, слухаю Бортнянського — про тебе дума. Все. Ось — річище. Заглиблюйся. Помалу випростуй плечі. Межи берегами — задосить світу. Але перспектива — уже затвердла. Сонце йде за ліс. Віддати іншому любов — то справжній егоїзм. Бо вже наполовину бути мертвим. Егоїстична — смерть. Перегортаю сторінки книжок... О, тим і дорога!

Або такий собі вершник: кирея слави лопотить на вітрі, і ріже виднокіл Пегасів клус. Скоро́писного фіолету літери гаптують неба золотий обрус. На помежів'ї присмерку й світання, нахарапуджений на тисячі орбіт, імчить румак, надколюючи лід незайманого од віків мовчання. О першого заїзду ліпота! Спіши вперед, зухвалості ізгою! Ти не один. Вас щонайменше — двоє, раз навпіл розпанахує мета. Страшися поціляння. Проминання — воно підносить. І звитяжний лет не перепинить радісний поет коротким успіхом і довгим длянням. Тобі не одірватися од тіні (в ній проминуле вигадало нас). Та, уникаючи поразок, перед новими стати ми повинні. Кирея слави величаво шарпає. Не озирайсь! Вгніздившись у сідло, не потурай, що стежку замело, де поет друзів із обличчям гарпій. А вискочиш на вивістря ножа, де стогону ясне палахкотіння,— не забувай, що є велике вміння — пізнати, де провалля, де межа між духом і зухвальством. Шлях правдивий: витворює тебе великий Мус! Хай увірветься десь Пегасів клус — ми канемо у вічність молодими!

Най Вам щастить!

Василь.

29.05.70 р.

Панно Віро!

Перепрошую дуже, що не відповідаю вчасно. Оце недавно був у пані Орисі, і вона переказувала, що у Вас там чимало різних клопотів. Як Вам там нині ведеться? Як з роботою? Як з іномовною Вашою прозою? Як з Вашим Києвом? Чи бачитимете його в цьому році?

Тут гарно тепер — протягом дощового травня з каштанами і виставкою народних художників, у тому числі й талановитих, з новими поетичними іменами і старими досвідченими критиками, з щорічними весняними надіями і усвідомленням їх як хвиль часу, солоних уже хоча через повтори і колотнечу. Може, це буде точніше: сто дзеркал спрямовані на мене, в самоту мою й німоту. Справді тут? Ти справді — тут? Напевне, ти таки не тут. Таки не тут. Де ж ти є? А де ж ти є? А де ж ти? Урвище? Залом? А чи зигзаг? Ось він, довгожданий дощ! Як з решета! Розмиває душу, всю в сльозах. Сто твоїх конань. Твоїх народжень. Страх як тяжко висохлим очам! Хто єси? Живий чи мрець? Чи, може, і живий, і мрець? І сам на сам?

Десь недавно закінчив статтю про Віктора Кордуна. Власне, вийшов ніби коментар до автора, хоч потерпаю, що й самокоментар. Стаття — без замовлень і без спрямувань — у який певний журнал. Так пишеться тепер майже звично, бо і як інакше: писати можеш, що хочеш, як хочеш і скільки хочеш. Тільки щоб не порушував обов'язків інтиму. Ви бачите, я відповідаю Вам на Ваш закид шпетливий — чого я не друкую нічого.

Кажуть, Воробйов уже пише новели. Я думаю, що це теж — виплід його задавненілої поетичної скромності, за яку в школі можна ставити найвищий бал (от біда тільки, що це — не шкільний предмет. Але якби-то здалося завжди учневі Миколі!).

З дня на день виглядаю В. Голобородька з армії. Думаю, чи не спрозаїзував він там, далеко від українського сонця, яке так панькає наших поетів.

Хай Вам, Віро, сьогодні буде краще, ніж учора, а завтра буде краще і краще.

Щасти Вам!

Василь.

01.02.71 р.

Добридень, Віро!

Насамперед перепрошую за довгу мовчанку. Від-

коли Ви поїхали, посипалися такі події, від яких голова пішла обертом. Насамперед — загибель Алли, від якої ще й досі не можу прочуматись. А потім — докінчування збірки віршів (тепер бачу, що вийшла нездала). А ще потім — докінчування однієї повісті, яка теж вийшла дуже нездала. І от — за всіма клопотами зібрався написати після вечора Миколи Воробйова (29.01.71 р.) в Будинку літераторів на Орджонікідзе.

Вечір вийшов славний. Гарні речі прочитав Микола, потім гарно говорив Іван Драч, прочитавши свою видавничу рецензію 1967 року, і незле, хоч трохи з крутійством, промовляв Коротич. А ще — Л. Вишеславський, А. Макаров (гарний виступ), В. Забаштанський, Д. Павличко, А. Кацнельсон, П. Воронько. Із молодих (це слово вже сприймається як знущання) Мих. Саченко і я, грішний. Миколу 1. дуже хвалили; 2. просто хвалили; 3. стримано хвалили. Ніхто не гудив. Я, дурень, назвав кілька його віршів геніальними. Ну й гвалт зчинився був після цього!

І перечили проти цього — одні розчулено, інші — роздратовано, треті — просто заздрісно. Аякже.

Десь перед цим мав листа од Голобородька. Він шахтарює у себе в селі, вже зламав пальця, так що має змогу сидіти й писати вірші.

У нас ось уже другий тиждень, як працює виставка Катерини Білокур. Дуже шкода, що Ви того не бачили в залі (альбом її, виданий десь 1957—1958 р., того враження не справить). Гадаю, Вам вона припала б дуже до душі. Мене вона вразила своєю виключною етичною чистотою і геніальним знанням нашої флори, наших облич. Вразила своєю трагедійністю жіночою. Своєю чернечою відданістю пензлю. Після неї я був пішов дивитися професіоналів у павільйоні Жовтневого палацу. І не зміг там бути, щоб не збавити враження од цієї майстрині.

Всі новини я Вам переповів? Але як там живеться Вам? Буваючи у пані Орисі, я завжди розмовляю з нею про Вас, і обом нам та розмова дуже до душі.

На все добре Вам, Віро!

Сьогодні дзвонив Сверстюкові на роботу, він ніяк не нахвалиться своєю Вірою, яка мені теж нагадує кожного разу про Вас.

З найщирішими побажаннями *Василь.*

14.04.71 р.

Дорога Віро!

Днями довідався, що Ви заслабли. Мені дуже шкода, що Ви так далеко і я ніяк не можу Вас бодай провідати. Напишіть, прошу, як Вам зараз.

Нині післав Вам книгу Флора Ур'єва «Музыка света» — гадаю, що Вам буде цікава. Автор її — унікум: він архітектор, музи́ка (пише музику, і добре грає на скрипці, і має добрий голос), пише цікаві вірші і т. і. і т. і. Так що й книга його цікава синтетичним умінням. Видали її, на жаль, невеликим тиражем, то тут і дістати її майже неможливо.

Я недавно переклав Четверту елегію Рільке, а перед цим — Рільків же «Komm du, du letzter, den ich anerkenne». Здається, не дуже вдатно, особливо ж: «O Leben, Leben: Draussensein». Але ніби й не так уже зле.

З книгою моєю доведеться ще почекати — в плані 1972 року її не буде. Що ж. Уже чекаю 10 років її. То почекаю ще. Може ж, лишилося менше?

Василь Голобородько вже пішов на підвищення і працює журналістом районної газети. Газетярство йому гірше дається, ніж робота в шахті, але вже якось звикне пироги їсти.

Ще одна в мене новина: недавно довідався, що з мого рідного села вийшов цікавий поет трагічної долі Лавро Миронюк. Від тієї хати, де жили мої батьки і де я народився, зовсім недалеко (в селі коло 300 хат). Оце я одержав листа від його молодшого брата. Він досі не вірить, що брата нема. Навіт подав мені адресу 1927—1929 рр., коли ще мав од хворого листи — з психіятричної лікарні...

Вірші його мені запали в душу, навіть здалося, що виявляє якусь духовну субстанцію нашого села, хоч, напевне, я перебільшую.

Прочитав з великою насолодою роман Маркеса «Сто літ самотності», Вашого сусіда по континенту.

Більше новин ніби й немає для мене.

Видужуйте, Віро.

І, скоро можете, відпишіть.

Вітають Вас мої родичі — Дмитрик і Валя.

Хай Вам буде кращенько.

Василь Стус.

23.12.71 р.

Дорога Віро!

Вітаю Вас із Новим роком. Здоров'я Вам і творчої наснаги. Вибачте, що довше не писав: у мене щось таке увійшло, що не давало змоги. Елегії дуїнські викінчую. 7 переклав, а перші три — попереду. Пишу Вам із Моршина, де байдикую на санаторійних водах.

Щиро Ваш *Василь Стус.*

30.07.74 р.

Люба пані Віро! Як ся маєте? Як Вам живеться, пишеться? Чи не забули ви досі, що я Вас люблю? Десь аж під серцем Славути лежить Ваше фото (здається, я його не бачив цілу вічність!), і не забуваються рядки любові: ще видиться чужий далекий край, і в ньому жінка, задумана зигзиця, шепоче спрагло: «Боже, най святиться, о най святиться край далекий мій» (цитую по пам'яті).

Так, як у сні: квітчаста сукня і Ви — в робітні, молільні, молитовна і творча — щось шепочете спрагло. Так вийшло, що той знімок — у центрі моєї пам'яті про Вас, Ваш образ.

Пишу дещо, думаю дещо, а надіюся тільки на те, що Бог дасть сили обернутися на роботу, поділяючи Гесіодові «Труди й дні» на поокремо. Найкращі зичення мої — Вам.

Ваш *Василь.*

20 березня 1975 р.

Дорога Віро!

Дуже дякую Вам за торішню карточку з добрими вітражами. Перепрошую, що не мав змоги відписати Вам своєчасно, подякувати за дорогу звісточку: мав деякі клопоти, що виводили з рівноваги.

Усе ще сиджу коло сонетів Рільке до Орфея (я ж Вам писав, що всі елегії його закінчив ще три роки тому?). Переклав їх понад 40, але чимало — начорно, не так, як хотілося б. Признаюся, що змагатися з Бажаном тяжко, але й можливо, хоч і не завжди (маю його Рільке, щойно виданого і щойно одержаного).

Нині збавляю час за довершуванням сонетів. Кортить і самому писати сонети. І все це — моє задоволення, якого треба кожного дня шукати, аби не знудитися білим світом.

Окрім Вашого, Віро, листа, мав ще новорічне вітання од Михайла Говарда з Канади.

Коли-не-коли обдаровує мене Михася своїми славними звісточками.

Оглядаючися на збіглі пори літа, бачу, що дещо таки зробив. Коли зібрати переклади (головно з Гете й Рільке), їх буде понад 200. Десь коло цього маю й своїх віршів. Отож деякі радо переписую для Вас — із вдячністю, бо пам'ять моя про Вас дорога́ мені дуже.

(Далі — поезії: «Прикрийся мідною горою», «Геть спогади», «Я так і не збагнув», «Неначе стріли, випущені в безліт», «Зажурених двоє віч», «Там тиша», У німій, ніби смерть, порожнечі свічад», «Цей берег зустрічей»).

Це Вам, Віро, мій маленький жмуток — на дорогу́ для мене Вашу незабудь.

І не журіться.

Усе йде, як має бути.

Бо ж правда долі — над усе.

Щасти Вам!

Ваш *Василь Стус.*

Віро, докажу Вам бодай постскриптумом, що надії одержати од Вас листа я великої не маю (як не маю надії, що Ви не сприкритесь моїми віршованими дарунками), отож хочу зарятувати справу тим, що стану під благісну оруду Райнера-Марії. Отже:

Схожий до хмари, струмить
світ безугавне,
все досконале спішить
впасти в прадавнє.
Над походою віків
вільно і гоже
первісний лине твій спів,
гомін твій, Боже.
Ще ми не взнали страждань,
ще не навчились кохань,
смерті глуха таїна
слідом чигає.
І тільки пісня одна
благословляє.

* * *

Тихий друже далекий, ти чуєш —
дух твій множить сфери світові,
як з дзвіниць суворих край звістуєш.
Те, що з тебе соки п'є живі,
за саму поживу дужче стане.
В вічнім перевтіленні творись.
Що страшний твій біль? Вино духмяне
з пива-трути встоїться колись.

Стань же смислом ночі, на хресті
власних дум, зібравшися на моці,
бо ж остання зустріч настає.
А забутий у земнім житті.
мов притихлим долям: я в потоці.
і швидкій воді кажи: я є.

Щасти Вам, дорога Віро.
Зичу здоров'я і наснаги зичу.

Ваш *Василь.*

21.07.75.

Дорога сестро!

Листуватися з Вами — ступати у зимну воду. Обачно йти, аби не збити хвилі. Бо вода — чаклує, ті чари проймають душу. Дякую. За славні репродукції з робіт Ю. Соловія; дякую і за не менш славне товариство (чи не кожне поетичне обличчя я знаю і шаную) — дякую. А я дивлюся на композицію — і здається мені, що десь поснувалася зелено-голуба тінь мого земляка, поета Лавра, дух його святий.

Радію, Віро, з Ваших рясних мистецьких планів. У мене теж є їх трохи (деякі Ви, певно, знаєте). От лиш як до діла — не знаю: надто мало часу для роботи. Але снуються подуми — хай і про себе, не значені папером. І прозрієш од них — білим папером. І — дякувати Богові — життя йде, як має бути, щоб не тратити набутого запасу світлоти.

Моїх елегій, Віро, з Рільке поки нема. Вони не звикли до цих доріг і не квапляться вирушати мені назустріч. Це так тяжко й забарно: одержати навіть переклади своїх давніших літ. Проте якісь мізерні надії не згасли — мати їх, а отже, й подати їх Вам — на Ваш розсуд.

Тим часом над моїми «Сонетами до Орфея» вдарили добрі громи: перекладачі «Осінньої пісні» Верлена дають мені напутніх духопеликів, і радо підставляю кожну щоку. Бо прагну, аби мої прекрасні поразки в змаганні з Рільке не закінчилися... Тож хай будуть грози з добрими, як два ціпи, громами!

У мене, сестро, передчуття є дивні: що ми ще колись побачимось. Певне, через те, що дуже хотів би видіти Вас. Дякую за Вашу прекрасну карточку: подивлюсь на неї — наче води нап'юся з криниці рідної. Вибачте, що навзаєм переслати я не маю.

Бачив я недавно сина. Після кількох літ розлуки видався дівочним, занадто ніжним для цього не дуже

ніжного світу. Зворохобив душу — і полетів, як пташа. Але мене залишив з моїми «Палімпсестами». Отож я й перейду до них на закінчення:

(«Той образ, що в відслонах мерехтить», «Ще тільки крок», «Синові: Ти десь уже за пам'яттю», «Верни до мене, пам'яте моя!», «Невже оце ти й є», «Замерехтіло межи двох світів», «Стань і вдивляйся», «Цей берег зустрічей — і не збагнеш», «Як вікна в позапростір», «Посоловів од співу сад», «Місячне сяйво ллє сиву куделю мрій», «Ми вже твої коханці, смерте», «Болото, луки, річка», «Уже тебе шукають сновидіння»).

Перепрошую, Віро, коли зауважите повтори: без них мені обійтися було тяжко завжди. Отож іще повтор один: дорога сестро, знайте, що я Вас люблю і пам'яттю про Вас не раз тримаюся, аби стояти. Коли б Ви знали, Віро, який я радий із кожного Вашого листа, що приходить мені на свято. І відщеплюється на серці нам — і Василеві, філософові, і Вячеславові, моїм землякам-побратимам (обоє вітають Вас!). Отож, Віро, не забуваймося. Наперед перепрошую за довгі паузи. Вони, на жаль, обов'язкові за листи, і нічого тим не вдієш.

Уклін мій Вашим колегам по творчості, з якими я зазнайомився ближче, дякуючи Ю. Соловієві. І щасти Вам, дорога сестро!

Ваш *Василь Стус.*

27.11.75

Дорога сестро,

Вашого листа одержав напрочуд скоро — за які два тижні. Відписати одразу не зміг — мав усілякі клопоти, головне — зі здоров'ям. Ось уже кілька місяців чекаю на операцію, яка приб'є мене до спокійного берега.

Якийсь час доводив сонети Рільке до нової кондиції. Один із них перепишу Вам, аби знали, що часу не марнував. Це 18-й сонет із 2-ї частини:

Де ти набралася духу,
о танцівнице, минуле перенести в животік?
Цей ураган кінця, оце дерево руху —
чи не той має собою все, здобуте за рік?
Може, воно й зацвіло, щоб ти виром своїм захопила
тиші його чолопок? І чи не
мало собі незабутній жар твого тіла
і за літо, й за сонце ясне?
Чи ж не родило воно, дерево твого екстазу?

Чи ж не його це плоди вспокоєні: дабан
з пасмами стиглості або визріла ваза?
А в видінні: хіба ж сліду не залишила
темна твоя брова, що рвійний оркан
цих кружних перевтілень швидко писала?

Дещо написалося свого, але мало, до того ж хай воно трохи встоїться, осмислиться з відстані.

Біда в тому, що чимало віршів відвикають від свіжого повітря і самовтрачаються. А вони ж, як форель, полюбляють чисту стихію, де багато кисню. Інше середовище вони переносять тяжко. Зараз вони для мене — більше знаки певності себе, самозбереження, ніж творчого виру.

Вибачте, коли деякі з таких віршів я посилав Вам, гублячи контроль над тим, що значеннєве для мене одного, а що — й для читача.

Ви переповіли мені історію боріння молодої дівчини. Перше я думав, що це історія гебрейської поетки Рагель, про яку мені багато розповідали її земляки, мої товариші, просто дивовижних історій. Я навіть був переклав одного її вірша. Зветься він «Мої мерці». Ось він:

Тільки в них — остання
втрат моїх межа,
де вже й смерть не встромить
гострого ножа.
Краєм повечір'я
заламалась путь...
Стрінуть мене мовчки,
нишком проведуть.
В них — одна спонука
і принука є:
що навік пропало —
тельки те й моє.

Історія Рагель — не менш трагічна, вона так само жила в трагедії без докорів, жила, як і належить добрій людині, чуючи трагедію, як небо, як повітря. Тобто — неоскаржливо чувши її.

Сестро, Ви радите мені верлібр. Як Ви знаєте, я писав уже верлібром (у книзі віршів є їх трохи) і, може, писатиму згодом. Може, навіть завтра — звідки знати? Але ставити собі завдання — писати верлібром — не можу. Бо він іде з темою, живе в темі й пишеться з темою. А теми ось уже кілька літ ідуть неверліброві (можливо, верлібр приходить при меншій емоційній напрузі, коли немає надмірного зосередження на одному, при більшому самовладанні митця; він ніби існує в стереоскопічному просторі, в якому мені поки бути зака-

зано; нарешті, верлібр — це й більша відстань між матеріалом і автором, ніж та, на якій я перебуваю од своєї: у ньому ранг буття геть-чисто переконституйовується в мистецькій структурі і набуває в ній смислу тільки як протоматеріал: а все це — завелика розкіш для мене, задальній план мого себепочування).

Поки втішаюся тим, що маю чимало задумів, деякі з них — цікаві, як на мене. Шкода, правда, що з реалізацією їх доведеться заждати — на який термін, сказати тяжко. Але дяка Богові, що такі ношу з собою, що, може, колись зможу дати їм раду. Ну, а коли не зможу, то що? Дяка Богові.

Вірші Ваші додали мені радості — чути, уявляти Вас, поринати у Ваші одкровення-гомони. Отож гріх мені було б ставати в позу критика їхнього: це ж бо — про свято. І я можу сказати лише, що вдячний за висилання, за спробу збагнути людську тугу по крикові диких гусей у безнебому небі, вдячний за хапливу мить зустрічного бажання серця — навстяж!

Сам «як перст» я сьогодні, сестро. Нема мені близько друзів моїх любих (кланяються Вам їхні непокірні виї), отож я спогадую лише своїх земляків, сущих тут переді мною — чи то Полуботка, чи то Гребінку, чи тиреєвські клопоти юного козачка-художника-поета.

Уклін мій Вашим друзям і подругам, адже вони хоч трішечки скидаються на Вас, чи не так?

Дякую пані Галі за вітання і шлю навзаєм своє — усій її родині (а з Катериною зазнайомлений у Києві). У пані Галі теж серце навстяж, навіть, як писав поет, необачно навстяж, як ми зі Славком побачили, читавши листа.

А тепер, Віро, кілька віршів.

(«Вглядаюсь в осінні стерні», «Хлющить вода», «Ти підійшла — а я тебе не ждав», «І віщий голос»).

Найщиріші мої вітання й зичення — Ваш *Василь* Вам, сестро!

21.03.77 р.
с. Матросова Магаданської обл.
14 тис. км од України!

Дорога сестро!

На превеликий жаль, усі мої попередні листи до Вас (починаючи від ленінградського — ще в грудні 1975 р.), мабуть, загубилися в дорозі. Так думаю тільки через

те, що, післявши Вам 4 або 5 листів, не одержав жодної відповіді (останній лист од Вас був у кінці жовтня 1975 року).

Мало певності, що й цього листа Ви дістанете, а проте пишу...

Поки не переповідатиму Вам збіглих подій (кінець 1975— початок 1977). Спинюся на недавньому.

5 березня мене звільнили — майже два місяці (з 12 січня) пішло на далеку дорогу.

Тепер я ближче до Вас існую — нас порізняє тільки Тихий океан і Ваш материк: я в Магаданській області, де колись уже був Михайло Драй-Хмара (певно, він не один). І праця в мене буде схожа до його: буду в шахті гірником працювати, добуватиму золото з-під землі. Робота цікава, як собі уявляєте. Не знаю, правда, чи стане моєї моці, але сподіваюся, що стане.

Шкода, що до мене не зможуть скоро добитися рідні (не тільки старі батьки, а й дружина з сином). Маючи проти минулого деякі переваги, відчуваю й деякі втрати. Але я вже «в потоці», як казав Рільке (ich rinne), мною провадить потік долі, не дослухаючись до моїх забагань.

Чекаю на вісточку од Вас, дорога сестро. Тоді напишу більше. Великий привіт родині пані Анни Галі (деякі листи од неї читав разом із Вячеславом, але і Вячеслава не бачив уже майже 1,5 року).

Зичу Вам найкращого — *Василь Стус.*

P. S.

Ось такі сопки (гори) оточують моє селище, де я вже два тижні призвичаюсь. Зовсібіч — сопки, за горбами нічого не видно, нічого й не чути. Фауна вічної мерзлоти. Флора — так само. Мушу й сам навічно змерзнути, аби призвичаїтись. Мешкаю я за 400 км на північний захід од міста Магадана, недалеко од місця, де зачинається річка Колима (ближче до мене є річка Тулу). Краєвид чимось нагадує Рокуелла Кента — так мені видається по далекій пам'яті. Будьте, сестро!

Десь 1977 року дійшла до моїх рук добірка віршів Василя Стуса, писана «маком» ще у вересні 1974 року. При кінці дописка: «Право використання цього тексту, як і решти моїх літературних матеріалів, ще є за кордоном, передаю Вірі Вовк (Бразілія). Прошу ті вірші, які не були прочитані, не друкувати (чи подавати з пропусками). Отже, Віра Вовк має змогу сама визначити, коли і де друкувати ці матеріали і в якому вигляді. Це право поширюю на всі

інші мої твори, що вийшли за межі СРСР чи потраплять туди у майбутньому.

Василь Стус».

Григорій Кочур

НАВКОЛО ТИЧИНИ

З найдорожчих реліквій, що збереглись у мене,— саморобний зошит! Це машинописний примірник поетичної збірки «Зимові дерева» з дарчим написом: «Григорію Порфировичу — з вдячністю Василь Стус, 15.V.70 р.». «З вдячністю» — за що саме? Почасти, може, й за одну дрібничку: 1969 року у видавництві «Молодь» вийшла антологія молодої білоруської поезії «Калинові мости», упорядником якої був я. У ній переклади трьох віршів Ригора Бородуліна й чотирьох Федора Черні підписано так: В. Петрик.

Були в житті Василя Стуса періоди, коли його зовсім не друкували, а інколи друкувати було не заборонено, але «не бажано». Хто криється під псевдонімом «В. Петрик» — було відомо, але на цей псевдонім заборона не поширювалась, отже, й великих неприємностей від появи його в друкові бути не могло. Та був один випадок, коли не допоміг і псевдонім: у січні 1967 року в журналі «Ранок», що виходив під редакцією В. Коротича, з'явилась моя невелика публікація «Школа перекладачів». Навівши восьмирядковий віршик Р. М. Рільке сперш у німецькому оригіналі, долучивши підрядник, я далі подав переклад Михайла Зерова (Ореста) і переклади тогочасних, переважно молодих, перекладачів — Л. Горлача, В. Житника, Р. Лубківського, Г. Носкіна, З. Піскорської та Л. Череватенка. До цих шістьох я додав ще сьомий переклад — В. Петрика, та його в журналі не було,— пильність виявилася на належному рівні, й «злочинний» переклад було з добірки вилучено. А Стус поставився до цього завдання з особливою увагою й зробив навіть два варіанти перекладу. Ось вони:

Слова, що в буднях все життя збавляють,
Слова безбарвні, як люблю я вас!
Вони, зраділі, тихо зацвітають,
Коли я їм додам своїх окрас.

Слова, що завше у собі ховались,
Враз оновились, і відкрилась суть.
Вони ніколи в спів не заплітались,
То до моєї пісні лячно йдуть.

А це другий варіант:

Слова злиденні, що в недолі скніють,
Непоказні слова, люблю я вас!
Вони з моєї щедрості радіють,
Коли я їм додам своїх окрас.

Знеможені, впокорені, лякливі,
Одразу ніби вдруге оживуть.
Вони ніколи не лунали в співі,
То й з дрожем до моєї пісні йдуть.

Взагалі, крім білорусів та ще Федеріко Гарсіа Лорки (переклади ці з'явилися раніше від Лукашевих) найбільше й найохочіше Василь Стус перекладав німців — у першу чергу Гете та Рільке. Не знаю, скільки встиг він перекласти Гете й що з того збереглося. Що ж до Рільке, єдиний з ранніх його віршів — це якраз ті згадані вже вісім рядків. З часом його заохотив пізніший, останній, період творчості цього автора — період виникнення «Дуінезьких елегій» та «Сонетів до Орфея».

Існує «Вибране» Рільке в трьох томах, видане 1963 року в Лейпцігу. Перший том цього видання Василь Стус позичав у мене зо два рази — книжка була у нього й тоді, коли він був ув'язнений, і тоді, коли він найнявся робітником на побудову київського метро. Був один такий короткий епізод у його біографії, короткий, бо його звільнили під тим претекстом, що нібито нераціонально використовувати людину з вищою освітою як чорнороба. Це діялося тоді, коли іншої, «інтелектуальної», праці йому не давали як «неблагонадійному».

Так от, перший том Рільке, про який уже йшлося, теж став реліквією: в самій книжці олівцем позаписувані переклади віршів з цієї книжки — їх понад півтора десятка. В деяких випадках працю лише розпочато: вписано рядок чи піврядка, а то й окремі слова. Вклеїв туди Стус і власноручно переписаний російський переклад В. Микушевича.

Розмовляти з Василем Стусом найдовше мені випадало в майстерні скульптора Бориса Довганя. Довгані — Рита і Борис — належали до найближчих друзів поета. До речі, бюст його — одна з найкращих робіт скульптора, зовнішня і внутрішня сутність Василя від-

творені тут з великою експресивністю і проникливістю. Коли Довгань виявив бажання зробити мого бюста, я застав там Стуса. Темою нашої розмови була поезія Павла Тичини.

Цілком природно, що Василь Стус дуже високо ставив раннього Тичину, перші його чотири збірки. А всю іншу віршовану продукцію, починаючи збірками «Чернігів» і «Партія веде», відкидав рішуче і категорично. Даремно я пробував якось злагіднити Василеву категоричність, доводячи, що то творча трагедія, варта жалю. Стус безкомпромісно запевняв, що Тичина скорше заслуговує не жалю, а осуду, бо своєю пізнішою творчістю зрадив поезію, зрадив своє поетичне минуле. Як про особливо ганебний факт він нагадував про те, що Тичина занапастив тему Григорія Сковороди, добре ним розпочату і, на жаль, отак спотворену в пізніших спробах.

Ясна річ, я і тоді усвідомлював, якого масштабу поета маємо в особі Василя Стуса. Нині ж, після виходу його збірки в супроводі грунтовної статті Михайлини Коцюбинської, це стане ясно і широким читацьким колам — Василь Стус є поетом-класиком XX сторіччя.

Борис Довгань

ПОРТРЕТ

Уперше мені довелося побачити Василя за кілька років до знайомства з ним — навесні чи 1965-го, чи 1966 року. Було це на київському вокзалі біля каси. Зайняв я чергу за молодим високим чоловіком у пальті кольору кави з молоком. Черга просувалася повільно, і, за звичкою, мабуть, притаманно більшості художників, я роздивлявся виразне обличчя цього чоловіка.

Як часто буває в чергах, почалася суперечка — стояв, не стояв. Нарешті інцидент був вичерпаний, однак пристрасті, галас не вщухали. І тоді він одірвався од книги і соковитим баритоном спокійно, як батько до дітей, мовив: «Ну, то вже годі вам, уже ж все гаразд!» Досить несподівано в цьому російськомовному гаморі прозвучала українська мова. А мене почарував ще й сам мудрий підхід до ситуації. Відмітив я також, що цей баритон надзвичайно пасує до зовнішності чоловіка.

У 1968 році майстерня моя знаходилась на Володимирській, 12, у підвальчику. Поруч, на Володимирській, 16 працював тоді й Василь — інженером у відділі інформації Міністерства промисловості будівельних матеріалів — разом з моєю дружиною, яка вже не раз розповідала мені про Василя і наполягала, що слід виліпити його портрет.

Якось вийшов я на хвильку з майстерні — по хліб. Іду, а назустріч — дружина з якимось високим молодиком. Лишень глянув — одразу згадав, де його бачив: тоді, на вокзалі!

Василь потім частенько заходив до мене в обідню перерву погомоніти, почаювати. У той час я ліпив Кочура. Садовив Григорія Порфировича на високу табуретку. При ньому завжди був пухкий важкий портфель (який я на мою думку, вдало вкомпонував і в скульптуру). З Кочуром до майстерні щоразу заходила валка молодих літераторів, які заповнювали всю майстерню. Хоч і важкувато було працювати, але слухати весь цей мудрий літературний народ — цікаво. Чогось запам'яталося: Кочур на своєму позувальному троні, спершися на знаменитий портфель, а навпроти, на старовинній канапці у вільній позі,— Василь.

На моє прохання попозувати Василь погодився. І ось в обід приходить він на перший сеанс. Прошу постояти, а не сидіти, бо такий стан краще виявляє пластику. Тільки спитав, чи можна читати й палити. Так він мені й позував. Під час роботи ми з ним майже не розмовляли — кожен займався своєю справою. Сеансів було чотири чи п'ять. Хвилин по 30.

На свій образ у глині дивився спокійно. Не висловлювався. Принаймні не запам'яталося. Може, довіряв, а може, тому, що я не наважився спитати його про враження.

Відлив я його портрет у гіпсі і подав на виставку скульптури (1969). Назва — «Чоловічий портрет». Виставком прийняв прихильно. Робота зайняла своє місце в експозиції. Та напередодні відкриття, як було тоді заведено, директивні органи прийшли прорецензувати виставку. Серед них — тодішній секретар ЦК комсомолу Тамара Главак. Її пильне око і впізнало Василя. Скомандувала: «Убрать из экспозиции!» Шо й було зроблено миттєво.

У тому ж, 1969, році я відлив портрет Василя у чавуні. До дев'яностого року він стояв у мене в майстерні.

Багато людей за ці десятиліття приходили до мене подивитись на скульптуру Василя. Дуже багато!

Інколи побоювався, аби специфічні злодії не викрали роботу. Та Бог милував.

І путі Господні воістину несповідимі: тіло Василя нарешті покоїться в рідній землі, а його скульптурний портрет нещодавно став власністю Державного музею українського образотворчого мистецтва.

Юрій Покальчук

ЗДРАСТУЙ, ВАСИЛЮ!

Лише по багатьох роках нині можна сказати: він ніби знав, ніби вчував накреслену йому долю і до неї йшов, бачив свій нелегкий, мученицький шлях, але ніколи перед ним не здригнувся.

Суворий, сказати б, козацький, вигляд мав Василь. Завжди коротке чорне волосся, підтягнутий, охайний, стриманий — і водночас не раз із тим бісиком в очах, що дозволяв йому вмить, в якісь долі секунди скинути з себе оту поважність і видати веселий дотеп, пожартувати чи навіть узяти незлобиво товариша на кпини.

Але так тільки з товаришами, з друзями, кому довіряв, перед ким не мав бути насторожений, бо з незнайомими був ввічливо стриманий, а з недругами ввічливо неприступний, ба навіть загрозливий.

Вуса б йому донизу опустити, як нині модно, і ліпити з нього козацького отамана.

Але за моєї пам'яті вусів Василь ніколи не носив.

Витримавши нелегку конкуренцію, вступив я до аспірантури Інституту літератури імені Шевченка Академії наук України і, коли вже приїхав на навчання, відчув себе у Києві доволі сумно. Після веселого інтернаціонального розвитку Ленінградського університету, де я, навчаючись на факультеті східних мов, прожив п'ять років, аспірантський гуртожиток у Святошині на вулиці Вернадського, 68 здався мені незатишним і чужим. Я свідомо приїхав на Україну, відхиливши пропозиції про роботу в Москві і Ленінграді, але в аспірантурі Академії наук вчилися люди здебільшого старші, і мені

інколи хотілося назад у Ленінград, де минула моя юність.

...У аспірантській кімнаті сиділо троє. Один, Володимир Крутиус, уже закінчував аспірантуру і за кілька місяців мав повертатися до свого Ізмаїла. А двоє інших були Василь Стус і Юрій Бадзьо.

Бадзьо був старший, вже одружений із Світланою Кириченко і жив у місті. Це дещо відділяло його від нас, хоч із Василем вони вже понад рік приятелювали.

Стус мешкав у тому ж гуртожитку, що і я, і ми поїхали з інституту того дня разом, перебалакали трохи і зазнайомились ближче.

Однак то ще не були приятельські взаємини. За кілька днів я захворів: підвищилась температура, боліло горло, і я лежав цілий день у кімнаті, телефону там не було, знайомих практично у Києві нікого, лише ті хлопці, з ким мене доля звела в одну кімнату, але їх також не було до пізньої ночі, і я почувався сумно і безрадісно.

Надвечір прийшов Василь. Він просто зайшов провідати, побачив, що я хворий, метнувся кудись і за півгодини приніс гору всякої їжі ще й банку варення.

— І то все мені?! — здивувався я.

— Тобі, а то що! Поправляйся! Завтра ще зайду вранці — буду тебе лікувати! Їж, а я сходжу до аптеки.

Мене охопило таке почуття вдячності — це ж треба! Та ми бачились із ним два чи три рази досі, а тут стільки всього! Я й справді був голодний, але не це було головне — ота людяність, увага, сердечність до малознайомої людини!

Так почався для мене Київ і тривалі дружні взаємини з Василем. Я ходив з ним на літературні вечори, зазнайомився з людьми цікавими, несподіваними, часом значними.

На одному з вечорів Василь познайомив мене з Аллою Горською, ми вертались з вечора потім усі разом і довго розмовляли з нею. Згадується одне її запитання отак раптом:

— А чого ви хочете у житті? От ви знаєте чи ні?

Я знав, але на своїх двадцять три роки відповідав ще доволі приблизно. Кохання і творчість, стати собою!

— Як добре бути таким молодим і ще сподіватись!

— Усі сподіваються! І ви теж!

— Так, але інакше, як ви! Ви ще табуля раза, чиста дошка, ви ще потім будете!

Мене дещо образило оте «ще потім будете», тому я його і запам'ятав, бо ж у кожному віці кожен вважає себе вже зрілим і свідомим себе щонайменше.

Алла Горська не могла не подобатись багатьом. Висока, гарна блондинка з гордо поставленою головою звертала на себе увагу скрізь, навіть серед натовпу. В ній почувалась непересічна особистість, талант людини і митця. Такі погляди не бувають у звичайних людей.

І такі очі, як у Василя Стуса, не бувають у звичайних людей. Така в них абсолютна впевненість у вищій правоті істини і фанатична готовність служити саме Істині, Добру і Красі. До кінця.

Вороги боялись Василя. Боялись його слова, його погляду, усієї його спрямованої проти Зла особистості. Викликати на себе роздратування, злість, наговори потай — доля усіх, хто не схиляє голови. Бо ж над усе заздрість до них за це від тих, хто неспроможний, хто ниций, хто душевно бідний.

«Та це ж бандит, ваш Стус! Ви на нього лиш гляньте! Як він дивиться! Як він на нас дивиться, як він на світ дивиться! Та він же готовий усіх нас повбивати!» — жахався академік Микола Шамота, який прийняв в аспірантуру Інституту літератури Івана Світличного, Івана Дзюбу, Михайлину Коцюбинську, Юрія Бадзя, вчуваючи таланти і цікаві літературні особистості цих людей. Але незабаром вони повертали не в той, його, сталінсько-брежнєвський, бік, і він цькував їх, оголошуючи «ворогами народу».

А його ж одне слово впродовж десятиліття було законом для преси і всіх засобів інформації.

Таким він бачив Василя Стуса вже через кілька років після виключення Василя з аспірантури.

Так само лютився заступник Шамоти в тому ж інституті, головний заплічник шамотинської групи Сергій Зубков.

«Ми ще до всіх вас доберемось! Знаємо, куди ти ходиш — до Кочура, до Стуса — корчить там із себе героя. І не таких крутили! І до Драча доберемось, знаю, ти до нього теж бігаєш, всіх вас виведемо на чисту воду!»

Це було в коридорі Інституту літератури. Мене теж було прийнято до аспірантури практично Шамотою, хоч

керівником у мене, на щастя, був Дмитро Затонський, це й домомогло мені вижити в ті часи.

Але в час нашої розмови мене вже не було на вчених радах інституту. В пресі затавровано, як націоналіста і космополіта, ревізіоніста і троцькіста, маркузіанця і модерніста. Мене перестали друкувати, я чекав на вигнання з роботи, а це тоді означало «вовчий квиток», а оскільки ж я прописаний був тимчасово в гуртожитку і вже та прописка була прострочена два роки, то мав би я вилетіти з Києва при першій нагоді.

Те, що мене от-от мають вигнати, було добре відомо в інституті (після усіх вчених рад і преси), і я ніколи в житті не забуду того дня, коли йшов по довгому коридору інституту і співробітники (багато їх і нині там працює) тікали з коридора у свої кімнати, аби зі мною не вітатися, бо ззаду йшов С. Зубков і, затримавши мене, оте-от цитоване вище мені виговорював. Врятував мене майже випадок. Старий Захар Лібман, доктор наук, із складною, м'яко кажучи, біографією, напівпаралізований, але з живим розумом, порадив мені перейти в наступ, а не оборонятись. І підказав як.

Я почав звинувачувати у всяких «ізмах» моїх нападників і самого Шамоту. І хоч він сказав, що це смішно, але від мене потроху відстали, хоч у «чорний список» занесли назавжди.

Стус одружився невдовзі після того, як його виключили з аспірантури. Був у нього свідком на одруженні і витанцьовував модний тоді твіст на весіллі у маленькому будиночку на Четвертій просіці в Святошині, де жили батьки його дружини Валентини Василівни Попелюх. Там почав жити й Василь.

...Не раз я замислювався над тим, як дрібні факти, зміна настрою або лінь фізична чи психічна в якийсь мент може змінити усе твоє життя.

За час життя у Святошині у Василя появився новий приятель — Леонід Селезненко, невисокий, повнуватий, в окулярах, він завжди скаржився на те, що дуже хворий, а скорше про це говорили його знайомі і друзі, а він сам був балакучий і жвавий і зайняв у Василевому житті чимале місце на той час.

Селезненко жив у Святошині, а я в іншому місці, і вийшло так, що він ніби почав займати «моє» місце у Василевому житті. Я по-дитячому чи по-юнаць-

ки, а може, просто по-людськи заревнував і трохи образився.

У нас-бо з Василем завжди було багато про що говорити, а цей чоловік...

Не скажу, що я не злюбив його через щось зумисно, але особливої симпатії він не викликав, вчувалося мені щось ніби штучне, удаване, а може, просто з якихось внутрішніх комплексів витворене оце його жваве загравання з усіма і потреба бути в центрі, звернути на себе увагу, а іншого покритикувати. Тільки не Василя. Його він ніби слухався, корився його силі, його талантові, його особистості.

Не знаю, чи Селезненко узявся з чиїхось наказів стежити за життям і діяльністю Василя, чи його потім змусили давати тенденційну інформацію, але він опублікував «покаянного» листа, де звинувачував Василя у всіх гріхах, а потім відомі стали і його виступи на суді.

Суворий і гранітно-величний до сторонніх і малоповажних людей, Василь, як я вже казав, був надзвичайно чуйний і теплий до близьких.

М'який гумор, влучні дотепи, вміння підмітити тонку деталь, запам'ятати влучний вираз чи слово і водночас підтримати людину, допомогти їй у критичну хвилину — це вабило до Василя багатьох.

Я приїхав з Ленінграда із знанням мало ще популярної тоді іспанської мови. Саме починалась доба захоплення поезією Гарсіа Лорки, і я схопився за ідею — перекласти, бо саме ж надходило тридцять років з дня трагічної смерті іспанського поета.

Однак володіння віршем, навіть добрим літературним українським словом, після п'ятирічного перебування в Ленінграді на той час мені ще назагал доволі бракувало.

Василь запропонував робити переклади разом, домовився з журналом «Дніпро», де тоді завідував відділом поезії Володимир Коломієць, і ми взялися за роботу. Але Коломієць запропонував зробити якомога більше і роздати різним поетам підрядники, потім з ними опрацьовувати тексти. Так ми домовились. Не без тієї причини, що Стуса вже друкувати не могли, а загублений серед інших перекладачів, він все ж появився б. Так і сталося. У № 6 за 1966 рік видрукувані були переклади з Лорки, але Василь Стус вже був підписаний «В. Петрик», прізвищем матері своєї дружини.

Кілька перекладів він віддав вже сам у журнал «Ранок», і там вони вийшли в № 9 того ж року під двома нашими прізвищами: врізку про Гарсіа Лорку «Гордість Іспанії» написав Василь, і підписано все й тут було — «В. Петрик».

Завдяки Василеві я зазнайомився із редакцією журналу «Дніпро», яким керував тоді Юрій Мушкетик і в якому працював у відділі критики чудовий, порядний Володя Соботович, який невдовзі несподівано помер, лишивши по собі світлу і чисту пам'ять.

Але відтоді у «Дніпрі» я став часто виступати з критичними статтями, тут же надрукували й одне з моїх перших оповідань.

Хоч найперше, здається, надрукував Юрій Бадзьо в альманасі «Вітрила» — 1969. Бадзьо закінчив аспірантуру, захистив дисертацію, але на роботі його не залишили, і він спершу працював у видавництві «Молодь», а згодом його вже звільнили й звідти, і пішли оті страшні роки.

Василь захопився Лоркою настільки, що годинами розмовляв про його поезію, аналізував образи, дивувався химерним переплетінням вражаючої образної системи іспанського поета.

Ось тоді і натрапив він на слово «палімпсести». Так звався один із віршів Лорки, якого ми так і не переклали. Це був триптих, символікою його було місто, зовнішній вигляд якого поет ототожнював з «палімсестами» — пергаментними листами, на яких змивався старий текст і писався новий, бо папір такий коштував дуже дорого і надбати його було важко. От і писали *новий текст, змиваючи старий.*

Так і місто: одні люди вмирають — приходять інші, одні будівлі розвалюються — будують інші, а місто лишається, і пам'ять його незмірна, бездонна, аж від його початків.

Цей образ полонив Василя, він ходив із ним довго, осмислюючи його, заглиблюючись в нього, вияснюючи собі й іншим. Навіть сказав одного разу, що гарна назва для книги «Палімпсести», бо ж текст не пишеться зразу, стільки думок навколо нього, стільки спроб, і остання редакція побудована завжди на тисячах інших варіантів, думок і вражень.

Мушу признатися, що мені назва не сподобалась тоді, я вважав її за важку і незграбну, а сьогодні думаю інакше. Але сьогодні всі думають інакше.

Не забуду, як Василь завжди знаходв нове слово і намагався використати його в мові, в розмовах, ніби вслухаючись в його звучання, вчуваючись в те, що стоїть за цим словом, часто рідкісним, і, спершу дивне, потім воно ставало в його лексиконі звичним. І в поезії.

Так приходили слова «щопта», «поспіль», «позаяк», несподіваний наголос у дієслові «бути» — «будéш, будý» і багато іншого.

Василь безперестанно творив слова, шукав слів і будував із звичних незвичні варіанти.

Ще дослідники зроблять колись спеціальний словник Стуса, бо широта діапазону вживаних ним слів незмірна.

А починалось воно з простої роботи, з буденного, але неперестанного словотворення, праці над словом.

Він шукав думку, шукав знань, спрагло шукав того, чого недовчив чи не зміг спізнати в часи своєї донецької юності і вчителювання. Він відчував, що йому бракує освіти, і хапався за книгу, занурюючись у знання, як екскаватор у податливу землю.

Одному з перших, дуже небагатьох, давав я читати свої перші оповідання Василеві. Він завжди аналізував їх ретельно, точно, чітко і коротко.

Василь умів бути широким і гнучким, навіть несподівано гнучким у своєму баченні мистецтва. Притаманний йому аскетизм, своєрідне пуританство, навіть свідома стриманість не означали аж ніяк, що він мав обмежувати іншого у його естетично-етичному світогляді. Аби це вартувало з погляду мистецтва.

Одного разу ми зустрілись у місті, і він каже:

— Вусику (так охрестив мене), є ідея. Ми хочемо відродити Клуб творчої молоді, і ніби є на те згода там, у комсомолі. Ну, і нам треба офіційного голову, який би прямо не мав у начальства ніяких на собі плям. Ти згодишся?

— А хто там буде?

— Ну хто? Ти всіх знаєш. Правління ніби таке — Іван Світличний, я, Бадзьо, Сверстюк, Михайлина Коцюбинська, ну і Драч, Коротич, Вінграновський — ці, якщо підуть; запросимо ще художників — от Аллу Горську, ти знаєш, ну і таке інше... Одне слово, гарні люди.

Я згодився, звичайно. Однак цій ідеї не суджено було перетворитись у життя. Надходили інші хвилі. Мабуть, саме тоді вирішив відзначитись у боротьбі з новими

«ворогами народу» — «націоналістами» — шеф КДБ України, недоброї пам'яті Федорчук.

Невдовзі після того і я вже був «заплямований» а про інших — що й казати.

Леонід Коваленко, цей останній лицар Інституту літератури, важко поранений на фронті, по-донкіхотськи не схиляв голови, не корився чорним шамотинським указам, уперто висловлював на задушних вчених радах власну чесну думку.

Я вас попереджу, казав він, коли надійде останній день. Я назавжди запам'ятав ту розмову, *в якій мені* висловлені були прості, елементарні істини — ті, хто має владу і служить владі, ніколи не любитимуть того, хто любить мистецтво і науку і суперечить владі. Або: вибираєте мистецтво і свободу думки, і ніхто з начальства ніколи вас не любитиме, і поступу у вас великого не буде. Або ж: слідуйте за лінією Шамоти — і через пару років будете доктором, заввідділом і таке інше. (Я сахнувся — бр-р!) Отож за все треба платити. Зараз ви платите за незалежність!

А Леонід Коваленко не маневрував, він чесно дивився у вічі тим, хто гробив українську літературу, і говорив їм у вічі те, що про це думав. І його, фронтовика, що пережив блокаду Ленінграда, важко було звинуватити в чомусь прямо. Терпіли.

Ми всі вірили, що так чи інакше, але Зло відійде і ми переможемо. Зло почало відходити, але забрало із собою багато років життя і багатьох друзів.

Вірш «Не можу я без посмішки Івана». Так відверто, так легко говорив Василь про любов до свого друга, такі у цій відвертості і ніжності були сила і жагучий біль за долю товариша, що ставало не по собі. Ніби не чекалось від стриманого Василя таких слів. І водночас саме від нього таке й чекалось. Сила і ніжність, безстрашність у протистоянні ворогові і в праві висловити почуття так, як того хотів і вважав за потрібне. Це та сама сила, лише інакше виявлена.

Василь читав глибоким, трохи приглушеним голосом, і в словах його ніби рокотала затамована буря, за ними крилось щось велике, значно більше за вірш, який він читав, значно більше за те, що ми чули і розуміли — тоді,— за цими віршами *крилась вже його доля.*

За хмарами важких років, а вже й десятиліть, постає ще одна наша з Василем важлива розмова, якої я ніколи

не забував і до якої довго і часто звертався і звертаюсь аж до сьогодні.

Була осінь 1971 року. Зустрілись ми з Василем рано і поїхали до нього в Святошин. Сіли, повечеряли і торкнулись усіх можливих тем, усього разом. Давно ми так не говорили, так близько, так затишно і так... сумно, бо йшло все дедалі більше в тупець, у провалля.

Мій батько, колись аспірант Миколи Зерова, відсидівши певний час у Лук'янівській тюрмі, викинутий потім з аспірантури, працював робітником і врятувався тільки тому, що посадили рано, 1930 року, після процесу СВУ. Бо тих, кого саджали 1933 року і пізніше, вже ніколи не звільняли, як його, за недоведеністю провини.

Але батько мене вчив: треба не загинути героїчно, а вижити і робити культуру, робити літературу, робити все, що тільки можна в нашій культурі, бо мертві герої лишають самі імена, а робити просту, буденну, чорну роботу, підгрунтя для культурного відродження лишається тим, хто вижив. Я сорок років викладав українську мову в Луцькому педінституті, по всій Волині — мої учні, ті, хто вчить дітей української мови. Якщо можеш, зроби більше! Але — зроби!

Це була моя теза в розмові з Василем. Я просто благав його: не треба, Василю! Не йди туди! Тебе заарештують, посадять, ну і що? Дивись, один за одним відходять з літератури й культури нашої люди: Іван Дзюба, Іван Світличний, Михайлина Коцюбинська, Бадзьо, Сверстюк... Всі або в тюрмі вже, або десь на задвірках. А хто ж її робитиме, цю культуру, цю літературу, хто лишиться?

Я мало не плакав тоді, бо мені було важко. Важко, бо я вже не витримував тиску в інституті, водночас логікою не бачив виходу — що далі? Революція? Війна? З ким? Як?

— Юрчику, ти маєш рацію,— казав Василь, і від цього мені ставало ще сумніше.— Маєш рацію, треба так, як ти, треба терпіти, вижити і робити своє! Треба! От ти і йди цим шляхом, ти вже втримався, то й тримайся, а я — не можу інакше! Розумієш, я просто інакше вже не можу! І жити не можу спокійно і не зможу! Я знаю, що за мною одного разу прийдуть, знаю, що мене заарештують, знаю свою долю, але я почуваю, що мушу її прожити саме ось так! Розумієш, мушу! Я так мушу, вусику! А ти мусиш інакше!

Це було просто боляче! Просто фізично боляче, бо він ніби на очах відходив, ніби підносився вище кудись і вже ставав недосяжний мені. Близький, дружній, добрий — і водночас далекий, з поглядом, спрямованим десь увись, в позасвіт, в позапростір.

— Я так мушу!

Як часто я згадував ці слова, як болісно переживав я звістку про арешт Василя десь через півроку після нашої зустрічі і, виборсуючись із тенет, які на мене накладало життя, вириваючись, виживаючи, намагався слідувати тій лінії, яку заповів у розмові з Василем як свою. Робити — виживаючи, діяти — не зламавшись, йти у внутрішню еміграцію і жити отак, але віддавати щось людям, робити якийсь внесок у культуру.

Навіть таке зараз писати мені соромно, бо ніби виправдання, бо завжди шукає людина виправдання своїм вчинкам, думкам, діям. І завжди вони знаходяться. В кожного.

Але немає виправдання перед лицем смерті. Ніколи немає і не буде! Нема виправдання й тому, що він помер там, а я живу. Це вже назавжди хрест на мені за все те, чого недоробив, не встиг, не наважився! *Назавжди!*

Восени 1979 року Григорій Сивокінь, якого я випадково здибав в Інституті літератури, раптом сказав: а знаєте, кого я зустрів нині в універмазі — Василя Стуса!

Я сіпнувся — як він, що з ним, де він?

Та все нічого, працює, повернувся, з ногами в нього трохи негаразд, перебило йому там десь, а так — жартує, як завжди! Вони живуть в іншому місці, дружина одержала квартиру. Теж у Святошині, тільки в іншому районі.

«Ну чому не я його зустрів,— аж закричало в мені все,— ну чому не я? Це я мав би його зустріти, я хочу його бачити, я!.. А як шукати, куди йти — телефону нема... Може, якось таки знайду,— трохи згодом! Теж виправдання? Ось воно — колись, трохи згодом! Ні, виправдання — *нема!*

У ті роки я вже пішов з інституту, працював на Таймирі, щоліта возячи бригади студентів-шабашників, заробляв на зиму і сидів писав, улітку ж знову їхав. Отож влітку мене не було, а восени, вже заробивши грошей, я через художника Віктора Кузьменка, який жив у моєму будинку, довідався про туристичну групу в Латин-

ську Америку і почав пробиватись туди. Тоді і в туристичну групу було непросто попасти, а я ніколи в капіталістичній країні не був, треба було, щоб за мене хтось поручився, хоч я написав уже дві книги про літературу Латинської Америки. Врешті таки я поїхав у цю турпоїздку. Повернувся повний вражень восени. Очухувався, приходив до тями. А за два місяці пішла Києвом чутка, що Василя Стуса знову заарештували.

Ще перед тим, коли я їхав черговий раз на Таймир, Михайлина Коцюбинська сказала мені: там же, в Сибіру, на Колимі десь Василь Стус, може, заїдеш до нього? З Таймиру до Колими близько трьох тисяч кілометрів, я був на роботі, не міг.

А тепер — дивлячись у глиб себе? Певне, зміг би, якби напружився, якби постарався. Так само, як знайшов би адресу, коли довідався, що Василь повернувся.

Правда. І це правда, і ще тисяча маленьких дрібних докорів, які я можу поставити собі — чому не зміг, чому не зробив, чому, чому, чому...

* * *

Стоять над могилами Василя Стуса, Юрія Литвина і Олекси Тихого три дерев'яних хрести, і 19 вересня 1990 року, в першу річницю перезахоронення, вірний товариш Василів з першого ув'язнення, глибокий і чесний Ігор Бондар організував уранці панахиду на могилах замордованих наших героїв. Прийшла жменька найближчих людей і родичів, і в мить, коли священики (їх було двоє — з автокефальної і греко-католицької українських церков) дружно взялися за відправу, зійшло сонце, хоч день був ніби дощовий, і тепло́ спустилось на нас усіх, і здавалось, ніби Василь стоїть тут, між нами,— та сама лукава посмішка, трохи схилена набік голова, непокірне, хоч і коротко стрижене темне волосся і глибокі, теплі, дружні очі, незабутній його проникливий погляд.

Ось ми й побачились знову.

Здрастуй, Василю!

Михайлина КОЦЮБИНСЬКА

У СВІЧАДІ ПАМ'ЯТІ

Стій! Не стирай з свічада порохи.
Василь Стус

Від часу до часу у спогадах і снах, ночами, «що безпросвітні, як відьомське око», рельєфно і зримо зринає переді мною яскраве видиво...

Літній тихий вечір на Прип'яті. Спокійна розлога річка звично котить свої хвилі. По ній діловито снують туди-сюди моторні човни, головний транспорт білорусів — мешканців найближчих сіл. Перевозять сіно, якийсь рибальський реманент — під вечір активізувалися рибалки, спішать до своїх заповідних місць. Але зараз всі вони чомусь поставали і з інтересом поглядають в один і той же бік. Об'єкт їхньої уваги — невеличкий табір «дикунів»-відпускників. Кілька наметів, великий дерев'яний стіл, місце для вогнища. Сьогодні в таборі свято. Насмажено гори свіжої хрумкої риби, наварено відро юшки, та й пляшка загадково поблискує з-під куща. Всі в парадній формі: жінки в найкращих купальниках, а в чоловіків, крім плавок, ще й краватки-«метелики» з паперу, приклеєні до тіла клеєм БФ. Готовий до урочистого підняття прапор, скомпонований з десятка різнокольорових плавок. Напоготові оркестр з оригінальних інструментів — каструлі, ложки, миски.

І от точно в призначену годину зметнувся вгору імпровізований прапор, закалатали й забемкали шумові й ударні — з-за острова, що навпроти, повільно випливає човен, прикрашений зеленим. На ньому дві русалки, також усі в зеленому, як і належить русалкам, а на носі човна високий, худий, але міцної статури чоловік. На голові — вінок, латаття примхливо звисає з плечей, обвивається навколо пояса, в руках костур-тризуб. Це він — Нептун, Посейдон, а може, якийсь місцевий, свій бог — дух цих благословенних місць. Білоруси аж встали у своїх човнах, щоб краще розгледіти це диво дивне. Він справді гарний, він справді величний, наш Нептун. Наш друг. Наш поет Василь Стус.

Мабуть, вже не доведеться мені більше ніколи побувати там — у цьому казковому світі дочорнобильської

Прип'яті, який живе в пам'яті так само, як залишився жити у поезії Стуса, та цієї з'яви не забути ніколи. То один з тих рідкісних у житті моментів незатьмареного щастя, повної злагоди зі своїм єством і відірваності від буденних турбот і прикрощів, одне з нечисленних свят душі, які доля дарує людині. Там, на Прип'яті, ми утворили маленьку тимчасову республіку Радості, де кожен з нас — на Великій Землі по-своєму гнаний і переслідуваний — почувався собою, а всі разом становили громаду друзів-однодумців. І Стус в образі міфічного бога живе в пам'яті як поетичне осердя, душа цієї воістину суверенної «республіки». Як добрий дух доброго царства... Це — з тих образів, які залишаються на все життя в емоційному активі людини, до яких повертаєшся в тяжкі хвилини як до духовного порятунку, намагаючись згромадити докупи все те добре й прекрасне, що зустрілося-таки тобі в житті на цій «планеті людей».

Наснилося, з розлуки наверзлося,
з морозу склякло, з туги — аж лящить.
Над Прип'яттю світання зайнялося —
і син біжить, як горлом кров біжить.
Мов равлики, спинаються намети,
а мушля в безсоромності цноти
ніяк не знайде барви для прикмети
твоїх надсад, твоєї німоти.
І шклиться неба висліпла полуда —
тверда труна живих, як живчик, барв.
Бреде зоря — сновида і приблуда —
одержаний задурно щедрий дар*.

Там же, на Прип'яті, я прочитала Василеву роботу про Тичину, його «Феномен доби». На мене, яка щойно почала звільнятися від стереотипів мислення, вона справила враження вибухове. Пам'ятаю, як ми ходили вздовж берега й розмовляли. Пахло м'ятою і сіном. Пропливаючи по річці, короткими гудками вітали наш табір повільні й довгі вантажені вугіллям баржі. Я слухала сповнену пристрасті і внутрішнього вогню Василеву мову, захоплювалася влучністю й сміливістю (подекуди аж до зухвалості, так мені тоді здавалося) оцінок. Іноді все в мені повставало проти нещадно доведених до логічного завершення суджень, правильних десь в основі своїй, але... Хотілося меншої звинувачувальності, більшого вирозуміння, а то й співчуття. Надто болю-

* Всі цитовані тут вірші Стусові.

чою й особистою була і є для мене ця тема. Надто вже разюча тут амплітуда від найвищих висот поезії до дешевих сурогатів. Тоді ж виникла думка: висловитися з цього приводу, долучити й свої міркування до Василевих, як обертони тону (переглядаючи нещодавно архів Василя, раптом знайшла кілька аркушиків паперу, написаних моїм почерком,— свої зауваження з приводу роботи, запитання, роздуми). Та не так склалося, як гадалося. Всі примірники «Феномена» було забрано при арешті, а сама я до осмислення — свого, вистражданого — цієї теми повернулася лише через кілька років. Та все, про що мовилося тоді, лишилося десь у глибині свідомості. Лишився смак вільного обміну думки, не стриманого ніякими табу, забобонами й заборонами, та розкіш нескутої розмови...

Ще кілька бліц-кадрів з прип'ятського intermezzo.

Сірий сліпавий ранок. Безперервно мжичить, а під ранок — справжній безпросвітний дощ. Не хочеться виповзати з намету в цю стихію, від якої нікуди сховатися. Відчуваю там, під дощем, якийсь рух. Визираю. То сьогоднішні чергові, Василь і його дружина Валентина, в довгих плащах пораються біля погаслого вогнища, чаклуючи над ним, щоб якось оживити. Обличчя у Василя зосереджене, видно, відчуває весь тягар відповідальності: саме він має напоїти чимось теплим всю промерзлу й відсиротілу братію. І о диво! Починає жевріти — наперекір дощеві — вогник, помалу розгоряється. Буде, буде чай! Наш сніданок у надійних руках.

Душа ласкава, наче озеро,
і трохи синім віддає.
Тут, поміж Туровом і Мозирем,
тепер призволення моє.
Горить налитий сонцем оболок,
і день до берега припав,
а біля мене білим соболем
тремтить коханої рукав.

Або ще. Вираз обличчя Василя, який, прибувши з вечірньої риболовлі, хвалиться величезною щукою, яку йому вдалося вполювати. Непідробний захват, якась дитинна гордість, щось безпосереднє, незахищене...

Нічне вогнище. Вогонь вихоплює з темряви дорогі лиця, освітлені розумною задумою.

Сидимо біля погаслого вогнища,
перетрушуємо в долонях попіл,
розтираємо витухлі геть вуглини:

а що, як зажевріє раптом жар?
Тут темно, і темно там, і ще далі темно,
але жар ніби жевріє.
«Ось він!» — задумано каже друг,
очі його туманіють страхом.
«Бачу»,— відказую скорбно другові,
придивляючись до нічних світлячків.
Сидимо біля погаслого вогнища —
століття, друге, третє,
жар не стухає, не гасне.
Так що друг, коли невіра його нестерпна,
називає купину вічним вогнем
і просить сірника,
щоб запалити цигарку.

З таких — більш або менш виразних — кадрів зіткані мої спогади про Василя Стуса. Загалом наше спілкування було не так «кількісне», як якісне,— духовно інтенсивне. Крім того прип'ятського «диспуту» про Тичину, не пригадую якихось довших діалогічних спілкувань, найчастіше то була участь у загальних розмовах в ширшому колі. Та духовна єдність, спільність моральних орієнтирів, певність дружнього плеча — то було чимось самозрозумілим і незаперечним.

Коли Василь вступив до аспірантури Інституту літератури, я вже була науковим співробітником. Можливо, трохи давалася взнаки вікова різниця, хоч і невелика, але в молодості і шість років подекуди відчуваються. Мав своє аспірантське коло, свої аспірантські турботи, бував в інституті нечасто — єднало нас здебільшого те життя, що вирувало поза інститутом, де все було німо й мертвотно,— літературні вечори, концерти, художні виставки, зустрічі з цікавими, нестандартними людьми, зокрема з нашими земляками з-за кордону, які відкрили нам незнаний досі великий культурний світ української діаспори.

По-справжньому ми зблизились після того, як тепер модно казати, «доленосного» вибуху в кінотеатрі «Україна», коли на перегляді «Тіней забутих предків» Іван Дзюба повідомив про арешти і люди встали на знак протесту. То справді був момент переломний, певний рубікон у долі кожного учасника цього символічного акту. Вчинок екзистенціальний, з якого чи не в кожного, хто спромігся на нього, почався шлях самовизначення, шлях ламання долі і моральних випробувань. Зокрема, від мене під час розгляду моєї персональної справи вимагалося небагато — тільки засудити сам цей акт вставання. Ну, встала відрухово, не подумала, не зва-

жила... А я все пнулася щось там пояснити — це була розмова сліпого з глухим...

Тоді в кінотеатрі я сиділа поруч з Василем, і встали ми разом. Він вигукував щось відчайдушне на підтримку закликів до протесту — «Хто проти тиранії, встаньте!» Він тремтів кожною клітиною свого тіла — я відчула це, обнявши його за плечі, коли ми виходили із залу, щоб хоч трохи заспокоїти. «Боже, як же ти, хлопче, житимеш у цьому світі?!» — подумалося мені тоді. Чітко пам'ятаю це сьогодні. Біля нас «вродилося» відразу двоє здорових молодих хлопців — знайомих Василя, вони ж провели його додому, коли ми розпрощалися. Здавалося, що його, та й інших, заберуть тут же, долучивши до арештованих напередодні...

В інституті на подію прореагували оперативно, і Василя негайо було виключено з аспірантури. Пам'ятаю, як він, весь білий, із стиснутими кулаками, виходив з начальственого кабінету: «Я йому все виповів!»

Обласна лікарня, один з її старих одноповерхових корпусів, де Василь лікував свою виразку. Високий, худий, в довгому лікарняному халаті. Тут же вперше зустрілася з його майбутньою дружиною, яка саме в цей тяжкий час увійшла в його життя — тихо, без голосних слів і жестів, щоб перейти з ним «сто плах, сто багать, сто голгоф»...

Кочегарка Республіканського інституту садівництва в Феофанії, куди ми зі Світланою Кириченко привезли Василеві щось теплого й вареного попоїсти. Розмова на лавочці біля кочегарки.

І поблизу радянський сад,
будова й роздуми в маруді
про довгу чергу самозрад.
Я кочегарю в халабуді.
Ставок тьмяніє, наче ніч,
розлита й вигусла до ртуті.
Так добираються до суті
душі? Доходять протиріч
із розумом? Ідуть на шпиль
тремкого молодого горя?
Як вечір душу розпросторив...

Хотілося обігріти, чимось реальним допомогти. Адже він не мав певної роботи, певного заробітку, а був уже тоді не сам і відповідав не тільки за себе. Взагалі, відчуття моральної відповідальності і матеріальних зобов'язань щодо своєї родини в нього завжди бу-

„ло дуже розвинене. Так, повернувшись із заслання на свої недовгі вісім місяців, він буквально ні дня не хотів сидіти без роботи, не погоджувався відпочити, йшов на тяжку працю, щоб заробити так, як це належить мужчині, голові родини, щоб не обтяжувати нікого.

Пам'ятаю скромне весілля у Святошині, зігріте присутністю щирих друзів. Хоч і не всі, але більшість витримала наступні випробування і зуміла лишитися вірною тому «прямостоянню», що, за висловом Василя у листі до Миколи Плахотнюка, «робить нас усіх братами».

Святошин... Для мене він назавжди одухотворений поетичними образами і самою присутністю Василя. Хоч і задушений сьогодні знайомий куточок спрутом Окружної дороги, хоч і немає вже того дерев'яного двоповерхового будиночка, до якого влітку треба було продиратися крізь хащі бузку (аж лячно було: все здавалося — там хтось причаївся), та лишився «той став повісплений, осінній чорний став», біля якого не раз блукали, та й не одна ще сосна «із ночі виплива, мов щогла»...

Бували з Василем у філармонії (любив Бетховена і Баха). Пригадую концерт хору Роберта Шоу із США в Жовтневому палаці — на нас величезне враження справила майстерність і розкутість виконання, широта мистецького діапазону. Десь на початку 70-х років були на виставі котрогось із московських театрів, у приміщенні франківців. Сучасна сатирична комедія під назвою «Діон». На матеріалі античності — проекції в сьогоднішній день. Дивилися з інтересом — алюзії аж надто зрозумілі й актуальні. Пригадую, наприклад, персонажа, головним атрибутом якого було гігантське вухо, який ладен був усе підслухати й донести куди слід. Таких «вух» навколо нас аж кишіло тоді, в останній Василів рік на волі. Коли поверталися додому, він читав вірші. «Хочеш автограф?» — запитав жартома. І подарував мені аркушик, який щасливо перетривав роки й випробування в затишку старого записника і який я знайшла нещодавно, вже після смерті Василя. Записані тут вісім віршованих мініатюр всі датовані 71-м роком. І за часом написання, і за стилістикою (терпка іронія, оголене відчуття абсурдів, сюрреалістичне зміщення планів тощо) вони примикають до циклу «Веселий цвинтар».

Якось влітку 66-го я зустрілася з Василем на Володимирській гірці, недалеко від фунікулера. Йшла на

бюро обкому партії, де мала вже остаточно покласти партквиток. В той момент, мабуть, відчувала тільки полегкість від того, що нарешті закінчується виснажливий і абсурдний восьмимісячний марафон виключення з партії. А тут ще й Василь, який саме тоді захоплювався перекладами з Гарсіа Лорки. Читав мені свої переклади. Досі чую, як співно заламувався його голос, коли він вимовляв:

Ко́рдова.
Дальня й самотня.

...Арешт Василя не був для мене абсолютно несподіваним. Була в цьому варварському акті певна своя логіка — закономірне продовження тих ідеологічних «шабашів», які розгорталися на наших очах і набували обертів. Судове переслідування за інакодумання ставало нашою реальністю, в якій ми змушені були жити і якось визначатися... Свідком у справі Василя ні до слідчого, ні на суд мене чомусь не викликали. До інших викликали, а до Василя — ні. Весь 72 рік жили вістками **звідти**. Дуже тривожно було за Василя, знаючи його натуру, його відкритість, повну нездатність до житейської дипломатії і готовність до самоспалення. З-за грат долинали якісь уривчасті відомості, з'являлися чутки, здогади. Так випадково довідалися, що його було відправлено на психіатричну експертизу,— це посилювало тривогу...

Коли після суду Василя відправили до Мордовії, я досить часто писала йому. Взяла собі за правило: куди б не їздила, де б не бувала (а подорожувати я дуже люблю),— звідусіль надсилала йому листівки з місцевими краєвидами, з докладними описами всього, що бачила, щоб якось компенсувати йому брак живих нормальних вражень. Від нього приходили, в основному, листівки, які він вкладав у концерт з листом до дружини (листування було лімітоване). З того листування пригадую курйозний випадок. Якось Василь попросив мене, щоб я надіслала йому метричну схему александрійського вірша (гекзаметр+пентаметр), для чогось йому це було потрібно. Я виконала його прохання, та лист не дійшов. Тоді мене осінило, що та схема могла видатися цензорові якимось тайнописом. В наступному листі я ту схему повторила, а на полях написала: «Уважаемый товарищ цензор! Привожу в письме принятую в литературоведении схему стихотворного размера: символ — обозначает длинный ударный

слог, ∪ — безударный, / — пауза. Убедительно прошу вас пропустить это письмо». Лист дійшов, казав мені пізніше Василь.

Взагалі, щодо листів творилася абсолютна сваволя, і що далі, то гірше. Все менше їх доходило до адресата. В них все вбачали якісь «умовності», «натяки» там, де їх і близько не було,— і конфіскували майже все поспіль, особливо під час другого, пермського, ув'язнення. Та ще в мордовський період, коли дещо доходило, я помітила одну промовисту закономірність: конфіскувалися передусім листи найкращі, найзмістовніші, найліричніші, хай навіть про політику там і близько не йшлося. Добре пригадую один такий лист, написаний після дуже серйозного і гарного симфонічного — бахівського — концерту. Лист довгий і натхненний. Про музику і духовність, про вічне й неминуще, про прекрасне й трагічне... Хотілося відтворити ту атмосферу свята зустрічі з Прекрасним, спілкування з Музикою, високе тремтіння душі, ширяння духу у висостях. Лист вийшов сам як музичний твір — я відчула це, перечитавши його. Василь того листа не отримав. Це мене страшенно роззлостило, і я по змозі відтворила його вдруге. Результат той самий... Прочитавши в «Літературній Україні» листування Василя з Олегом Орачем, по-доброму позаздрила Орачеві, який завбачливо залишив копії своїх листів. Адже скільки пропало їх, тих скромних свідчень епохи, тих скалочок доль, сподівань і вболівань. Де вони, ті сконфісковані частинки наших душ?! Розвіялися частинки з вітром, пішли з димом.

Ось рядки з різних вітальних листівок: до дня народження, до Нового року:

На день свого народження пильнуй, чи не прихилиться до Тебе небо. Якщо прихилиться — то знай: Господь почув мої молитви.

Засіваю Твою господу — житом, пшеницею і всякою пашницею, клечаю новорічними калиновими зиченнями. У слід цих повітань я небавом пущуся і сам, аби зробити ще одну спробу наблизитися до Вас, мої любі, так безжально схованих од моїх очей.

Щасти Тобі, сестро! Будь ласка, надто не переймайся моїм станом, бо я його оцінюю за цілком задовільний. Скучив за Тобою, як за Софією Київською.

Щастя-здоров'я в Новому році — несучи Вам свічку самітнього вогню — хугою... Повернувся з лікарні тиждень тому, трохи підлата-

ли. Втішаюся Бажаном, згадуючи: то Орфея і Еврідіку О. Бургардта (прекрасно видав 50 років тому!), то свої муки над 10-ю елегією напередодні крадіжки, тобто викрадення. Чи є-таки там усі мої 10 елегій? Попитай — при нагоді...

З листа від 30.07.74.

Дорога Михасю!

Дуже вдячний Тобі за скупі вісточки, які йдуть так рідко, але так регулярно (листів більших я не одержую — всі йдуть не за призначенням — і йдуть без винятку). Тут мені, по вибутті з обуреного дому (Юрків дотеп!) гірше в творчому відношенні: не відчуваєш, що ключ тебе відтинає від усіх людей, і найближчих, і найдальших од Тебе. Ходонина — вона одна годна докучити, що захочеться в найглухішу яскиню. Слава Богу, що тут полегшені переходи до гіршого, отож коли оформлюється бажання саме так, тоді його не тяжко й зреалізувати.

Певне, вже знаєш, що мав непередбачене побачення зі Славком. Легкий, як пір'їнка, вихудлий (моя мама в таких випадках каже: один ніс нап'явся!), енергійний, як завжди, скоромовний, але з дориканнями на руку, що поболює від часу вінницьких мандрів. Отож коли є яке путнє натирання, без достатньої діагностики можливе до вжитку, то можна було б переслати на санчастину. Психологічно йому буде легше — після клопотів зонних, але повітря, світло, обмеження в роботі творчій і т. ін. і т. ін.— то, звичайно, бажане, лиш не дуже.

Отож пропровадили ми з ним про багато речей на світі: познайомлено мене було з Твоєю сестрою, в якій я одразу пізнав споріднену душу (а хіба могло бути інакше у *Твоєї* сестри?). Отож кланяйся їй чемненько од мене і радь од мене, аби тим Славчиним станом дуже не сушилася...

Засмутила мене звістка про Сидора Йосиповича, зажурився й звістками про здоров'я Бориса Дмитровича. Кланяйся йому од мене і скажи — за мене ж багато найгарячіших слів, яких я тут не пишу, аби не зайнявся папір. Серед людей його віку, мною шанованих, він один із перших. І, звичайно, це знає. А повторити — хочеться.

.....

Знаєш, Михасю, мав був післати Тобі листа з буцегарні, але зчинили гвалт, і лист не пішов. Але Ти й про це знаєш (телепатія!).

.....

То знову навертаюсь: я Тобі писав (Ти не одержала) — маю Великий Борг перед Тобою, а Ти того не знаєш, певне. Колись, аби Бог дав сили, довідаєшся (аби дав Біг уміння!).

Помалу вертаюся до Рільке. Попросив у Валі Свідзінського...

Мав останній місяць творчий, дещо ніби незле, але дещо і — ніби незле. Дотягну — спишу...

З листа від 24.12.74

Михасю!

Мені шкода, що я позбавлений дару писати мадригали, як, зрештою, і слухати. Проте на порозі нового року — шкодую, що мені того бракне. Бо при ньому заримував би для Тебе яке вишукане словоплетиво, а так доводиться казати напрямець, що я Тебе люблю. Правда, таке визнання звільнює од побажань і зичень і всього цього «щоб дав Бог» (тавтології можна й уникнути), а до нього пасує добре «З Новим роком!»...

Отже, зустрічаю його без ялинки, але з Антоничем. А там — святочні клечання, що так нагадують лорківські декори «циганського романсеро»... Хочу пірнути в його світ, може, що з того вийде (хоч по правді кажучи — навіщо псувати собі настрій, коли досить того, що гортай книгу — і читай, не виводячи поета на чисту воду). А, власне, що з того вийде: тільки спроба збагнути поета, його світ, а потім продемонструвати, що́ я збагнув. Від тієї демонстрації — і всі невеселі. Як тяжко стає писати листи!..

Листи Василя із заслання свідчили, що ведеться йому там не набагато краще, ніж у таборі, а деякими сторонами — може, й гірше. Почувався самотнім, та головне — не давали змоги лишитися сам на сам із собою, не дозволяли зняти кімнату, велено було жити в гуртожитку. Він і комірчину собі напитав був, навіть трохи пожив там — заборонили. Тільки гуртожиток, та й сусіди — дібрані і перевірені, такі, щоб уже гірших і не знайти. Ні хвилини на самоті з собою, постійна загроза провокації, постійний острах за свої рукописи, книги — в такій напрузі жив. Не дали душі хоч трохи «розпростóритися», не дали. «І не відтерп, і не розмерзся. Ні»,— так починається один з колимських віршів Стуса. Лишалося листування, йому багато писали — і не лише з України, а й з усього світу — давні друзі, а також нові, по лінії Міжнародної Амністії. І, звичайно, приїзди рідних — ті острівці життя в номері «смертеіснування».

Працював спочатку учнем прохідника підземної дільниці копальні, потім — машиністом скрепера з розробки гірничої підземної дільниці. Робота важка — на легку не йшов. Не любив розводитися на цю тему, але якось, повернувшись до Києва, оповідав мені докладно, як він працював. Я дивувалася, як міг він — ослаблений після ув'язнення, виснажений нервово, з хворим серцем, з третиною шлунка, яка лишилася йому після операції в ленінградській спецлікарні,— витримати таке навантаження. А тут іще — поважна травма. Якось заграв ся в шахи і повернувся до гуртожитку після відбою. Щоб не принижуватися перед черговим, спробував залізти на другий поверх через вікно, але зірвався й перебив пальці на обох ногах. Пам'ятаю, як я з його рентгензнімком і листом, в якому він описував докладно свій стан (лист зберігся), ходила на заочну консультацію до Київського інституту ортопедії. Там дали рекомендації, але якесь серйозне й систематичне лікування в умовах заслання було неможливе, і наслідки тієї травми ще довго давалися взнаки.

Атмосфера на засланні ставала дедалі нестерпнішою. Постійні провокації (з одного боку, залюбки створювалися ситуації, коли йому пропонувалася якась чарка, з другого — недремне чатування, щоб, якщо ту чарку таки було випито, тут же ствердити стан алкогольного сп'яніння), цькування у пресі. В районній газеті з'явився пасквіль «Василь Стус, його друзі й вороги», щедро розтягнений аж на два подання. Устами «простих радянських людей» Василя було кваліфіковано мало не як фашиста. Для того, щоб пустили попрощатися з умираючим батьком, мусив витримати справжню війну. Розпочав голодівку, вивісивши на дверях своєї кімнати в гуртожитку оголошення із зазначенням мотивів. Нарешті пустили.

Я бачилася з ним у той приїзд, в його рідній хаті на околиці Донецька десь через день після похорону батька. Біла присадкувата хатина, вузьке подвір'я і невеликий садок, стіл під деревом і ми навколо столу — «це ви, ви, мої найдорожчі люди». Щемке відчуття щастя від зустрічі. Василь — небагатослівний, дуже чоловічий, без скарг і нарікань. Стриманий. Турбота, біль — не про себе, а про те спільне, що нас гнітило. Про те ж і розмова.

Сувора, суха мати, приголомшена як смертю чоловіка, так і тією якоюсь ірреальною, мовби несправжньою присутністю сина. Прогулянка разом з Василем і Світланою Кириченко навколо старого терикона (для мене — екзотика!) недалеко від хати. Тільки там відчули себе, нарешті, на самоті з собою, бо на Василевій вулиці у кожному подвір'ї вгадувалися насторожені очі. Те ж уже майже фізіологічне відчуття несвободи і в Донецькому аеропорту, куди Василь пішов мене провести. Великий гарний і напівпорожній аеропорт, але нам всюди ввижалися ті очі й вуха, і, мабуть, не безпідставно. Та ми на них не зважали. Гнітили вони тільки підсвідомо, як звичний тягар. Було сумно. Краще мовчалося, ніж говорилося, і я відчула майже полегкість, коли, попрощавшися з ним, вийшла на посадку, а він поїхав назад додому, щоб іще кілька годин побути з друзями.

Ось два Василеві листи із заслання.

Дорога Михасю!

Вітаю Тебе і хочу — бодай у рурку — почути Твій голос гірський (вірменська є в Тебе кров, га?). Зичу найліпшого. Вважаю, що я вже став шукачем перлин — шахтар рудні. Добув-

ся 5 березня. Чуюся нічого. Якась рівновага — нема відчуття нових умов — усе по-старому. Шкодую за зошитами з віршами, яких не повернули мені. Може, ще дошлють? Вони мали йти в Київ — на перевірку. Глухе селище рудокопів — довкруги сопки, горбатий краєвид, над яким витає образ Драй-Хмари (десь тут, здається, і був поет, звідси слав розпачливі листи). Досі тут вдень 25—30° морозу (взимку буває 60°). Але жити можна — люди їдуть добровільно, осідають. Дуже мало зі мною книжок, але коли вони мені здадуться (робота буде енергійна, доведеться деякий час втягуватися, поки наберу сил).

Але поки що книги — це не проблема № 1. Є цілий ряд інших. Скажи Атені — святкували Новий рік разом, але на віддалі 50—100 м, не бачилися, як я не прагнув. Тепер, мабуть, Славко знову там гостює? Напишу до нього — може, якось відгукнеться? Вітай Світланку з Юрком, пані Риту і всю її родину. А чи не бачиш Олега? Що поробляєш сама? В дорозі я прочитав Джойса — частину із захопленням, частину — силуючи себе. А що Роман К., де він є? Коли бачиш — вітай з Оксаною, Андрійком. Пана Віктора Пан-ча так само — з дружиною. Цілую.

Будьмо — *Василь.*

08.03.77

с. Матросова

Дорога Михасю,

дістав Твого затишного листа (взагалі — яка ти затишна!). Дуже дякую.

Але читаю текст — ніби казку. Невже є десь Сейм, Десна, копиці сіна, сліди гетьманщини, вічного ембріона України? Йй-богу, не віриться. І не відтерп, і не розмерзся, ні... Чомусь згадую Клочка, невже і я буду такий — довіку задубілий?

Правда, ці роки благословляють задубілість. Які роки — попереду? Чи відтерпну — в них?

Вражений «Сервантесом» Євгена — ото втяв!

Іван і Льоля поки мовчать, певне, ще не до листування. Мало знаю за Івана. Чи не все, що знаю,— від іноземних адресатів. Листи значно скоротилися.

Ніяк не можу уявити Юрка в тій келії. Так колись не міг уявити І. Дзюбу. Надто обоє граціозні — для неї.

Втім, Юрко — логік, а Світлана — не Марта. Ще: улюблені воли Юркові стануть, може, запорукою, що акліматизація відбудеться без зайвих складнощів.

Найшляхетніші — йдуть під ніж. Виживають — недолюдки. В тому світі — той самий ніж, але — сповільненого різання.

Знаєш, Михасю, моя туга стала гранітною кручею, і я встоявся на ній, мов на рідному суходолі. Марність життя, така, здається, очевидна, вдається до хитрощів дешевих — і тоді чогось чекаєш. Майже — аби чекати. Перехиляється з себе в... Так, як до занедбаної криниці — зазираєш.

Не сердься, що я не пишу. Не хочу труїти Тебе — своєю тугою.

Хотів би знати, як *Тобі* здався Іван. Хотів би трохи більше знати за «Свічу...» (обсяг і т. д.).

Чомусь мені пригадався Ібсен — «Коли ми, мертві, прокидаємось» — здається, так? І Ти — подобою її, певною модифікацією. Одне слово — той же, Ібсенів, світ найреальнішої реальності туги-мрії, туги-спогаду.

Жалкую, що так було мало пам'ятних місць — із Тобою, що я не

заслужив у Бога на багатий рельєф спогадів про наше з Тобою бування — десь там на Володимирській гірці чи Ботанічному саду, чи-чи-чи...

Цілуй Світлану — за мене. Вона героїчна жінка. Я так часто викликаю її дух — і розмовляю. Радий був би почути, що вона панує над своєю Журбою.

04.01.79
Будьмо — *Василь.*

Ті вісім місяців, які Василь пробув на так званій волі, або, точніше, за зеківською термінологією, у «великій зоні», на відміну від табірної «малої» зони до свого другого арешту, згадуються якось тьмаво, невиразно й невесело. Звичайно, щоразу радістю спалахувала душа при кожній зустрічі з ним — від самої можливості причаститися таїнства справжньої Людини. Знати, що на все зустрінеш дуже точну людську реакцію — нормальної, внутрішньо розкутої, не поточеної страхом людини. Йому тяжко дихалося в тій задушливій атмосфері півправд і ерзаців, тяжко було зустрічатися колишніх колег і знайомих, які тисли йому руку, здавалося б, від душі, але оглядаючись при цьому. Та й всі ми, позбавлені природного волевиявлення, прикуті до своїх годівниць — робочих місць, обплутані тисячами ниток буденних турбот, злигоднів, були жертвами ерзаців і несвободи. Як у Григорія Чубая —

Мій чорний дню, мій Колізею
на гарні тьми і пустоти...
Чи, може, совість до музею,
поки не пізно, віднести?!

Василь ні в кого нічого просити не бажав, зокрема з улаштуванням на роботу. Ні на яку матеріальну допомогу не приставав. Відразу пішов працювати у ливарний цех формувальником. То була заважка для нього робота (навіть сам змушений був визнати це), і він почав напитувати іншу. Влаштувався на взуттєву фабрику, де працював на конвейєрі намазувальником затяжної кромки... Робота неважка, але монотонна, примітивна і для нього принизлива.

Ні на день, ні на годину не переставав бути собою. Наругу над іншими, вимушену німоту сприймав як особисту кривду. А скільки їх було навкруги, тих наруг і кривд! Саме тоді на перший план висунувся особливо ганебний тип репресій: фабрикція брудних кримінальних справ проти колишніх політичних в'язнів, що вже звільнилися або докінчували свій термін, щоб паралізувати їхню волю, запроторити знов у той же табір,

та ще й у такий мерзенний спосіб, з брудними звинуваченнями — згвалтування, збереження наркотиків, хуліганства тощо. Василь кидався на захист В. Овсієнка, М. Горбаля, Ю. Литвина, та його голос було почуто десь там у світах, тільки не тут. Хотів допомогти чимось *реально*, але чим? Якось я прийшла до нього із звісткою про чергову фабрикацію брудної справи, на цей раз проти Вячеслава Чорновола. Вислухавши мене, він тут же кинувся до письмового столу, вийняв з шухляди ощадну книжку (на ній після колимських заробітків була якась — вельми скромна! — сума) і попросив дружину, щоб вона негайно взяла ці гроші, щоб я могла віддати їх Чорноволовій дружині, яка саме збиралася в страсну путь до Якутії, де розігрувався цей брудний фарс...

Не було йому місця тут, в цьому світі, бо притерпітися до всього цього — ціною більших чи менших втрат — як притерплювалися всі ми, він не міг. Кидався незахищеними грудьми на амбразуру, готовий прийняти на себе вогонь. Без ніякого страхування, без найменшого тактичного маневру, без таких звичних для нас гальм житейської мудрості чи спасенного «тверезого глузду». Такі у «великій зоні» довго не затримувалися. Висів над ним дамоклів меч, це було видно неозброєним оком. Якась аура приреченості...

Вдруге арештували Василя Стуса 14 травня 1980 року. Він відмовився брати участь у попередньому слідстві і жодних свідчень не давав.

Кінець вересня 1980 року. Я в залі обласного суду недалеко від Софійської площі. Жодного вільного стільця, але й жодного знайомого обличчя. Сюди зігнано спеціально перевірену й підготовлену публіку, щоб інсценізувати відкритий суд, що ж до знайомих, родичів і друзів — нікого до залу не пущено (навіть дружина Василя, Валентина Попелюх, довідалася про початок суду лише на другий день від викликаних у судове засідання свідків).

Василь дуже худий і блідий. Встає привітатися зі мною. Це не дозволено, і його тут же примушують сісти. Стоячи на відведеному для свідків місці й відповідаючи на запитання судді, я опиняюся спиною до Василя і тому весь час намагаюся розвернутися так, щоб бачити його. Мені раз у раз роблять зауваження. Суддя пропонує мені дати характеристику Василя Стуса. Що ж, слухайте! А, ще й протоколюєте? То занось-

те й до протоколу! То, власне, був мій перший публічний виступ про Василя, і я щаслива, що зуміла сказати те, що належало, те, що й сьогодні кажу, виступаючи на літературних вечорах його пам'яті, і пишу у своїх статтях. Я говорила про нього як про людину високого сумління, людину честі й ідеї, яких так мало стрічається в житті і яких треба плекати й оберігати, а не судити. Подякувала долі за те, що судилося мені таку людину пізнати, що намагаюся на нього рівнятися. На запитання судді з приводу заяви Стуса до прокурора у справі Миколи Горбаля (в цій заяві Стус вимагав порушити справу проти організаторів цинічної провокації і пропонував себе як свідка) я відповідала, що це ще одне яскраве підтвердження моєї характеристики Стуса як людини, неспроможної пройти повз несправедливість. Адже я також переконана в тому, що ніякої вини за Горбалем немає, але не спромоглася на активний протест, а от він — спромігся. Бо це єдиний можливий для нього спосіб існування. Природна людська реакція.

Мені запропонували дати оцінку листові Стуса до друзів, написаному із заслання в 77 році, який починався словами: «Дорога Михасю! Дорогі Світлано, Юрку!» То був лист певною мірою програмовий. В ньому Василь писав про свою готовність стати членом Української групи сприяння виконанню Хельсінкських угод, закликав не боятися танка, хай він і трощить все на своєму шляху, а йти назустріч танкові... Викладав лінію своєї поведінки на майбутньому суді (а що такий суд не забариться, він уже тоді, в 77-му, не мав сумніву). Я відмовилася говорити про лист на тій підставі, що мені не показали оригіналу. Адже тут не можна було вести розмову на якомусь серйозному рівні про такі речі, щось доводити, в чомусь переконувати. Тут кожен аргумент, по суті, тільки додавав підсудному строку.

Користуючись своїм правом задавати запитання свідкові, Василь ставив мені запитання — суто риторичні, в яких уже було закладено відповідь і які містили в собі інформацію про те, як провадилося слідство. Чи відомо свідкові, що в Декларації прав людини проголошується право людини мати свої погляди? Чи відомо свідкові про таємницю особистого листування? На ці запитання я могла тільки відповісти ствердно. Серед них риторичних запитань було й таке: «Чи відомо свідкові, що під час попереднього слідства, у серпні,

начальник слідчого ізолятора такий-то (прізвище я забула) вдарив мене?» — І він показав на «автора», який стояв у дверях і на хвильку «стратив лице», але не заперечував...

Суддя запитав, щó відомо мені про умови життя Стуса у засланні. Я розповіла все, що знала. Мені було сказано, що я зводжу наклепи на робітничий клас, що ці люди присутні на суді (їх, справді, доставили на суд літаком, ясна річ, коштом підсудного) і можуть мені заперечити. Але викриття моїх «наклепів» якось не відбулося, особливо після того, як Василь запитав одного зі свідків, чи пам'ятаєте він, як їхній співмешканець по кімнаті, п'яний, помочився у їхній спільний чайник. Свідок, відводячи очі, відповів, що він при цьому не був, але сеча в чайнику таки була (!), після чого тема моїх «наклепів на робітничий клас» якось сама собою зів'яла, щойно почавши розвиватися.

Після допиту, за законами, я мала право лишитися в залі судового засідання, але мене примусили вийти з цього «відкритого» суду. І я вийшла, оглядаючись на Василя, блідого, напруженого, із стиснутими кулаками,— один проти всіх... Більше я його не бачила...

Так склалося, що як поет Василь Стус почав для мене по-справжньому існувати вже десь в останні роки його життя. Знала, звичайно, окремі його вірші й переклади, завжди відчувала його непересічний поетичний потенціал. Як людина він був для мене завжди втіленням образу Поета, Поетом у житті — у способі думання й почування, у своїх реакціях, екстазах і емоційних збуреннях, але якось відокремлено від конкретної матерії його віршів. Не знаю, чому так сталося: чи руки не доходили, чи ще не відкрився якийсь суб'єктивний клапан у сприйманні. Поезія Василя Стуса прийшла до мене під час його другого терміну, коли й листи майже не доходили, коли й звісток від нього майже не було, коли й надій на зустріч в мене не лишалося. Не кажучи про це нікому, в глибині душі чомусь була певна, що він не вийде живий з цієї буцегарні (Василів вислів), що його, саме **його**, душа не витримає довше такої наруги й напруги. Адже без якоїсь — хай мінімальної, позірної — адаптації до тих умов, без філософського відсторонення від них годі було вижити. Натомість — вічний бій за свої людські права, за свою людську гідність, вічне самоспалення. Щоб вижити, катастрофічно бракувало кисню...

Вже остання лопнула струна,
вкрай напнута сподіванням. Досить.
(«Наді мною синє віко неба»).

І мовби на зміну живому спілкуванню з людиною увійшла в моє життя, як закономірне й щасливе продовження такого спілкування, його поезія. Ввійшла органічно, як дихання. І бринять в мені його слова — здається, вони мої, вони дрімали десь в глибинах мого єства і Василева поезія їх просто збудила — як життєве motto.

Нещодавно, коли я, вже як дослідник і популяризатор творчості Василя Стуса, переглядала його листування з рідними, раптом в листі до дружини від 24.06.81 р. натрапила на цілу сторінку, звернену до мене (якимось чином вона не дійшла до мене свого часу).

Учора був лист од Михасі — прегарні конвалії, добрий лист, добра Софія і Леся — дякую (Леся Українка, до речі, мусила б теж зватися — Софія: щось у ній є холодне, чітке, розважене). Мені приємно було читати маленький літературний огляд — шкода, що не можу прочитати роману Айтматова, автора, який усе кращає і глибшає (пам'ятаю високу відраду, з якою читав на Колимі його есе «Пес, що біг уздовж моря»). ...Михасю, твої сни мені не сказали нічого. Кризи бувають у всіх, а коли розпросториш себе на інших людей — то легше перебутися. Скажімо, я часто починаю жити друзями — і гублю своє. Так, часто про Славка думаю. Привіт йому щирий і мої братерські шанування. І хай не гризе себе — адже похибки богів — то високі достойності смертних. ...Не відчувай моєї неприсутності — дарма: скільки років я опускався сходами перед Твоїм будинком і мені пахло каштанами — мокрим листям каштанів. Коли-не-коли повідомляй про літературні новини в Києві чи краї — мені так того бракує.

Щодо «Долини джерел» — то якось, грішний, я ніколи надто не переймався його текстами. Дроздом — переймався. Ним — ні.

«Циганська муза» дійшла до мене, і так само вподобав її. Хоч ставлення до всієї збірки — не абсолютно схвальне. Добре, що поновила теми поезії. Так, особливо мені до душі тема музи — жінки. Мені здається, що Україна вся — жіноча, жіночна. Що українські чоловіки не на рівні геніального жіноцтва свого (дуже прошу не сприймати це як галантність). Українські пісні — все жіночі голоси. А чоловічі — чого вони варті — в гамі почуттів, настроїв, почувань? Справді, це муза безчоловіча, безлицарна, туга її — жіноча. Сила її — жіноча. Мужність її — жіноча так само. А що ж чоловіки?

Просив би, Михасю, перепиши мені кілька віршів Цвєтаєвої і Ахматової — може б, далися мені до перекладу. Ти вгадаєш, що б мені далося до перекладу — за духом. Бодай кілька. Дмитро переписав мені «Поему гори» — гарно місцями, глибоко — аж-аж! — місцями, здебільша ж — манірно, ой манірно.

Тим часом долаю французьку мову з приємністю — і вже беруся потроху читати Верлена в оригіналі (є тут томик «Прогресу)». Звичайно, мені, мабуть, було б цікавіше Малярме, чи Бодлера, чи Рембо. Звичайно, бо лист може і не дійти, як-то листи од І. Корсунської, І. Калинець, С. Кириченко, З. Попадюка. Власне, ні від кого, окрім Валі, не маю.

Є в цьому листі такі рядки:

Хотів би, Михасю, аби Ти знайшла собі заняття — свого рівня, аби не втікати в дійсність, як добре Ти висловилася. Вірю, що Ти знайдеш жанр свій, де не треба доскіпливості літературознавця, а лиш доскіпливість Твого серця. Згармоніюй якось набуване і віддаване — прекрасна, як на мене, гімнастика духу.

Я була вражена й зворушена до сліз. Це — мовби дружній потиск руки поза життєвою гранню. Метафізичне єднання душ. І — заповіт.

Червень 1990 р.

Микола Самійленко

«ТАК ТРЕБА»

Сьогодні вже аж не віриться, що і я тоді був ще такий молодий —47-літній!.. Майнуло 25 років — як не було. Одначе ілюзія недавності всього, що було в мене з Василем Стусом, весь час побіля мене, як жива душа...

До 4 вересня 1965 року я його не знав, не бачив, нічо́го про нього не чув. Але невдовзі після тієї події в кінотеатрі «Україна» моїм давнім приятелем спало на думку, що на околиці Києва, в дослідному господарстві УкрНДІ садівництва «Новосілки», у мене на будмайданчику, може б, спробувати оформити Василя на будь-яку роботу — аби йому не пристібнули ярлика «тунеядця».

Домовились з Василем, що я його зачислю на роботу без трудової книжки й документів про освіту — на тимчасові підробітки, бо ж, мовляв, сім'я, а заробіток на основній службі малий і т. п. «Треба,— кажу директорові та завкадрами,— загасити он 50 тонн вапна, а нікому, кваліфікованого будівельника поставлю — треба буде доплачувати, а тут нагода: чоловікові аби хоч щось заробити».

Сам я на становищі непевному: за мною постійний таємний нагляд, це я знаю (кому це доручалось, пізніше признавались мені), то домовились на людях не спілкуватися.

Біля великої ями гора вапна. Шланг для подачі води. Дві лопати, грабарка й штихова, і 4—5-метрова копистка.

Другу половину вересня й жовтень місяць Василь гасить вапно. Більше сидить навпочіпки над ямою. Але, наглядівши виконроба, підводиться — ба, такий штивий до «начальства»!.. Підводиться: худий, драбинчастий, якийсь, аж недоладно так зводить ногу за ногу, підпирається кописткою — стоїть. Похило. І з перехиленими гострими плечима; а довга копистка продовжує його і створює ілюзію ще більшої худорлявості і висоти його постаті.

Так бачу його й досі. Ніби це було вчора.

І так само, як тоді: струмені по душі й тілі... Одні з жалю, другі з болю. За ним, за собою, за людьми.

Протягом цих тижнів три чи чотири рази, забув уже, Василь ночує в мене. Спимо удвох на моєму твердому ліжку (тверде — більш підхоже, поперек не прогинається — проти радикуліту). Не розкіш, але місця вистачає. Та коли Василь зігнеться, його коліна опиняються якщо не на мені, то під моїми ребрами. Гострі, важкі, незрушні. Досі їх чую, як зараз.

Фізично відчуваю.

Але цього разу мені легше. Якось жартома у мене вихопилося: кладеш, підпираєш... добре, що хоч не *стусаєш*! А Василь, чи не єдиний раз за весь час, так щиро якось посміхнувся, що та посмішка досі мені згладжує кострубатість тих умов і зменшує постійну внутрішню напругу.

Щоб не кинулось комусь у вічі, у дім до мене заходив у робочому одязі. Як пригадую, наполіг на тому я.

Вечори восени довгі, і ми, відриваючи від сну ще якусь годину-дві, були раді вже тому, що маємо нагоду *поговорити* — про що хочемо і як хочемо. І — майже ніякої уваги на побут, до умов. Всі вечори — про поезію, про літературу. Трохи читали один одному своє. На моє побажання, одного разу приносив донецьку періодику, де були друковані його речі — не запам'ятав які.

Мене тоді перш за все переслідувало бажання переконати Василя в тім, що ці умови — для творчості ще не настільки нестерпні й безнадійні, як йому здається. В порівнянні, безумовно, з тими, яких зазнав раніше я. В цьому стані ще можна б *не нити*. Терпінню — вчаться. І вчаться — триматися. Вчися цьому, кажу...

Василь, бачу, все розуміє, але *не приймає*. Хоча я немало йому розказав про «тамішні» умови для виживання й творчості.

Не сперечалися ні разу.

Не зійшлися якось тільки на Тичині.

Я висловив свій погляд про академіка з певною, як на той час, містифікацією.

Людина здатна і терпіти, і лишатися собою, триматися. Надто — талановита. Тут-бо ще одна можливість для ширшого розкриття її самої. Це не гандж. Це одна з незчисленних її здібностей. Реалізувати її — чин позитивний. Безперечно, при умові, що і в цьому разі не збочуєш з правдивого шляху, лишаєшся людиною. Це найважливіше, бо тут не обходиться без участі Сатани. Чітко це прослідковується на людях помітних. Скажімо, хоч би й на нашому Тичині. Лукавий його мітить, безмежно радіючи, що вцілив у людину здібну. Знак поставив — і регоче збоку! Найвища насолода йому, коли той на людях мізерніє, нікчемніє, міниться — аж до повного звиродніння... У нашому випадку — аж до написання «Партія веде»... У 33-му році!.. Коли «от края и до края» люди пухли й мерли з голоду... Мовчки!.. Зломлені червоним терором. «Поет!.. Гуманіст!..» — регоче Диявол і штовхає жертву до спокуси писати далі, і та, геть деградувавши, сягає «вершин» падіння. Образ Міченого в моїй уяві постав з першою публікацією «Партія веде», а вже будучи студентом КДУ, коли почув з уст самого автора «Не златоглавий нам потрібен» (про Київ!) — і поготів. Щось я втратив?.. Анічого! Та якої шкоди завдано, скільки ця химера за 40 років живцем згнітила людських душ, що так і не прокинулися на поклик поезії! Нещасні українські поетичні душі... Крім дуже вузького кола літераторів, ніхто його *не приймає*. Учнівську й студентську молодь силоміць труять викидами Сатани — пак викидами «великого». Нові поети приречені йти тільки вслід за ним. «Равнение!» на нього — й годі! «Академік!..» Немало літераторів, рятуючись, просто затуляються ним. Як і Марксом, Леніним.

Все це — витівки Диявола. Виконані на пропащій формі пропащого соліста.

Г. Й. Майфет, перший з дослідників творчості Тичини (1926 рік) за ось приблизно таку інтерпретацію названого диригента того ж 1965 року приязно мені кивав (ні, не тому, що ми обоє колишні зеки) з щирою посмішкою згоди.

Василь — ні. Промовчав. Хоча сатанинський регіт, мабуть, почув.

Ми не посердились. Вияснили позиції — і поставили крапку.

З настанням холоду Василь узявся топити котельну. Тепер він підпорядкований кербуду.

У малій котельні восьмеро великих вікон, низько розміщених — знадвору все добре проглядається. Навідуюсь до Василя нечасто і балачки ведемо за умови: я стою, а він на чім-небудь сидить — знову ж таки, щоб не викликати в когось підозріння чи здогадки, що ми в близьких стосунках.

Балачки — нашвидку про все. Вірші, казав, не пишуться.

Вечорами, у відсвітах з відхилених дверцят котла, з Василевої постаті сходила назовні якась дивна хвороблива енергія. Це непокоїло. Мабуть, тому на його неоднозначний натяк: «Гоголь не захотів жити... свідомо». Я, пам'ятається, зауважив різкувато: «Не плети дурниць, чоловіче!..»

Людину з депресивного стану часом виводить саме творчий процес. І зараз Василеві вірші з котельні — широковідомі. Писав, виходить! Зберігся й у мене тодішній мій, з поміткою:

В. С.

Пташиним почерком душа
Блакитне тло небес мережить.
В дорогу молодь вируша,
Глухим-глуха до застережень.
А вже
лункі її літа,
Під непересяд парубочий,
Лиха витіюватість ночі
В гордіїв вузол запліта.
Земну людського часу мить
Не забариш в облуднім світі,
Але — то зірка в тьмі горить,
То — іскра в слові розмаїтім!
Що — страх?
Що — трунку понад креш?
Що — йти на бастіон?..
«Так треба!»
Не спинишся.
Не оминеш
Того,
що послано із неба.

5/X—1965. Новосілки

Котельна невелика, на два котли, на твердому паливі. Подача вугілля ручна, видалення жужелиці — теж: як не тачкою через двері, то через відхилені вікна — жбурляй та жбурляй, кочегаре. І в нього стан пригнічений — основна умова для зниження самоконтролю. І не вберігся: спітнілий при відхиленому вікні, простудився, захворів... (До речі, про цю котельну і про все це є немала кінострічка, зроблена Станіславом Чернілевським у 1990 році).

Протягом цих місяців, де б я не бував у своїх службових справах, я дослухався, чи не трапиться підхожішої роботи Василеві — так ми з ним домовилися.

Зрештою, пощастило.

Високопосадовий мій товариш іще студентських років дає згоду: «У відділ інформації та реклами — годиться! Чого ж, вам, грамотіям-філологам, може й це підійти... Хай приходить, подивимось».

До зачислення на нову роботу Василь встигає познайомитися вибірково з довідниками на будівельні матеріали, деталі й конструкції і працює на інженерній роботі до першого арешту.

Випадково зустрічалися в ці роки багато разів, а по домовленості тричі. Розмови загальні — про все і всяк. Упам'ятку одна з цих зустрічей: Василь читає мені «Сказитись легше, аніж буть собою», а я не втерпів і нагадав, що це схоже ще на наші балачки нічні в Новосілках. «Не тільки,— відбувся Василь, а по паузі додає: — Ваші корективи до Тичини я вніс, дякую...»

Тоді я сприйняв це як поправки до якогось внутрішнього його монологу до «провідного» поета, а тепер чую, що він зробив глибоке й серйозне наукове дослідження творчості й долі Тичини, про яке, на жаль, мені й не признався.

Після його першого ув'язнення бачився з Василем кілька разів. Мене цікавили, в основному, теперішні (70-х років) умови «там». Тепер не я йому, а вже він мені розказує. Я подивований змінами. Я пройшов 20-літню дорогу політв'язня беріївського ешелону. Тоді, спійманого на «писаннях», зразу вдягали в «дерев'яний бушлат» (труну). А в 70-ті роки політв'язні користуються якоюсь літературою, олівцем, папером, більше того: писане «там» часом опиняється «за бугром»! Оце для мене — то вже справді містика!.. Ласкава Доля починає класти свою долоню й на кам'яні лоби... Прогавлюють?.. Сприяють?.. Як же тут не звеселіти!

— Зараз іде глибша оранка, не на зяб, як тоді. Зараз пазурами в єжових рукавицях шастають в нутрощах, в мізках і душах, вивернуть — «неисправим» — аж тоді в яму.— Підводить риску Василь під моїми радощами, і моє серце пищить по-мишачому, аж і він чує.

І ми — посміхнулись!.. Така вже натура українська.

Василь тепер інший — ні звуку ниття! Ні життєві негаразди, ні державні органи, бачу, на коліна такого не поставлять. Інший, але й не той, що згодом постане й мені з скульптурного портрета у Бориса Довганя. Я Стуса знаю надто натурально — коліна його фізично чую. Його натура мені ще «не розпечатана», ще не розлилася по неозорах житейського моря.

Оформляю фінансування будівництва в республіканському банку, в обід без будь-якого приводу забігаю в Спілку. На першому поверсі біля більшого залу — півметрової висоти урна, здалеку бачу, як Василь задер на неї ногу, оперся ліктем на коліно, а вилицею на долоню і темпераментно розмовляє з Станіславом Тельнюком, той, сутулячись, зосереджено слухає. Не зупиняюсь, не перебиваю — бігцем оминув їх, спускають в «Еней», взяв цигарок, піднявся — нема... «Ну, верховода!.. Ну, демон революції!..» — шепчу собі. Біжу нагору, заглянув з дверей до Тельнюка в малий зал — сам, обкладений стосами книг,— все, мабуть, горбиться над своєю «тичиніаною», гукнув йому своє «привіт» — і по всьому. Бачив, не поговорив, не привітався. Програв. Чи так судилося?

Це було десь напередодні другого арешту Василя Стуса.

...Не знаю, як там і що там каже у своєму дослідженні про Тичину Василь Стус.

«Містифікую» далі: і Тичина, і Стус — явища, вважаю, запрограмовані вищими силами. Одна програма — від Диявола, друга — від Бога. І то є приклад, як не треба і як треба в земний твій час вершити свій шлях.

Зараз зі Стусових творів і з портрета, виконаного Б. Горбанем, прочитується: Василь відчував, що́ на нього поклала Доля.

А я все відкладаю: як-то кидатися в спогади про незадавнене?.. Василь стоїть ось перед очима! В нестійкому стані: при похиленій копистці, на одній нозі, горизонтально похитується...

Хитка поза тодішнього нашого стану.

«Дівчинка на кулі» Пікассо.
...І як вистояв!
І як нам сьогодні не вистачає Василя Стуса.
І Валерія Марченка.
І Олекси Тихого.
І Юрія Литвина.

Яр Славутич

СТУС

Твоє обличчя, різьблене з граніту...
Найдосконаліший митець мигцем
Відбив у бронзі профіль твій різцем,
Коли вершив поставу красовиту.

Наваго подвигу супроти гніту!
Такою волею, з таким лицем,
Тугою крицею — в труді Творцем —
Беруть найвищі піраміди світу.

Хвала тому, хто дій сувору твердь
Несе як свято, крізь тюремні будні,
На скін призначену здолавши смерть!

Радійте, правди вісники майбутні,—
Дала гранітна винницька земля
Визвольний чин для Стуса Василя.

Едмонтон, Канада, 1981 р.

Станіслав Тельнюк

ЗДАТНІСТЬ ЧЕСНО ПОМЕРТИ

«5 листопада 1972 р.
(неділя. Ірпінь).

Знов нічого не пишеться. Я хворію вже 2 місяці — відтоді, як побував на Стусовому суді. Нахвилювався, застудився, пішло, мабуть, якесь ускладнення. Зараз просто дихати нічим. Ослаб. Голова болить.

Отже, про суд. Коротко.

1 вересня провів я своїх дітей до школи. Було холодно, а я одяг лише сорочечку з короткими рукавами. Нічого більше одягати не хотів, бо йшов же не на свято...

Зайшов усередину. Коридор. Люди сидять. Хтось плаче, хтось просто насуплений, хтось щось гаряче обговорює.

Я стояв, притулившись до стіни, читав газету.

Думав, що мене ось-ось викличуть.

Не викликають.

Вийшов на вулицю. Ганок зі сходами на два боки. Залізна огорожа... Стою. Підходить якийсь чоловік — мого віку — все перед тим з жінками молодими заплаканими про щось говорив. Питає, чи я Тельнюк. Кажу, що так.

— А я — Іван Калениченко. Друг Стуса. Викликаний свідком...

Ми стали говорити про різне.

Зараз пам'ять майже не пригадує, про що ми докладно розмовляли. Мабуть, тому, що в мене сьогодні тріщить голова і я справді-таки хворий... Але говорили про Стуса і про процес. Молоді жінки, що сиділи й плакали,— то дружина Василя та її сестра (я не помиляюся)?). Дружину звуть Валею. Тоненька, з меткими очима, як у дикого козеняти. Все стояла біля дверей, намагаючись бодай у шпаринку побачити, як проводитимуть його.

— Ви його не бачили від часу арешту?

— Ні, ні, ні!

Дев'ять місяців!..

А тут же — ще й люди, які зібрались у справі якихось валютчиків. Галасливі, збуджені, одне з одним сваряться...

Якась молодиця питає у Валі:

— А вашого за що?

— А я знаю?

— Як то не знаєте? Не валютчик?

— Чесний чоловік...

— Чесного не судитимуть...

— Судять... Судять... І я не знаю, за що...

(Цей діалог і досі пам'ятаю — відбувався при мені. І оце «І я не знаю, за що...» звучить і досі мені в вухах! Тобто: Валя знала, за що взяли її Василя, але вона відмовлялася бачити провину Василеву в тому, за що боровся він. Адже боровся він за речі, природні для кожної людини, такі, як вода, повітря, право жити. Ко-

ли забороняють мову і ти протестуєш проти цього, то хто тут злочинець: ти чи той, хто забороняє?! Ясно, що злочинець — той, хто забороняє...

У своєму спогаді «Пустіть мене — прозаїки, поети, патріоти...» Микола Холодний не знайшов доброго слова для спогаду про Валю. Натомість він написав про те, що Василь «мав квартиру в Святошині. Але, відколи його звільнили з аспірантури, стосунки з сім'єю стали натягнуті. У ті роки до «перевиховання» інакодумців практикувалося залучення і їхніх дружин. Якщо ж в інакодумці потрапляли дружини, то — чоловіків».

Заявляю з усією відповідальністю, що це — нечесний натяк, спроба кинути недобру тінь на дружину Василя Стуса та матір його сина Дмитра. Валя любила і досі любить свого Василя і ніде й ніколи не зрадила його ні живого, ні мертвого. Як може людина, на совісті якої — печать зради, нехай мимовільної, нехай од слабкодухості, звинувачувати кришталево чисту душу у своєму гріхові?! «Не можу збагнути, про що пише тов. Холодний...» — пише з цього приводу Дмитро Стус. Йому навіть уявитися не може те, на що натякає «дядько Микола»!

За шість літ до цього суду, ще у квітні 1966 року, Василь писав про неї:

З обличчям першокласниці-школярки,
що перед цілим світом завинила,
дитинячою чистотою зору
і немічністю власної цноти —
такою, щойно вийшовши з трамвая,
ти гамірну проходиш автостраду,
спустивши долу очі наполохані
і несучи торбинку, як портфель.
Двійним, трійним рятована видінням,
покорою рятуючись од лиха,
ти знаєш: шлях існує для дорослих,
а для дітей — вузенький пішохід.
Двоїться гуркіт, і бордюр двоїться,
і ця відчута раптом кривоокість
тобі віщує ночі неспокійні
(ти *звістки* ждеш в важкім передчутті),
і перший поклик долі озоветься
таким жалінням довгим, що намарне
себе переконати: все як треба
і все як у дорослих буде в нас.
І, добрістю рятована й терпінням,
збагнеш нарешті: доля милосерда
до того, хто через подвійну раму
на неї подивляє тайкома.

Василь і тут прозрів і свою, і Валину немилосердну долю... Я пам'ятаю її лице — обличчя першокласниці-школярки, «що перед цілим світом завинила»... Вона почувалася винуватою перед цілим світом, що не затулила собою Василя, не порятувала його од сваволі!.. Саме це я вичитав у її очах 1 вересня, а вірш про неї прочитав аж зараз, у травні 1990 року,— і впізнав її!

Але чим вона, ця свята людина, завинила перед Холодним?!

Очевидно, одним. Незрадливістю своєю.

Через шістнадцять літ після суду вона, вже бабуся, але струнка й «з обличчям першокласниці-школярки» прийшла до мене в Ірпінь. Ми говорили про Василя — Спілка письменників ще 1987—88 рр. намагалася добитися реабілітації Стуса,— і я з печаллю казав, що справа рухається туго... І Валя, як тоді, коли вона гукнула: «І я не знаю, за що...», вистрілила мені в очі: «Ех, ви! Він вищий за вас усіх!» — і пішла, гордо й незалежно зацокотівши каблучками по тротуару!

Та повернімося у вересень 1972 року.

«Про суд за один раз не напишу. Погано себе почуваю. Краще напишу про щось легше...

Мисик розповідав:

— Коли я був у камері, то там цілодобово горіло світло. Сильне світло. І весь час било ув очі. Я намагався навчитися спати при ньому. Як укриєшся з головою — наглядач прибігає і здирає ковдру... От тепер мені на світло дивитися трудно...

У нього багато спільного з Тичиною. Надзвичайно. Спокій якийсь, делікатність, байдужість до суєти...»

(Я чому згадав Василя Олександровича Мисика? Бо після суду, хворий, поїхав до Харкова. Я лиш день там був, але встиг зайти до Василя Олександровича і геть усе розповісти йому про суд над Василем Стусом... А він тут же згадав, як його було заарештовано 1934 року, як допитували його, як мучили, як змушували підписати звинувачення на себе і як він рішуче відмовився це зробити...

Я уявляв, як Василь Стус ночами намагався заснути в камері — і як над ним невтомно, недремно, безперервно палала лампочка...

Мисик з любов'ю говорив про Стуса. Не знаю, чи знав він, що Василь Стус епіграфом до свого циклу «Костомаров у Саратові» взяв Мисикові слова:

...Але що ж робити
живій душі у цій державі смерті?)

«6 листопада (понеділок. Ірпінь).

Продовжую про суд.

Коли Валя ото сказала, що не знає, за що судять її чоловіка, жіночка, збентежена (а водночас усе ще впевнена у своїм переконанні, що « в нас ні за що не судитимуть»), відійшла вбік. Я все чекав, що мене викличуть, ми з Калиниченком підходили до міліціонера, але він, звичний до тутешніх порядків, казав, аби ми чекали...

Я вийшов надвір покурити...

Коли зайшов назад, Валя та її сестра про щось схвильовано говорили і плакали.

Що таке?

Звідкись вони довідалися, що Василь зомлів і тепер до нього викликають лікаря. Про це вони здогадалися з того, що раптом забігали судові чиновники...»

(Василь, хоч він і справляв враження могутньої людини, мав недобре здоров'я. У нього була виразка шлунка, у нього було нездорове серце. Але був у нього могутній дух. І тому він творив, навіть будучи хворим. Коли йому доводилося «відлежуватися» в лікарні,— а це бувало частенько,— він кожну вільну хвилину віддавав творчості. Той же М. Холодний згадував, що Василь називав свої лікарні «будинками творчості»... Ось за таких умов довелося працювати нашому великому поетові... Він і тюрму, і карцер, і табір перетворить на «будинки творчості»... Чи ж могло його серце довго все це витримати?!)

«Батько Стуса — старий, колись міцний, приземкуватий чоловік, сидів на лаві і про щось своє думав. А коли жінки до нього підсідали, то розмовляв — і навіть з певним почуттям гумору...

Зайшов чоловік мого віку — знайоме обличчя. Він про щось говорив з Валею та її сестрою. Вже трохи пізніше я згадав, що то — Василь Захарченко».

(Зараз Василь Захарченко — один з найцікавіших, один з найталановитіших українських прозаїків, лауреат премії імені Андрія Головка... Ми з ним навчалися на одному факультеті — він був на курс старший,— ходили на одну літстудію, на нашу СІЧ — так скорочено називалася наша студія імені Чумака. Василь після університету жив у Черкасах, хоч сам він родом з Донбасу. Власне, в Донбасі вони й познайомилися та подружили: Стус, Захарченко, Орач, Міщенко.

Володя Міщенко, який зараз живе в Києві, нещодавно показував мені фото, де вони всі четверо сфотографовані разом зі своїм літературним навчителем — письменником Андрієм Клоччею...

І от 1 вересня 1972 року я побачив Василя Захарченка — і не впізнав. Якось він змінився, ще дужче замкнувся в собі... Трохи пізніше — там же, в будинку обласного суду — я довідався, що Захарченка притягли до участі в цьому процесі не просто як свідка, а майже як «співучасника» «злочинів» Стуса. У Василя Стуса під час арешту знайшли «антирадянське» оповідання Василя Захарченка. Цікаво, хто визначає, «антирадянський» чи «радянський» твій твір? Мені в КДБ казали, що мої вірші «Забувайте українську мову...» та «Дума про козака Білодіда» — антирадянські твори. Так само антирадянськими творами називають листи на кримсько-татарські теми. Я взагалі не захотів з ними вести мову на ці теми. Так можна назвати антирадянськими творами весь «Кобзар», усі «Сонячні кларнети»; а «Замість сонетів і октав», «Чистила мати картоплю», розділи «Сковороди», писані в 30-ті роки, «Слово», писане 1943 року,— то вже махрова, підсудна антирадянщина!.. Товариші з КДБ зробили «шмон» у Захарченка і «вилучили уривки з його роману, в яких «вчитали» «антирадянщину»... Тим-то Захарченко й був таким замисленим і замкнутим. Над ним теж повисла загроза сісти. Перед самим судом мені Михайло Ігнатенко — ми з ним разом раніше працювали референтами у СПУ — сказав, що Захарченка вже вирішено виключити із Спілки. «За що?» — запитав я. «Там знають»,— неохоче відповів Ігнатенко...

«Якийсь — теж мого віку і теж з десь баченим обличчям — чоловік в окулярах про щось став із Василем Захарченком говорити. Тут підійшла якась жінка (з родичів Стуса чи Валі — не знаю, я її пізніше не бачив) і почала говорити:

— Відійди від нього, не говори з цією підлою людиною.

Василь Захарченко неохоче відмахнувся, а чоловік в окулярах винувато відійшов. Той чоловік був наче уві сні. Враження справляв якесь ненормальне.

Я запитав у Івана Калиниченка, що то і хто то.

— Та це ж якраз і є той Льонька Селезненко, автор покаянного листа. Він — в окулярах. А другий — то Василь Захарченко.

...Василь Захарченко, виявляється, не знав, що його збираються виключати із Спілки письменників. Я почав йому викладати свою ідею, як уникнути цього:

— Ти забери свою спілчанську справу — і гайда в в Москву. Стань там на облік, поживи з рік. Доки дійде до Москви — тут угамується... А може, в Москві хлопці не такі одностайні в послушенстві — так вони не дадуть, щоб тебе виключили... Чи гайни кудись у Сибір...

(Захарченко слухав мене неуважно. Він, очевидно, думав про те, що казатиме на суді. Якщо він насвідчить проти Стуса — тоді йому «простять» «антирадянські» мотиви в його творчості і не виключать із СП СРСР. А якщо стоятиме на своєму — тоді біди йому не минути...

Захарченко слухав, що я йому казав, але дивився на мене без ентузіазму. Потім сказав:

— Я не збираюся ховатися та рятуватися...

Я не розумів, що́ він мав на увазі. Я пропонував йому втечу з України — так 1937 року тікав разом з нами наш батько Тельнюк-Адамчук Володимир Якимович, якому «ворог народу» Хатаєвич колись потиснув руку на коксагизовому полі. А Захарченко, напевне, ще не відірвався від своїх думок про те, що казатиме суддям щодо Василя...

Він не ховався і не рятувався, він не посвідчив проти свого товариша — і незабаром, уже після суду над Стусом, його виключили зі Спілки, а невдовзі — судили і посадили до тюрми. Там він втратив своє здоров'я... І тоді його змусили написати «каяття». Якби він не написав «каяття», він би вмер... Його давній і щирий друг Василь Стус пришле йому телеграму всього з двох слів: «Василю, фе!» Що ж, Василь Стус мав право давати такі телеграми — він випив гірку чашу до кінця. Але ми не повинні так різко засуджувати людей типу Захарченка чи Бердника після їх «каяттів» — вони бились до останнього, перш ніж підняти руки вгору...)

«По вулиці ходив якийсь білявий тип з пикою, яка явно свідчила, що людський рід походить від мавп. Очі — глибоко під лобом, лоб дегенерата, ніс кирпою, довгий, голова мала. Дивиться на всіх нас із зверхністю. Він на роботі — Валя казала, що то один із працівників КДБ.

Подивившись на такого, можна і справді написати, як Стус: «Отак живу: як мавпа серед мавп...»

13 листопада 1972 р.

Продовжую про суд.

Потім я ходив із Селезненком. Говорив з ним, розпитував про різне. Він вважає, що не вчинив великого зла Василеві і всім іншим.

Іде, озирається сторожко у всі боки — чи манія переслідування, чи просто прикидається?

Було холодно.

Мене продувало, як сито.

Нарешті настала пора обіду. Ми з Іваном узяли Валю й Василевого батька й пішли до їдальні. Ми поїли, а Валя й батько не їли майже нічого...

(Щодо Селезненкового: «Я не вчинив великого зла Василеві і всім іншим», то він, якщо міряти рямцями цивілізованої демократичної країни, майже ніякого зла своєму товаришеві та його друзям таки не зробив. Ну, хіба у США саджали до в'язниці того ж таки Говарда Фаста, коли він написав документальну повість «Пікскілл. США», де розповів про білих расистів, які хотіли зірвати виступ, а мо', й лінчувати Поля Робсона? Хіба притягували Фаста до відповідальності за те, що його книжки мільйонними тиражами виходили в СРСР та «країнах народної демократії»? Хіба кидали його за грати за численні статті та декларації на захист демократії в США?..

Але ж Селезненко знав, у якій країні він живе. У цій країні можна сісти за грати — а вилетіти з партії то вже точно — лише за читання Івана Кошелівця чи Івана Дзюби. Я вже був погорів отак на книзі Кошелівця «Сучасна література в УРСР», то деякі висновки зробив. Наприклад, коли перекладав з роботи В. Стуса вірш Тичини «На Аскольдовій могилі» («Пам'яті Тридцяти»), то на берегах написав: «Мені здається, що це — не Тичинин вірш» — і підписався. Це — для того, щоб КДБ, якщо зробить «шмон», робив висновок про мою благонадійність. Те ж саме написав на берегах вірша «До кого говорить»? На віршах, які протестували проти нашого втручання в угорські — 1956-го — та чехословацькі —1968 року — справи, понаписував: «З поеми «Шандор Петефі»... Льоня Селезненко, який знав про суд над Синявським і Даніелем, про інші суди та розправи над інакомислячими, Льоня, який хвастався перед друзями своїми знайомствами у КДБ — і це було таки правдою! — мусив би здавати собі звіт, чим грозить його друзям оте «каяття» і «визнання» власних «злочинів»!)

«Після обіду викликали Івана Калиниченка. Довго ми на нього чекали, аж виходить нарешті, блідий, якийсь не такий, як завше.

Ми до нього: що та як?

Став розповідати. Коли виходить міліціонер — забрав мене в кімнатку для свідків. Але Іван уже встиг дещо мені розповісти...

Валя — дружина Стуса — перебила Івана і почала розпитувати, який вигляд має Василь: чи блідий, чи худий, чи змучений. Калиниченко мусив сказати, що так — блідий, схудлий і змучений. Але тримається, не здається... Щось він далі став розповідати, проте якраз тоді міліціонер повів мене в кімнату для свідків...

«...Сидів я в кімнатці для свідків довго, потім почув чиїсь кроки, розмови. Виглянув, побачив кількох людей і суддю Дишля з ними, я його бачив під час перерви, коли він виходив на вулицю. Я підійшов, привітався.

— Здравствуйте!.. Добрий день! — тут же поправився він швидко.— Ви пробачте, що так затягли час і вас не викликали. Але в понеділок ми вас викличемо. Селезненка — теж. Ми вас — швидко, а з Селезненком поговоримо довше.

Я пішов у канцелярію, де мені виписали таку ж саму путівку, що й раніше, тільки вже на 4 вересня...

Потім довго ходили з Селезненком та Калиниченком. Селезненко аж викручувався і вигинався, виправдовуючись, а Калиниченко мовчав. Іван щось хотів сказати Льоньці без мене, а я вдавав, що не здогадуюся.

...Я казав Селезненкові: «Ти мусиш сказати на суді, що то ти сам передавав за кордон Стусові речі — без його відома!» — «Я так і скажу!» — з готовністю відповів Селезненко. «А воно було так?» — запитав я. Селезненко став дивитися незрозумілим поглядом, ніби то я кадебіст, а не він. Ну, чорт з ним, я більше не став цікавитися. Та й навіщо воно мені? Для психології? (...)

Я розпитував у Селезненка різні речі, але він нічого не казав, тобто він відповідав, але якось так незрозумілообтічно, що все забувалося за 2—3 хвилини...

(Далі записи про суд я вів у іншому зошиті, а вже пізніше — у березні 1973-го — переписав у щоденник. Тоді вже відбулися й інші процеси, в тім числі процес над Іваном Михайловичем Дзюбою. Дзюбі дали 5 років ув'язнення. Редактор «ЛУ» Анатолій Хорунжий був на процесі й казав мені, що Дзюба «заломився» і «визнав» свою «провину»...

Перед судом над Дзюбою Микола Лукаш — наш геніальний перекладач-поліглот — написав до КДБ заяву, щоб замість хворого, з однією легенею, Дзюби посадили до в'язниці практично здорового Лукаша, який думає так само, як і підсудний. Тут же прийшла вказівка: виключити із Спілки Лукаша за зухвальство. Виключили! Тут же! І не чув я, щоб був хоч один голос проти!

А тим часом повернімося в 4 вересня 1972 року...)

«...Одне слово, настав понеділок. Десь посеред дня викликали мене.

Зайшов до зали. Невелике приміщення. За столом — суддя і дві засідательки. Секретарка веде протокол. Адвокат — старий інтелігент, схожий на поляка й єврея. Прокурор. Інвалід. Здається, немає руки...

Стус сидить за бар'єром. Дивиться спідлоба. Стоїть солдат біля нього. Два інші солдати відпочивають.

Оце, власне, і вся публіка.

Я зайшов, привітався, став за кафедру. Оперся ліктями, перевірив, чи не хитається. Хитається.

Починають питати: хто я, коли й де народився, хто за національністю, чи член СП України. Кажу, що член СП СРСР. Суддя діловито попереджає, що за дачу неправдивих показань мене буде притягнено до відповідальності за такими-от статтями. Киваю головою, обіцяючи говорити правду... Суддя питає, чи знайомий з підсудним, які мої з ним стосунки.

— Знайомий,— кажу,— давно. Стосунки нормальні. Не можна сказати, що дружні, але й не ворожі. Познайомилися ще тоді, коли я працював у «Літературній Україні». Стус тоді жив на Донбасі й надсилав до нас цікаві статті. Ми дещо друкували. Потім приїхав до Києва — ми познайомилися. Я йому симпатизував... Потім було обговорення його, Онковича, Кащук та Холодного. Я Стусові вірші похвалив, вважаючи їх дуже талановитими. Про Холодного висловився негативно. Очевидно, ця обставина (та деякі інші) стала потім причиною погіршення наших стосунків. Певний час, коли Стус мав неприємності в Інституті літератури, наші стосунки не були дружніми. Але я намагався друкувати його матеріали, зокрема переклади (я давав йому підрядники) тощо... Десь торік наші стосунки полагіднішали. Я дав йому кілька підрядників з Райніса. Він зробив прекрасні переклади. Я їх опублікував, але під псевдонімом...

(Я у щоденнику пропустив один суттєвий момент. Десь тоді, коли я говорив про переклади з Райніса, суддя чи прокурор, уже добре й не пам'ятаю, запитав, чи знайомий я з роботою Стуса про Тичину... Отже, моє прохання від імені Лідії Петрівни, щоб ім'я Тичини не звучало на суді, залишилося голосом волаючого в пустелі... Що ж, доведеться відповідати й на питання про «Феномен доби...»)

«—...Уже під кінець минулого року я почув, що Стус написав велику роботу про Тичину. Я попросив його дати мені почитати... Він приніс. Я спочатку не міг прочитати, бо не мав часу — працював над своєю роботою про Тичину. Потім нарешті прочитав...

Ну, яке має загальне враження?

Став розповідати, що робота має щось біля 7 чи 8 друкованих аркушів, що десь біля 1 аркуша займають вступна й заключна частини — в останній дається оцінка творчості Тичини у 30—40—50—60-ті роки. З цією оцінкою я не згоден, про що й написав у двох листах, які передав Стусові разом з його рукописом, на якому я зробив помітки. Але головна частина Стусової праці — це перше 20-річчя творчості П. Г. Тичини.

— Ця, основна, частина праці — вельми цікава. Можна зробити висновок, що в ній уперше докладно, глибоко, на великому фактичному матеріалі розглянуто перше 20-річчя творчості нашого геніального поета. Тут розглянуто твори, які досі не потрапляли в поле зору критиків та літературознавців, а якщо й потрапляли, то діставали необ'єктивні оцінки. Роботу Стуса вважаю в цій частині принциповим вкладом в тичинознавство; я можу не погоджуватися там з окремими висновками, з окремими твердженнями політичного плану, але що стосується плану літературознавчого і критичного, то треба сказати: робота цінна і може стати основою для подальшої праці автора над книгою про нашого генія.

Я намагався говорити спокійно, розважливо, не нариватися ні на які неприємності, бо вони б нічим не допомогли Стусові й мені, а тільки нашкодили б. Бо приклад Івана Калиниченка для мене був повчальним. Нічого мітингувати перед трьома слухачами-солдатами, які, напевне, й мови української не розуміють...

Отак і йшла наша розмова.

Прокурор:

— Усе це цікаво, але я не почув з ваших уст політичної оцінки твору Стуса.

Я:

— Я дав оцінку літературознавчу, але оскільки художнє в нашому розумінні невіддільне від політичного, то це й політична оцінка.

Прокурор:

— І все-таки ви дали тільки літературознавчу оцінку. А як ви ставитесь до тих політичних висновків, які є у Стуса?

— Я вже казав, що не все в його роботі мені подобається. Я б дещо викинув...

І став розповідати, як я сам колись починав писати книгу про П. Г. Тичину. Все йшло нормально, а дійшов до 30-х років — стоп! І вже аж через рік зумів себе приборкати, розібратися, що й до чого. Бо надто різкий перехід, надто інша поетична якість. Крім того, надто мало було відомо мені з того, що Тичина в ті роки написав не для тодішнього друку — я не знав ні нових глав «Сковороди», ні «Радищева», ні розділів «Шаблі Котовського», ні багатьох віршів та перекладів.

Прокурор:

— Ну, от, ви, радянський письменник, ви ж повинні розуміти і політичне значення твору.

— А я розумію...

— Але ж Стус заперечує соціалістичний реалізм, а ви в цьому не бачите політики.

— Чому це я не бачу політики? Почитайте мою книжку про Тичину — там я про соцреалізм багато пишу... Але ж ми всі знаємо, що в 30-ті роки поряд з перемогами були й тяжкі помилки, про які ми не можемо мовчати. Про це сказано й на Двадцятому, і на Двадцять Другому з'їздах, і в книзі Шелеста «Україна наша Радянська»...

— Знаєте, знаємо,— каже Дишель.

— Ну, а от узяти хоча б статтю гросмейстера Ботвинника «Тридцать третий год» в «Юности».

Почав розповідати, що в ній пишеться про 1933 рік, про голодних дітей, про всяке таке інше.

Дивлюся — слухають.

(Що ж, далеко не всі мої відповіді були в цій частині бездоганними чи переконливими. Але я ставив собі завдання цілком конкретне: не дати моїм вустам сказати, що в роботі Стуса є «політичні хиби». Як казати чесно, то з позицій 1972 року ці «хиби», звісно ж, були.

Але я цього говорити не бажав і не сказав — тому я й переводив розмову на *свою* книжку та на *своє* ставлення до соцреалізму. А Стус залишався збоку... Ну, а в розповіді про свої творчі муки під час омислення Тичининої драми 30-х років я, звісна ж річ, дещо пропустив. Перший варіант моєї російської праці про Тичину перегукувався з думками Стуса — звісна річ, я не дозволяв собі різких виразів салтиково-щедрінського кшталту, але суть залишалася тією ж самою... І ще одне: я відіслав суддів до своєї книжки про Тичину — там, мовляв, багато є про соцреалізм. У мене на той час вийшла була одна тільки книжка про Тичину — «Червоних сонць протуберанці». Там нічого про соцреалізм немає. А послався — то що ж, хоч на щось треба посилатися...)

«Прокурор — чи суддя, точно не пам'ятаю — почав цитувати якесь місце з роботи Стуса, де сказано, що Тичина «геніальний поет і геніальний блазень». Я сказав:

— З першою частиною цієї фрази я згоден, а з другою ні, бо Стус не знав рядків Тичини: «Голодала, як і всі, в тридцять третім році...»

(Я мусив відповідати обережно, бо в противному випадкові суддя міг би навести будь-який мій лист до Стуса, де я, сперечаючись із ним щодо якої-небудь деталі, говорив таку ж «антирадянщину», що й він. Я ж сперечався зі Стусом не тому, що він казав неправду, а тому, що його правда виставляла у невигідному світлі перед літературою російською — такою ж, до речі, грішною, як і українська,— письменство моєї нації. Так, Тичина грішний, але, знищивши його за гріхи, кого ми протиставимо лавині російського слова, що, летячи згори, зносить нашу культуру, наше слово?! Я писав у листі: так, Тичина бував і блазнем, особливо у віршах про Сталіна, партію й Радянську владу. Не знаю, чи він цього хотів, чи само воно в нього виходило, але його «вірнопіддані» вірші були на такому пародійному рівні, що викликали стопроцентно негативну реакцію. Якщо «Із-за гір та з-за високих» Рильського й Ревуцького співали мільйони, всотуючи в себе любов до Сталіна, то з Тичининої й Верьовчиної «Пісні про Сталіна» сміялися геть усі — і віра в «вождя» асоціювалася з цим творчим конфузом обох авторів... То, може, Тичині треба казати було спасибі, а не лаяти за «пристосуванство» й «колаборантство»?

Григорій Бакланов через 17 літ після суду над В. Стусом писатиме: «...книга оповідає про автора більше, ніж він сам хотів би про себе оповісти. І навіть якщо підмальовує себе чи щось приховати бажає — все одно прочитається. Митець підвладний своєму таланту, а отже — підвладний правді життя. Тому й буває нерідко: йшов прокляти, а — благословив. І може тільки сам дивуватися з себе».

Ось так я зараз прочитую Тичину сталінської доби: йшов благословляти, а — прокляв! І сам із себе боявся дивувати!)

«А потім згадав, що я обіцяв Стусовій дружині насолити Холодному, і додав:

— Першу частину Стус написав сам, а другу — під впливом Холодного. Бо Стус глибоко любить Тичину. Тому так різко й критикує...

— Як це? — здивувався Дишель.— За моїми враженнями, Холодний — людина слабовільна, неврівноважена, несерйозна.

Я кивнув на знак згоди. І тут же він мене піймав:

— То як же міг такий тип мати якийсь вплив на вольового, врівноваженого, серйозного Стуса?

— Крапля й камінь пробиває...»

(Даремно я намагався зіпхнути Стусову «провину» на Холодного. Якщо хтось на когось і впливав, то це Стус — на Холодного. Так що Микола явно фантазує, коли пише у своїх спогадах: «Тому на процесі над Стусом було вирішено, що на нього впливав я...» Це не суддями було вирішено, а мною. А суддя Дишель разом з прокурором і засідателями мав діаметрально протилежну думку...

В одному я тільки мав рацію: Холодний писав малохудожні вірші з явною тенденцією, але його не саджали, не заарештовували. Почуття безкарності. От Стус і забув про обережність...)

«...І тут мене трохи виручив адвокат (можливо, я не в тому хронологічному порядку вже й розповідаю, бо один епізод міг передувати іншому не зовсім так, як у мене записано). Він запитав:

— Ось є у нас висновок про роботу Стуса, написаний Арсеном Каспруком...

Щось там втрутився суддя — певне, не бажаючи розкривати прізвища Каспрука, але оскільки адвокат уже зробив такий ляп, то нічого не залишалося, як зачитати Каспруків висновок.

— Я знаю Арсена Каспрука. Це літературознавець. Працює в Інституті літератури. Але суд зробив помилку...

Дишель тут же махнув бровищами:

— Як то?

— А так. Каспрук не є спеціаліст у тичинознавстві. Я знаю його роботи про Франка, про Мирного. «Філософські поеми Івана Франка» — я мав цю його роботу. Але я не знаю жодної його роботи про Тичину. А це ж — різні епохи, різний і підхід мусить бути...

— Але ж він — кандидат філологічних наук, письменник...

— Яке це має значення? Дайте спеціалістові з органічної хімії щось на рецензію з неорганічної хімії — і рецензія буде неглибока, некомпетентна... У нас є чимало тичинознавців. От їм і треба було б дати цю роботу. Вони б порівняли її з тим, що вже є, і обов'язково побачили б, що там багато є нового. Принципово нового і плідного. А Тичина — це ж поет не простий, а складний. І його геніальність у судовому порядку не доводиться...

Я став розказувати, як по-різному писали й говорили про Тичину Ніковський, Юринець, Білецький, Новиченко, Крижанівський, а також Гадзінський, Поліщук і Кулик...

Суддя мене перебив і став зачитувати уривок з висновку Каспрука. Висновок був огульно негативний — без будь-якого знання справи, без намагання проникнути углиб...

Але суддя був хитрий. Він читав найхитріші місця, на які не можна давати короткої, однозначної відповіді, а треба говорити довго. А вони (суддя і прокурор) вимагали: коротше! Та я й сам відчував, що надто затягувати не можна, бо програю сам — та й Стус програє теж...

Ну, дійшли ми до того місця, де Каспрук пише, що Стус, мовляв, не розібрався в «Замість сонетів і октав»,— а там у Стуса справді висловлено надто заковиристо...

Я кажу:

— Так у цій же книжці навіть Новиченко ще не розібрався і відкинув її; і Крижанівський, і Шаховський, і Іщук не розібрались. Стус теж до кінця не розібрався... А Каспрук навіть не уявляє, про що там ідеться!.. Тут довго можна говорити про сенс цієї книжки, але ця книжка — про завдання письменника у дні революції,

про чесність мистецьку і людську... Ну, і багато про що ще...

Розбирали ми цей каспручий висновок абзац за абзацом... Нарешті наприкінці не то Дишель, не то прокурор питає:

— А скажіть: хто такий був Тичина — поет пролетарської революції чи націоналістичної контрреволюції?

— Звісна річ — поет пролетарської революції на Україні, хоч про це й не існує сталої думки серед тичинознавців. Але моя думка така, що від самого початку творчості (маю на увазі творчість часів революції) він був співцем свого народу в революції.

— А як говориться у Стуса?

— У Стуса говориться дещо інакше, але...

— Ви довго не мудруйте, а відповідайте коротко і ясно!

— Як же тут відповідати коротко і ясно, коли все це дуже складна навіть для Тичини матерія. Почитайте, що писав Кулик про Тичину. Він його визнав (і то з застереженнями) аж після вірша «Партія веде». А Первомайський! Та й у Новиченка в «Поезії і революції» про багато віршів та поем сказано таке, з чим я категорично не згоден. Сказано: ось це комуністичне, а ось це — націоналістичне!.. А Крижанівський? Навіть в 6-му томі «Історії української літератури»...

— Нас не цікавить ні Крижанівський, ні Кулик, ні Первомайський. Нас цікавить, чи показує Стус Тичину співцем пролетарської революції.

— Ні, не показує — у тому розумінні, як ви розумієте революцію.

— Отже, показує співцем контреволюційної контреволюції?

— Ну, чому ж обов'язково так? Хіба тільки два шляхи?

— Так... Або туди, або сюди!..

— Тоді ви просто не знаєте історії літератури. Тичина — і особливо його творчість — явище складне. І вирішувати це на судовому процесі — річ неможлива. Це справа літературознавців, а тут і вони не дійшли ще згоди... Стус повторює те, що казали про Тичину Кулик і Первомайський, щодо інших віршів він каже те, що казали Білецький і Новиченко. Всі вони помилялися. Але їм — нічого, а Стусові шиють за це справу! Це несерйозно!

Одне слово, вони на цьому місці намагалися мене особливо поплутати... Зараз, пригадуючи все, те, думаю: як же дешево оті хлопці діяли! Брали елементарний силогізм — і елементарно намагалися примусити мене дати бажану їм відповідь. І коли я такої відповіді не давав, то вона «випливала» з мого «ні». Їм усе було «ясно», а мені й Стусові було смішно. Справді, він усміхався і підкивував...

А солдати сиділи. Один стояв. Секретарка сиділа і слухала. У мене таке враження, що вона записувала тільки те, що казав занотувати Дишель. Решта діалогу або зафіксована магнітофоном (якщо він там був), або пропала... Якщо останнє припущення вірне, то шкода...

Потім вони перейшли до обговорення інших речей. Запитав мене Дишель, що я читав із Стусових віршів.

— Читав дещо,— скромно сказав я.— Ну, по-перше, те, що обговорювалося у Спілці. Ну, й переклади та вірші, що друкувалися. Враження в мене залишилося сильне. Пам'ятаю, як усі були схвильовані віршем Стуса про радянського бійця, який героїчно гине в бою з фашистами... Всі просто...

Тут мене Дишель перебив. Він знав, що я скажу далі, а йому це було не потрібне. Витяг книжку, показав:

— Ви цю книжку знаєте?

— Вперше бачу,— не кліпнувши оком, сказав я.

— А от такі вірші знаєте?

Почав називати вірші... « У Мар'їнці стоять кукурудзи...» (він сказав «кукуру́дзи», а я механічно виправив, як того вимагав ритм,— «кукурудзи́»), «Колеса глухо стукотять...», «Отак живу: як мавпа серед мавп...» та інші...

— Не знаю таких віршів. Не читав і нічого з їх приводу сказати не можу».

(Я бачив цю книжку. Гортав і навіть дещо читав. Якщо не помиляюсь, Ліна Василівна Костенко і Володя Підпалий стояли у Спілці десь 1971 року і щось гортали. Я підійшов — і мені показали теж... Василь Стус. «Зимові дерева». Перша збірка поезій. Видавництво «Література і мистецтво». 1970... На наступній сторінці — фотографія скульптури В. Довганя. Далі — слово «Від видавництва». Там писалося, що Василь Стус — поет, викладач, критик, солдат і журналіст, вуглекоп і аспірант АН УРСР, науковий співробітник Державного

історичного архіву і безробітний, звільнений з усіх посад у 1968 році. Написано було також про те, що його вірші добре відомі на Україні — з преси та з машинокопій, що видавництво «Радянський письменник» мало на меті видати збірку поезій Василя Стуса, але 1965 року — після відомих подій у кінотеатрі «Україна» — цю збірку було викинуто з плану. Ще написано було про те, що ім'я Стуса на Заході стало широковідомим після 1968 року як автора «Відкритого листа до Президії Спілки письменників України», у якому Василь захищав від Полторацького та інших «вірнопідданих» щойно ув'язненого Вячеслава Чорновола. З переднього слова від видавництва випливало, що цю книжку видано за кордоном без відома автора. Щоправда, це заперечувалося авторською передмовкою «Двоє слів читачеві» — отже, автор знав, що його книжка за кордоном має-таки вийти. А втім, може, ця передмовочка писалася до того видання, що могло вийти в «Радянському письменникові»? Але ж тут дата: 1969 рік, через п'ять літ після «зарізання» книжки в «РП»... Я тоді був переконаний, що видання книжки чи статті за кордоном — це, з погляду наших законів, є злочином. І водночас мучило мене інше: а якби Пастернак не видав «Доктора Живаго» за кордоном, то що: геніальна ця річ мала загинути? Адже ж і з отих цитат отієї величезної статті, де критикували Пастернака 1958 року, видно, що твір писався геніальною рукою! Коли я потім прочитав-таки «Доктора Живаго» — в італійському виданні, що дала мені Паола Володимирівна Утевська, я зрозумів: я вже все це знав і відчував — з отих цитат і з сталінських лайок!.. Так само — і «Жива вода» Яновського, так само — оповідання і повісті Винниченка, так само — «Замість сонетів і октав» Тичини, так само — «Сині етюди» Хвильового... Лідія Петрівна Тичина показувала мені зарубіжні видання української літератури, давала читати — і просто назовсім — деякі давні видання. І я починав розуміти: видання твору українського письменника за кордоном, якщо його не видають удома,— це подвиг, це порятунок для культури... Але вголос говорити про це — та ще й на суді — я ще не наважувався... Цим і пояснюється моя наступна відповідь...)

«— А як ви вважаєте: чи робить честь радянському письменникові той факт, що він друкує свої твори підпільно за кордоном?

Я сказав, знаючи, що Селезненко посвідчить: без Стусового відома він передавав його вірші за кордон:

— Якщо радянський письменник це робить сам, з власної охоти й ініціативи, то це, напевне, з огляду на правила життя у нас, честі йому не робить, але якщо твір письменника з'являється за кордоном не з ініціативи й не з волі творця, то для письменника в Радянському Союзі це обертається великим нещастям...

Сказав і замовк. І вони на якусь хвилину замовкли. Збиралися, очевидно, з думками...

...Я вже й не можу сказати, в якому місці допиту це було — чи одразу після цієї фрази, чи десь раніше... У Стуса запитали, чи згоден він із моїми свідченнями. Стус підвівся і, ховаючи похмуру успішку, сказав, що згоден. А потім ніби у формі запитання (він попросив: чи можна ставити питання? Суддя дозволив) став розповідати, що моя критика слабкостей його роботи в останній частині багато в чім його переконала.

— Я став працювати над своїм дослідженням про Тичину далі. Саме розглядаючи тридцяті роки. Я пишу, що тоді поет створив багато чого цікавого. І кінчається ця частина передвоєнними роками, де я пишу, що поет — перед новим творчим злетом. Я прошу дозволу зачитати судові хоч одну з цих 59 сторінок...

Він говорив гарячково, швидко, ніби намагаючись у найкоротший час вкласти якнайбільше слів, якнайбільше інформації. Він рятував свою ще не закінчену роботу. Ніби попереджав можливе перебивання з боку Дишля.

Дишель таки перебив і сказав:

— Для нас нецікаво це. Це ви написали вже тут, а за статтею такою-то такого-то процесуального кодексу ми вас судимо за те, що ви зробили перед арештом, а не після нього.

І почав провадити якісь примітивні аналогії десь отакого зразка: нехай ви на мільйон зробили добра, а на карбованець злого, то ми вас судитимемо за цей карбованець... і т. д.

Стус попросив, щоб йому дозволили інше питання. Дишель дозволив. Василь у формі питання став інформувати і мене, й суд:

— Я прошу суд зважити на те, що — особливо звертаю увагу! — роботу про Тичину я ніде не розповсюджував. Я давав її читати Дзюбі, Сверстюку, Світличному, Зіновії Франко, Тельнюку тільки тому, що вони

могли щось сказати з приводу моєї праці, яка ще перебувала в чернетковому вигляді...

Дишель ніби сприйняв це, а потім став знову цитувати місця, в яких про Тичину говорилося різко. Є у Стуса й такі місця!

(Стус недаремно сказав про «чернетковий вигляд» своєї роботи. Вона була дуже талановита і глибока, але й було певне враження незавершеності, особливо наприкінці. Цим я не хочу знизити її вартість. Це — видатна праця, і такої в радянському — а отже, і в світовому тичинознавстві ще на той час не було. Але ж ми знаємо й те, що «Євгеній Онєгін» Пушкіна чи «Борислав сміється» Франка — речі не закінчені. Ну й що?.. До речі, у своєму памфлеті «Я обвинувачую!», опублікованому за кордоном 1976 року і в СРСР — 1990 року, Василь не згадує про «Феномен доби...», може, якраз тому, що вважає його незакінченою роботою. Наприкінці 1975 року журнал «Сучасність», що видається в Мюнхені, навів свідчення Стуса про цю роботу, свідчення, з яких теж можна зробити висновок про не зовсім ще викристалізуване враження автора і про свою працю, і про героя її. Ось кілька рядків: «Стаття «Феномен доби...», певне, пропала без сліду, для мене вона дорога була. У ній я полюбив Тичину, спізнавши його трагічну долю — бути всенародним, тобто державним поетом, коли — цитую статтю — «довершилася його всенародна слава, але слава не генія, а пігмея. Слава генія, змушеного бути пігмеєм, блазнем при дворі кривавого короля, була заборонена. Слава ж пігмея, що став паразитувати на тілі генія, була забезпечена величезним пропагандистським трестом». Писати, що Тичина «живіший од живих і мертвіший мертвих», було нелегко. Але його горе стало нашим горем...» Отже, як бачимо, не Тичину винуватить Стус, а сталінізм, радянську систему, яка перетворила генія на пігмея. Дишель та його компанія на суді захищали не Тичину від Стуса, а себе й собі подібних від прихильників свободи й демократизації... І в цій боротьбі суддя не гребував засобами. Він усіляко намагався спровокувати Стуса на нерозважливу заяву, спровокувати на випад проти Тичини — тоді й можна буде сказати: «А ми ж захищали честь Тичини!»).

«Я спочатку не міг доперти, до чого все воно ведеться. Та от, коли Дишель зацитував ті місця, де йдеться про 30-ті роки, про те, що Тичина, мовляв, ні слова не сказав

про голод і про розстріли, то Стус сказав, що він його за це й не поважає... (Я побачив, як він розпалився, і от-от вилетить з його вуст якесь необережне слово, яке зруйнує геть усе, що він і я встигли тут набудувати, аби пом'якшити кару хоч за працю про Тичину) — і тоді я перебив (хоч це і не входило в мої функції) Василя і сказав:

— Василю! Та ж Тичина нічого про це не знав! Як не знав Рильський, чи Бажан, чи Сосюра! Як він міг про це написати? Адже коли були розстріли, то писали, що ті люди винні... Самі засуджені казали, що вони винні! Звідки міг Тичина знати, що вони не винні?.. А, крім того, коли Тичина писав, що Степанида Виштак «голодала, як і всі, в тридцять третім році»,— то хіба це він промовчав? А хто про це сказав, сказав хоч пізніше, крім Тичини? Рильський? Бажан? Сосюра?»

(Тичина знав про голод, хоч істинних розмірів трагедії знати не міг. Рядки про тридцять третій рік були написані не в тридцяті чи сорокові роки, а в останнє десятиріччя життя поета. Але навіть це робило честь Тичині, бо він таки написав їх — і саме в ту пору, коли про тридцять третій рік згадувати заборонялося... «А чому він не застрелився у тридцять третьому, як Хвильовий?» — спитаєте ви. Хвильовий теж не все знав, він навіть написав був книжку про передову свиноферму в передовому колгоспі, і ще невідомо, чи застрелився б він, якби не розпочалися арешти, якби не був заарештований давній ваплітянин Яловий — і Хвильовий зрозумів: рука постишевського ЦК дотяглася й до нього... Але у кого зараз повернеться язик проти Хвильового? Своїм самогубством він реабілітував себе перед народом... А Тичина — що? Своїм життям звинуватив себе? Та ж таким життям жили і Рильський, і Сосюра, і Бажан, і інші. Писарєв писав: «Де царює постійний, неясний страх, там не може бути енергії, а політична література без енергії, без твердих гарантій, без самостійності неминуче повинна цілковито змізерніти». Дмитро Писарєв ще сто літ тому відкрив об'єктивний закон, блискуче використаний Сталіним,—то при чім же тут Тичина?!).

«Василь зупинився, охолов. Ду́мки не продовжував. Сказав:

— Так, тут ти маєш певну рацію... Але ж...

Це «але ж...» було сказано вже розважливо і не загрожувало йому...

Дишель підхопив мою думку і з натхненням став продовжувати:

— Пожили б ви тоді, молодий чоловіче! Тоді були «трійки». Раз-два! — і засудили! А зараз ми судимо справедливо, з дотриманням усіх вимог! Пожили б ви тоді — і поводились би, як зараз,— ви зрозуміли б своє щастя...

— Так, я зараз почуваюся дуже щасливим,— саркастично, але вельми точно, що й не причепишся, відповів Стус.

...Я, напевне, багато що пропустив у цій розповіді про судове засідання. Воно тяглося півтори години (мій допит). Коли я виходив (попрощався з Василем), при останніх дверях стрів Андрія Клоччю (переляканого аж до патології)...»

(То я даремно так написав про Андрія Клоччю. Я не симпатизував йому, оскільки в 20-ті роки він був українським раппівцем... Сам він був маленький, незграбний, обличчя дивно негарне, та й статті його не відзначалися ні глибиною, ні гостротою думки. Але ж він був свідком і навіть керівником перших поетичних кроків Василя. І, напевне, вдихнув у Василя віру в його талант... І от його викликали на суд!.. Природно ж, що вчитель перелякався і застраждав. Хто-хто, а Клоччя, який прожив чимало літ, добре знав, що то воно таке — сталінізм... Він весь був мокрий од поту, обличчя незвично червоне, його всього трясло. Він не міг мене впізнати — може, й не запам'ятав! — він ішов уперед, нічого й нікого не бачачи, і трясло його, трясло!.. Чи за себе він трясся, чи за Василем уболівав — звідки нам нині знати, якщо Клоччя уже ніколи не розповість: швидко після суду над Василем він помер у Донецьку... Мабуть, Клоччя нічим не нашкодив Василеві, бо через кілька літ, у памфлеті «Я обвинувачую!», Василь не згадав його серед тих, хто прислужував брежнєвській Феміді, а були ж там прізвища В. Козаченка, А. Каспрука, А. Ковтуненка та інших, які, на жаль, своїми відгуками на твори правозахисників підвели «теоретичну базу» під процеси 1972—1973 рр.).

«Я, коли йшов, відчував, що мені на спину мов покладено мішок із зерном. Він облягає спину — і давить, давить... Я просто був уже хворий...

Коли вийшов, став розповідати Стусовій дружині про все, що бачив і чув. Виглянув міліціонер, нам зробив зауваження. Що було далі — вже й не пам'ятаю...

Ага, була перерва. Так мені здається... В кінці перерви я побачив Логінова. Він ішов собі в напрямку своєї роботи (КДБ), а я пристроївся за ним.

— Ну, то що? — питаю.

— А ну тебе,— відповів він сердито.— Ти зовсім не те говорив.

— Як не те? Я казав те, що в протоколі, який ти вів.

— Ну, та біс з тобою...

Одне слово, Логінов розстроївся... Я знаю, що їм треба, але я не був того свідком...

Між іншим, я помітив, що ставлення до мене з боку навіть міліціонера змінилося. Раніше він був зі мною підкреслено ввічливим, а зараз став безцеремонним.

...Ага, вилетіла з голови одна деталь, пов'язана з міліціонером і М. Холодним.

Було так.

Підходить у понеділок Холодний до міліціонера і показує свій папірець. Міліціонер каже:

— Вам же ясно сказано, що після третьої.

А було десь під першу. Холодний відповідає, щоб усі в коридорі чули:

— Отже, до третьої години я можу розпоряджатися собою? До третьої я вільний?

Одне слово, щоб подумали, буцім він під конвоєм ходить...

Міліціонер, мовби не помічаючи «підтексту», каже:

— Так-так. До третьої. Але оскільки ви такий запопадливий, то можете прийти без чверті...

— Мені все ясно,— відповів Холодний.

І пішов. Не вітався ні з дружиною Стуса, ні з Оксаною Мешко, яка в цей день з'явилася тут. Її все міліціонер виганяв. А ми оборонити не могли. Суд же закритий — і її ніхто сюди не кликав...

...Наступного дня я не приходив. Було мені тяжко й марудно. Прийшов у середу. Думав, що виголошуватимуть вирок. Не виголошували. Перенесли це діло на четвер.

У четвер казали, що вранці виголосять вирок. Потім — по обіді. Я ходив біля будинку суду, сякався й курив. Було паскудно — і фізично, і морально.

Нарешті впустили нас до зали.

Ми сиділи мовчки. Поки що судді радилися в окремій кімнаті.

Стус не спускав очей, повних сліз, зі своєї Валі, а вона

все дивилася на нього. Батько теж не відривався поглядом від сина.

Всі мовчали. А відстань між ними — якихось три метри, відділених дерев'яною загорожею.

І — три солдати при зброї. Стоять. Не ворушаться.

Сидимо. Чекаємо. Стус дивиться на рідних. Рідні — на нього. У нього підборіддя погострішало. Вигляд стражденний. Але затятий.

...Згадалося, як дружина Валя розказувала:

— Він лікувався. Місяць його не було. А малий так чекав, так чекав... А потім приїхав. Одну ніч переночував. І забрали. І так хлопець і не нарадувався з батьком...

Валя дитину на суд не принесла...

...Нарешті секретарка сказала: «Встати! Суд іде!» Встали ми всі. Встав і Стус.

Зайшли Дишель, прокурор, адвокат, засідательки.

Почалось читання вироку.

Дишель читав довго. Мені здавалося, що з годину. Але кажуть, що з півгодини.

Власне, там усю справу переказано від початку до кінця.

За що ж його судили?

Судили його в *закритому* порядку за статтею 62 КК УРСР, яка передбачає термін до 7 років ув'язнення — «за виготовлення і розповсюдження з антирадянською метою матеріалів антирадянського змісту».

Суд виявив, що Стус написав десь із 14 (чи 13) листів (відкритих) до П. Ю. Шелеста, до керівництва Спілки письменників, до Міністерства культури і т. д. Ці листи (листи до Шелеста — їх два — називали так: «Листи, що починаються словами: «Шановний Петре Юхимовичу...» і «Вельмишановний Петре Юхимовичу...» (опинялися за кордоном і або ж були опубліковані в тамтешній пресі, або ж передавалися по радіо, про що є донесення Українського Радіокомітету.

Таким чином, ці листи кваліфікуються судом як антирадянські матеріали, в яких «з ворожих, наклепницьких» позицій розглядається політика КПРС і Радянської держави у справі культури та національних відносин в СРСР.

Але ж у вироку не сказано, що то Стус сам передавав ці матеріали за кордон.

Суд виявив також, що Стус видрукував за кордоном (у Бельгії вийшла, а в Англії видрукувана) книжку

своїх поезій*. У вироку перераховані вірші, в яких Стус «зводить наклеп на радянських людей і на соціалістичну дійсність». «Наклеп» той полягає в тім, що Стус сказав про деякі недоліки нашого життя, про які пишуть (не в риму) і «Правда», і «Известия», і навіть «Радянська Україна». У деяких віршах згадано беззаконня часів культу особи. (Скоро, мабуть, і за вислів «часи культу особи» садовитимуть... Бо зараз у нас — рецидив культу особи).

Знову ж таки — суд не виявив, що Стус свої вірші сам передав за кордон.

Але найбільше, що Стуса погубило, так це те, що він, поїхавши якось до Львова, написав там відозву на захист Ніни Строкатової — і підписав її разом з іншими товаришами такими словами: «Комітет на захист Ніни Строкатової». Це вже трактується як створення антиконституційної організації, за що карають у нас особливо.

До цієї справи ще були додані свідчення трьох Стусових компаньйонів, які з ним лікувалися у Моршині й жили в одній палаті. Вони посвідчили, що він буцімто «захищав українських буржуазних націоналістів — найлютіших ворогів українського народу», «подавав історію радянської епохи з антирадянських позицій», а також «розповідав обурливі анекдоти про засновника Радянської держави».

Стус, сказано у вироку, заявив, що свідки його оббріхують («оговорюють»), але «суд не прийняв цієї заяви», оскільки він виявив, що свідки «не мали ніяких матеріальних вигод» з таких свідчень!

Логіка!

(До речі, щоб не забути... Стус під час допиту свідків попросив поставити перед ними запитання. Суддя дозволив. Стус задав якесь незначуще питання українською мовою, але так побудував фразу, що свідок нічого не зрозумів і попросив повторити це питання російською мовою. Стус повторив. Свідок відповів. Після цього Стус сказав: «Ви бачите — свідок не розуміє української мови. Я з ним розмовляв українською мовою, якої він не розуміє. Звідки ж він міг знати, що́ я йому розповідаю: анекдот чи щось інше?» Суд, звісно, не зважив на це...).

---

* *Василь Стус.* Зимові дерева. Перша збірка поезій. Вид-во «Література і мистецтво». 1970/72.

Серед «крамольних» матеріалів, знайдених у Стуса, двічі згадується його робота про Тичину. Суд визначає її як антирадянську, як злісний політичний памфлет...

Стус вини своєї не визнав,— підкреслив суддя. Але тут же, у вироку, сказано й таке: що обвинувачений у чомусь переглянув свої погляди і «йде по шляху до виправлення». Думаю, що йдеться тут тільки про Тичину. Ні в чому іншому Стус не збиратиметься себе переглядати... Суд,— продовжує Дишель,— мав можливість дати Стусові повний термін ув'язнення і три роки заслання. Але, зважаючи на останню обставину, строк покарання визначено у 5 років, замість 7 за статтею, плюс 3 роки заслання...

У вироку двічі згадувалися мої листи до Стуса — без будь-яких коментарів. Двічі згадувалося оповідання Василя Захарченка «Дзвінок» як «антирадянське».

...Стус стояв, то високо піднісши голову, то довго-довго вдивляючись в обличчя дружини. Певне, хотів, щоб вона принесла сина, а вона не принесла...

Та й навіщо ранити дитяче серце?.. Хоча...

...Ще у вироку згадав Дишель таку деталь: Стус мусить відробити за оті командировочні видатки, які потрібні були для приїзду свідків (тобто 25 карбованців, які заплатили мені за дорогу з Одеси до Києва і назад, Стус мусить відпрацювати, а також оті 130 карбованців, які заплачено рецензентові його роботи...).

(Гроші я віддав Валі через Олега Орача... Згодом зі мною мав тривалі розмови один з працівників КДБ на ім'я Іван Іванович. Він справив на мене враження порядної людини, тому я й не буду називати його прізвища,— мені він говорив про те, як жаль йому Василя Стуса... Минуло кілька літ, у мене вийшла книжка про Тичину, і Іван Іванович запропонував послати її Василеві. «Для чого?» — запитав я.— «Ну, може, під Вашим впливом він виправиться — і його випустять раніше!» — «Гаразд, я подумаю!» Та чим більше я думав над усім цим, тим більше мені здавалося, що, посилаючи книжку Василеві, я виконував би завдання КДБ. І я не послав йому нічого... Каюсь...

«...Суддя читав довго, а я боявся, як би хтось під час читання не зомлів і не впав (з публіки, що слухала вирок; тієї публіки було мало: кадебісти, які вели справу, а також ті, що здійснювали спостереження під час суду, дружина Стуса, її сестра, я, Калениченко... Селезненка та Холодного, які найбільше постаралися запевня-

ти Стуса у дружніх почуттях, а потім визнали, що то він «зробив» їх «націоналістами», не було).

Суддя дочитав. І нас стали виводити з зали суду.

...Додому я прийшов зовсім хворий...

Не хотілося ні писати, ні думати — тільки смалити сигарети, без кінця...»

(На жаль, більше ми з Василем не бачилися. І не побачимося. Через вісім літ після першого суду, 2 жовтня 1980 року, відбувся другий неправедний суд, який виголосив вирок: 10-річне ув'язнення. У вересні 1985 року поет умер в ув'язненні.

Про той другий суд нехай напишуть свідки, але з публікованих матеріалів видно, що судили Василя за тим же сценарієм, що і вперше, тобто йому *приписали* антирадянщину. Хіба навіть за мірками 1972 чи 1980 року є антирадянським вірш «У Мар'їнці стоять кукурудзи...»?

У Мар'їнці стоять кукурудзи.
На пні холонуть. На холоднім вітрі.
В нас хліба шмат. І молоко в півлітрі,
у господині на обід позичені.
Оце проб'ємо просіку заступами
і скидаєм на купу штурпаки,
і — гайда! Подаруємо на пам'ять
колгоспові свій заступ, тормозки,
ще й облігації, і трудодні на пам'ять,
і ще на пам'ять — трирічні борги,
і хай добавлять чи нехай відбавлять —
не буде тут моєї і ноги.
Піду на шахту. Повезуть — поїду.
Хіба й за гратами такі ж кукурудзи?
Бо тут собі і на штани не вигадаю,
в цім добровільнім допрі-барлозі.

Деталь: тюремні грати, допр, тюрма — всі ці образи присутні в багатьох віршах *дотюремної* книжки Василя Стуса. Нам здавалося, що живемо на волі — Василь же бачив, що в тюрмі. У велетенській, на 1/6 земної суші, в'язниці.

Тюремники, кажуть, страшенно не люблять, коли хтось десь називає місце їхньої служби тюрмою. Тимто так накинулися на цей вірш працівники КДБ, суду й прокуратури!

Вірш написано у грудні 1963 року. Він серед інших читався на обговоренні в СПУ. І ніхто не вбачив у ньому того, що вбачили тт. Дишель (суддя), Погорєлий (прокурор), Войтенко і Самченко (народні засідателі). «Честь і слава» їм за їхню пильність і «проникливість»! Вони побачили крамолу там, де її ніхто вже не бачив —

так усі в «найвільнішій» країні звиклися з тюремними порядками!

Зараз, коли ми вільно читаємо солженіцинський «Архипелаг ГУЛАГ», вірш Василя Стуса «Колеса глухо стукотять...», присвячений пам'яті закатованого на Соловках М. К. Зерова, сприймається як одна із численних ілюстрацій до нашої багатостраждної історії:

Колеса глухо стукотять,
мов хвиля об пором.
Стрічай, товаришу Хароне,
і з лихом, і з добром.
Колеса б'ють, колеса б'ють,
кудись торують путь.
Уже! Додому не вернуть,
додому не вернуть.
Москва, Гора Ведмежа, Кемь
і Попів острів — шлях
за гратами, за вартами,
розбухлий на сльозах.
І знову: Вятка, Котлас, Усть-
Вим, далі — до Чіб'ю.
Рад-соц-конц-таборів Союз,
котрий Господь забув.
Диявол теж забув, тепер
тут править інший бог —
марксист, расист і людожер,
один за трьох.
Москва — Чіб'ю, Москва — Чіб'ю,
споруджує нову добу
на крові і кістках.

«Архипелаг ГУЛАГ» зараз вільно перевидається в Москві, а керівництво Прокуратури УРСР, зокрема прокурор відділу Є. Макашов, якого уповноважили дати відповідь «Літературній Україні», відносить вірші типу «Колеса глухо стукотять...» до «антирадянських, наклепницьких документів, які ганьбили радянський державний та суспільний устрій». Питається: хто ганьбив? Той, хто все оце влаштував, чи той, хто про це написав?

«Відкриті листи» до тодішнього першого секретаря ЦК КПУ П. Ю. Шелеста — така ж «антирадянщина», як і книжка самого Шелеста «Україна наша Радянська», розкритикована згодом за наказом Брежнєва і Суслова і вилучена з усіх бібліотек та книгарень. У «відкритих листах» Стус повідомляв ЦК КПУ, іншим керівникам, громадськості про провали в національній політиці на Україні. Подякувати б чесній та мужній людині за правду, так ні: відправити за грати!

Так тоді склалося: померли Рильський, Сосюра, Тичина, Малишко, а залишилися Смолич, Козаченко, Збанацький, Загребельний... Перші, ті, що повмирали, протестували б, обурювались би... А другі, що лишилися жити, мовчали, «творили», їм ніколи було озирнутися навкруг. Навіть прогресивний, всевидючий Загребельний. Навіть Бажан, який помер аж після того, як став лауреатом Ленінської премії і Героєм Соціалістичної Праці. Схиляюся перед його величезним талантом, та не схиляюся перед мовчанкою. І перед ким мовчанка — перед Маланчуком, цим ідеологічним пройдисвітом і чорносотенцем?!

Може, колись і про Бажана буде написано книжку типу «Феномен доби...», а новітній автор візьме за епіграф слова Стуса про Тичину: «Але його горе стало нашим горем, а над своїм горем ми можемо мислити хай і жорстоко, бо ж «поетів геній обернувся проти нього прокляттям, став йому за найбільшого ворога, з яким треба було постійно боротися, щоб не виявити свій найбільший гріх «перед добою».

Василь Стус не ображав Тичину — він виступив проти радянського тичинознавства, яке трактувало великого національного поета як вірнопідданого пігмея. Він виступив не від ненависті до поета, а від величезної любові до його знівеченого таланту. Так пізніше вчинить Юрій Карабчієвський, автор відомої за кордоном (а тепер — і в нас) книги «Воскресение Маяковского». Він скаже: «Я писав цю книгу сім літ тому, коли було нічого не можна і тому хотілося всього одразу. Тепер... щось у ній, напевне, має вигляд зайвого, надмірного чи, навпаки, очевидного. Чи у всьому я сам, на сім літ постарілий, згоден з автором? Звісно ж, ні. Сьогодні я написав би книжку інакше».

Майже те ж сказав був і Стус, коли прочитав поему-симфонію Тичини «Сковорода», велика частина якої була написана у страшні 30-ті роки. Що ж, як слушно сказав Ю. Карабчієвський, «жорстокість, а часом навіть і жорстокість автора до свого героя зовсім не означає ненависті до нього»...

Я подав лише уривки із своїх щоденникових записів, які стосуються процесу над Василем Стусом 1972 року. Це — далеко не повна картина тодішньої сваволі. Повну картину треба писати колективно, треба зібрати всі свідчення. Та й, до речі, треба зібрати всі свідчення всієї сваволі, яка чинилася у брежнєвські часи на Укра-

їні, проаналізувати все це — і подати в серії художніх книг, фільмів, телепередач, вистав, історичних досліджень. Період брежнєвщини — це доба страждань тисяч і мільйонів людей, які були чесними й порядними громадянами, які вірили Радянській владі і у яких цю віру було брутально відібрано...

А що ж ті, які так запопадливо й цинічно відбирали цю віру і *приписували антирадянщину* чесним радянським людям — таким, як Стус? А вони живуть і далі працюють. Доктор Ернест Аметистов пише в «Совєтской культуре» (21.IV.1990 р.): «За муки мільйонів жертв сталінського терору зазнали карної відповідальності, за даними «Меморіалу», лиш півтори-дві сотні найвищих чинів МДБ. Решту катів було лише увільнено... А їхні послідовники, які до ноги розгромили правозахисний рух, які мордували у таборах та горьківських засланнях, які виставляли за кордон світлі уми та найшляхетніші душі країни, не отримали навіть доган і плавно вписалися в перебудову».

Так що прокурор Є. В. Макашов, як бачимо, став уже активним діячем перебудови на Україні. А поет Василь Стус — і досі числиться в «антирадянщиках», для реабілітації якого Прокуратура УРСР «не вбачає підстав».

У вірші «Йдуть три циганки розцяцьковані...» (1963 р.) Василь Стус, мов передбачаючи появу «плавно вписаних у перебудову» людей типу Макашова, писав:

Циганки вміють ворожити,
їм ланки не копать, не дніти
у полі, вміють так прожити —
без трудоднів.
Циганки щедрі на слова,
казати — ціпом не махати.
За красне слово красну плату
чи збіжжям, чи грішми давай...

За красне слово високої поезії, за красне слово пристрасної публіцистики і чесного літературознавства «красно» віддячила поетові адміністративно-командна система. І зараз вона йому «красно платить».

Ну, що ж, товаришу Макашов! Казати — ціпом не махати! Та що б ви не казали — прекрасний поет українського народу живе і житиме в людських серцях. І не потребує він вашої реабілітації. А чи реабілітує вас разом з Г. А. Дишлем, А. П. Войтенко, І. С. Самченко, В. П. Погорєлим та іншими суддями, прокурорами, «народ-

ними» засідателями, слідчими, сексотами український народ? Щодо цього маю сумніви — й великі!).

* * *

«А коли я йому казала,— згадує дружина академіка Сахарова Олена Боннер,— що треба вчитися програвати, він говорив: «Я не хочу цього вчитися, я повинен вчитися гідно вмирати» («Огонек», 1990, № 21, с. 9). Василь казав: «Ще — ціную здатність чесно померти». Гідно померти — це чесно померти. А для цього треба вміти чесно жити. Як жили Сахаров і Стус.

До речі, Василь Стус — один із «співавторів» Нобелівської премії Миру, якою був нагороджений Андрій Сахаров. Ось що написав у своїй Нобелівській лекції А. Д. Сахаров: «...я прошу вас вважати, що *всі* в'язні совісті, *всі* політув'язнені моєї країни розділяють зі мною честь Нобелівської премії Миру». І далі він назвав прізвища Плюща і Буковського, Надії Світличної та Ірини Калинець, Караванського і Марченка, Івана Світличного та Левка Лук'яненка, Євгена Пронюка і Василя Рубана, Євгена Сверстюка і Василя Стуса... Є там і інші прізвища — українські, російські, єврейські, вірменські, литовські, латиські, естонські, кримсько-татарські та інші.

Василь Стус причетний і до Нобелівської премії за літературу. В рік смерті Василя висунув його на здобуття цієї найпрестижнішої світової премії Генріх Белль. Не дожив до неї Стус.

П'ятьох українських письменників висували на Нобелівську премію. Івана Франка. Володимира Винниченка. Павла Тичину. Миколу Бажана. Василя Стуса... Франко і Стус не дожили до розгляду їхніх справ. Тичина і Бажан відмовились брати участь у конкурсі — Тичина (двічі) через політичні мотиви (боявся повторити долю Пастернака), Бажан — через скромність... Так Україна і залишилась без Нобелівських премій... І головне — політичні мотиви. Адже і з п'яти російських Нобелівських лауреатів (І. Бунін, Б. Пастернак, М. Шолохов, О. Солженіцин, Й. Бродський) лише один «догодив» Радянській владі, всі інші виявилися «отщепенцами», «клеветниками» і таке інше...

«За красне слово — красну плату...»

Ірпінь,
квітень — червень 1990 р.

Іван Калиниченко

ВИРОК

...Нарешті викликали. Суд закритий: за столом суддя, прокурор, захисник, народні засідателі (дві жінки), якась жінка в залі (попередній свідок), за бар'єром Василь (як з хреста знятий), біля нього солдати, я — за кафедрою. Незабутнє прізвище судді — Дишель, чоловік років під п'ятдесят. Він уточнює мої анкетні дані і просить розповісти, що мені відомо у справі Стуса. Розповідаю — приблизно те, що говорив у КДБ. Розмову, що потім відбулась, зараз передаю якомога точніше.

— Як Ви ставитесь до переписаного вірша? («Колеса глухо стукотять».— Ред.)

— Вірш мені сподобався. Він направлений проти культу особи. Окремі місця вважаю занадто гострими.

— Всього-на-всього? А хто це, по-вашому, «марксист, расист і людожер»?

— Мабуть, Берія.

— Вам хіба не відомо, що Берія розстріляний як ворог народу? Який же він марксист?

— Якщо Вас не влаштовує Берія, нехай буде Сталін.

— Скільки Вам років?

— Я вже говорив, тридцять чотири.

— Сопляк!.. Сталин — это величайший марксист... Выродок... Вас вихували... Віддячуєте... Навести порядок залізною рукою...

Я багато чув про закриті суди, але на таке не розраховував. Стою і тіпаюсь...

— Таким, як ви, тільки дай в руки автомат — підете стріляти!

Подивився на Василя, стало соромно за свої образи на суддю. Вирішив не імпровізувати.

— Не бійтесь, стріляти не буду. А от ви, мені здається, таки пішли б стріляти.

Питаю прокурора, хто тут у них головує. Блюститель законності на суді, скромно опустивши очі, відповідає, що головує суддя.

— А я думав, що, може, ви. Дуже погано, що головує суддя. Значить, його нікому зупинити? Ви ж бачите, що він ображає свідка, а це порушення закону. Я змушений припинити з ним розмову. Чи є до мене питання в інших членів суду?

Але Дишель не хоче припиняти розмову.

— Ви ще й ображаєтесь! Як треба буде, я можу висловитись ще краще.

— В цьому не сумніваюсь, але думаю, що ви все-таки посоромитесь жінок.

— Я накажу вас заарештувати за відмову давати свідчення.

— Заарештуйте.

Кліпає очима і переходить до більш дрібних погроз.

— Ми напишемо в ВАК, і у вас відберуть кандидатський ступінь.

— Пишіть.

— Ми винесемо щодо вас окрему ухвалу на роботу.

— Давайте на цьому і зупинимось: ви мені — окрему ухвалу, а я — скаргу в прокуратуру.

Дишель питає Василя, як він ставиться до сказаного мною про обставини переписування вірша. Василь цього не може пригадати.

Існує інша версія, викладена Селезненком, що нібито Василь сам запропонував нам той вірш. Те, що сказав я, Василь вважає більш імовірним, тому що у мене краща пам'ять, ніж у Селезненка.

Дишель «підчищає протокол»: пояснює іншим членам суду, що «марксист, расист і людожер» — це все-таки не Сталін, а Берія. Потім знову звертається до мене.

— А звідки видно, що цей вірш присвячений минулим подіям, а не сучасним?

— Ідеться про тридцяті роки, тому що згадуються місця саме тодішніх таборів, а не теперішніх. Вираз «радсоцконцтаборів союз» свідчить про масовий характер репресій. Адже тепер, наскільки я розумію, арешти і суди не стали такими масовими. Чи, може, у вас є інші дані? У вірші вживається слово «вождь» без зазначення прізвища цього вождя. Це було характерним для тих часів по відношенню до Сталіна.

— А Леніна хіба не називають вождем?

— Лише разом з прізвищем.

Василь, попросивши дозволу у судді, запитав, чи не пригадую я, щоб він говорив про присвяту цього вірша Зерову. Суддя перебив його: «Не задавайте наводящих вопросов!» Я сказав, що ми з ним на цю тему не говорили, що я сприйняв посвяту вірша репресованим взагалі. (Пізніше Василь пояснив, що він пробував

допомогти мені на той випадок, якби до мене і надалі приставали з подібними питаннями).

Дишель досить невиразно зачитує уривок із моїх попередніх свідчень: «Ви тут пишете...» Відповідаю, що згідний із тим, що написано,— вірш має певні недоліки, але не є антирадянським.

Нарешті сказав своє слово і прокурор. Він запитав, чи знайомий я з роботою Стуса «Феномен доби». Від розмов з ними до горла підступала нудота, захотілось розрядитись. Сказав, що саму роботу не читав, хоча її зміст мені відомий із розмов з працівниками КДБ. Запропонував його коротко переказати. Прокурор і суддя відповіли одночасно, що це не потрібно. Василь засміявся, а суддя оголосив перерву в засіданні.

Після перерви Дишель повідомив, що допит свідка закінчено. Чи не заперечує Василь, якщо свідка, так би мовити, виставлять.

— Я вас не розумію.

— Як це — не розумієте? Він має право залишатись у залі до кінця засідання, але ми маємо вказівку — не затримувати свідків, нехай ідуть працювати.

— То навіщо ж тоді ви мене питаєте?

Відповіді не було. Я вийшов і розповів про суд знайомим, що мене чекали.

Через кілька днів оголошували вирок. За їхніми законами ця процедура повинна відбутись на відкритому засіданні, навіть якщо суд був закритий. Проте мене спочатку не пропускали. Сказав черговому міліціонерові, що я був свідком у цій справі, суддя обіцяв мені окрему ухвалу і може про це забути, коли не побачить мене в залі. Через деякий час пропустили. Пройшли також С. Тельнюк, Валя та Василеві родичі. Багато знайомих залишились на вулиці.

Вирок прочитав Дишель. Василя звинувачували у виготовленні і розповсюдженні віршів антирадянського змісту, статті «Феномен доби», листів з різних питань до партійного керівництва республіки, у зберіганні книги І. Дзюби «Інтернаціоналізм чи русифікація?», яка була Дишлем названа пасквілем на національну політику КПРС, в участі у комітеті по захисту репресованих, у розповсюдженні анекдотів про «засновника радянської держави». Антирадянськими були названі біля двадцяти віршів, у тому числі і переписаний мною. Ухвала суду — п'ять років тюрми і три заслання.

У напутньому слові Дишель сказав, що Стус своєю діяльністю займався систематично і на протязі довгого часу, відмовився співробітничати із слідством і не визнав своєї вини, хоча і «зробив до цього перший крок» — погодився, що окремі його твори могли бути використані для нанесення шкоди радянській державі. Це нібито дозволило суду дещо пом'якшити максимально можливу міру покарання. Він додав, що політичні злочини — це особливий вид злочинів, що велике значення має майбутня поведінка в'язня, що наше справедливе і гуманне правосуддя може і скорегувати міру покарання в той чи інший бік.

На Василевому обличчі промайнув вираз розгубленості і незаслуженої образи. Він, майже не відриваючи погляду від Валі, попрощався з усіма присутніми, не звертаючись персонально, і сказав, що ні до кого не має претензій...

Євген Пронюк

НЕЗЛАМНИЙ І ГОРДИЙ

Моє знайомство зі Стусом припадає на середину 60-х років, коли він навчався як аспірант в Інституті літератури АН УРСР ім. Т. Г. Шевченка, а я працював у тому ж будинку (вул. Кірова, 4), в Інституті філософії АН УРСР.

Познайомив нас Юрій Бадзьо, тодішній колега Василя по аспірантурі. Взаємні симпатії наші зросли після сміливого виступу Василя на перегляді фільму «Тіні забутих предків». Ми почувалися однодумцями, близькими людьми.

Після 1965 р.— року першої післясталінської широкої хвилі арештів української інтелігенції — Василеві жилося доволі скрутно. Але при зустрічах він не скиглив, не нарікав на долю.

Тоді ж «ходив» по руках машинописний текст праці В. Стуса про творчість Тичини. Якось я розповів Василеві про маловідомий епізод з життя поета — його арешт (свого часу чув цю історію од відомого нашого письменника). Василя цей факт дуже зацікавив. Перебираючи в пам'яті твори Тичини, він став визначати час, коли то могло трапитися. Мене вразило, як Василь рвуч-

ко, ревізуючи власну схему світоглядної еволюції поета, вирахував трагічну мить з його біографії.

Був Василь гордої вдачі. Зовні здавався навіть непідступним. Але то тільки здалеку. Перші ж слова, котрі він вимовляв тепло і приязно до співрозмовника, знімали напругу. Простим, щиросердним, співчутливим і добрим був він у стосунках з людьми. А от до своїх мучителів, котрі постійно катували його в карцерах і штрафних ізоляторах, ставився підкреслено зневажливо. За це й поплатився життям...

Іван Гель

СПОГАД ПРО ВАСИЛЯ СТУСА

Познайомився я з Василем сонячного серпневого дня 1968 року в Києві. Тоді ми — хто раніше, хто пізніше — поверталися з першої, зовсім не бажаної «мандрівки» у ті «не зовсім далекі місця»... Суспільна атмосфера вже почала була відчутно змінюватись: відлига і Ренесанс 60-х переходив у свою протилежність, але ще не сягнули ситуації початку 70-х чи початку 80-х рр. І, отже, Київ, Львів, уся Україна, тобто друзі по духу, ще публічно зустрічали і приймали нас як «людей з легенди»...

В товаристві Надії та Івана Світличних, Алли Горської, Юрія Бадзя ми ходили по історичних вулицях святого нашого міста, відвідуючи майстерні художників, музеї, приватні мистецькі збірні. Дні були насичені зустрічами, дискусіями, розмовами про плани і перспективи...

Знаючи про моє повернення, Василь домовився із Надією та Іваном про зустріч. Так ми познайомилися. Симпатії у нас були взаємними. Обоє ми — діти села. Села повоєнного, багатого на події, дитячими свідками яких ми стали (один на Наддніпрянщині, другий — в Галичині...). Якось Василь сказав: якби ситуація не кликала бути поетом, орав би поле, вирощував хліб. Це не було позірною заявою. Весь триб його життя каже, що Символом Віри Василя було творити хліб насущний — через власну самопожертву утверджувати життя спільноти. Притому не лише нашої. Сьогодні Василь —

постать вселюдська. Він — Просвітитель і Хоронитель народів від зла. Можливо, там, у вас, так і не усвідомили цього, як не усвідомили багато самоочевидних речей, що стосуються України, але це так. А для нас, численних друзів Василя, його життєва місія була зрозумілою ще тоді, в далекому 68-му. Наголошую на цьому, бо згодом не всі виявилися гідними означення «людей з легенди». Важка проза життя багатьох схилила долілиць. А Василь творив поезію і творив себе.

В ті роки мені вдалося зібрати гарну, як на наші можливості, бібліотеку — Грушевський, Липа, Єфремов, Чижевський, Лепкий, Антонич, Ольжич — це лише мала частина авторів, яких брав у мене для читання, власне для глибокого студіювання Василь. А брав він не тільки у мене.

Із початку 1972 р. ми вже довго не зустрічалися. Аж до 1981 р. Тоді в Кучино мені одному на декілька місяців виділили зовсім окреме мешкання. Годі сказати, що від такої «турботи» почуваєшся щасливим... Та для Василя знайшли там ще «комфортабельнішу» келію. І як часто буває, нема зла без добра — ми стали сусідами й знайшли можливість спілкуватися. Самі тільки пошуки і спроби такого спілкування — вже і це вимагало відваги, а часто й розплати... Очевидно, ця взаємна готовність, не кажучи про спільність долі та ідеалів, нас ще більше зблизили.

Останні місяці 1981 р. ми пробули в одному приміщенні. То була висока радість спільного буття. Хоча Василь, природно — характер складний. Та з легкими вдачами люди там майже не траплялися. Це розуміли і литовець Баліс, і естонець Март, і я, але, повторюю, давно не відчували ми такої насолоди спільного буття. Висока інтелігентність, толерантність були передумовою цьому. З Балісом Василь практикувався в німецькій, якою добре володів, Марту допомагав у російській, редагував його писання, мені читав свою поезію, перекладі, ділився думками. Саме тоді з великим запізненням ми дізналися про вихід збірки його поезій. Василь зустрів звістку, звичайно, із радістю, але й з подиву гідною скромністю і рівновагою.

Тільки глибоке усвідомлення своєї життєвої місії здатне утримувати людину в душевній гармонії з собою і з оточенням. Адже там умови у нас були екстремальні. Це не можна порівняти із тривалою космічною подорожжю в герметично закритому космічному кораб-

лі. Політ — мобілізація психоенергії, мужності, рівноваги на певний час і з чіткою метою. У нас — безглуздe закриття на десятиліття, власне, на ціле життя. Зносити це не так просто. І один з найкращих наших поетів, блискучий перекладач, ерудит-енциклопедист і мислитель свідомо взяв на себе ще й цей хрест.

Кожному своє — переконував я колись побратима і кума Панаса Заливаху — художника європейського рівня. Талант — категорія суспільна і мусить бути збереженим для спільноти. Цю думку Василь заперечував так: сьогодні годі з певністю твердити, що́ важливіше для нації в її екстремальних умовах буття — збережений талант а чи жертовна посвята задля життя народу. Житиме народ — будуть і таланти... Це так, але й не так. Література, мистецтво, духовність — ці нетлінні цінності нації є водночас живильним середовищем для неї. Тому безмірно жаль, що так передчасно відійшов один з найвидатніших поетів України, а водночас її самовідданий суспільний діяч.

Вся його праця вимагала бути мужем. І Василь був винятково сильним характером — характером байдівського типу. Незвичайно делікатний у взаєминах з друзями, він, як Байда, умів сказати: «Твоя, царю, віра поганая...». Прямо у вічі султанам, при кожній потребі, при кожній можливості.

Боже, як мало тих, хто знає, що́ означає бути *там* характером байдівського типу! Власне, а чи так мало? Ні, багато, уже багато! І в цьому велика заслуга Василя його мужньої поезії.

Але скільки ще всім нам треба розповісти людям про нашого Василя, щоб, окрім Поета, людство побачило й оцінило в ньому Людину!

Ми просто йшли, у нас нема
Зерна неправди за собою,

— так писав великий Тарас. Так міг би сказати про себе і наш Василь Стус.

Євген Сверстюк

БАЗИЛЕОС

Перед тінню мученика світ смирніє. Тінь даленіє, знайомі риси розпливаються, і на їх місце згущуються образи вселенського страждання, що нас єднає на гіркій землі.

Але коли мученик — поет, то відчуження і перехід його у світ символів відбувається не так просто. Кожен твір його пульсує, як свіжа рана, його пристрасть, його порив, його цнота живе у слові і відлунює в серці читача, котрий шукає не так святості, як живого сліду, гідного людського діяння в нелюдських умовах, за яких «гріх» порядності чи то словом, чи ділом рахували за злочин.

Поет-мученик не надається для муміфікації. Але вправні майстри муміфікації не розгублюються. Ще два-три роки тому ім'я Стуса звучало як політичний виклик. Ще досі в радянській пресі не надруковані мої виступи на захист імені Стуса проти кримінальних «літературознавців», які не можуть забути своєї жертви і відступитись від неї. Тим часом Василь Стус уже «посмертно прийнятий» до Спілки письменників, і легіон шанувальників популяризує його портрет. Не виключено, що зараз хтось пише про нього поему, не відаючи, що душа Стусова разом з його віршами та перекладами — з цілою рукописною книжкою «Птах душі» — все ще під арештом, в холодних камерах особливо суворого режиму. А в повітрі і в пам'яті ще звучить свідчення: «Василь завжди говорив з начальством і «ментірнею» тоном переможця й прокурора на майбутньому Нюрнберзькому процесі». І той Василь Стус в опозиції. І та опозиція надовго, бо це — моральне, органічне неприйняття насильства, фарисейства, облуди.

Зараз не пора для споминів. Але Василь Стус до мене часто приходить, як приходив колись у неприкаяному Києві до редакції українського ботанічного журналу і читав свої нові переклади елегій Рільке. Він сідав, як голуб, і прихід його ніколи не був невчасним.

Базилеос. Це грайливе ім'я дав я Василеві Стусові ще в першу пору нашого знайомства і називав його тільки так. Мабуть, був у цьому елемент поштивої інтимності. Розповідав мені Данило Шумук, що в мордовському таборі Василь говорив йому приблизно таке:

мені хотілося з Євгеном зблизитись, а він наче відходив убік і віддалявся...

Сам я не можу чогось такого пригадати. Мені здається, ми були дуже зближеними, але ніколи не говорили сентиментів. У всякому разі його болі, тривоги, невдачі я приймав дуже особисто. Він був мені наче брат.

Що таке спогади про поета? Спогади про свята зустрічей, коли поет зачаровував і відходив у свою таємницю? У Василя цих свят не було. Він не мав елементарних радощів — зустрічі з читачем, з аудиторією. В світі формальних вартостей він не знав навіть звичайної уваги.

Навколо ходили письменники, художники, які хоч трохи знали ласку від «суспільства» або хоч скупу і роздвоєну українську славу. А Василь Стус був пасинком у камінної мачухи, яка просто не брала його до уваги.

Може, тому наше невелике коло давало йому радість уважного слухача, який розуміє, поважає, критикує, сперечається, зрештою просто завжди радісно зустрічає. В розмовах він часом переходив межі вибачливості і прощення, як пізній Чехов. Перші його критичні статті більш ніж поблажливі. Часом я заперечував, мовляв, так можна загубити моральні оцінки. Але Василь був зовсім не тією людиною, якій треба нагадувати про моральні оцінки. Здається, моральне чуття у нього було надто гостре, і він не давав йому голосу, не давав собі волі служити...

А світ навколо судив, осуджував, запідозрював, звинувачував, ховаючи за цими демонстративними цнотами свою немічність.

Здавалося, цей упосліджений долею, безкорисливий і готовий усіх підтримувати великий хлопець зовсім не потребує нічого від людей. Але як він потребував від них правди, уваги і сміливості бути елементарно порядними людьми! Його моральний максималізм був з ним завжди як пульс: «Отак живу, як мавпа серед мавп»!

Гордий з натури. Десь потаємно в глибині душі він, я гадаю, зневажав літературну братію, яка не сміє стати на рівень національного обов'язку, не наважується переступити перегородки, якими хитрі пройдисвіти розгородили тих, що мають бути разом. Адже боротьба за правду — наше спільне поле.

Брак уваги, поваги? Чи хоча б інтересу, ширення зони байдужості і страху, метастази патріотичного фарисейства і лояльної глухоти та сліпоти, рабська покора під маскою благопристойності, полохлива агресивність супроти «нерозважливих донкіхотів» — це був поступ квітучого болота застою. страшно було, що в таких батьків є діти, і діти ці — наше майбутнє. Страшно було розгорнути підручник для школярів — там нагота холуйства і прислужництва втратила всякий сором перед очима дітей. Була в цьому національна зрада, бо в умовах тотальної русифікації національне лице мусило мати моральні чесноти, як по суті єдину форму самозахисту. Російськомовне було не так переслідуване, не так залякане і трішки благопристойніше. Тому діти того часу запитували: «Вы серьезно или по-украиньськи?» І в цьому була їхня оцінка тодішньої легальної форми українства.

Коли ми удвох з Василем увечері йшли Ботанічним садом — і навпроти зустріли двох відомих українських письменників. Про це даю віршований етюд:

Вони ішли удвох —
то оглядались,
То посміхались,
стишували крок.
Мій приятель сказав:
«Він привітався,
Він привітавсь,
а ти не відповів».
І так ми розминались,
може, часто.
Скляна стіна
над нами панувала.
Скляна стіна
між нами височіла.
А ми брели
у затінку її.

Такі люди, як Василь Стус, за цих умов не могли не стати «націоналістами». Національна гідність його не зменшилась, а загострилась. Виступів його боялись, бо за ним услід ішов Держиморда. Благопристойні прикидались, що то болить «ненормального» Стуса, а їх не болить, бо у них ширший погляд на речі.

Насправді все було навпаки: вони не сміли мати погляди на речі — вони їх заховали від стороннього ока,

від своїх дітей і, зрештою, самі від себе. А коли навколо ховають лице і навіть завбачливо ховаються за колективну маску — вступають до партії, хтось же мусить берегти лице і навіть демонстративно стояти супроти вітру — вітру часу!

Сказитись можна — як то буть собою.

Звідси драма Василя Стуса. З його моральним максималізмом він міг бути тільки собою. Але як бути собою на таких слизьких дорогах?..

За своєю натурою і за своєю освітою Василь Стус був далеко не тією вузькою людиною, що ятрить у собі національні болі і потихеньку шукає винуватців серед сусідів. Його інтереси, тематика розмов, лектура, творчість перекладна й оригінальна — все це дає найкраще свідчення про горизонти викинутого за борт «ще одного» з нікому не потрібних поетів. Мало сказати, що він почувався вільно у світовій культурі — світ культури був єдиним світом, в якому він жив повним життям. Він стежив за появою нових книг і нових перекладів, він чи не найбільше в моєму колі був знайомий з історією філософії, з різновидами екзистенціалізму, з естетикою і релігією. Чи не тому було так боляче саме за нього, що він, великий і народжений для великих діянь, так мучився в прокрустовому ложі і ніяк не міг зійтися з тими, що навчились у цьому ложі спати і співати.

У літературу він прийшов тоді, коли таких уже перестали друкувати. В «самвидаві» він не утвердився і не знайшов своєї теми. «Феномен доби» — це була прониклива і оригінальна розвідка про Тичину, але обсяг — понад сто сторінок — був надто великий. В поезії він програвав на фоні гострої публіцистичності 60-х років. Та й переклади з Рільке були перекладами для майбутнього. А от заяви протесту він писав гостро, часто і густо...

Пригадую тиху радість Василя, коли з-за кордону потаємно передали його книжку «Зимові дерева» бельгійського видання. Це було чи не першим визнанням поета Василя Стуса. Передмова була обтічна, «щоб не зашкодити». Він показував книжку багатьом. Але ж вона була криміналом — «збереженням і розповсюдженням» — «з метою підриву і ослаблення».

Жив він тоді в невеличкому будинку з садом у Святошині. Це була квартира дружини. Чимось вона нага-

дувала стареньку хату його дитинства на околицях Донецька, де зараз живе його старенька мати з дочкою, внуками й правнуками. Вікна малі і занавішені. На столі в сінях багато яблук, слив, кукурудзяні качани і всіляка городина. В хаті звичайна бідність, компенсована багатством книжок, розкладених на всіх столиках.

З гостями Василь поводився так чемно, наче сам був несмілим гостем, і в душі ж з виглядом статечного господаря тихенько радів.

Здається, збирались ми у вузькому колі (два Івани[1] і я) з намірами інтенсифікувати культурницьку роботу. Ясна річ, у цілях державної безпеки згодом слідчі допитували: з якою метою? Коли хто кому і що говорив? Василів протокол завжди був чистенький, як ваза: він ніколи не опускався до розповіді слідчому, про що ми розмовляли між собою під час наших зустрічей. І тут він лишався на рівні того самого цнотливого господаря, який не допускає до своєї господи всілякої наволочі.

Іноді ми з Василем у його саду грали в бадмінтон. Він грав енергійно, наступально, з азартом гравця, готового загнати супротивника. Але коли супротивник не приймає тему — він готовий перейти на темп спокійно-розважальний. Здається, взагалі у нього була постійна готовність грати на повну силу, але життя не дало простору для справжньої гри — життя опосіла пересічність, яка стежила, аби Василь Стус був поза грою.

Пригадується одна з найпогідніших сторінок його життя. Василь любив заходити до мене на затишну вулицю Рєпіна з новими перекладами Рільке. Літературний редактор журналу Зінаїда Костянтинівна Піскорська, дочка талановитого художника, була людиною страшенно невлаштованою, дещо екзальтованою і чутливою до поезії. Василя вона любила як сина, і задля нього й сама втяглась у «проблеми Рільке», приносила йому книжки зі своєї старовинної бібліотеки і ставила Василя в перший ряд найкращих поетів. «Здається, до нас іде Базилеос»,— казала вона, і відкладала свою роботу. Базилеос читав, цитував оригінал, порівнював з іншими перекладами. Вони обмірковували неясні місця.

Одного разу Василь втішив нас тим, що повідомив

[1] Іван Дзюба, Іван Світличний.

З випускного студентського альбому, 1959 р.

Випуск українського відділу історико-філологічного факультету Донецького педінституту, 1959 р.

Батьківська хата

З сестрою Марією

Солдатська відпустка. Зліва направо: батько — Семен Дем'янович, мати — Ілина Яківна, Василь Стус

Під час служби в армії,
м. Чебаркуль, 1961 р.

Літературна студія «Обрій», м. Донецьк, 1962 р.; зліва направо: Микола Колісник, Василь Стус, Петро Бондарчук, Андрій Клоччя, Володимир Міщенко, Олег Орач

Знімок студентських літ

У батьківській хаті, м. Донецьк, 1966 р.; аліва направо: Василь Захарченко, Василь Стус, Анатолій Лазоренко, Олег Орач, Василь Голобородько, Володимир Міщенко

Василь Стус. Фото 1967 р.

З Євгеном Сверстюком

З двома Іванами (Гелем та Світличним)

Похорон художниці Алли Горської, м. Київ, 1970 р.

З дружиною Валентиною та сином Дмитром. У червні 1978 р. в м. Донецьку, куди Василь Стус приїздив із колимського заслання на поховання батька

За дротом

Скульптор Володимир Сорока, автор погруддя Василя Стуса.

Закордонні видання

Могила Василя Стуса на цвинтарі с. Копально (Пермська обл.). Рушник, пов'язаний дружиною небіжчика

1962 p.

19 листопада 1989 р.

На Байковому цвинтарі

Фрагмент листа до молодого літератора Олеся Ангелюка

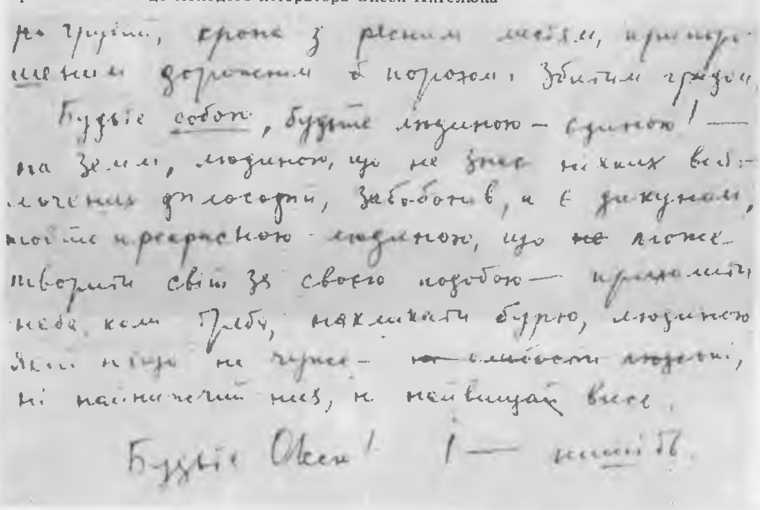

по Грузії, кроки з рідними людьми, припорошеним дорогами в порохом і збитим грудки,
Будьте собою, будьте людиною — єдиною! —
на землі, людиною, що не знає ніяких вивілюченних філософій, забобонів, а є дикуном,
поете прекрасною людиною, що не може
творити світ за своєю подобою — прихилити
небо, коли треба, накликати бурю, людиною
якій ніщо не чуже — [illegible] любові людській,
ні найменший [illegible], ні найвищий [illegible].

Будьте Олесю! [illegible]

Іменна гармата, виготовлена на честь Василя Стуса львівським товариством «Кіш», 1990 р.)

про перехід на нове місце роботи — в історичний архів. Коли ми з ним прогулювалися в цьому найтеплішому закутку київської землі, коло собору святої Софії, біля входу в архів, усе виглядало дуже хвилинним на цьому правічному грунті, і мені не вірилось, що це справді його місце роботи, а не якась хитрувата гра блудливих професіоналів, що навіщось звели його в цьому нелюдському закутку з колишнім членом проводу ОУН В. С. Куком, який теж там працював. Василь ставився до всього спокійно і пропонував мені взяти додому для ознайомлення ту чи іншу спецфондівську книгу з архіву. Я радив йому поки що утриматись від позичання тих книг: поглянь, яка надворі пора, адже читання подібних книг — нині найбільший кримінал... «Воно-то так,— посміхався він,— але чого чекати?»

Справді, чекати було нічого: все одно Василя звільнили. Якби він поводився дещо обережніше — звільнили б трохи пізніше. Всім було зрозуміло: ця каральна машина мусить постійно виконувати своє призначення. Біографія Василя Стуса, безперечно, цікавитиме час його пробудження — коли «розкрились очі». Шкалу для такої діагностики дають роки 1956, 1965, 1968, 1972... Але Василь Стус, здається, не перебував у глибокій сплячці. Переломним часом для нього був рік 1963-й, коли розминулись дороги Василя Симоненка (помер 13.12.63) і його, що саме приїхав до Києва і відчув у київській атмосфері високу громадянську напругу Симоненкового заповітного слова. Від самого початку, здається, він потрапив у те саме літературне середовище, в якому визрів Симоненко, і читав той самий «самвидав». Немає потреби дошукуватись тієї істини в паперах В. Стуса — досить знати його культурний рівень на час вступу до аспірантури, його чесність, що зневажала подвійну гру (адже було багато людей, які не знали, все розуміли і навіть потаємно співчували сміливим, але ніде не зважились виступити зі своїми думками, ба навіть виступали з протилежними, «ідейними» думками.).

Вірний собі, Василь Стус став на шлях опозиції саме тоді, коли в повітрі запахло порохом і обережність стала натягати маску лояльності.

Нагода висловитись випала всім у 1965 році у зв'язку з арештами української інтелігенції за поширення «самвидаву». Було заарештовано наших друзів — Івана Світличного, Опанаса Заливаху та інших. Тоді

багато у нашому колі носились з думкою: де публічно заявити свій протест проти арештів? Надзвичайно ефективну форму знайшов Іван Дзюба — демонстративний виступ на прем'єрі фільму Параджанова «Тіні забутих предків». Василевої участі у виступі було цілком досить, аби йому з аспірантури перейти в кочегарку й потрапити до списку проскрибованих. Але для Стуса-поета цей життєвий стрес переломним не був.

Дні стали сторч. І рік, мов чорний бір,
Простер у хмару голову колючу...

Переді мною машинописна в саморобному переплетенні книжка з написом на титульній сторінці: Василь Стус «Зимові дерева». Олівцем напис рукою автора — «Євгенові». Завдяки своєму «лояльному» вигляді вона дивом уціліла в мене на полиці через усі три обшуки. У ній боргова записка Василевим почерком: 1. Бердяев, Философия свободы. 2. Вопросы литературы — Сартр, № 11. 69. 3. «Искусство и элита» 4. Богомолов. 5. Шварц «Экзистенциализм в европейской литературе».

Це книжки, які мені приніс Василь для читання разом зі своєю «самвидавчою» збіркою. Такого характеру література в нього була постійно. Але цікаво, що він ніколи пізніше не запитав про враження від збірки. Хвилі часу котилися понад Стусовою поезією. По руках ходили гостро публіцистичні вірші Миколи Холодного (збірка «Крик з могили»), деякі давніші вірші Ліни Костенко, а на цьому тлі занадто тихо звучали навіть такі провіщі роздуми:

Моє ж досьє, велике, як майбутнє,
Напевне, пропустив котрийсь із трутнів.
Із тих, що білий світ мені окрали,
Окравши край, окрали спокій мій.

Скидались на тиху скаргу дальші «загальні місця»:

Сидять по шпарах всі мужі хоробрі,
Всі правдолюби, чорт би вас побрав.

А вже такий вірш, як «Звіром вити, горілку пити» був для сприймання широкого загалу надто оголеним. Кожна епоха сприйнятлива або несприйнятлива до певного характеру слова. Правда літератури в 60-ті роки любила накидати серпанок філософічності, алегорії, іронії. Улюбленим її місцем проживання був підтекст...

У кінці 60-х років поезію з «самовидаву» почала витісняти публіцистика, що давала відповідь на гострі питання часу. Відповідь і відсіч. Той факт, що есей Василя Стуса про Тичину не потрапив за кордон, говорить про його невелике розповсюдження. Але зміст настільки вагомий, що «стражі істини» і досі не випускають цього твору з ув'язнення.

Про ставлення самого В. Стуса до «гостроти» можна судити з того, як легко він її зрікався: «Скажу, що своєї вини я не визнав і в останньому слові. Отже, щире каяття стосувалося лише чернеткових загарячих рядків»,— писав він пізніше в коментарі на вирок суду.

Бо справді, гострота думки була не якимось досягненням, а звичною мовою; якби хтось записував розмови Василеві, то мав би кожен день багато сторінок...

Чи мала та гостра думка художню цінність? Думка — лише зусилля і східці на шляху до істини. То тільки ловці живих і стражі застою фотографували, записували, препарували для протоколу і зупиняли живу думку на місці «злочину», щоб упіймати її в непоказному вигляді.

Тут слід зазначити, що суперечки і листи в'язнів заслуговують особливо критичного читання. Скільки таких думок у безвиході за довгі роки ув'язнення кожен з нас перекинув, як каміння, щоб знайти під ним сокровенну крихітку шляхетного металу! Є багато думок минущих, настроєвих, навіяних, позичених. Зеківські листи — це матеріал швидше для психолога, ніж для філософа. В умовах хронічного духовного голоду й депресії окремі судження надто суб'єктивні.

Відомо, що в'язень, потрапляючи з «великої» зони у «малу» зону, раптом звільняється від суєтних умовностей середовища, від тиску навколишньої стихії, і стає лицем до Неба. Для натури ідеалістичного складу це майже завжди — повернення до молитви матері. В тюрмі відчуваєш відносність вчорашніх цінностей і справжність тих цінностей, які завжди з тобою. В камері, так само, як у великому морі, відчуваєш великого Бога. І навіть — великі зорі на клаптику неба, розіп'ятого на гратах. Василь Стус був з натури людиною релігійною, і та релігійність світосприймання відбилась у його тюремній поезії. Зараз часто запитують: як розуміти негативне висловлювання Василя Стуса про візантійський пасеїзм і християнство взагалі: «не люблю християнства»?

Не можна сказати, що це думки принагідні — він до них часто вертався, але мало поглиблював на базі джерел, яких просто не було. В наступному «записі XI» він дуже пом'якшує категоричність судження: «можливо, це думки надто не підготовлені, чернеткові. Але життя маю таке, що негативізм до пасеїстичного православ'я не може не розвиватися».

Згадаймо, як говорив Шевченко про самоцільне візантійство. Згадаймо висловлювання Лесі Українки про квієтизм християнства. Згадаймо Франкове «не люблю українців», а потім «я не люблю її — з надмірної любови». Згадаймо, зрештою, антихристиянську «генеалогію моралі» Ніцше, у якого є і судження протилежного змісту.

Весь контекст «Таборових записів» — це болісні роздуми над причинами нашої національної трагедії, над нашою історією і культурою — в минулому й сучасному. Чи мав рацію Василь Стус в цих роздумах — смішно таке питати. Чи вірні висновки робив? Він не робив остаточних висновків. Але навіть з цього видно, що він жив цими проблемами як людина релігійного актива, і саме питання віри для нього не стояло. Стояло питання нашої історичної долі — і своєї долі...

Виглядаю долю довгождану,
А не діжду — вибуду із гри —

писав він у жовтні 1968 року — в пору переломну після придушення Празької весни.

Імла «великої зони» в ту пору давала напівжиття в умовах напівсвободи й напівправди, і напівінтелігенція якось викроювала для себе лояльний квадрат для імітації життя та творчості.

Бо горстка нас. Малесенька щопка
Лише для молитов і сподівання.

Ця горстка в імлі між ніччю і днем поривалась до світла, і ці пориви були у творах, які ми надсилали то до редакції журналів, то до вищих урядових інстанцій, де їх передавали до КДБ і готували на нас кримінальні справи. Просвітки були рідкими.

Пригадується наша остання зустріч перед арештом в кінці грудня 1971 року. Надворі була холодна мряка, і мені хотілося зігрітись жартом: «Давай, Базилеосе, я тебе проведу на роботу, а заодно і буду дарувати тобі свої публікації». Він не реагував на силуваний жарт. Ми ви-

йшли на вулицю Володимирську. За ним ішли його два шпики, за мною — мої. В кіоску недалеко від будинку КДБ я купив свіжий номер журналу «Дніпро» зі статтею «Вдалась ти крилатою — мусиш летіть». «Це моя стаття під псевдонімом. Тобі з автографом чи так?» Він поглянув, як мені здалося, з подивом. Але не розпитував. Та й навіщо було обтяжувати жарт реаліями: як передмову повернули з видавництва, знехтувавши договір. Там були й «захисники»: «То ви його або саджайте, або друкуйте». А тим часом у журналі «Дніпро» працював милий естет-ідеаліст Володимир Соботович, який конспіративно по телефону називав мене Іван Сергійович — після публікації про Тургенєва. Один з тих ясних духом і відважних людей, які щоденним життям утверджують порядність. Він сам запропонував: «Це ж наша спільна боротьба за рівень культури». Конспірація залишилась між нами двома — аж до його передчасної смерті.

«Доля довгождана» застукала у Василеві двері 12 січня 1972 року — з обшуком і арештом.

Але то була справді доля: він відчув у камері свободу від половинчатості й цілковиту ясність дороги.

Покинув я гнилий підвал,
лишив майдан Богдана,
де гетьман огиря учвал
кудись жене щорана.
Я там давненько вже не знав
про справжні емпіреї,
а тут Господь наобіцяв
гетьманські привілеї.

Це сповідь з гіркою посмішкою. Бо й справді, все так мало змінилось: підземелля, де працював «старший інженер» Василь Стус,— праворуч собору св. Софії, тюрма в околицях колишньої церкви св. Ірини — зліва, а суд, де нам роздавали вироки,—навпроти, через дорогу від «гнилого підвалу» — і все розмістилось на півкілометрі старого княжого Києва.

«Оце твоє народження нове»,— приходила ясна свідомість, така ясна, як євангельське: «зерно, поки не вмре, не дасть плоду». В маленьких камерах у бік св. Софії крізь грати на маленькому віконці під стелею було видно клаптик неба й вранішню зорю. Це було найрадіснішим моментом наших сірих ранків. Для Василя ця зоря кинула віщий промінь, з якого народилась візія:

Мені зоря сіяла нині вранці,
устромлена в вікно. І благодать

така ясна лягла мені на душу.
...ота зоря — то тільки скалок болю,
що вічністю протятий, мов огнем.
Ота зоря — вістунка твого шляху.

У камері Василь виганяє диявола спокуси, що «шукає шпари у твоїй натурі» і готується до прийняття безневинної кари.

Тюремні колізії Стуса — не просто в його характері. Характер його збудований на прийнятті правди й добра. Колізії — в абсурдній ситуації, коли одверте насильство руйнує твою основу. Не може ж чоловік, який розмовляє з Богом, якому відкрилось вічне, який бачить все поза тимчасовими тюремними клітками, не може після того, як «зоря сіяла нині вранці», пройти через тюремні двори, сісти на прикутий до підлоги стілець і відповідати на підлі запитання: «Про що ви розмовляли три роки тому з друзями?», «Яка дівчина вам друкувала вірші»?, «З якою метою ви написали вірш «Звіром вити, горілку пити?» Не може! Він приречений на вибух.

Власне, в цих камерах ми зібралися всі, але найбільше я відчував через стіну Базилеоса: мені був зрозумілий його душевний лад. Тільки не знав я, що «гетьманські привілеї» так одразу високо підіймуть стелю його поезії!

Він, мов ударений струмом, себе знайшов, одкинувши «сотні сумнівів»:

Моя душа, запрагла неба,
В буремнім леті держить путь на стовп
Високого вогню.

Цей вірш, безперечно, є його поетичним і життєвим кредо, написаний вже на початку ув'язнення. Це і джерело його сили.

Але втриматись на рівні цього кредо в умовах, творених віками для приниження і знищення особи,— це вимагало подвигу щоденного.

Щось було і благодатне в зворотному боці тюрми: аскетизм самотності, одвертість підглядання, підслуховування та провокування, одвертість ворогування і нищення твоєї істоти... Смерть сиділа в камері, як сова, зазирала в душу — і під її поглядом прояснювались абсолюти, ідеали і дорогі образи. Але щоденний шабаш дрібних бісів нагнічував атмосферу страху і непевності. Вкрадливі кроки наглядачів, раптові відкривання вічка й кормушки, клацання замків, гидкий ритуал обшу-

ків, змовницький підлий шепіт наглядача: «Кто на эс? К следователю...» Клацання пальцями в коридорі... І самотність будинку, геть набитому близькими тобі людьми...

Якби опублікувати книгу порушень тюремного режиму Василем Стусом — ми б мали повну картину його різьблення в цій сліпо-глухонімій атмосфері свого чіткого кроку.

Завдяки цим порушенням у нас були зустрічі.

Першу він описав сам у коментарі до свого вироку: «Начальник слідчого ізолятора Сапожников матюкався, як швець, і бив мене кулаками за те, що я крикнув на коридорі тюрми, коли мене волокли в божевільню 5 травня». Я гукнув: «Василя Стуса мають везти в божевільню, у Павлівську лікарню!» Причина ж була та, що я не давав ніяких свідчень, а слідчих кадебістів назвав «сталінськими псами».

Це гукання і шум у коридорі я чую, як зараз. У відповідь я стукнув у двері і гукнув: «Я чую, Василю!» І тоді мені стало соромно від безсилля.

Інша «зустріч» була святковою, майже телепатичною. Перший Великдень у тюрмі. Цього Великодня я чекав, як весни, і все допитувався у бабусі, яка приносила їжу, про дату. То була звичайна бабуся, але над її головою завжди нависав наглядач. Одного разу тихенько сказала: «Великдень 27 березня».

Стояв сонячний день. У грати ясніло голубе небо. Мені пощастило: саме напередодні перемістили з довжелезної камери, вікна якої виходили у двір, до малої одиночної камери по другий бік коридору. Внизу під вікнами були «дворики» (кам'яні клітки без даху), куди нас виводили на 45 хвилин подихати. Над «двориками» походжав вартовий. Того дня вітер доносив дзвони від Володимирського собору. Я почув, коли вивели на прогулянку Василя,— він завжди давав знати про себе голосним покашлюванням. Здавалося б, кожен міг кашляти, але тільки він робив це систематично й демонстративно. Я слухав дзвони. І раптом знизу почувся молитовний голос: «Господи, яке небо!» Голос прозвучав, як псалом, над мізерним тюремним ритуалом, над мертвою пародією життя.

І раптом з камінної клітки
Проникливий Стусів голос:
«Господи — яке небо!» —
І мертва тиша навколо.

Чорніли грати віконні.
Мовчали розбиті амвони.
А в сонячнім безгомонні
У небі лунали дзвони.
В підлозі довжезних камер —
Аж рів між двома кутками.
Я знаю — це він! А кашель
Громовий дедалі дальшав...
Великдень. Я дзвоном марив,
А вітер його відносив,
А вітер розносив хмари
Над містом сваволі й кари.
Коли наші сліди завіє
Вітер, сніги і час
І коли вам уже завесніє —
Не шукайте в старих листах,
Не питайте в чужих світах.
Не треба...
«Господи — яке небо!»
Там —
Капличку й хреста!

(з поеми «Дзвони»)

З усіх знайомих жителів у камерах Василь Стус міг сподіватися найменшого терміну — так воно й вийшло. Але чому саме він закарбовувався в історії і наче вписувався в той світ?

Наша остання «зустріч»: осіннього ранку я почув Василів кашель саме перед вікном своєї камери і мимоволі вигукнув: «Базилеос?» — «Євгене! — почулося знизу.— Як твоє здоров'я?» Я розгубився. І досі не можу пояснити, чому наглядач не підняв тривогу. Ми розмовляли хвилин 15. Він запитував, за що мене судять, чи маю вже на руках «папір» (звинувачення),— у нього звинувачення вже було, виявляється, за вірші і розмови. Я не міг нічого врозумливого відповісти, бо «юристи» ще вагались: за першим разом мої самвидавні есеї не трактувались як «антирадянські». Він сказав: «Вони проходять в моїй справі». Повідомив, що він жде суду. Наступного дня розмова відновилась, але то вже було нам обом ясно: зараз їх цікавить рівень нашої орієнтації в слідчій павутині.

Потім перекинули мене до глухої камери. Василів кашель доносився десь іздалеку. Я робив одчайдушні спроби з ним зв'язатись і отримав суворе стягнення, а підсаджені в камеру сусіди з подивом спостерігали. Нараз кашель затих зовсім. Василя повезли на етап. Мені судилось коротати ще осінь, зиму й весну.

У нас був один суддя — Дишель. Ветеран 30-х років.

Раз якось він награв мені сцену для «взаєморозуміння»: «Хіба ж Ваше місце тут, у цій залі? Думаєте, я не розумію, хто є хто? На цій же лаві сидів переді мною Стус, але хіба він так поводився? Він просив, плакав...» Голос Дишеля задрібонів, і, пильно глянувши на мене, він вийшов. Я усміхнувся, уявивши, як нещадносуворий Стус плаче перед старим півником Дишлем... Загалом я мав картину взаємин Базилеоса з «законом», оскільки до моєї справи були залучені копії протоколів його допиту. Це були пекельні протоколи — короткі і, як правило, без підпису! Здавалося, на них чорніли дірки від іскор...

Згодом я дізнався, що на суді Базилеос дипломатично змінив тон, не називав суддю кагебістом, а навпаки, приєднався до його критики деяких занадто «гарячих і необ'єктивних» віршів і погоджувався, що вони не мають ніякої художньої вартості. У всякому разі, Дишель щиро вірив, що то ніякі не вірші...

Я зрадів, коли дізнався, що Базилеос у Мордовії з терміном 5 плюс 3 заслання. З розповідей уявлялась ця зона ближчою і наче обжитою.

Василів голос віднайшовся аж у осінньому листі від Світлани Кириченко за 1974 рік. То було рідкісне в таборі свято — такий лист! Узагалі Світлана мала якийсь магічний ключ до лютої табірної цензури: на диво інформативні й предметні її листи доходили в табір! Чи то заспокійливо діяв на цензорів її ясний каліграфічний почерк, за яким не ховаються секрети, чи то літературознавчі теми «нікому не інтересні». Але вона скрізь бувала, все знала й про все писала, часом в наївноіронічному, часом в ліричному стилі — і доходило! Для присипляння уваги найкраще було описувати хвороби... В буденну оповідь раптом вплітається без попередження такий текст, переписаний з листа Василя Стуса до дружини: «Нарешті, дорогий, я почув твій джерельний, як кінське іржання, голос. І мені було дуже відрадно, а що довго думалося про ту нагірну з'яву — то й годі казати. Як я скучив за твоїм зичним, хоч і в рурку, погуком — «Базилеосе»!» Але що вдієш, коли настав час рурок телепатичних.

Можу тобі сказати, що довший час сприймаю всю виставу не як трагічну, а як фарс (а фарс, може, і є посттрагедією, га?)». Може, до цього спонукають мене певні самозахйсні реакції (аби не збожеволіти од нестерпного вогню). Через це чимало було б неспівпадань, аби

була змога помірятися поглядами — так, як міряються діти якимись іграшками. Кожен із нас залишився собою, хоч, висвітлений на побільшеному екрані, доокреслився за рахунок невикористаних можливостей, як то мовиться високим штилем. І все те — не біда. Тим часом пришукую старанно всі переваги, які одслонилися для нас цим перейденим шелом'янем. Їх трохи є. А деякі — аж-аж значущі.

Отож залишається призвикання до нових умов і перегляд старих уявлень про межі можливого. Але поза межами — теж, я б сказав, достобіса цікавого. Шкода тільки, що тяжко вириватися — з усіма бебехами — в цей позамежний простір (правда, що тяжче — не вириватися). Час іде не намарне. Чую певне підростання, але про те боюся говорити, аби не помилитися. Радію з кожної живої вісточки. А що їх не так багато — то й радості на кожну добренько. А при всьому тому — маю творчу відпустку, бо пообписувався вже на весь термін, бо час зупинено на найкращій для творчості межі. Завжди час — Голгофи, хто б не позаздрив цьому почуванню! Сервус, любий».

Далі в листі є кілька віршів «Рількара», як ми умовно називали його. Вірші — теж сповідь. Але лист — то ж ясний, радісний пролог до «Палімпсестів», які ще не мали назви. Аж з цього листа я дізнався, що Василь таки чув у сусідніх камерах мої позивні...

Пізніше з Мордовії в мою 36-ту зону перекинули молодого в'язня Рокицького, який мав цілий зошит Василевих віршів, і з його ставлення до них я зрозумів, що на зоні в Мордовії панує культ поезії Василя Стуса і точиться боротьба за врятування цієї поезії від «чорної діри». Потім прибув з Мордовії на 35-ту, куди мене тимчасово перекинули, чудовий молодий ідеаліст Размик Маркосян, для якого ім'я Стуса звучало священно. Коли я сказав, що хотів би якось переслати Василеві на Колиму звістку — він одразу знайшов спосіб і написав це «послання» на зворотному боці двох поштових марок: якось він ухитрився вмістити на марках п'ять строф! Переписаний текст тут же в читальні потрапив до рук пильного наглядача, але юний ідеаліст затявся передати Стусові все, що треба...

Очевидно, культ поезії Стуса і привернув хворобливий інтерес начальства. Сумніву нема, що адміністрація поділяла погляди судді Дишеля на поезію. Але раз цією поезією живуть зеки, то нею негайно зайнялись

тіньові органи. Мої вірші лежали собі серед зошитів, і ніхто не говорив про них. Не було клопотів і в Ігоря Калинця. Особливо заспокійливо діяли на владу іноземні назви. Правда, «Вампір» Кіплінга в мене все ж таки було конфісковано: назву каратели прийняли на свою адресу.

Переглядаючи вцілілі листи Василя Стуса (крім тих, що взагалі не дійшли, гостріші його листи були забрані при обшуках і викрадені при таємних обшуках), пробую прочитати його життя каторжного періоду. Чи не найкращим усе ж таки був період тюрми й табору!

Взагалі життя наше дуже корелювало з політичною ситуацією. Камера була наче сейсмограф. Велике закаламучення чорних сил відчувалося у 1972 році, особливо під час зміни П. Шелеста на В. Щербицького. Послаблення наступило в 1975 році і два наступні роки під час обігрування «третьої корзини» Гельсінкських угод і втілення моральної доктрини президента Картера. Кінець 70-х і аж до Чорнобиля перейшов під знаком реакції, афганської авантюри та посилених озброєнь. Безсоромне банкрутство перестало заграваги зі світовою опінією, і політичних цькували одверто. Трагедія Василя Стуса добігала останнього акту — він обрав хрест, приготовлений його народові. Але життя вплітало в трагедію всі свої барви.

«Коли нема виходу, то доводиться латати Охрімову свиту і ділити саме зле на «зле» і «незле». Так мені: Барашеве — незле, Колима — зле» (лист від 1.7.79). Отже, зона була золотою порою творчості і для Василя Стуса.

Десь одразу після етапу на Колиму, 14.03.77 року, він написав листа, схожого на звіт про пережите і коментар до написаного, і мені дуже швидко, не без зловтіхи, вручили цього листа.

«Дорогий Євгене! Давно не чув твого джерельного голосу. Мав відраду уявляти Тебе в білому зекмундирі... Знаєш, із усіх моїх друзяк Ти мені снився чи не найчастіше. Шкода було і гірко — слухати про Вас, уявляти Великий Погар, до якого — за плином часу — звикаєш. Так само боляче було — бачити Іванові Д. очі, закомпоновані з окулярами — у Віктора Х., схожість верху обличчя значна!

Чи ж ми ще зійдемося знову?

Мав славного «Кобзаря» на зоні — але залишив добрим людям — про згадку. Тепер не знаю, коли при-

шлють. Бо ж загнали мене — бач куди: везли з 12 січня по 5 березня. Дали місце в гуртожитку (кімната на трьох), шахтарюватиму, шукаючи підземного золота — на глибині 100—150 м. Селище — 400 км від Магадана на північний захід, недалеко від витоку р. Колими. Мешканців —3—4 тис. Селище молодше за мене — воно з 1945 р., перші підвалини клали добре охлялі. От і маєш. Не знаю, чим я комусь не догодив, що аж так зорієнтували мій спочинок. Сюди не зможе приїхати навіть дружина — без спецдозволу (Магадан — місто закрите). Так само буде клопіт із одержанням книжок — надто дороге пересилання. Бібліотеки стане мені на півроку, а потім? Умови для занять — не кращі. Не знаю, може, пошукаю кутка. Але з цим тут нелегко.

Шкодую за добрим товариством, яке мене так щиро випроводжало в дорогу: надто є славні хлопці. Дуже вподобав вірмен, С. Солдатова. Земляки є теж славні люди, але персонально називати не хочу. Непокоюсь, як там Славко Чорновіл, що розпочав неспокійний для себе рік. Спокою, правда, не буде не тільки йому.

Знаєш, ці п'ять років багато чого навчили. Єдине, що всі передуми і прожекти добре тримаються на тому грунті — грунті мрії. А поза ним бачиш, що багато ефемерії було в тих передумах. Може, так здається лише в моєму оточенні: зусібіч — сопки, низьке, злодійкувате сонце, мороз — досі ступнів 25—30, якась подоба рослинності (а я ж скучив за добрим лісом!).

Багато чого надумалося — із задоволенням поділився б з Тобою, але як? ...Написалося кілька віршів, за які Богу дякувати. Істотних втрат не чую, може, взагалі не чую втрат: усі роки ішов через паділ прояснень, а хода ця випрояснювала й самого, слава Богу; не хотілося б поринати — хай і по кісточки — в побут, у спокій, у затишок, під крило.

Одне слово — слава Богу. Доля виявилася диктаторкою страшною: з усім завзяттям вона кинула на терни — попри сліпу волю силоміць заангажованих. Слава Богу, що Доля вершить нами, слава Богу, що ми не завше здатні опиратися її наказам.

Вітаю, Євгене, з Тобою разом — усе славне товариство. Дай Боже вам сили — витримати і зміцніти...»

Сповнена також мажором і роздумами про полудень віку листівка за грудень 1977 року.

«Дорогий брате Євгене! Здоровлю Тебе — з Днем на-

родження. Невже це — полудень віку? Тоді наше — попереду. Все ще — попереду. Бо озирання з жалобою — не про нас. Етруски пили якісь дивні напої, грілися під полудневим сонцем — і втішалися з життя по всі боки світу. Знаєш, як Рільке писав у 10-му сонеті? Отож наше — попереду (тобто все, що за днями,— наше теж!). А що я можу Тобі зичити? Нічого. Все потрібне — Ти владно береш.

Писав якось для Лілії. Не знаю, чи дістала. Утішаюся Вашими голосними поезіями — Твоїми, Івановими. І звуки флейти, які випромінює білий мармур (зовсім не такий сумний, як його малюють!), несуться д'горі, в ефір.

Дай Боже сили — здобувати урочі згуки. Обіймаю, брате. Із найсердечнішими вітаннями — *В. С.*» (На зворотному боці листівки — флейтист. Деталь фрески... 470 р. до н. е.).

Вірші його були ще з ним — він займався їх впорядкуванням, і хоч «більшість утрачена», кращі, очевидно, потрапили в листи і в зошити друзів. Зрештою, припускаю, що про «втрачені» могло бути написано і на заспокоєння цензорам.

Ще одна листівка — підсумок першого року на Колимі.

«Дорогий брате! Зі своїх далек вітаю Тебе. Часто мені ввижаєшся — у снах, у думах, у мріях — білоштанний і бронзоволиций — виступом сягнистим пливеш у марево обрію літнього над спечним шляхом степовим. Пишу поези, маракую біля старих, які поки ще зі мною (частина мала з більшості втрачених). Шалію од усього, але маю досить змори на шию, на крижі, аби не бігти через край. Чекаю на Твої благовісні громи юні,— Юпітера Плавія,— скучив за ними! Зичу здоров'я, дорогі мої братове. Сервус! Сервус! *Базилеос*».

Листи Василь писав так, наче цензури зовсім не було. Він писав, що знав, про всіх знайомих. Часом давав коментарі до своїх віршів. Наприклад, «Як тяжко повернутися — і не побачити... Розумієш — це все писалося перед моїм Ленінградом (десь між 30.X і 14.XI, коли був у Києві, а мама оббивала пороги — в сльозах — і марне)».

Як тільки я опинився на засланні — першою прийшла вістка від Базилеоса. Очевидно, він давно чекав напоготові. В скриньці, вистеленій газетами, був програвач, а зверху — синя пухова куртка, яку ношу досі.

Тоді я, здається, гречно дякував Базилеосу за програвач і зовсім недбало щось міг сказати про куртку, мовляв, не потрібно цього: маю куфайку — і досить. Це особлива тема — хворобливий негативізм як спосіб світосприймання після табору і тюрми. А потім — зміна стереотипу і вихід з того стану, коли «зашпори в душу зайшли». Незабаром прийшла маленька бандероль, оцінена в 20 карбованців,— «Новий Завіт». Він дуже переживав і допитувався, чи не вкрали цієї дорогої книжки. В той час, мабуть, і тільки засланцям вручали подібні «ідейно шкідливі» книжки. У всякому разі, в листі до мене від I.VII.79 р. він писав: «Вислав мамі Біблію — ц/б, звичайно, її підмінили якоюсь макулатурою. Я бив телеграму Андропову, аби знайшов злодіїв серед своєї пастви. Відповіли: «Мы ни при чем!» І книги (найціннішої із моїх) — нема!»

Листи, писані з заслання, були в такому стилі. То був стиль його життя в умовах постійного цькування, вистежування і готування нової кримінальної справи. В першому ж листі на заслання (згодом викраденому) він мене попереджував про це стеження, про перефотографовування наших листів. Писав одверто, наче з викликом.

Але то ще була пора якихось надій — попри всі влаштовувані скандали «з участю громадськості», попри вісті про цькування друзів. У 1978 році Василь Стус стає почесним членом англійського ПЕН-клубу (здається, одночасно зі мною) — це не захищало, але щось важило в наших умовах невагомості.

Попереду було повернення — страшно подумати — в Україну!

В листі від 24.IX.79 року, написаному моєю дружиною в узвичаєній манері (не зачіпати дратливих прізвищ і тем), раптом читаю: «... А над вечір ще й Світлана, Валя і Василь! В такій юрбі насолодитись кожним гостем, звичайно, неможливо. Добре, що хтось відразу починає домінувати, а інші тільки слухають.

Ну, що ж, дивились на гарне вольове обличчя без жодних ознак утоми чи старості, слухали цікаві, з гумором оповідання і робили висновки: «Все той же, а може, ще й кращий». Що пролетіли роки — це видно тільки по Валі. Тон — зовсім не такий, як у листах. Захоплений Твоїм «Сервантесом» і навіть продиктував мені в зошит останню строфу, яка там не була вписана. Перегорнув зошита з перекладами, багато що оцінив. Пастер-

нака тут же згадував оригінал — і ми всі могли насолоджуватись Твоїми «вольовими строфами». Роздивлялись наші фотографії з Багдарина* — вони у нас в шафі за склом. Казав, що спілкування з Баярмушкою — це найкраще, що можна собі придумати, а все понад це — вже непевне і непотрібне.

...А взагалі, бачу, кожен з вас так розрісся, так багато став займати місця, що важко і уявити, що було б, якби всіх зібрати разом. Він поки що у відпустці, прописаний, роботи ще не починав шукати. На контору не претендує, не боїться шахти, а в Києві ж все будують та будують метро».

А ось той самий період в ще іншому висвітленні — з листа Світлани Кириченко:

«Літо почалося зустріччю з Василем, зібралося навколо нього «баб'яче царство». Гарний Василь! То наша окраса — його внутрішня й зовнішня шляхетність ще більше вигранена, самоутверджена. Твердість духу і м'якість натури витворюють такі дивні переливи. Певно, те слово — м'якість — для магаданських Василевих зверхників звучить надто дивно, надто далеко доводиться йому затискати ту ніжність, лагідність. Але ми бачили його з Дмитриком, він звикав до великого сина і все казав, що той, п'ятирічний, йому і зараз сниться, і все дивився на 12-річного: «Дмитрику, а ходи-но до мене, сину»,— і розпросторював душу («розпросторся, душе моя, на чотири татамі»)».

Біля влаштування долі вчорашнього засланця одразу після повернення заходились каратели. Взагалі треба сказати, що київські каратели працювали і за страх, і за совість. Якби так працювали всі інші служби, як працювала сила каральна, деструктивна,— застою не було б. Так що «на волі» був забезпечений режим суворіший, ніж на засланні. Як влаштувати людині найгірше життя — тут наперед у них все продумане! І головне — є свої люди, готові вислужуватись.

Мене дуже тривожила Василева війна з лояльно аморальним світом посьолка Матросова на Колимі: вона давала «матеріали»... Але ще більше тривожили пастки, порозставлені в Києві. Було ясно, що його порівняно короткий термін (5 плюс 3 — мав нещасний кінець в темному 1980 році. Гельсінкські групи горіли під приціль-

---

* Місце мого заслання.

ним вогнем каральної машини, і мені не подобалась ця гра в камікадзе. Я сумнівався, чи був у цій грі з наперед відомим результатом якийсь хосен. Це буде приречена гра — по суті, без гри; і було смертельно тоскно, що Василь автоматично вступить в неї і автоматично піде на другий термін. Звичайно, все має свій зворотний бік, але поети в камікадзе не йшли... Однак чи могли поети в таку пору залишитись поетами? Чи можна взагалі в цій душогубці перестояти осторонь?

З наведеного листа дружини повіяло густою літературною атмосферою. Що значить силове поле, витворене однією людиною! Цей лист мені запам'ятався, бо більше таких не було. Небавом надійшли перші листи від самого Стуса. Те, що навколо діялось, було невимовне й неописне. «Київ мене приголомшив. З нього вирване серце серця — бачу закривавлені груди співочого, веселого, дурнувато-божевільного града... Ця атмосфера — як напій цикути для чистого з морозу духу. Розбій над дисидентами такий, що уявити важко. Якраз завжди все простіше, коли це тичеться тільки тебе одного. А коли офірують інші — чуєшся аморально».

Мені було важко щось писати: всі слова звучали фальшиво. Мовчати було непристойно. Скаржитись на свої біди — значило перекладати щось на чужі плечі (колись комусь, може, чорні ями мовчання милуватимуть око, як безіменні горбки, потрушені снігом). Я, здається, писав, що не треба надто серйозно брати минущий день, що біда біду перебуде, що навколо нас у світі розлите море іронії, і донкіхоти перепливають його з надією... Це був вимучений діалог «неспівпадань», у різномовності Василь сприймав неприйнятний тон — він був геть зранений. Банальність його сердила: «Взагалі, бачу, твій тон якийсь задерикуватий, я не радію з того... Коли уважаєш, що Київ кращий за Багдарин, то помиляєшся. Далі — перелік усіх нових арештів і «попереду — невідь. На всі чотири вітри тьмяно й сумно. Як один вітер. Як одна ніч... Не знаю, чи ще буде час дістати Твою відповідь і — відписати».

Словом, якщо хтось не уявляє, як трагедія Чорнобиля почалась ще задовго до 1986 року, то йому варто познайомитись з листуванням зеків, і він відчує наростання контексту Чорнобиля. Генії ночі володіють таємницею, як вести корабель у прірву, заборонивши людям рятуватись. Ефект безпросвітності — абсолютний! Безпрецендентний в історії! Тільки наївні люди ду-

мають, що прямування у прірву — це момент падіння, ні, прямування — це вся дорога.

На «ламкій і важкій всеспадній дорозі» до Бога поет перебував часто, а коли спадав з неї, то роздумував над темною долею приречених поколінь у «Богом забутім краю» — коли над торжищем людським, де орють лихом і лихом засівають, «Бог постав як лютий бич і можновладця».

«Нестерпна рідна чужина» жила малим і прихованим життям. Під пильним наглядом люди хотіли бути непримітними. Якщо в 60-ті роки побутувала наука: «Ти раніше стань доктором наук, а тоді вже їм щось доказуй», то у 80-ті, коли вже і з академіком Сахаровим розправились,— просто ховали голови. У великій зоні вчорашній зек потрапляв у світ карикатур Дом'є...

Цікаву картину дало б зіставлення психології людей у різних формах режиму. Роки 60-ті працювали на вироблення гідності, стійкості і відпорності особи режимові в умовах карань. Але межа сміливості в рамках «закону» зупинялась на критиці спотворень «справжнього соціалізму» і тільки наближувалась до критики самих основ і до прийняття релігії.

Початок 70-х в тюрмі дав «свободу совісті» тим, хто прийняв свою долю, і зовсім забрав її в тих, хто вибрав «свободу великої зони». Тому після табору нам було вже важко повертатись в черги і знов пристосовуватись до лояльного лукавства і смішних цінностей. Вони катастрофічно впали, людина у всіх ешелонах влади здрібніла.

Якщо перший суд був ударом долі, після якого події життя розвивались у формі дешевого фарсу, то другий — вже сприймався з відразою, як щось соромітне. Так сприймали свій другий суд Валерій Марченко, Левко Лук'яненко, Василь Стус. Гри вже не було — і сили руйнування й смерті теж не грались. Оголена зненависть і демонстрація насильства влади залишали в'язня, як смертника, в одиночці з єдиною думкою — про втечу. Втечу в інший світ — у свій власний світ.

Для Василя Стуса це супроводжувалось цілковитим неприйняттям влади (від радянського громадянства він з гідністю відмовився ще на засланні). Це було дуже важко здійснити — через примусовий щоденний ритуал контактів, через «право на життя», на листування

«з близькими родичами», на побачення з ними. Всіма цими «правами» душа зека підживлювалася роками і десятками років... При цілковитій несумісності поглядів та інтересів в'язень і конвоїри все-таки жили в одному світі і були, попри все, людьми. Тільки за спиною конвою кагебісти втілювали в собі ідею ненависті й смерті. Вони не з'являлись у світі — вони абсолютизувались. Навіть конвоїри тихо називали полковника Афанасова «чорний вовк». Але й там були відтінки.

Неприйняття Василеве було таким повним, що він зважився на цілковитий розрив. Фактично його позбавили і листування, і побачень з рідними...

Я боюсь, що нині читач, перегортаючи надзвичайно цінні для нас записки «З таборового зошита», не зовсім уявляє, який це тотальний, одчайдушний останній документ!

Коли він потрапив за кордон (уявляю, як тремтіли руки Надійки Світличної, виконуючи волю автора опублікувати) — це означало, що до Василя Стуса будуть застосовані найжорстокіші методи, щоб більше ніколи нічого від нього не вийшло. Постійні конфіскації листів, у яких були хоча б невинні вірші, позбавлення побачень, рік у одиночній камері, прощальний лист до рідних ще за рік до смерті — це була розплата передусім за «ту бомбу»!

Заповітний характер останніх рядків, розповідь про українського покутника Скалича (явно тривала тема його роздумів) — це свідчення того, що поет передчував, наче говорить останнє слово. Але після нього були ще довгі й мовчазні, як ніч, три роки...

Чи могли вони просто знищити його збірку поезій «Птах душі»? Напевне, ні: Стус був на особливому рахунку, і матеріали від нього були «документами»... Його тортури відчувались у відсутності листів і у вимучених листах, пропущених цензурою. «Я не піду звідси, поки не дізнаюся, що він помер»,— одчайдушно роздумувала Надія Мандельштам біля воріт, за якими конав Осип Мандельштам. Така сама атмосфера стояла і навколо німої зони 36— навколо Василя Стуса в 1984—85 роках.

Тема табірної смерті — це особлива постановка вічного питання.

Як хочеться — вмерти!
Зійти непомітно

За грань сподівання,
За обрій нестерпу.

Цей вірш написаний підсвідомо, писаний в уяві не раз, як сповідь страждання, як марення замерзаючого в снігах. Але він дає тільки психологічне пояснення стану.

Життя і смерть у таборі настільки наближені, що різниця між ними часто зникає. Адже табір є зоною смерті.

«Де життя вмістилося у 40 років, а можливо, у 36»,— пишуть про Валер'яна Підмогильного. Чи був убитий у 1937-му, чи безслідно жив у конанні ще 2—4 роки? В обіймі смерті він потрапив у 1934-му — далі було вбивання.

Скільки років прожив Василь Стус? Чи включати сюди останні роки? А скільки років живе Іван Світличний? Чи включати в життя — нежиття? А голодівки?

Чи голодівки не є максимальним наближенням до смерті — настільки наближенням, що конвой застосовує метод примусового годування — лише для того, щоб уникнути скандалу зі смертю.

«Тихою» смертю десь умирали Курбас, Плужник, Підмогильний. Вірніше буде перелічити, хто вернувся з сотень тих письменників, що були засуджені нібито до десяти років. «Тихою» смертю у зоні голоду помер Степан Васильченко — разом з мільйонами українських селян. Режим любить тиху смерть.

Але голодівки завжди були єдиною зброєю політичних в'язнів: бездушному режимові безборонна людина загрожувала своєю голодною смертю в знак протесту. Політзони утримували атмосферу опору постійними голодівками — не було і місяця без голодівок. Демонстрація готовності йти на смерть була постійною. Але там, де на голодівку перестали звертати увагу, в'язень був щодень провокований на смерть. Спробуй встановити в тому хитанні між життям і смертю різницю між вбивством і самогубством. Вбивство було суттю режиму, який не дає жити, не дає і вмерти. В'язень не міг нічого зробити, щоб порушити маятник у бік життя. Але в його силах було розхитати цей маятник у бік смерті. Він ішов на це в боротьбі за свою гідність також тоді, коли і з релігійних, і з інших принципових мотивів був проти самогубства. Мотив смерті звучить у його мові природно, бо готовність на смерть є готовність боротися за життя, за свої права. Але смерть є своєрідним

привілеєм — і брати цей привілей є виявом слабості. Так само, як берегти життя є виявом слабості.

«Ні за яку ідею не можна сидіти в цьому карцері»,— якось сказав один політичний в'язень — від того часу став посміховиськом. Його вислів став гаслом боягузтва і компромісу. Так само втрачав авторитет в'язень, який після оголошення голодівки не дотримував її.

Часті голодівки гостро наближували межу смерті. Це було самовбивання, яке щораз глибше входило в характер, в спосіб життя, ставало способом боротьби за збереження свого життя.

Тому дуже коректно треба підходити до припущень про причини смерті в'язня. Повторюю, межі між вбивством і самовбивством часто зникомі: людина, яку вбивали всіма фізичними і моральними засобами,— вбила себе! Хто це може встановити — навіть з очевидців?

Була чутка, що Стус покінчив самогубством. Але ми точно знаємо, що привілею смерті він не прийняв би просто через свою гордість і гідність, не кажучи вже про релігійно-моральні принципи.

Отже, загадка смерті Василя Стуса не є загадкою, коли ясно усвідомити, що його вбивали по суті безкарно, і він не мав чим боронитись, окрім демонстрації постійної готовності вмерти... Спровокувати смерть за таких умов було дуже легко, і начальство в цій атмосфері ставало нерозбірливим. А в'язень тримався за слова молитви «і не введи нас у спокусу», як за стеблинку. І не випускав її з рук.

Однак характерна для Василя Стуса у тій атмосфері вмирання відсутність мотиву жалів і докорів. Воістину, «блажен, хто тратити уміє»!

Повернемося до його реального життя в контексті доби — в літературну атмосферу, щоб уявити хоч якісь хвилини животворної радості. Хто живив його ватру, крім зеків? В листах часто повторюються імена друзів і подруг, які йому писали. Важко переоцінити значення і для В.Стуса, і для І. Світличного (та й для мене) невгамовної душі української культури в німецькій інтерпретації — Анни-Галі Горбач. Вона пробивала стіни камер своїми листами. Вона перша поцінувала і переклала на німецьку мову поезії Василя Стуса, зробила відомим його ім'я німецькому читачеві в той час, коли

воно було невідомим українському в Україні. «Страх — я звільнився від тебе» — під такою назвою вийшла в 1983 році в Гамбурзі книжка з віршами Світличного, Сверстюка, Стуса з передмовою відомого дисидента в еміграції, письменника і перекладача Льва Копелєва. Переклади і післяслово А.-Г. Горбач. Назва книжки і більше половини віршів у ній належать Василеві Стусові. Певно, до нього дійшла скупа вістка про це в 36-ту зону (до мене на заслання дійшли друковані відбитки перекладів, звичайно, без прізвищ авторів), і він мав якесь уявлення про своє життя в світі з листів, які, розуміється, перекладались цензорами, що натяків не схоплювали. Вже після смерті поета виходять переклади книги його віршів німецькою та англійською мовами... В офіційній пресі в Україні в позитивному плані було згадане ім'я Стуса аж у 1988 році.

Але це вже історія. Для живого навіть малесенька чутка про твоє життя десь поза тюрмою — це найживіший факт біографії! Це трепет уяви про відлуння твого серця. Я певен, що в колимські роки Василь Стус «видобував» свій живий контекст з цих закордонних листів так само, як я видобував з нерозбірливих рядочків А.-Г. Горбач або лапідарно змістовних листів проф. Юрія Луцького з Торонто, а також з важкого німецького гандшрифту загадкового доктора Кваста, за яким стояв його колега, скромний естет Володимир Козак. І все це разом творило образ літературного світу заслання.

Найповніше зібрані — вручені і не вручені адресату — листи зберігаються у «балухатих мистецтвознавців», котрі не переставали вести слідство... Коли восени 1987 року на зібранні Українського Культурологічного клубу я зачитав есей про Стуса у формі звернення до президента міжнародного ПЕН-клубу з пропозицією клопотатись про відзначення 50-річного ювілею загиблого поета, то це підтримали «екстремісти», але в інструктованого кореспондента «Робітничої газети» перехопило дух, як від дотику до державної таємниці. І то було теж життя Василя Стуса, дух якого витав, засвічував і тривожив своєю активністю в Україні щораз голосніше.

Свідчень про останній період Василевого життя маємо мало. Поки що найважливіше — опубліковане в № 3 журналу «Донбасс» за 1990 рік. «Таємно похований під номером 9» Василя Овсієнка. Це спогади дуже високої

вартості — і за рівнем спостережливості, і за культурою та об'єктивністю відтворення. Образом цієї імпровізованої кучинської тюрми на острівку в болотах «і Данте старого можна б здивувать». Адже саме там зібрався в замерзлій імлі цвіт нації. «Вічний» в'язень Левко Лук'яненко і теж вічний латиський правозахисник Гуннар Астра. Ті, що не вернулись: Олекса Тихий, Юрій Литвин, Валерій Марченко. Там же були Михайло Горинь і Василь Овсієнко. Звідти повернувся однокамерник Василя Стуса, російський письменник Леонід Бородін.

Чому ж така тьмяна остання сторінка життя? Страшенно темними і відгородженими були камери. Лютий конвой, лютий контроль зводив животіння людини до мінімальних проявів. І всякі голосні прояви сприймались там як недоречні. Люди були різними і порізному сприймали однакові умови лютого режиму, який дедалі лютішав і завжди був націлений персонально на когось.

Один Бог знає, як він жив, відстоюючи з останніх сил своє право залишатися собою і свій обов'язок — не здаватися до кінця. Всі судження суб'єктивні. Всі беруть на свою міру і по-своєму говорять правду. Більшість були політиками, а політика веліла приймати мінімалізм.

Але правда була в дамокловому мечі, який падає на високо підняту голову. Спробуймо піднятись на рівень тієї голови — до легенди Василя Стуса. Сумніву нема, що Василь Стус, якому і народитись випало на Свят-вечір, був людиною, створеною для легенди. Завжди і скрізь він був людиною «іншою». Моральні імперативи послаблювали його інстинкт самозбереження, і скрізь, навіть у середовищі близьких, були ті, що докоряли йому за нерозважність. Навіть в останньому колі кучинського пекла він був єдиним, хто не відмовлявся від голодівок з приводу сумних дат,— він був єдиним, хто приймав світ ідеалів і принципів за єдино справжній світ. І він був дуже самотній — навіть поряд із славними людьми, що любили його і оточували — в сусідніх камерах. І тут ні до чого питання про гречність з якогось боку.

В авангардному відсіку приреченого корабля (до руля — щораз тупіші капітани!) був дисидентський світ, точніше — моральна опозиція, ті, що вголос не погоджувалися і не приймали. Це були різні люди,

вони по-різному поводились в ситуації фатального вибору, навіть ті, що отримували максимальні терміни...

«Так, хочуть довести, що наша боротьба безнадійна. Можливо, так воно і є. Але ж ми повинні це робити, залишаючись порядними людьми»,— говорив академік Сахаров. Далі вже відкривалися індивідуальні варіанти вибору моментів боротьби і перечікувань. Хто праведний — хай перший кине на інших камінь! Суддів завжди знаходиться більше, ніж тих, що тихенько принесли б в'язневі сумління вузлик з вечерею і тихенько попросили: «Не згоряй, не згоряй так одразу».

Мені б дуже хотілося нині почути спогади тих, що приходили до Василя Стуса з таким несмілим проханням...

У цьому розумінні таланту поета на бойову одиницю — навіть без відчуття суспільством трагічної вини — є щось дикунське, аморальне. Я не вірю в суспільство, яке може все мовчки проковтнути з виглядом непричетності, і не вірю, що з байдужих глядачів жертвоприношень щось путнє визріє. Де вони наберуться уваги й поваги?

Коли світити і жити є злочин, яким займається наймогутніша в тоталітарній державі каральна машина, що розстрілює сузір'я, то винних поетів шукати не доводиться. Але десь має бути добра рука, яка ласкаво стримає їх перед вибором дороги знищення. Не було сили, яка його стримувала, і не було сили, яка б його стримала. Оскільки свобода вибору — то завжди те, що може собі дозволити характер, то вибору у Базилеоса не було.

І він вийшов на свою Сенатську площу.

Він розумів, що в кривих дзеркалах страху вибір його не буде навіть усвідомлений і оцінений. Зате... прийде нове покоління...

Вічний мотив.

Чи усвідомлював Василь Стус, що він несе у собі рідкісний національний скарб? Здається, усвідомлював. У всякому разі, ясно усвідомлював, що ціна на національний скарб зовсім упала. Обминувши державний прейскурант і цінності тодішнього літературного ярмарку, Василь Стус розумів, що посідає в українській літературі вакантне високе місце. Він почувався патрицієм, що несе обов'язок солдата: якщо не я, то хто?

Повторюють вічне питання: чи є сенс у донкіхотстві поета, коли він і дні його життя є неповторною цінністю? В цьому питанні є спроба вже навіть зараз перетягти його на свій бік?.. Тим часом нам треба зрозуміти: Василь Стус творив легенду свого життя не для слави, а в силу своєї натури.

В трагічну добу нашої історії він мусив трагічно загинути, впасти смертю лицаря честі на самому дні тюремної системи.

Не може так бути, щоб усе никло і нишкло, а життя залишалось. Звичайно, на другому полюсі пристосувань, служінь і вилянь мають бути високі постаті, живіші за всіх, що беруть на себе обов'язок честі або хочуть брати і стати там, де колись стояв офірний вітер і свіча висвітлювала обличчя апостолів та мучеників. Стус не питав, чи важкий хрест, а природно і постійно ніс обов'язок честі, як спадок предків.

Це добра усмішка нашої національної долі, що вона в найчорнішу годину перед ранком дала нам людину-легенду з даром великого поета! Не треба нічого вигадувати, підтягувати — досить просто зрозуміти і триматись на рівні усвідомленого факту.

Але на легенду накидаються юрби... Після революції звідусіль з'явилися «діти» і «небожі» лейтенанта Шмідта...

Наш обов'язок честі — зберегти образ Василя Стуса правдивим. Ім'я його не надається для політичної демагогії і плакатного патріотизму. Під його прапором мають право збиратись безкорисні ідеалісти — саме ті, хто світить незалежно від обставин і від погоди надворі.

Тільки через загибель — до життя! І ось, нарешті, в 1989—1990-х роках Василь Стус підходить до виконання свого високого призначення: відтворити, відновити зруйновану культурну, духовну атмосферу, заявити про незмінне місце поета в люту пору історії України, коли змістилися усі місця, але потрібен чистий прапор для всього живого.

Я душу виробив таку прозору,
Що вже свою не одкидає тінь.

Ця душа поетова повертається до нас його лицем. Особливо ясно мені уявилось це лице в мить, коли дійшла вістка про його смерть. І я спробував тоді намалювати портрет:

Врізуючись гранітним профілем
    він ішов на повен зріст
    вразливий і беззахисний
    під градом націлених
    очей об'єктивів магнітофонів
    знав це автомати затриманої дії
    але йти доки судилося Богом
Здавалося він остерігався шептати
    щоб не впасти у фальш
    він остерігався кривити і обминати
    бо це початок блудної дороги
    він остерігався тихо говорити правду
    а голосно говорити пусте і дрібне
    бо це початок великого злочину
    перед Істиною перед Богом перед собою
    початок духовного самогубства
Слухати його незвично й страшно
    був у цьому якийсь виклик
    читати листи було щемно
    вручали їх з якоюсь ціллю
    і важко було узгодити акцентовану прямоту
    з делікатністю і лагідністю його серця
У тюремному дворі
    де слугувались підлим шепотом і фіглями
    Стус не прийняв правил тихого шепоту
    у таборах де залишилось відсиджувати
    Стус стояв або закривавлений падав
    було клопітно всім з його непримиренністю
    і лоскотала тиха радість за цілісність Особи
Стус пробивав головою
    ватяну стелю
    опущену на наші голови
    що зжились з нею
    навіть навчились робити
    міну самоповаги
    Стус пробивається головою вище
    і здивованими очима поета
    вітає рідне вічне небо
    і тихо усміхається
Слово Поета-Страдника
    стає тихим і прозорим
    як осінній птах у відльоті
    і жодна нотка надриву
    не порушує чистоти храму
    де читав свої молитви-думи Шевченко
    де яснів високим духом Гете
    де Рільке і Пастернак
    ловили промінь світла
    і відтворювали узори життя
    на тлі синього купола
Слово Василя Стуса
    тихе як любов до рідного краю
    де він знаходив зерня
    з якого виріс.

Але минули дев'ятини, сороковини... Минув рік. У хаті Базилеоса на столику стояло розп'яття, лежав кетяг калини і горіла свіча. За хатою стежили. Наше невелике коло збиралося туди, до Валі і Дмитра, на вулицю Чорнобильську, 13-а, на роковини смерті і народження. Звичайно, його Душа на Свят-вечір приходить туди, до своїх...

Микола Горбаль

«СВІЧА В СВІЧАДІ»

Ішов 1979 рік. У золотому віці стагнації політичний маразм імперії набирав свого апогею. Після арештів 1972 року Україна на якийсь час заціпеніла. По розрахунках КДБ цей шок — цей наркотичний сон — мав тривати не менше як років з десять. Але ніким не передбачена поява в імперії вже у 1975 році легальних громадських правозахисних груп була не лише приємною несподіванкою для вільного світу, але своєю відвертістю і незахищеною прямотою захопила зненацька й тоталітарного монстра. Правозахисники з дитячою простодушністю показали всьому світу, що «король голий». Від такого зухвальства «король» справді розгубився, не знаючи як приховати свою срамоту. Розгубленість тривала більше року. Та з початком 1977 року, трохи оговтавшись і плюнувши на докори світу, він почав нові арешти.

Якраз у цей час, відбувши своє перше політичне покарання (5 років таборів і 2 заслання у Сибіру), я приїхав до Києва. До ув'язнення не знався ні з ким із славної когорти «шестидесятників». Отакий собі «бунтар-одиночка», як казали самі кадебісти. (Арештували мене ще у 70-му році). Ну що ж — «раньше сядешь, раньше выйдешь». Василь на той час добирався лиш на заслання з Мордовських концтаборів, у яких і я колись починав топтати свій політичний ряст.

На ще не радіоактивний від Чорнобиля Київ накотилася тоді ланцюгова реакція політичних арештів. Спочатку взяли Руденка і Тихого, згодом Матусевича і Мариновича, далі — Лук'яненко, Овсієнко, Бадзьо, Зісельс, і пішло...

Надходили тривожні листи і від Стуса з Магадана.

Він постійно листувався з Надією Світличною, то вже через неї був я обізнаний з його життям-буттям. Листи — ніби з фронту. Надсилав також вирізки з газет, у яких тамтешня преса вела шалену кампанію цькування поета. У тих Василевих посланнях наголос ставився не так на ту важку працю у шахті, на невлаштований побут, як на гнітючу атмосферу шантажу і провокацій. Скидалось на те, що готується грунт для нового арешту Стуса і, отже, Василь так і не повернеться із заслання. І все-таки він якось втримався, все-таки повернувся додому, у Київ, запруджений сексотами, Київ, спорожнілий на друзів (ішов отой окаянний 1979),— одні ще не вийшли, інші вже сіли, деякі сахались,— повернувся до дружини і сина на вулицю Чорнобильську.

На другий чи третій день після приїзду ми й зустрілися з ним у нього вдома.

Говорити мали про що — багато спільних знайомих і друзів. Тим паче — побачились уперше, хоч заочно зналися як політв'язні. Часом із заслання, а потім уже із Києва я надсилав Василеві і іншим, хоч особисто і не знайомим, в'язням вітальну листівку — з Різдвом чи Великоднем, мовляв, пам'ятаємо, не забуваємо. Така листівка до відповіді, як правило, не зобов'язувала. Вже при зустрічі Василь подякував за вітання. Якось пізніше за кавою він сказав, що з тих вітань уявляв собі мене не таким, що насправді я серйозніший. Це мене чомусь трохи знітило. Виявляється, що деякі літери з викрутасиками у моєму почерку давали йому підстави вважати мене дещо іншим. Геть не розуміються на графології, але це мені затямилось. Потім у святочних вітаннях постійно старався уникати отих «викрутасів», але, здається, так і не розумів. Напевне, Василь, як графолог, мав рацію. Я збагнув: хотіти гарно писати ще не означає писати гарно. Хотіти ще не означає — бути. Це я вже не лиш про графічний бік писаного. Та це між іншим.

До Василя тоді я пішов не сам, а з приятелем, Павлом Стокотельним, котрий до того з поетом теж не бачився. Мали ми для Василя невеличкий презент — за час його ув'язнення в Америці вийшла збірка його поезій «Свіча в свічаді». Гарно видана, з чудесною добіркою віршів. Хтось із тамтешніх українців привіз і залишив нам. Отже, матиме Василь подарунок. Про всяк випадок, у цей смутний час, сховав її за пазуху, і пішли на Чор-

нобильську. Василь вже знав, що така книжка вийшла, але досі її не мав і справді був утішений. І те сказати — що може бути приємнішим, коли тебе карали за слово, коли у вину тобі ставили писання віршів, вилучали їх, коли тебе кидали на багато років за грати, щоб народ не чув твого слова, а воно, слово, не вмерло, а воно — живе. Попри всі перебуті нещастя — це тріумф, перемога.

Не пригадую в деталях, про що ми тоді гомоніли. Василь виглядав втомленим, і не хотілося довго в нього затримуватись. Хоч потім я зрозумів: мовчати і слухати — це характер Василя, а не його фізичний стан.

Попри всі возвишені речі не обминути проблем хліба насущного — прописка, пошук роботи і т. ін.

Маючи певний досвід після звільнення, ділився ним. Хоч було очевидним, що допоки кожен із нас залишається самим собою, не довго ходити нам нестроєм і без команди. Ілюзій ми не мали, але не хотілося вірити у гірше.

Судилося ж нам всього кілька зустрічей, і все... Останній раз ми бачились 22 жовтня 1979 року. Ніколи б не запам'ятав цієї нічим не примітної дати, просто — на другий день (23 жовтня) мене схопили, побили, заарештували і кинули до тюрми.

Отже, напередодні я заїхав до нього. Василь якось казав, що з найближчою оказією до Москви він хотів би дещо передати. Така оказія передбачалась. Москва була тоді чи не єдиним центром в імперії, через який була хоч сяка-така можливість передтти вільне слово далі, у світ.

Василь вручив товсту пачку своїх рукописів. Дійсно товсту, десь так сантиметрів 9—10, пачку дрібно списаних аркушів. Побіжно глянувши, я зауважив, що декотрі писані олівцем — вірогідно, ще з ув'язнення.

Був уже пізній вечір. Я мав відвезти папери на другий кінець міста.

Василь провів мене до тролейбуса вулицею Чорнобильською. Тоді це слово ще не носило на собі печаті вселенської біди. І не мав я гадки, що знову буду на цій вулиці аж через дев'ять років, коли слово «Чорнобиль» знатиме весь світ. Прийду у Василевий дім, у дім без Василя. Прийду безсловесний, порожній, мов глек. Бо вся енергія думки зіщулилась у макове зернятко, що качалося по дну здоровецького глека, зернят-

ко, яке годі схопити огрубілими у каменоломнях пальцями. «Нещасна Україно! Невже, щоб дізнався про тебе світ, ти мусиш вибухнути Чорнобилем?! Невже, щоб світ побачив твій світлий дух, твої поети мусять вмирати у катівнях?» — щось таке було у тому зернятку, і я не міг схопити його пальцями.

Коли через п'ять років, не випустивши мене із чергового ув'язнення, заарештували знову, одним із епізодів звинувачення була саме ця рукописна збірка, яку вилучено при обшуку в Москві у пані Тетяни Великанової.

По т. зв. «матеріалах справи» можна здогадатися, що через тиждень-півтора після мого арешту в цієї славної московитянки був також обшук з наступним арештом та судом. Очевидно, тоді вилучили і Василеві рукописи. Таке життя... Але боятися — значить нічого не робити.

Ми зналися мало, але коли мене так зухвало, з цинізмом заарештували, то чи не один Василь, окрім рідних, у цьому великому, приспаному страхом місті бив на сполох, кидався у всі боки, писав відозви на мій захист, старався попасти на суд до мене, звідкіля його хапали і везли, невгамовного, ще півроку терпіли у Києві, потім заарештували.

У 1985 році мене з новим терміном знову везуть етапами. На цей раз туди, де Василь, на Урал.

Я вже знав із листів, що там помер Тихий, що там пішли з життя мої друзі: Валерій Марченко та Юрій Литвин, але не знав, що дні Василя також порахувані.

Був по дорозі в табір, коли його не стало. Переступати поріг тюрми чи концтабору з величезним терміном попереду, коли за тобою з грюкотом закривають залізні двері,— відчуття не з приємних. Та коли знаєш, що тут десь, у сусідніх камерах, твої друзі,— ніби вже й не так той вогонь душу пече.

Звістка про смерть Стуса приголомшила. Ці камери, ці наглядачі, на яких я тепер щоденно, щохвилини, з року в рік буду натикатися, винні у смерті Василя! І нема мені куди від них дітися.

...Є під Києвом таке штучно побудоване село — Музей народної архітектури, з хатинками, тинами, церковками, вітряками. Село без селян.

Був день народження у донечки Юрія Бадзя. (Юрка весною заарештували, і на цей осінній час, мабуть, він ще й до табору не доїхав).

Прийшли привітати його донечку і вирішили з їх милим сімейством провести цей день на природі.

Було сонячно, по-осінньому тепло. З кленів тихо опадало золотаве листя. Ходили вуличками, сиділи біля дерев'яної церковки, а потім на ослінчику біля хати.

Василь сьогодні почувався філософом і аж світився. Чомусь при таких бесідах видавався ще вищим на зріст. І ніби дуже легким — таке враження, що міг би піти по воді.

Говорив про нашу літературу. Треба добре знати міць і вагу слова, щоб так виразно бачити і розуміти кожного, хто має з ним до діла.

Переді мною то гуртом, то по одному проходили українські майстри слова такими, як їх бачив Василь. Багатьох із них тоді було годі впізнати — далеко не такими уявляв собі їх. Ніби зібралися вони на велику толоку — будувати храм. Он Вишенський у полатаному рубищі разом з босим Сковородою носять замішані на соломі глевки. Хтось би мав щось з того класти, але Котляревський теше камінь. Франко самотужки тягне воза, набитого деревом на крокви, коли Драгоманов ще ніяк стіну не вимурує, хоч Косинка і Зеров, Левицький і Куліш, як і десятки інших, носять ношами цеглу. Винниченко вже шліфує для облицювання мармур, а Шевченкові стовпи ще лиш мають підпирати ту велику стелю, що Леся її розмальовує. І багато тут гарних хлопців, і ніби все так із запалом робиться, а храм ніяк не довершимо. І вже мені самому бачиться той храм величним. Але ж Василь: і тут би припасувати, і так би скріпити розтяжками, стягнути дахом.

Таким у той день запам'яталося мені Василеве мислення, архітектора на будові духовного храму. Василь мав стати великим аналітиком літератури, літературним критиком. Не судилося повністю розкритися цій грані його таланту. Він міг формувати русло духовної течії України.

Кажуть, що Василь, якось оцінюючи долю шестидесятників, сказав щось приблизно таке: «Про них потім скажуть, що, окрім всього іншого, вони умудрялися ще й вірші писати». Чи мав він і себе на увазі? Без сумніву. Людина з такою чіткою громадянською позицією не могла не жити щоденними болями свого народу, не могла щоденно не заступатися за нього.

Може, саме ті згустки жалю і болю рефлексувались у його поезії. Бо маємо нині «Свічку в свічаді» і «Палімпсести».

І це справді диво: у час, коли кожне правдиве слово вилучалося, коли при обшуках забирали все написане, коли знищувалися рукописи. Все-таки «умудрялися ще й вірші писати» — і навіть щось із них зберегти.

...Ішов 1989 рік. У колишньому будинку Центральної Ради проходив вечір поезії Василя Стуса. Студенти Київського університету читали його вірші напам'ять. Із уст мóлоді кожне його слово сяяло якимось дивним світлом, було понад часом. Вже не належало лиш йому — належало всім.

Сергій Солдатов

ПАМ'ЯТІ ВАСИЛЯ СТУСА

Коли мене питають, чи не шкодую я про численні роки, відбуті в радянських в'язницях і таборах, я відповідаю рішучим «ні!». Бо ж інакше я, можливо, ніколи не зустрів би тих надзвичайних і стійких людей, що їх Радянська влада покарала багатьма роками неволі й нелюдськими умовами життя. Серед цих умов: непосильна праця, погане харчування, брак конечної медичної допомоги, майже цілковита ізоляція від зовнішнього світу, неможливість займатися незалежною творчою працею, принизливе поводження, муки голоду й холоду в карцерах і табірних в'язницях. Ці люди — в'язні сумління, які справді втілюють у собі сумління, розум та честь народів, що їх силою утримують у межах радянської імперії, жорстоко покарані радянськими керівниками лише за те, що вони відважилися мати незалежні погляди й переконання, наважилися мужньо обстоювати їх і втілювати в життя, використовуючи мирні та законні засоби. І чи слід дивуватися, що засуд борців за права людини, за релігійні, національні та культурні права на багато років неволі в нелюдських умовах часто означає фактичний смертний вирок для них!

Якби мене запитали, хто зробив на мене протягом табірних років найсильніше, найяскравіше й найглибше враження, я без жодних вагань відповів би: Василь Стус, один із найкращих синів українського народу, його співець і патріот, його борець і страдник!

І ось щойно надійшла вістка, якій неможливо повірити, яка вразила й наповнила скорботою всіх людей, які близько або й віддалено знали його,— що Стуса нема серед живих! Знавши, який він тяжко хворий і який довгий реченець неволі, яку він уже відбув і яку ще повинен був відбути, ми всі давно вже припускали можливість трагічного кінця; але тепер, коли це сталося, розум відмовляється сприйняти це й повірити. Я відчуваю, що в моєму серці щось обірвалося. Я втратив близьку, безмежно дорогу мені людину. Бо Стус був для мене не лише однодумцем і товаришем в ув'язненні, не лише розумним співрозмовником і душевно тонкою людиною, не лише постійним співучасником або організатором усіх наших табірних голодівок і страйків, але й моїм близьким, дорогим другом. Дружба з ним залишила в моїй душі глибокий слід на все життя, вона допомогла набути душевну рівновагу й зносити тяжкі умови неволі. Вона допомогла знайти відповідь на запитання, які мучили мене, й давати відсіч сваволі й беззаконню табірної влади.

...В січні 1976 р., сонячного, морозного ранку, мене відвезли «воронком» у супроводі автоматників МВС та вовчурів, які гавкали, до політичного табору ч. 17, біля селища Озерне, в Мордовській АРСР. Незабаром я познайомився тут з чудовими хлопцями-політв'язнями; серед них були Паруйр Айрікян, Мишко Хейфец, Юра Бутченко, Ілля Граур, Василь Овсієнко, Размік Маркосян та багато інших. І, звичайно, серед нових знайомих був наш табірний патріарх литовець Пятрас Павляйтіс. Овсієнко, молодий український політв'язень, за фахом учитель української літератури, сказав мені тоді: «Чи знаєш, Сергію, в сусідньому таборі, ч. 19, сидить найкращий український поет молодої генерації Василь Стус! У таборі він захворів на виразку шлунка, через убивче харчування стався прорив стінки, і нещодавно він зазнав важкої операції. Вирізали половину шлунка...» Я тоді висловив побоювання, чи витримає він на ногах до звільнення, до якого залишалося під ту пору два довгих роки в таборі і два роки на засланні.

Незабаром Стуса привезли до нашого табору, і ми всі дуже близько з ним познайомилися. Я від початку поставився до нього з захопленням. Я бачив у ньому не лише видатного поета та полум'яного борця за національну свободу України, але й дуже чарівну, душевно

тонку, делікатну й м'яку людину. Але в ставленні до наших ворогів, до табірної адміністрації та співробітників КДБ він був твердий, відважний і непримиренний. Мені подобалося також, що, попри великі страждання, що припали йому на долю, а може, й завдяки їм, він був до того ще й справді релігійною людиною. Він часто декламував мені релігійно-філософські вірші австрійського поета Райнера Марії Рільке в своєму власному перекладі. Він був палким прихильником цього поета. Чи треба ще додавати, що мені часто траплялося щастя слухати його власні мелодійні, сповнені глибокої туги вірші, присвячені, головно, долі українського народу, долі його борців і мучеників. Знав він напам'ять і вірші найкращих поетів України: Тараса Шевченка, Лесі Українки, Ліни Костенко та багатьох інших. Чудово знав також історію свого народу, як і світову історію. Любив філософію, цікавився вченням Володимира Соловйова, цитував старогрецьких та римських мислителів, а особливо — Платона та Сенеку. Політично ми міркували цілком однаково, доповнюючи один одного. Незабаром ми з ним близько потоваришували. Мабуть, за мої окуляри й схильність до нерозсудливих учинків він назвав мене «П'єром», маючи на увазі П'єра Безухова з «Війни та миру» Л. Толстого. Я ж назвав його «Гетьманом», бо в думках бачив його на баскому вороному коні, в золотому шоломі та в бойовій збруї, з блискучою шаблею в руці, на чолі хоробрих козацьких полків, що йдуть у бій.

Незабаром його повезли до табірної лікарні. По дорозі охоронці забрали в нього збірку творів стародавніх філософів-стоїків. Він відмовився йти у «воронок». Тоді на нього надягли наручники й потягли силою. Українського поета, у 20-му сторіччі, тяжко хворого, за книжку філософів-стоїків закували в наручники!.. Чи це все не жахливий сон! Ясна річ, ми негайно оголосили голодівку протесту. Неймовірними були страждання Василя вже тоді. Через погано, поспіхом зроблену операцію, а також за браком ліків і через погану їжу його мучив страшний біль. Маючи надлюдську волю, він удень так тримав себе, що рідко хто здогадувався про його муки. Лише пізно вночі, коли всі в бараці спали, а я, як звичайно, страждав від безсоння, він тихо вставав, виходив до коридора й там, наодинці, протяжливо й тихо стогнав...

Наведу ще один випадок. Кінець 1976 р. Табір ч. 19

біля селища Лісне. Дізнаємося, що в українського політв'язня, малярки Стефанії Шабатури, сконфіскували всі її малюнки. В табірній їдальні прилюдно оголошуємо, що почнемо голодівку на її оборону. Наступного дня Стуса й мене, як, мабуть, імовірних призвідців страйку, викликав полковник КДБ Дротенко, який спішно прибув до табору. Я намагаюся тиснути на кадебівську особу його майбутньою відповідальністю перед українським народом за придушення його національної культури, бо саме таким придушенням є нищення малюнків Стефанії Шабатури. Особа, як виглядало, позадкувала, пообіцявши малюнки, після належної перевірки, повернути. Але тут Стус не витримав і назвав його поведінку «підлим бандитизмом».

— Ви ще поплатитеся за це! — волає загрозливо полковник КДБ.— А малюнки Шабатури ми спалимо!

— Це на вас, людожерів, схоже! Нам — горіти, а вам — походжати з сірниками! — гнівно кричить у відповідь Стус.

Все так і сталося! Наче палаючий смолоскип свободи та незгасного духу, пройшов Стус своїм багатостраждальним шляхом. Після виходу з табору на початку 1977 р.— трирічне заслання на зловісну Колиму, з важкою працею на золотовидобувній шахті, з постійним цькуванням і переламом п'яткових кісток обох ніг. Короткотривале перебування з родиною в Києві, праця робітником у ливарному цеху... Новий арешт у травні 1980 р. і засуд на 15 років позбавлення волі — вирок, що в цьому випадку дорівнював смертному. На час смерті йому залишилося ще 10 років таборів та заслання.

В його особі український народ втратив видатного патріота, українська література — високоталановитого поета, його друзі та знайомі — чудову людину, а все волелюбне людство — полум'яного борця за свободу. Його моральна чистота й жертовність, його мужність і непохитність, увесь його подвижницький дух і багатостраждальна доля є яскравим взірцем як для нас, його сучасників, так і для майбутніх генерацій. І в наших серцях ім'я, образ і вчинки Стуса, українського поета, патріота й борця за свободу, житимуть вічно!

На сумлінні Радянської влади ще одна і, певно, не остання жертва. А в пантеоні загиблих борців за вільну Україну засяяло ім'я нового національного героя, подвижника світової свободи!

Вячеслав Чорновіл

РАЗОМ ЗА ГРАТАМИ

Писати спогади про Василя Стуса мені важче, ніж тим, хто бачив його декілька разів і зберіг у пам'яті кожну зустріч. Адже я з ним був разом роками. Ось не можу навіть згадати, де я познайомився з Василем — чи то у Галини Возної, чи у Світличних? Було це у 1963 році. Тоді я повернувся до Києва зі Львова і поселився у Вишгороді. У Києві швидко зійшовся з шістдесятниками.

Недавно прибулий з Донецька Стус тоді не був ще такою примітною постаттю, як Іван Світличний, Євген Сверстюк, Іван Дзюба чи Алла Горська. Василь часто бував гостем наших зібрань, але при тому не був надто велемовним. Та коли треба було зробити рішучий крок — то Василь не вагався. Ось тільки один приклад.

Рання весна 1965 року. Нас уже тиснули зусібіч. Літературні вечори забороняли. Але вечір на Київському заводі верстатів-автоматів таки ж відбувся. Людей прийшло багато, не тільки заводчан. Та на Будинку культури — великий замок. Вечір — заборонено. І тоді Василь пропонує: «Ходімо до парку, не дають нам тут — підемо на свіже повітря...» В березневому надвечір'ї зазвучали вірші. Прибігло начальство заводу. Голова профкому Глазирін видав репліку: «Что они там говорят? Переведите мне по-человечески, я этого бандеровского языка не понимаю». Треба було бачити Стуса в цю мить! Ледь стримуючись, він правив своєї. І тут один молодий російський поет (на жаль, прізвище не пригадую) від імені свого народу вибачився за шовіністичний випад негідника.

А Василь, блискуче провівши цей унікальний для тодішнього Києва літературний вечір, знову зайняв скромне місце, ніби розчинився у натовпі. І так щоразу: з'являлася абсолютна потреба — і він спонтанно вибухав.

Або —4 вересня 1965 року. Щойно прокотилася хвиля політичних арештів. Уже за гратами — Іван Світличний, брати Горині, Олександр Мартиненко, Ярослав Гаврич, Євгенія Кузнєцова. Хапали людей у Києві, Львові, Івано-Франківську, Луцьку, Тернополі. Що робити? Як протестувати? Домовляємося з Іваном Дзюбою скористатися прем'єрою фільму Параджанова «Тіні забутих предків». На сцені Дзюба скаже про ареш-

ти, а я підтримаю його з зали... Уже першою фразою режисера Параджанова «Спустя год после окончания работы над фильмом, наконец, видит его зритель» створено належну атмосферу... Та ось бере слово Іван Дзюба і несподівано каже про арешти, називаючи імена тих, кого кинуто за грати. І раптом з переднього ряду вихоплюється Стус і кричить до зали: «Потрібно протестувати всім! Сьогодні беруть українців, завтра візьмуться за євреїв, післязавтра — за росіян!»

Під час демонстрування фільму до мене і до Василя у темряві підскочили якісь молодики і запропонували тікати через відкритий службовий вихід. Але ми цю провокацію зігнорували.

Наступного дня ми з Дзюбою (бо Стусу щось заважало) навідали Параджанова. І от гостинний господар раптом каже: «Что вы, лучшей рекламы для своего фильма я и ожидать не мог!»

Ще один спогад з того ж 1965 року. У газеті «Молода гвардія», де я тоді працював, відбувся поетичний конкурс. Переміг на ньому Василь Стус зі своїми поезіями «Тонкостанна тополе», «Я тебе збираю по людях, розкидану», «Сто років, як сконала Січ». При цьому премію лауреату було призначено мізерну, майже символічну.

Через кілька тижнів мене було звільнено з роботи — як згодом стало зрозуміло, за публікацію поезій Драча та Стуса.

...Щоб описати всі зустрічі з Василем, мені треба було б написати цілу книгу. Але не можу не згадати про наші спільні обіди наприкінці 1965 року на бульварі Шевченка та вулиці Володимирській. У тюрмах тоді сиділи наші друзі. Серед них — Іван Світличний, визнаний організатор українського демократичного руху початку 60-х років.

Вибігши в обідню перерву з роботи, Іван Дзюба, Євген Сверстюк, Рита Довгань, Василь Стус і я, а щоразу і хтось інший, збиралися в тому чи іншому кафе (місця міняли для «конспірації», щоб нас менше слухали) і обговорювали останні новини про ув'язнених, планували якісь дії на захист. Арешти не приголомшили нас тоді, а навіть активізували. Саме тоді Дзюба прочитав нам фрагменти із праці «Інтернаціоналізм чи русифікація?», фактичні дані для якої ми йому допомагали збирати; я розпочав роботу над «Лихо з розуму», а Василь під час одного з таких обідів буквально

приголомшив нас віршем «Не можу я без посмішки Івана», останні рядки якого я мимоволі повторював щодня:

Тоді прости-прощай, проклятий краю,
Вітчизно боягузів і убивць.

Пригадую Василя під час судових процесів початку 1966 року. Серед тих, хто юрмився тоді біля Київського обласного суду, де за закритими дверима судили наших товаришів, виділялися дві постаті — Ліни Костенко і Василя Стуса. Пам'ятаю, як Ліна била кулаками по «воронку», який відвозив засуджених, а Василь дивився на тих офіцерів, які виштовхували нас з коридора суду, з таким презирством, що ті мимоволі відступали і їжилися під його поглядом. Цей погляд глибокого презирства не могли пробачити йому наші кати і пізніше, в концтаборі.

У Василя було дуже харткгерне обличчя — коли він розмовляв з друзями, воно сяяло добротою і ставало надзвичайно гарним. Коли ж говорив із ворогом чи ницою людиною, очі ставали колючими, вперед виходило підборіддя, опускалися куточки губів — вираз людини, що бридиться ропухою.

Він міг не сказати ні слова, але одного такого погляду вистачало, щоб тюремщики відправляли його до карцеру «за оскорбление начальства», придумуючи «докази» провини.

...Згадую останню зустріч з Василем на волі. Січень 1972 року. Василь приїхав до Львова. Ходив із колядниками. Був на весіллі у Михайла Косіва. Потім поїхав до Моршина підлікуватися і, як виявилося, «знайти» там, у санаторній палаті, свідків усної антирадянської пропаганди для свого судового процесу, що відбудеться через кілька місяців.

Я тоді підпільно видавав «Український вісник». Василь був один з небагатьох, хто знав про це. Я відчував: цій людині довірити можна — ніколи не видасть і випадково не проговориться. Інший висновок: Василь — не організатор у звичайному розумінні цього слова, але є лідером духовним, лідером найвищих морально-етичних принципів. Саме так він почав висвітлюватись для мене тоді, навіть на тлі відоміших за нього на той час шістдесятників. Поет за покликанням і Божою ласкою, філософ і естет за складом розуму, він разом з тим мав гостре політичне чуття, на

диво швидко схоплював конкретну ідею і був безпомильним у оцінках.

З цього приводу хочу згадати зустріч у тодішній його хаті на Львівській вулиці восени 1971 року, знаменну хоча б тим, що потім вона фігурувала у кількох «кримінальних справах» осіб, заарештованих на початку 1972 року. Наступ реакції, особливо погром інтелігенції за колективний «лист 150-ти» на захист прав людини навесні 1968 року, під час моєї першої «відсидки», певною мірою змінив психологічний клімат серед київської інтелігенції, ба навіть серед її найбільших авторитетів. Прозвучали заклики згортати «самвидав», не акцентувати на національних вимогах, «берегти людей», «зайнятися перекладами» і т. ін., бо, мовляв, треба перечекати наступ реакції.

Я принципово не погоджувався з таким підходом до ситуації. Розпочав видання підпільного журналу, організовував різні протести і... раптом відчув холодок з боку деяких своїх київських однодумців.

Тому я приїхав до Києва для з'ясування стосунків. Зібралися у Василя дома вузьким колом. Гріх признатися, але Василя тоді я брав більше за господаря хати і не думав знайти у ньому, здавалося б, далекому від щоденних політичних реалій поетові, свого повного однодумця.

Пізніше на допитах, коли подробиці «наради в верхах», як називали її кагебісти, чомусь вийшли на поверхню, Василь Стус категорично відмовився давати будь-які свідчення по суті: «Була звичайна розмова друзів, говоеили про поезію, про літературу...»

Так само заявив і Євген Сверстюк.

Довелося кагебістам цей епізод із звинувачення вилучати.

«Сидіти» нам обом довелося у Мордовії, але спочатку в різних таборах. Знаходили будь-яку нагоду (через тюремну лікарню, через етапників) передати один одному звістку, домовитися про спільну політичну голодівку чи іншу акцію протесту.

Коли мене привозили відбувати кару в концтабір «Лесной», де був тоді Василь Стус і де були єдині на три політичні табори карцерні приміщення, він сміливо, мало не розштовхуючи наглядачів, які вели мене у відгороджений плотом карцерний закуток табору, проривався до мене, щоб мовити кілька слів чи бодай потиснути руку. Було й так, що наступного дня я чув голос Ва-

силя в сусідній камері карцеру, а потім ми зустрічалися на півгодинній прогулянці в дворику, обнесеному дротяною сіткою не тільки з боків, але й зверху, від неба. Виявляється, Василь не виходив на роботу або свідомо ще якось «порушував режим», щоб наразитися на чергове покарання і побачитися в карцері з кимось, привезеним з іншого табору. Так сталося і наприкінці 1976 року, коли в політтаборах Мордовії з участю Василя Стуса починалася боротьба за Статус політв'язня в СРСР. Врахувавши всі пропозиції, я уклав такий Статус, надіслав його за трьома підписами (відомого вірменського політичного діяча Паруйра Айрікяна, російського націоналіста Володимира Осиповича та своїм) до Президії Верховної Ради СРСР і з 10 грудня 1976 року сам перейшов на такий Статус: відмовився від примусової безплатної праці, виконання принизливих приписів режиму тощо. Розплата не забарилася: мене повезли в «Лесной», у табірну тюрму, де тримали у суворій ізоляції. Але в'язні мають свої способи зв'язку — і вже наступного дня я дізнався, що Василь Стус, якому залишався місяць до відправки на заслання, не вийшов на роботу і заявив про перехід на Статус політв'язня. На цей раз розрахунок не вдався: до штрафного ізолятора, де могли ми зустрітися, Василя не посадили. Його трохи раніше відправили важким двомісячним етапом на «чудную планету» — Колиму.

Але найбільше моїх табірних спогадів про Василя зв'язано з 1975 роком, коли нам півроку випало бути в одній зоні в Мордовії, барашевській (ЖХ 385-3-5), і коли наші ліжка стояли майже поруч в довгому бараці. Так само поблизу в цеху стояли електричні машинки, на яких ми шили захисні рукавиці, а в табірній «сім'ї» — специфічному об'єднанні кількох в'язнів для спільного виживання, де порівну ділиться все — від кусня хліба до шкарпеток,— зібрався справді інтернаціональний колектив з двох українців (Василь і я), двох вірмен (Паруйр Айрікян і Азат Аршак'ян) і старенького грузина дворянського роду (Васо Елізбаришвілі). Це був відносно спокійний відтинок мого (мабуть, і Василевого) невільництва. Може, тиск на нас трохи зменшили перед підписанням влітку того року Гельсінського Заключного Акту, підписаного, аби не дражнити громадську думку. У всякому разі, поменшало «відряджень» у карцер і голодівок протесту, Василеві й мені

нарешті надали побачення з рідними. На диво стриманою була й реакція на наші гострі політичні заяви, наприклад, про зречення радянського громадянства на користь символічного українського і т. ін. В невеликій «ізоляційній» зоні, подалі від основної маси політв'язнів, серед вірних адміністрації колишніх поліцаїв, де тримали «заводіїв» концтабірних акцій протесту (до таких належав і Василь, який мав високий моральний авторитет серед в'язнів усіх національностей), зібралася невеличка українська бібліотека з книжок переважно наукових, одержаних через «Книгу-поштою». Це була єдина табірна зона, не розгороджена на житлову і промислову, а отже, не було щоденних чотириразових переганянь з однієї в другу з принизливими обшуками і перекличкою. Виконавши робочу норму, можна було взяти книжку чи ручку. Це було немалою перевагою барашевської зони, чим ми і користувалися. Саме тут Василь написав значну частину своїх, може, найбільш відшліфованих віршів.

Підписання Брежнєвим Заключного Акту Гельсінської наради ми зустріли голодівкою протесту, бо розуміли це підписання як глум передусім над нами, в'язнями сумління.

А невдовзі з Василем сталося нещастя. Він хворів виразкою шлунка, яка в умовах табірного харчування дуже йому дошкуляла. Іноді Стуса переводили в міжтабірну лікарню, там же, в «барашевці». Але це важко назвати лікуванням. Табірна медицина швидше калічила, ніж лікувала. Цього разу, приблизно на початку серпня 1975 року, Василя, який почувався дуже зле, раптом поспішно викинули з лікарні на зону з діагнозом «стійка ремісія», що означає затухання хвороби. Річ у тім, що до лікарні мали привезти в'язня з іншої зони, зустріч якого зі Стусом, на думку оперативників, була зовсім небажаною. Через той брехливий діагноз Василеві ще й дієту відмінили.

...Щойно оголосили відбій, я вже задрімав, раптом чую, як Василь рвучко звівся з ліжка і з хрипом звалився на підлогу. Ввімкнули світло — Василь без видимих ознак життя лежить блідий як смерть в калюжі власної крові... Кров стікає з уст. Ми кинулися на вахту. Перелякання солдат на вишці, запідозривши табірний бунт, виставив назустріч автомат. Табірний лікар, будучи напідпитку, з'явився ледве за годину.

У лікарні Василь отямився тільки через добу, а на-

ступного місяця повернувся до табору блідий, знемо-жений. Разом були недовго: восени того ж, 1975, року Василя відправили в лікарню МВС у Ленінграді для оперування, а звідти він повернувся вже до іншого табору. Зустрілися ми знову в карцері «Лесного». На по-чатку 1977 року Василя відправили на заслання до Магаданської області, а ще через рік мере — до Яку-тії. Перебуваючи в засланні, ми жваво листувалися, навіть вдалося поговорити по телефону. Але зустрі-тися, на жаль, уже не довелося.

У 1980 році почався новий тур нашої тюремної одіссеї — кого брали за другим разом, кого за третім чи й за четвертим. Мене забрали з заслання у квітні, Василя з Києва — у травні. Тільки вряди-годи доходила про нього звістка: живий, пише, бореться... Найстрашніша прийшла через кілька місяців після мого повернення на Україну, така, що в неї годі було повірити...

Михайло Горинь

ЯРІЙ, ДУШЕ...

У 60-х роках про Василя Стуса я тільки чув, що є молодий обдарований поет. І раптом він вибухає як громадянин в перші дні арештів 1965 року. Чутки про його вчинок долинули до мордов-ських концтаборів. Про Стуса заговорили політв'язні.

Уперше побачив я його у 1971 році в Києві після мого повернення з мордовських концтаборів.

Тепла, по-осінньому сонячна неділя. Невелика група киян (Іван Світличний, Євген Сверстюк, Іван Дзюба, Да-нило Шумук і ще кілька людей) подалися в Ірпінський ліс, чимдалі від допитливих очей і насторожених вух всюдисущих функціонерів генерала Нікітченка, аби об-мінятися думками про політичну ситуацію на Украї-ні. Тут я вперше бачив його зблизька. Стус повів мову про свою заяву до ЦК КПУ про переслідування мо-лодих поетів.

Десь напередодні Різдвяних свят 1972 року він за-йшов до мене і розповів, що їде до Моршина на лікування, то хотів би попасти на Свят-вечір у сім'ю, яка зберігає народні звичаї. Я написав записку до друзів. Його прийняли. А через кілька днів у Львові він розпові-

дав про свої враження від побаченого. «Ви таки зуміли зберегтись. У цьому ваша сила». Розмовляли про традиції і сучасне, про християнство і Лесю Українку, про громадсько-політичну лірику.

У санаторії, де жив Василь, поселили людину, яка постійно провокувала його на політичні дискусії. Василь дратувався, підозрюючи у співбесіднику агента КДБ, але від дискусій не ухилявся.

В останні дні свят ми разом колядували у Львові, відвідали господи багатьох знайомих. Останній день перед від'їздом до Києва відзначили всією львівською громадою Свято Марії у дружини Івана Геля. Стус повернувся до Києва і — попав просто в руки КДБ...

* * *

2 листопада 1982 року, друга година ночі. Мене привезли в кучинський концтабір особливого режиму № 36 і кинули в камеру-одиночку. Грюкнули двері, зарипів замок. Я кинув наплечник на долівку, присів на стілець, прибитий до підлоги, і полегшено зітхнув. Нарешті всі митарства минули. Раптом громовий голос: «Гей, хто там приїхав, вітаємо!!» Луна прокотилася по сонному бараці. Я привітався і назвав своє прізвище. Затупотіли по долівці чоботи, і наглядач закричав: «Стус, вы опять захотели в карцер?»

— А чого це я захотів у карцер? Приїхав мій земляк. Тож мушу його привітати... на цій забутій Богом землі!

* * *

Думаю, свій трагічний кінець він передчував. Літо 1984 року. Мене кинули до 12-ї камери, в якій згодом, перед смертю, сидів і Стус. Я тоді важко хворів, не ходив до праці. Василь працював у сусідній камері. Через тонку стінку я почув, як до нього зайшов місцевий кадебіст. Василь пішов у наступ. Чому в нього конфіскували всі його вірші, навіть переклади Рільке? Кадебіст відповів, що вилучені в нього поезії знаходяться на складі (в каптьорці) за зоною.

— Але ж ви не повернете дружині моїй твори, якщо я тут загину!

Дискусія тривала довго, шкода, що час стер з пам'яті деталі.

Згадуються рядки з його вірша 70-х років:

Ярій, душе. Ярій, а не ридай!
...Усім нам смерть судилася зарання.

* * *

Горбачов почав перебудову, та вона не торкнулася концтабірного режиму. Протягом тільки одного року померли Валерій Марченко, Юрій Литвин, Олекса Тихий, азербайджанець Керімов і наш земляк Курочка. На 24 політв'язні — число вражаюче.

У такій атмосфері і йшов до свого кінця Ваиль. На нього написали донос, мовляв, він, Стус, лежав на ліжку не роздягнувшись, переговорювався вночі з солдатом на вишці. Брехливий від початку до кінця донос. Десь за місяць перед цими подіями до Василя перевели Леоніда Бородіна. І ось 30 серпня 1985 року викликає Василя начальник концтабору і вичитує йому за порушення режиму. Чуємо, як повертається з цієї бесіди Василь і на коридорі вичитує начальникові: «Зінське щеня! Воно сміє мене повчати! Нічого. Я себе відстояти зумію».

З камер крики: «Що скоїлось, Василю?» Грюкнули двері.

З розповіді Леоніда Бородіна, якого на другий чи третій день перевели в нашу камеру. Василь зайшов до камери і відразу почав готуватися до карцера. Сказав, що оголошує голодівку. Леонід запитав: «На скільки днів?» — «До кінця».

Карцер, холод, серцеві напади, відсутність допомоги. Вимоги Василя: «Дайте валідол, серце болить».

Наглядач: «Ничего, обойдешься».

Кінець. Ніхто не знає справжнього кінця. Чи то серце. Чи то грюкіт спальної дошки, що опускається при стіні, і стогін Василя...

Усі ці деталі колись з'ясує врешті міжнародний суд, який розглядатиме справи злочинців останніх десятиріч, у тому числі і перебудовчого періоду.

1991, березень

Андрій Сахаров

УЧАСНИКАМ МАДРІДСЬКОЇ НАРАДИ ДЛЯ ПЕРЕВІРКИ ХЕЛЬСІНКСЬКИХ УГОД, ГОЛОВАМ ДЕРЖАВ — УЧАСНИЦЬ ХЕЛЬСІНКСЬКОГО АКТУ

1980 рік позначився в нашій країні багатьма несправедливими вироками і переслідуваннями правозахисників. Але навіть на цьому трагічному фоні вирок українському поетові В. Стусові вирізняється своєю нелюдяністю. Стус засуджений на 10 років табору особливого режиму і 5 років заслання ніби за антирадянську агітацію і пропаганду з метою підриву і послаблення радянського суспільного і державного ладу. Він засуджений на максимум, передбачений другою частиною відповідної статті, з огляду на те, що був уже раніше засуджений за тим самим обвинуваченням (перша частина застосовується при першій судимості — термін «усього» до семи років). Юридична машина запрацювала згідно із своїми нелюдяними законами і прирекла людину ще на 15 років страждань. Я вже не раз писав про неправомірність і жорстокість повторних вироків інакодумцям — Тихому, Петкусові, Гаяускасові, Лук'яненкові й іншим. Доля Стуса — в тій же категорії. Вперше Стус був заарештований в пам'ятний на Україні 1972 рік, і фактично головною його провиною була тоді відмова свідчити проти іншого, хто згодом відмовився від своєї позиції і вийшов на волю, а Стус одержав повною мірою — мордовські і пермські табори, карцери, тяжке заслання в Магаданській області. Вийшовши на волю в кінці 1979 року, Стус незабаром знову був заарештований, а тепер засуджений за згоду вступити в Хельсінкську групу.

Так життя людини ламається до краю, як відплата за елементарну порядність і неконформізм, за вірність своїм переконанням, своєму «я». Вирок Стусові — сором радянській репресивній системі. Стус — поет. Невже країна, в якій уже загинули або зазнали репресій і переслідувань численні її поети, потребує нової жертви, нового сорому?

Я закликаю колег Василя Стуса — поетів і письменників у всьому світі, моїх колег-вчених, Міжнародну Амністію, всіх, кому дорога людська гідність і

справедливість, виступити на захист Стуса. Окремо я звертаюсь до учасників Мадрідської наради для перевірки Хельсінкських угод, до голів держав-учасниць Хельсінкського Акту. Вирок Стусові повинен бути скасований, як і вирок усім учасникам ненасильницького правозахисного руху.

Андрій Сахаров

12 жовтня 1980 року
Горький

Март Ніклус

ПРО СОРАТНИКА

На початку 1981 року в розташованому в Кучино закладі ВС —389/36, у так званій дільниці особливого режиму, випала мені честь познайомитися з патріотом і національним героєм України Василем Стусом.

Щойно репресований, я прибув з таллінської в'язниці до Пермської області у лютому 1981 року, але з іншими «смугастиками» (за винятком Левка Лук'яненка, котрий потрапив зі мною в одну лікарняну палату) зустрівся лише в квітні. Від них і дізнався, що в одній із сусідніх камер ув'язнено члена Української хельсінкської групи, поета Василя Стуса. Про нього говорили як про виключно принципового і мужнього борця за свободу, котрому (як і багатьом іншим) «за антирадянську агітацію і пропаганду» репресивні органи присудили максимально можливий термін покарання.

Уперше я зустрів Василя віч-на-віч цілком випадково. Тюремщики помилково завели його в ту камеру, де я саме сидів за столом обличчям до дверей. Василь привітався, але на тому все й скінчилося: його відразу ж повели до іншої камери.

Однак літом того ж року, після чергової відсидки в карцері, я потрапив якраз до тієї камери (№ 20), де були Баліс Гаяускас, Євген Поліщук, Іван Мамчич, Семен Скалич («Покутник») і Василь Стус.

Моє давнє бажання познайомитися з Василем ближче нарешті здійснилося. За короткий час, який нам випало бути разом, ми, двоє однодумців, стали не тільки това-

ришами по камері і по долі, але й добрими друзями. Відзначу, що, не зважаючи на мої неодноразові пропозиції перейти врешті на «ти», Василь все одно звертався до мене тільки на «ви».

Високий на зріст і худорлявий, був він од мене фізично дужчий, протягом останніх літ уже мав кілька травм і переломів, а в ув'язненні йому було прооперовано ще й шлунок. У його погляді було щось від Маяковського. Запекло курив — але, опинившись у камері серед некурців, курив тільки біля відкритої кватирки або ж всідався біля дверей, як правило, тримаючи якусь книгу. Невідомо, від чого було б Василеві важче відмовитися — від куріння чи від читання.

Він час від часу жував сухтрі, які підсушував на опалювальній батареї: дієтичного харчування Василя було позбавлено.

Пам'ятаю, одного разу він отримав від родичів кілограмову бандероль з печивом. Відкривши, поставив її на стіл посередині камери і запропонував усім пригощатися. Ніхто з нас відмовлятися не став — і, наскільки пам'ятається, на долю самого Стуса лишилось ледь-ледь...

У тюремних умовах Василів зір — як і у багатьох інших — зіпсувався. Читаючи, він те й робив, що поправляв на носі окуляри. Щоб вони не сповзали, Василь зв'язав дужки на потилиці шнурком, але окуляри все ніяк не хотіли триматися. Під час таких сутичок з окулярами з нього кепкували: «Гей, подивіться, Василь у нас викапанщй професор літературознавства!» Василь відгукувався: «А хіба мені заказано ним бути?»

А й справді — скільки талантів загублено у застінках ГУЛАГу! І скільки кар'єристів і хамелеонів, що розплодилися в імперії з тоталітарним державним устроєм, прикрашали себе титулами та високовченими ступенями!

А Василь дійсно-таки мав розвинений інтелект і широке коло інтересів. Вдачу він, щоправда, мав дещо важкувату, посміхався і жартував не часто, та й тоді зберігав серйозність. Не будучи знавцем літературних стилів, я якось запитав його: «Скажи, Василю, ти гумористичні вірші коли-небудь писав?» І у відповідь почув: «Ні! Тільки іронічні». Втім, можливо, що він їх і зовсім не записував; зате під час «виправно-трудової діяльності» у виробничій камері вдавався до зумисне «дубо-

вих» експромтів на кшталт: «За Родину, за Сталина и Гатина-татарина!» (Р. Х. Гатін — один із місцевих сталіністів-наглядачів; він тішився тим, що мучив інакомислячих інтелігентів). Запам'яталася пародія Василя на мотив відомої радянської пісні, яка звучала так:

Хорошо крутить шнуры
при родной Советской власти!
Надзиратели — воры,
каждый рвет тебя на части...

У цьому пеклі, зодягнений у тюремну робу — «тигрову шкуру», у стосунках з тюремними наглядачами і начальством він не йшов ні на які компроміси. КДБ він називав «бандитским учреждением гестаповского типа» — особистий досвід давав йому більше ніж досить підстав для такої характеристики.

Досконало володіючи російською мовою, він не раз допомагав мені писати грамотно складені і добре аргументовані заяви (до речі, у застійні часи вони були «гласом волаючого у пустелі»). Василь читав німецькою, англійською, французькою і ще кількома мовами. У виробничу камеру він часто приносив аркуші з виписаними іноземними словами, які до кінця робочого дня таємно від наглядачів вивчалися.

Одного разу Василь звідкись дістав оригінальний англійський текст вірша Р. Кіплінга «Якщо», і ми втрьох — литовець Баліс, українець Василь і я, естонець,— змагаючись між собою, завчили його напам'ять.

Василь не марнував жодної хвилини. У вільний від роботи час, скільки міг, читав або що-небудь вивчав. Особливо полонила його імпресіоністська лірика Р.-М. Рільке з її філософською глибиною. Чи був він сам творчо активним в ув'язненні? Не знаю. Зрештою, в умовах особливого режиму важко писати і зберігати написане: до камери щомиті могли ввірватися гангстери у формі з комсомольськими значками чи без них і, вирвавши з рук ув'язненого, конфіскувати що завгодно «для проверки».

Пам'ятаю, з якою цікавістю Василь вивчав німецький довідник-вказівник рослин з кольоровими таблицями, замовлений через «Книга-поштою». Ми домовилися, що коли-небудь обов'язково сходимо разом на природу і влаштуємо собі «ботанічну екскурсію»... Кожен лист від родичів приносив йому радість: пригадується отримана ним фотографія, на якій його дружина

Валентина і син Дмитро катаються на лижах. Він любив також шахи і подеколи грав із С. Скаличем.

Маючи талант актора, він інколи чудово імітував для товаришів по камері манери наших «перевоспитателей». Ті його, звичайно, ненавиділи і знову, вкотре, відправляли до карцеру. Василь мав гарний голос і в карцері, на самоті, тихо співав українських пісень. Високо цінував класичну музику — інколи її можна було випадково почути з репродуктора, і ми обмінювалися враженнями.

До естонців Василь ставився з повагою і жалкував, що побувати на Балтиці йому так ні разу і не довелося. Почуття солідарності з іншими в'язнями було в ньому надзвичайно сильне. Щорічно 27 березня, у день, коли в 1981 році тюремщики замордували мого товариша по судовому процесу Юрі Кукка, я проводив голодівку протесту — і Василь, не дивлячись на погане здоров'я, приєднувався до мене. А коли наглядачі знущалися з мене в одиночній камері, з усіх в'язнів Василь був єдиний, хто зважився голосно протестувати.

В одній камері з Василем я пробув кілька місяців. Уже в 1982 році нас роз'єднали — його відправили до камери ПКТ («приміщення камерного типу» — тобто «одиночка»), мене — до іншої.

Як «подающего отрицательный пример другим заключенным», мене, згідно рішення нарсуду Чусовського району, влітку 1983 року перевели до чистопольської в'язниці терміном на три роки. Прощались ми з Василем досить драматично. Перед відправкою охоронники влаштували мені прискіпливий обшук в одиночній камері № 6, а він у цей час, теж на самоті, «искупал свою вину перед Родиной» (чи «пахал» — так називають в'язні свою примусову працю) в камері № 7, що знаходилася навпроти. З того часу ми більше не бачились. На прощання прокричали один одному через закриті двері камер останні слова, і я висловив сподівання, що швидко він услід за мною також прибуде до Чистополя: адже ми обоє входили до розряду «неисправимых». І обоє були глибоко переконані, що гіршого місця, ніж кучинська дільниця особливого режиму з її маніакальними садистами, на землі не відшукаєш.

І от з 1988-го по 1986 рік пробув я разом з Григорієм Приходьком та іншими українцями-політв'язнями в чистопольському «закладі» УЕ —148(СТ-4). Усі ми з нетерпінням чекали «поповнення» з Пермської області,

готові з відкритими обіймами зустріти Василя в якій завгодно камері. І були б раді допомагати йому, з його покаліченою рукою,— виконувати норму виробітку чи навіть взагалі за нього працювати. Василя все не привозили... Ми губились у найрізноманітніших здогадках.

У липні 1986 року термін мого перебування в Чистополі вийшов. Зовсім хворий, я був відправлений знову до Кучина, і наступного дня після прибуття мене помістили в центральний госпіталь другого «братського закладу» — ВС-389/35, щоб лікувати наслідки перенесеної дизентерії. Ось там я і дізнався: Василя замучено у Кучині до смерті...

А коли через місяць я повернувся з лікарні в знайому дільницю особливого режиму, мене відправили до одиночної камери № 3 — до тієї самої, де рівно рік тому обірвалося життя мого друга. 5 вересня 1986 року на знак протесту проти цього вбивства я оголосив голодівку і весь день простояв у траурному мовчанні перед нарами, на яких знайшов видряпаний напис — «СТУС».

Про подробиці смерті і похоронів Василя не знаю. Тільки чув, що тюремники намагалися його якомога принизити, навіть відмовили йому в медичній допомозі.

Думаю, якби Василеві вдалося, як мені, «евакуюватися» у в'язницю Чистополя, то щонайпізніше у 1988 році він разом з іншими політв'язнями вийшов би на волю.

Улітку 1988 року протести міжнародної громадськості і громадян моєї країни принесли плоди — мене нарешті звільнили, і, повернувшись із Пермської області, я зійшов 13 липня з поїзда у рідному Тарту. А через два місяці вирушив, на цей раз добровільно, у ті ж самі місця — на межу Європи й Азії.

На березі річки Чусової, на сільському цвинтарі біля села Борисово, я знайшов безіменну могилу під номером «9». Прибрав її, зробив кілька фотознімків. Детальніше про цей печальний візит мною описано у замітці під заголовком «Екскурсія в минуле» (збірник «Український час», випуск 1, 1989 р., с. 41—44). У травні 1989 року я ще раз побував на могилі Василя, відвідав ці місця уже як консультант кіностудії «Талліннфільм», і ми посадили на ній молоденьке деревце, привезене з Естонії,— тую. Кінострічка зафіксувала і складані нари одиночної камери № 3...

На жаль, я не міг взяти участі в перепохованні останків Василя Стуса та інших українських політв'язнів у Києві восени 1989 року. В цей час був зайнятий перепохованням праху мого товариша по судовому процесу Юрі Кукка з цвинтаря Вологди в Естонію.

Імена винних у смерті Василя Стуса (та інших кучинських жертв) необхідно назвати, а самі ці люди мають постати перед судом по звинуваченню у злочинах проти Людства. Щиро жалкую, що досі мені не вдалося побувати на Україні — останній раз був там два десятки років тому.

Можна лише здогадуватись, яку видатну роль міг Василь Стус відіграти у нинішній боротьбі за свободу і незалежність України. Творчість Стуса, почесного члена ПЕН-клубу, пора, як мені здається, перекласти і на естонську мову. Сам я вічно буду зберігати у своїй душі пам'ять про соратника, яким український народ і все людство можуть справедливо пишатися.

1990, жовтень,
м. Пярну

Михайло Хейфец

«В УКРАЇНСЬКІЙ ПОЕЗІЇ ТЕПЕР БІЛЬШОГО НЕМА...»

Рішуче увійшовши до секції й притишивши голос, з такою собі флегматичною таємничістю, Сергій Солдатов, голова Демократичного руху Естонії (6 років суворого режиму), сказав: «Михайле, дарую велику ідею.— І по паузі:— Запиши біографії Стуса і Айрікяна».

У той час я працював над книгою табірних інтерв'ю, до якої увійшли «сповідні біографії» сіоніста Бориса Пенсона (маляра, учасника славнозвісної «літакової втечі» євреїв у 1970 році, 10 років суворого режиму), російського націоналіста Володимира Осипова (редактора журналів «Вече» і «Земля», 8 років суворого режиму) і демократа Солдатова. Чому б не включити до книги розповіді про дотабірне життя українського поета Василя Стуса (п'ять — табору, три — заслання) та вірменського поета й співака, ватажка Національної об'єднаної партії Вірменії Паруйра Айрікяна (7 років зони, 3 заслання)?

— Ні, Серьожо,— відповів. І пояснив, чому «ні».

Що я пояснив тоді? Соромно згадувати. Ідіотична делікатність заїла мене. «Стус і Айрікян — самі літератори й пишуть не гірше від мене. З якої речі, користуючись правами дружби, я забиратиму в письменників їх законний, власний матеріал — тканину їхнього життя?» Отака безумна логіка диктувала мою відповідь!

Відтоді минуло майже п'ять років. Я скінчив і зону, й заслання, живу в Ізраїлі. Василь Семенович Стус також скінчив свої вісім літ ув'язнення й заслання, встиг пожити кілька місяців з родиною в Києві і, як член Української громадської групи сприяння виконанню Гельсінкських угод, знову пішов до концтабору: 10 років особливого режиму з подальшим п'ятилітнім засланням. Чи вийде він після «спеца» через 15 років зі своїм порізаним шлунком — нікому, крім Бога, не відомо. І ось, кленучи свою колишню делікатність, я вирішив сьогодні занотувати ті окрушини, що їх утримала пам'ять,— уривки відомостей про блискучу людину й найбільшого поета сучасної України — Василя Стуса.

* * *

Березень 1975 року. Я щойно прибув до мордовського «Дубровлагу», знайомлюся з мешканцями брежнєвського Архіпелагу. Струнký, сіроокий красень Зорян Попадюк, двадцятитрьохлітній студент Львівського університету (він відбуває четвертий рік свого 12-літнього терміну), відклав на тумбочку якісь вправи із санскриту — поверх підручника литовської мови, гнучко підвівся з ліжка і запросив мене вийти на повітря, «прогулятися на коло».

Кілька слів про краєвид зони (так ведеться: починати опис із краєвиду): зона ЖХ-385/17а називалася ще «малою» зоною — в ній лише чотири бараки, й навіть у кращі роки вона налічувала всього 400—500 в'язнів. Колись, за розповідями ветеранів таборової обслуги, зону заповнювали черниці, посаджені сюди за віру в Бога («тут вони й молилися на ліс»), відтак черниці вимерли за дротом, і «малу зону» приділили під «штрафний» політтабір. Її оточувала неодмінна чотириметрова огорожа з чотирма рядами колючого дроту і спіралями Бруно, а вздовж огорожі бігла витоптана поколіннями зеків стежка — це й є «коло». Закручуючи по ньому виток за витком, Зорян того вечора розповідав мені, які дивовижні «кадри» українського народу заповнили

в 1972 році сумнозвісну Мордовію. Головним доказом людської добірності представників цієї нації стали у вустах юного українця їх величезні терміни ув'язнення. Всередині дротяного чотирикутника для нас обох було якось самозрозуміло: якщо людина має великий термін — значить, людина хороша, ну, а малий строк наводив на думку про якийсь усе-таки гандж (втім, це теорія, і з малими термінами я практично нікого не зустрічав). Ми розуміли, що бувають винятки у той чи інший бік, проте юний Зорян був переконаний: «Хорошій людині Радянська влада мало не дасть. А найбільші терміни в зонах маємо ми, українці»,— це вимовлялося скромно, але з добре відчутною притаєною гордістю.

Того вечора я вперше дізнався про Сверстюка, Чорновола, Лісового, Пронюка, подружжя Калинців, отця Романюка, Геля, Караванського... Завершуючи, Зорян зітхнув — добре пам'ятаю це сором'язливе зітхання:

— Найменше з наших, лише п'ять років, дали Стусові. Так у нього майже немає складу злочину...

Він ніби вибачався перед ленінградцем, що ось в українця — і такий непристойно малий термін. Що Стус, крім п'ятьох років табору, має попереду три роки заслання — про таку дрібницю Зорян не згадав, про заслання я дізнався від самого Василя через рік. І це природно: будь-яке покарання, будь-яку репресію, не пов'язані з огорожею з колючого дроту, зеки вважали несуттєвими, майже неіснуючими! Пояснюється це просто: головний засіб впливу на в'язнів — давній: голод плюс холод, постійне недоїдання й благенька одіж. Тому заслання, де можна поїсти досхочу і вдягтися тепліше, і ми, й гебісти сприймали майже як повну волю. Треба було власними боками пройти через заслання, щоб збагнути: термін заслання — справжній термін, цілком реальна репресія (а от у зоні мені сказали: «В західній пресі наші строки публікують, включаючи заслання. Може, є в цьому сенс?» — малося на увазі, що термін, який включає заслання,— це певний пропагандистський трюк, певна махінація, хоч, видно, й корисна).

— Стус має лише п'ять років,— повторив Попадюк і раптом задумано, як щось виношене, але ще ніким не визнане, додав: — Тепер більшого за Стуса в українській поезії нікого нема.

Я вже встиг оцінити хист, і смак, і ерудицію молодого українця, проте, ніби сумніваючись, заперечив:

— А Драч? А Вінграновський? (Тепер розумію, що тоді трохи хизувався своєю обізнаністю в українських справах).

— Скурвилися. З тієї четвірки одна Ліна Костенко лишилася поетом.

....Кілька слів убік, для читача, що не знає української поезії. У 1950—1960 роки, роки нечуваної популярності поезії серед радянської молоді, гриміли в Радянському Союзі дві поетичні «четвірки», російська (Вознесенський, Євтушенко, Рождественський, Ахмадуліна) і українська (Драч, Вінграновський, Коротич, Ліна Костенко). Минуло два десятиліття, й вицвіли естрадні кумири нашої молодості, зійшли з трибун: у Росії лишилася на колишній висоті лише Бела Ахмадуліна, а українців я якось згубив з очей, і лише в зоні, від Зоряна, дізнався, що їхня еволюція точно відповідала російській.

Фраза Зоряна Попадюка про «найбільшого поета сучасної України» запам'яталася. Невже побачу його? Чи часто людині випадає нагода познайомитися з найбільшим поетом п'ятдесятимільйонного народу! Але як? Стус сидів «на трійці», себто на зоні ЖХ-385/3—5, від нас недалеко, але зв огорожами, собаками й вартами. Щоправда, з обох зон возили до спільного карцеру й до спільної в'язниці-«профілакторію», але ні в карцері, ні в слідчому ізоляторі Саранського ГБ зустріти Стуса не довелося.

...За кілька місяців, у жовтні 1975 року, Зоряна відвезли на три роки до Владимирської критої тюрми. На його спорожніле ліжко перекинули з зони ЖХ-385/19 молодого зека Василя Овсієнка, вчителя української мови та літератури (справа журналу «Український вісник», 4 роки суворого режиму); відтак кілька місяців нові в'язні не з'являлися... «Мала зона» вмирала. Починалося здійснення проекту ГБ: перекинути ув'язнених дисидентів з Мордовії (надто близької до Москви) подалі на Північ — на Урал, на річку Чусову. Одного за одним «смикали» зеків етапами «на Пермь», і першою в Мордовії спорожніла штрафна ч. 17а. Завмирали служби, цехи... Ми чекали з тижня на тиждень: коли кінець? Коли природною смертю здохне зона черниць, зона Юлія Даніеля й Валерія Ронкіна, Едуарда Кузнецова й Марка Димшиця, Володимира Осипо-

ва і Юрія Галанскова, Вячеслава Чорновола й Дмитра Квецька, Сороки й Підгородецького, Айрікяна і Зограбяна! І раптом ...раптом на зону, що вмирала, привезли нового зека.

Якщо не помиляюся, в лютому 1976року наглядач Чекмарьов шепнув по секрету цеховому механікові з зеків, колишньому капітанові Радянської Армії Володимирові Кузюкіну: «На вахті поповнення сидить. Чекаємо Зіненка для оформлення» (капітан МВС Зіненко начальствував на зоні 17а).

Навдивовижу негарний на вроду, жовтавий, з лицем, що нагадувало печене яблуко, але з очима молодими, швидкими, лукавими, цупкими, Кузюкін завжди примудрявся першим уп'ястися в будь-яку табірну новину. Він дістав термін за поширення летючок «ревізіоністського змісту» — проти введення військ у Чехо-Словаччину (п'ять років), а в таборі його, що мав шлункові недуги, начальство поставило на «тепленьке місце» механіка, й, ремонтуючи електроприлади для «ментівні», він міг, та й умів, першим дізнаватися від них про цікаві новини з волі.

Ось і тепер шепнули: на вахті тримають новачка, довгого й худого зека, чекають оформлення до зони.

— Спитав, по якій справі. Чекмар не знає. Але не з волі, він його раніше «на шпитальці» бачив. З якоїсь зони штрафника перекинули. Якщо прикинути...— Кузюкін замислився, гострі зморшки перетяли чоло.— Довгий, худий... Либонь, Стус.

...Коли о п'ятій годині ми ввійшли в зону, віддавши хазяїнові за день сто один відсоток, 73 пари білих рукавиць з одним пальцем, новачок щойно вийшов з вахти й зайняв ліжко. Вгадувати прізвище не довелося: на грудях, як належить, нашивка: «Стус В. С.».

З першого погляду Василь вразив мене своєю виснаженістю. Обличчя різке, ніби ножем з дерева різьблене, щоки ніби стесані гемблем до підборіддя, наголо обстрижений череп посилює гостроту рис (обстригання наголо після етапу входило в обряд оформлення). Загальним обрисом постави Стус нагадував Дон-Кіхота з ілюстрації Доре, хіба що безвусого й безбородого.

Природно, для товариша, який прибув з етапу, табірне товариство влаштувало чай. Під час такого чаю новачок звичайно знайомить табірників, що зібралися «до столу», зі своєю справою — тим він ні-

бито ввіходить у колектив. Але Василь Стус відбував строк четвертий рік, мовчазно вважалося, що про «справу» знають усі, і тому він розповідав лише новини — про свій останній етап, після якого опинився в нас у зоні.

* * *

— У серпні мені стало погано зі шлунком, потрапив «на шпитальку»...

Ближче познайомившись зі Стусом, я зрозумів, що він гордий і гоноровитий, як китайський імператор. Побалакати про поезію (не свою), про філософію, про тонкощі *прози чи безстрашні сутички з* ГБ (не свої) він не відмовиться. Але власні недуги, страждання — не тема для розмов. Що насправді сталося в серпні 1975 року, я дізнався лише через півроку, і то не від нього, а від Бориса Пенсона, маляра-сіоніста, який сидів на «трійці» разом із Чорноволом та Стусом і написав спільний з ними документ «Хроніка таборових буднів», надрукований того року в Парижі та Єрусалимі.

— Стусові стало зле другого серпня,— згадував Борис.— Я тому так точно запам'ятав дату, що того дня радіо передавало церемонію підписання в Гельсінкі Акта 35 країн Європи та Америки про права людини. Уявляєш сценку: врочистий голос Левітана з таборового радіо: «...дотримувати прав людини в повному обсязі»,— а в нас посеред барака лежить заюшений Стус,— він упав знепритомнівши. Кругом кров, і Василь умирає... Страшенно перелякалися. Я кинувся на вахту, натис на наглядачів (зауважу, що Борис як ніхто інший умів розмовляти з начальством: діловито, без грубощів і без підлещування) — «мент» подзвонив до селища, а була неділя, нікого на місцях немає, всі гуляють-відпочивають. Довго шукали лікаря, нарешті на другому кінці дроту хтось пообіцяв: «Знайду». За годину з'явився лікар, добре напідпитку. Ще годину він розшукував начальство, щоб дістати дозвіл етапувати Василя «на шпитальку». Ще годину вони з начальством розв'язували «питання транспортування» — сам знаєш, у неділю етапів нема, «воронки» не їздять. Лікар робив усе що міг. А ми дивимося й нічим не можемо зарадити — жах! Лікар каже: «Очевидно, крововилив у шлунок». Нарешті, години за три після того, як усе почалося, з'явився «транспорт»: з сусідньої побутової зони пригнали двох зеків-безконвойників з ношами, поклали

на них непритомного Стуса: чотири автоматники, плюс два собаки, плюс наглядач конвоювали тіло, і віднесли Василя за триста метрів: туди, де була «шпиталька». Потім ми дізналися, що до ранку до нього все одно ніхто не підходив.

Кровотечу зупинили, головний хірург при мені хвалився: «Я витягнув Стуса з трупарні»,— це вже потім, коли Василя повернули на зону. Але працювати він не ходив, лежав цілодобово, геть розхворівся. Я кажу лікареві: «Ну, який сенс у вашій праці? Він знов при смерті. Йому потрібне шпитальне лікування, хіба ви самі цього не розумієте?» Похмуро прохрипів: «Я не можу віднести його в лікарню на руках». Незабаром мене етапували з зони на 19-ту, я попрощався з Василем...

Після того, як Пенсона забрали на етап, Стуса відвезли до лікарні (чи не лікареві докори сумління?). Саме про це й розповідав сам Стус першого вечора за чаєм:

— Звечора сповіщають: «Стус, завтра вранці етап на лікарню. Здайте одіж, дістанете на етап зміну». Видали бушлат теплий, грубий, зовсім новий. Я ще здивувався, за які такі заслуги мене вдягають. Увечері пішли побалакати зі Славком (Чорноволом.— *М. Х.*), як зв'язок тримати, з ким «на шпитальці» переговорити, про що й від кого дізнатися, що кому передати, «шпиталька» — це ж вузол зв'язку, це всі знають. Раптом Славко остовпів, глянув на мене дивно так: «А чому,— каже,— тобі бушлат звечора видали? До етапу ціла ніч... І грубий бушлат, не по формі. І новий — чому не б/у?»

Мовчки почав мені спину обмацувати. «Є!» — шепоче. Роздирає на спині шов і витягає звідти металевий диск. Я ще не второпав, що воно таке, а він пішов — заховати. І тут мене «мент» зловив і на вахту тягне,— від цієї миті Василь говорив із незрівнянною, лише йому властивою інтонацією гранично щирого подиву інтелігента перед зухвальством «ментів».— Знімають з мене бушлат, лізуть у дірку пальцями й витягають звідти якісь дротики, пружинки, антенки — звідки я знаю, що в них там? «Звідки у вас це, Стус?» — питають! «Себто як — звідки! Ви ж самі мені півгодини тому дали цей бушлат! Ви повинні знати, що́ в ньому зашито, не я ж...» — «Ідіть!» Віддали мій старий бушлат і відпустили в зону.

Принагідно хочу розповісти ще один епізод з «підслухачкою». Азат Аршакян, друг Чорновола й Стуса (член Національної об'єднаної партії Вірменії, 10 років табору й заслання за те, що підпалив величезний портрет Леніна на центральній площі Єревана) розповідав:

— Зловив я Бороду, гебіста, на зоні: «Можу продати підслухачку, яку Стус заховав». Він лапу в кишеню, витягає шоколаду: «Це тобі аванс. Що просиш на допомогу?» — «Дізнаюся в українців — скажу». Пішов до Чорновола, віддав шоколаду. Відтак через адміністрацію передаю: «Дайте Чорноволові особисте побачення з дружиною — повернемо підслухачку». Мені одразу другу плитку шоколаду і — «Чекай відповіді, повідомимо». Наступного дня підходить «мент»: «Начальство,— каже,— не згодне. В нас і без цієї підслухачки їх цілий сейф, на якого біса, кажуть, ще побачення давати». Я другу плитку Славкові теж віддав, а більшого ми за «блощицю» вибити не могли. Лежить захована досі.

...Сам Стус надавав історії з «блощицею в бушлаті» серйозного й, на мій погляд, неспівмірно великого значення: йому здавалося, що безперервний потік тортур, мук, покарань, що охопив його в зоні й після неї, був зумовлений помстою КДБ за втрачену підслухачку. Вже до казахського заслання, через три роки, написав він мені зі своєї Колими, що до Магаданської області, далі від усіх, далі від Чорновола й Сергієнка, туди, де й якути не селяться, відправило його ДБ, «бо як же мені щезлу підслухачку пробачити»...

Потрапивши після історії з «блощицею» на лікарняне обстеження, він несподівано був етапований звідти до «другої столиці» — до Ленінграда, в центральну лікарню МВС СРСР ім. І. Гази: лікарі дійшли висновку, що врятувати його може тільки складна операція, яку в місцевих умовах зробити неможливо.

— Сповістили, що відправляють у Ленінград, а привезли до Києва. Я ж звичайно з гебнею не розмовляю, вони вирішили, що тепер, хворий, з кровотечею, піддамся на розмову. В київському ізоляторі навіть дозволили написати додому, де перебуваю,— він сьорбнув чорного табірного чаю, облизав губи.— У мене сім'я в Києві, дружина з сином прийшли просити побачення. Мати старенька, їй під вісімдесят, спеціально приїхала

з Донецька. Ходили всі разом коло тюрми, дружина показувала синові: «Ось, Дмитрику, дивися, тут тато, тато...» Так і не дали побачення. Славкові, коли його возили на Україну, вони дали. А мені ні,— дитяча образа затремтіла в його голосі.

— Чому? — здивувався Паруйр Айрікян, 26-літній красень вірменин з неймовірно чорними очима. Він сидів уже вдруге: відбувши перший чотирилітній термін, провів на волі кілька місяців і потрапив до Мордовії на нову десятку. На час зустрічі зі Стусом він, беручи загалом, пробув у концтаборах понад сім років і тому вважався визнаним експертом з гебівських порядків: «що належить, а що не належить».— На профілактиці побачення належить!

— Запрошують гебісти на бесіду, я передаю їм через начальника тюрми: «Хіба вас не сповістили з Мордовії, що я з гебнею не розмовляю? Слідство закінчене, КДБ передав мене в розпорядження МВС, службові справи вже в архіві, а приватних розмов у мене з комітетниками не буває». Викликали до кабінету начальника тюрми, там сидять гебісти і прокурор. Прокурор питає: «А зі мною ви розмовлятимете?» — «З вами розмовлятиму».— «Поясніть неформально, чому ви відмовляєтеся розмовляти з працівниками органів?» — «Людина,— пояснюю,— не зобов'язана вести бесіди зі своїми вбивцями».— «Виведіть Стуса». І не дали мені побачення, відправили до Ленінграда.

В Ленінграді мене добре підлікували, було дуже чемне й уважне ставлення. Обстежили мене, прийшов хірург, почав умовляти погодитись на операцію — видалення двох третин шлунка. Я трохи опирався, мовляв, навіщо так багато, чи не можна лишити більше... Ні, відповідають, не можна. Але зробили операцію добре, та й узагалі делікатно поводились. Коли мені треба було надіслати листа додому, начальник прийшов у палату й сказав: «Ви пробачте, але листа українською мовою я прочитати не можу. Я мушу його, за інструкцією, надіслати на Україну, отримати звідти переклад, перевірити його й лише тоді надіслати вашій родині. Це дуже довга процедура. Давайте зробимо як порядні люди: ви мені самі перекладете вашого листа, а я підпишу й надішлю». Так і зробив. І в дорогу, на етап, дав мені до Москви дієтичне харчування, ну а з Москви — звичайні оселедці. Паруйре, а на етапі до Потьми я їхав разом з кримінальниками, вони в зону протягли приймача, слухають закордон щовечора. Дізналися, що я

політичний, один каже: якщо ти в зоні Айрікяна зустрінеш, передай, що про нього радіо часто говорить...

* * *

Скінчивши «чай», ми з Паруйром Айрікяном вийшли на повітря — обговорити почуте.

— Паруйре,— дивувався я,— Стус розуміє щось у тутешньому житті? Наплював гебістам у душу, в очі назвав їх убивцями, та ще й у присутності прокурора, якому це медом по серцю,— кожне начальство ненавидить ГБ, і вони це знають... Сказав, що не хоче й словом з ними перекинутися, і дивується, чому ж вони не дали йому побачення. Як він гадає, вони що, святі!

Паруйр, людина практична, входив не так у психологію ГБ, як у конкретну службову ситуацію:

— Вони не мають права дати йому побачення, якщо він з ними не розмовляє. Навіть якщо захочуть, і то не зможуть — адже вони теж мають свої правила.

Так уперше (і скільки разів потім!) ми обговорювали ту психологічну властивість Василевої вдачі, яка зробила цього поета гранично вразливим у таборовому житті. Зберегти в зоні мінімум здоров'я (а надто подужати ворогів) можна, лише володіючи мистецтвом маневру. Вже в Ізраїлі з задоволенням прочитав замітки граничнo гордого, непоступливого й самостійного літератора, либонь, найнепримиреннішого ворога ГБ — О. І. Солженіцина (в книжці «Бодался теленок с дубом»): «Мої навички каторжанські, табірні. Ці навички: якщо відчуваєш небезпеку, випереджати удар; нікого не жаліти; легко брехати й вивертатися; «розкидати чорнуху».

Як ми спромагалися обігрувати ГБ у зоні? Виявляли сексотів-«інформаторів». Постачали їх дезинформацією. На підставі такої «дези» розраховували можливі ходи гебістів. Планували власні комбінації-відповіді... На війні як на війні, або, користуючись висловом незабутнього Сталіна, з ворогами треба чинити по-ворожому. А Стус не міг, точніше, не вмів, а ще точніше, не хотів могти й уміти хитрувати з ворогом, він протиставляв ГБ лише шалену до зухвальства сміливість і буквально нищівне презирство. Й хоча конспіративні навички він опанував, для перемоги цього виявлялося замало.

Я аж ніяк не засуджую його за це, боронь Боже! По-перше, це для мене фізично неможливо, такий прегар-

ний Василь — біблійний пророк, що у вічі викриває неправедних володарів і суддів словом наївно-праведного гніву. По-друге, хіба можна людину засуджувати за те, що вона від природи так створена? Василь створений так, що він не може говорити неправди, навіть якщо це йому вигідно й може врятувати. Він навіть пробував себе ламати в зоні, я бачив на власні очі. Якось спробував доброзичливо-дружньо побалакати з наглядачем-українцем, молодим хлопцем з вилицюватим обличчям самовпевненого хулігана й м'язами, що напиналися під одностроєм (прізвище він мав якесь дивне, щось подібне до «Черепаха», родом він з Галича). Стус звернувся лагідно: «Землячок...» — не для власної користі від «дружби» з «начальником», а з агітаційно-ідейного обов'язку, чи що: треба навертати в національну віру кожного земляка-українця, що є в наявності, а в наявності, крім зеків-націоналістів, яких нема чого агітувати, були тільки «менти», та ще «отрядник», начальник зони й працівники ГБ. Ось Василь і заповзявся дати лад наглядачевій душі. Але так фальшиво прозвучало це «землячок...», так не по-стусівськи, безглуздо й принижено виглядав тієї миті Василь, що з бесіди явно нічого не могло вийти. До речі, Черепаха цей загалом не був падлюкою — мені принаймні він нічого поганого ніколи не заподіяв, але Стуса саме він вистежив перед етапом, розпоров шов у його чоботі й вилучив приховані на крайній випадок десять карбованців... Ні, не вмів «чорнуху розкидати» Василь Стус, геть не було в нього такого життєвого вміння.

Ми, його друзі, лише про одне мріяли: аби він не те щоб хитрував, а бодай не так напролом врубався у ворога, ледь його забачивши. Та де там! Пам'ятаю, десь восени 1976 року полковник ГБ, начальник відділу «Дубровлаг» Дротенко викликав до штабу зони Стуса і Солдатова з приводу їхнього протесту проти сконфіскування малюнків української малярки Стефанії Шабатури. Не моя справа й ремесло — розхвалювати гебістів, але, їй-богу, того разу полковник поводився з зеками цілком розумно і, скільки дозволяла посада, гуманно. Розіклавши перед ними на столі Стефині малюнки, він почав пояснювати, що ось ці ескізи може їй повернути, в них не знайдено нічого забороненого, а ось ці, з портретами її товаришок і з автопортретами, не може: їх виготовлення і зберігання в зоні категорично заборонене. Є наказ! Правду кажучи, полковник не зо-

бов'язаний пояснювати свої каральні дії ані жертві, ані, тим більше, її друзям. Його незвичайну поведінку я пояснив для себе лише тією повагою, яку до дисидентів як до ворогів мало навіть гебівське начальство. Попри якісь оперативні міркування (вони завжди існують, коли розмову веде професіонал таємної поліції), він — я певен — ще й просто по-людськи не хотів, щоб ми вважали його жорстоким мерзотником, який знічев'я знущається з «політиків». (У полковникові Дротенкові відчувалося дивне для гебіста бажання відчувати себе справедливим, а не лише начальником, бажання бути державною людиною, а не лише господарем карцеру чи «шпитальки». За це його явно недолюблювали цинічні пройдисвіти-підлеглі: «Не проста він людина!» — казали вони осудливо і таки підсиділи трошечки нестандартного полковника). Цього разу він намагався пояснити зекам, що він не диктатор, а людина підлегла, що він має свої правила, яким мусить підкорятися. Солдатов уловив це й збагнув, що, коли полковникові обгрунтувати, чому той чи той малюнок не підпадає під каральну інструкцію, мабуть, пощастить вирвати з гебівського архіву бодай деякі твори майстрині. Що таке для полковника повернути Шабатурі кілька малюнків? Дрібниця — він легко міг це зробити, аби знайшлася підстава. Отже, підставу йому треба знайти! Але тут у розмову вдерся Стус.

— Це просто гетьман, який гарцює перед полками напередодні битви! — скаржився потім Сергій. А треба знати Сергія, людину величезної гордості й до компромісів з начальством не схильного, ой ні! — Тільки-но полковник рота розкрив, він йому: «Авжеж, авжеж, у кожного своє призначення в житті! Наша справа — на багаттях мистецтва горіти, ваша — в наші багаття дрова підкладати й сірники підносити!» Таж Василь мусить розуміти,— дивувався й кипів Солдатов,— що ворог поки що не капітулював...

І справді, Василь завжди говорив з начальством і «ментівнею» тоном переможця й прокурора на майбутньому Нюрнберзькому процесі, а «краснопогонники» були для нього злочинцями, про дії яких він збирає відомості, щоб потім передати судові правдиву, хоч і не безсторонню інформацію. Навіть далекому від таборового побуту читачеві легко уявити, чим звичайно кінчалися Василеві контакти з начальством...

* * *

Хто був найближчий до нього на зоні?

Якщо не рахувати Чорновола, якого він, либонь, по-юнацькому любив (але разом я їх не бачив, бо Чорновіл тоді сидів на «трійці»), з-поміж українців у нас на 17-а не було людей, які дорівнювали б Стусові за калібром. Серед них він виглядав ватажком, а не звичайним товаришем. Мабуть, особисто ближчим від усіх до нього на зоні стали двоє: Сергій Солдатов, якого він називав П'єром (кремезний, огрядний, короткозорий, в окулярах, Сергій скидався на П'єра Безухова з «Війни і миру»), і Паруйр Айрікян. Мене він, здається, тримав подалі від своєї душі. А от розмовляв я з Василем частіше й докладніше від найближчих людей: адже ми люди однієї, та ще й особливої професії, і спільні фахові зацікавлення зближували нас в одноманітній «малій зоні».

...«Поезія, прости Господи, мусить бути трішечки нісенітна»,— сказав колись О. Пушкін. Мабуть, є в цьому якась істина, якщо так часто цитують цю фразу півтораста років підряд. Поезія народжується на сплескові почуттів, у інтуїтивному, а не раціональному прозрінні прихованої сутності світу й життя: істини поезії виникають зі звуків іноді темних і незрозумілих. Не в інтелекті чи сумі знань сила митця. (З моїх знайомих приходять на пам'ять ті, що не закінчили середньої школи, а університету — поготів: Йосип Бродський — один із найвизначніших поетів нашого часу, та Михайло Шемякін — один із кращих мистецьких метрів Парижа...).

Я довго не знайомився з поезіями Василя Стуса, хоча, звичайно, одразу ж побачив у нього грубий зошит у дерматиновій палітурці, на внутрішньому боці якої було написано по-українськи: «Палімпсести» (якщо пам'ять не зраджує, так називалися тексти на стародавніх пергаментах, які стирали ченці, щоб на очищеному пергаменті написати новий текст; тепер науковці з допомогою хімічних реактивів, кольровіддільної фотографії та інших способів відроджують античні рукописи з-під рядків пізніших записів)... Отже, я не просив у Василя почитати той зошит, бо заздалегідь не вірив у поетичну вартість записаних там стовпців! Бо рідко я, людина, що все свідоме життя крутилася в елітних колах наукової та літературної інтеліген-

ції «північної столиці», зустрічав когось, хто дорівнював за витонченою освіченістю, ерудицією й бездоганним смаком моєму товаришеві з зони, вдягненому в мишачого кольору робу і взутому в кирзові чоботи,— українському поетові Василеві Стусу.

Здавалося, що такий освічений мислитель виявиться в поезії лише вправним версифікатором! Можливо, думав я, слава його пояснюється патріотичним змістом, так би мовити, порядною ідеєю, співзвучною настроям певного кола читачів і шанувальників? Лицемірити й розхвалювати йому те, що поезією насправді не буде, хоча й матиме всі її зовнішні ознаки: рими, ритми тощо,— мені дуже не хотілося: неприємно робити фальшиві компліменти людині такого інтелектуального масштабу й духовної краси, як Василь Стус.

Ось так і вийшло, що я спочатку познайомився зі Стусом-мислителем і лише через три-чотири місяці прочитав Стуса-поета.

У наших бесідах він, безперечно, перевершував мене в царині філософії. Василь усі роки в зоні передплачував «Вопросы философии» й уважно студіював кожне число, вирізаючи й зберігаючи в своїй саморобній підшивці позначені статті.

Пересічна філософська пайка нормального радянського інтелігента звичайно починається з матеріаліста Демокріта і обривається на Марксі (навіть Ленін в учбовій літературі — лише тлумач принципових положень Маркса і Енгельса в нових, їм не відомих галузях природознавства XX століття). Але Василь несподівано відкрив, що в спеціальній літературі та періодиці трапляються матеріали про розвиток філософії навіть у післямарксівський період і за окремими цитатами, за «науковою критикою» (як Кюв'є відтворював з одного ребра скелети ящурів) можна відтворювати дуже цікаві філософські системи сучасності. Що він і робив — більш за все він думав і оцінював «інтуїтивістів», так мені тоді здавалося.

Запам'яталася розмова про Григорія Сковороду. Я прочитав його твори у слідчому ізоляторі і, правду кажучи, відчув, що як поет він слабший за майже всіх українських поетів, яких я читав, слабший, наприклад, за Мазепу, а як філософ... За давніх часів кожний європейський двір заводив собі обсерваторію. Навіщо знадобилася, наприклад, свиноподібній Анні Іванівні обсерваторія в Пулкові? Це вважалося добрим тоном

серед монархів — мати навіщось обсерваторію. В мене таке відчуття, що українці вважають, мовляв, добрий тон для самобутнього народу — мати національних філософів, ось вони й завели Сковороду, щоб усе було, як у людей. У розмові з Василем я дуже обережно натяк-нув на власну невисоку думку про мандрівного любомудра. Василь мої натяки одразу зрозумів, і хоч, звичайно, не погодився,— ще б пак! — але заперечення зводилися до відносності наших оцінок, до терпимості й розуміння. Я розумів, що для себе Василь аж ніяк не помиляється щодо інтелектуальних і поетичних досягнень Сковороди, але він був терпиміший і вибачливіший за мене — до свого. Проте справжній масштаб і справжні критерії йому зрозумілі.

Здається, улюбленим його філософом із класиків був Кант. Якось ми обговорювали юридичні умовиводи видатного італійського юриста Беккарія, і Василь дістав зі своїх книжкових запасників (а в нього за три роки табору зібралася закуплена через «Книга-поштою» пристойна бібліотека філософської літератури) книжку статей, присвячених Канту і його впливові на світову філософію: як одного з попередників Канта, в якійсь із статей називали Беккарія. Василь звернув мою увагу на дві статті: перша викладала філософську систему Гуссерля (від Стуса я вперше почув прізвище цього філософа — що вже й казати про його систему!), друга належала дуже сильному популяризаторові західної філософії — В. С. Соловйову (в ній розглядалися аспекти суспільного консерватизму Канта).

— Ви знаєте цю статтю? За статтями Соловйова я стежу. Ми з Лісовим на «трійці» сперечалися про філософію, і він сказав розумну річ: радянських дослідників західної філософії треба ділити на дві групи. Перша — ті, що не розуміють навіть термінології філософів, про яких найнялися писати. Друга — ті, що терміни розуміють, ну, а про що доводиться писати — це вже залежить від ситуації і можливостей. Так от, Соловйов завжди розуміє не лише терміни, але — зміст.

Потім він дістав вирізку з журналу «Иностранная литература» — статтю Григор'євої про японську і взагалі східну філософію. В статті йшлося про принципово відмінний світогляд людей Сходу і зіставлявся цей протилежний і водночас доповнюючий, необхідний Заходові досвід мислення з останніми експериментами в психоневрології, що довели розбіжність функцій правої й лі-

вої півкуль головного мозку, їхню асиметричність, взаємодоповнення й збагачення. Я тоді ще подумав, що проблема неподібності психологічних частин, які саме внаслідок такої неподібності зміцнюють стійкість і здатність пристосовуватися до світу цілого, ця філософська проблема, що несподівано відбилася в фізіології мозку, цікавить Стуса в зв'язку з його роздумами про роль націй у світі.

У відповідь я порадив прочитати статтю відомого філософа Г. Померанца, яку я знайшов у таборовій бібліотеці,— про особливості розвитку західної й незахідної цивілізацій (вона була вміщена в дивному й пустопорожньому збірникові статей про китайську культуру), а також статтю давно приміченого професора-мідієвіста Гуревича про відмінність соціальної психології у різних народів — у різні епохи їхнього існування (цю статтю я знайшов у журналі «Иностранная литература»). Але Василь лише помуляв нижню губу об верхню і відійшов, нічого не сказавши — ні «так», ні «ні».

Десь тиждень минув, я забув ту розмову,— Господи, мало чого Василь не хоче читати Померанца з Гуревичем, у нього свій смак, свої плани,— раптом він підходить, явно схвильований (а поводився завжди стримано, навіть з деякою величністю).

— Прочитав Померанца й Гуревича. Добрі статті.

Щиро кажучи, не второпав я: ну, добрі статті, але чому він якийсь збуджений? Виявилося — мучили докори сумління:

— Побоювався, що вони — люди... зденаціоналізовані. Не зрозуміють, чим живе національна свідомість. Розуміють. Об'єктивні.

...Євреї, при всій їх зовнішній чутливості до світових ідей, монологічний за характером народ. Вони здатні так захоплюватися створеним їхньою уявою світом, власними ідеями й міркуваннями, що, трапляється, не помічають, як реагують на них довколишні об'єкти й суб'єкти. Ця самозаглибленість у власний внутрішній світ допомогла вистояти згусткові людей у вигляді особливої спільноти, яка не зливається ні з ким упродовж двох тисячоліть вигнання,— ситуація майже унікальна в людській історії! Але саме ця властивість національного характеру, яка надавала йому такої потужної стійкості,— коли розмовляють, не слухаючи співрозмовника, коли спілкуються, а в той самий час

не помічають об'єкта спілкування, коли живуть поруч, торгують, вітаються, жартують із сусідом і в той самий час існують на іншій планеті, в іншій площині життя, що не перетинається з сусідом! — мабуть, ця властивість, перше від усього іншого, спричинила стрижневий антисемітизм усіх племен і народів, який тінню супроводив єврейську общину в усіх її мандрах.

Цей ліричний відступ про євреїв був потрібний мені ось для чого: як єврей я маю, природно, властивості свого народу. І тому, відчуваючи на початку тонкий, але видимий льодок, який проклав між нами Стус, я навіть не замислювався над справжньою причиною цієї ввічливої відстороненості. Гадав, що аристократичний холодок — або звичайна Василева манера спілкування, або я сам чимось йому неприємний...

І лише під час розмови про статті Померанца й Гуревича зрозумів: Василь цурався не мене особисто, але побоювався в мені універсалістської єврейської основи. Між такою основою й собою він звів невидиму, але непроникну стіну. Не тому, що він у принципі затятий ворог універсалізму: він аж ніяк не національно-замкнена, національно-обмежена людина, але в наш час універсалізм здавався йому головною небезпекою, що загрожує існуванню його народу. А євреї в його очах були носіями універсалізму — навіть найкращі. Ось дві Стусові розповіді, що запам'яталися мені в таборі:

— Під слідством я сидів у одній камері з Семеном Глузманом. Зовсім молодий психіатр, хлопчик, з чубчиком і о-такими,— він показав,— пухлими губами. Зробив блискучу експертизу Григоренка. Олена Боннер, коли вперше його побачила, не повірила, що це він: «Такий молодий — і таку працю зробив...» Дістав 12 років і здивовано казав: «Таж це майже стільки, скільки існує моя свідомість». Один із тих найкращих людей, кого я зустрічав у житті! І можеш уявити моє почуття: чудова людина, дисидент, що пішов у тюрму, він народився й виріс у Києві, жив у нас усі роки, а в гебівській в'язниці я мушу,— тут Василь приклав руку до грудей, ніби серце прихопило,— розмовляти з ним по-російськи...

Друга розповідь:

— Ти не стрічав на зоні Бергера? Єврей, ленінградський поет. Сів у справі гуртка Бравна.

— Ні. Він ще до мене пішов за заслання.

— Дивний... До Ізраїлю їхати відмовляється. Я, мов-

ляв, російський поет, пов'язаний з російською мовою, російською культурою. В Ізраїлі для мене все чуже.— Василь зробив довгу паузу.— Доводить, доводить... Не розумію, нащо треба логічно обгрунтовувати, любиш ти свою маір чи ні...

І обірвав неприємну йому розмову про Бергера.

Чому Василь спочатку подумав, що я належу до людей, для яких любов до матері є «предметом логічних вправ»?

Мужні й незламні люди, в зоні українці все-таки були переможеними. Хай тимчасово, але поки що торжествували їхні вороги, «свині, які задніми ногами відштовхують одне одного від годівниці», як висловився колись Стус. Поразка в національній битві увторювала довкола українців поле трагедії, поле підвищеної чутливості до всього, що торкалося національного нерва душі. І моє спокійне ставлення до власних національних справ сприймалося Стусом як байдужість до них, отже, як духовна вада.

Насправді все було інакше. Євреї в зоні почували себе переможцями — військовополоненими, захопленими в бою ворожою армією, яка вже зазнала поразки. Ізраїль не просто існував (що само по собі також було нашою перемогою): ще важливіше для радянського зека-єврея було те, що він кожного місяця бив і бив радянську імперію. Звичайно, не навідліг — на жаль! — а тільки давав щигля, але ж як нам було приємно!

Це й створювало в моїй душі особливу, незрозумілу Стусові, настроєність національного спокою: ми, євреї, намагалися тоді не «хворіти» національно. На очах зникала (по-різному в різних людей, звичайно) звична зі сталінських часів, напружена підозріліcть євреїв до «чужинців», нервова вразливість до кожного закиду, критичного зауваження. Звичайно, ще тільки йшов процес, а результат поки що позначався невиразно, але загальне його спрямування було очевидне. А в переможених українців національний біль ставав центром світовідчуття. І тому, мабуть, аж до етапу на 19-ту зону в серпні 1976 року, я, людина, аж ніяк не схильна підкреслювати своє єврейство, людина, що говорить про Ізраїль з наголошеною об'єктивністю, видавався Стусові його товаришем у стражданнях, у боротьбі — але не душею.

Так принаймні я думав тоді...

* * *

Якось між іншим я довідався від Василя, що за освітою він інженер (принаймні мав якусь технічну освіту), а працював чи то в науково-технічному інституті, чи то на виробництві — точно не пам'ятаю.

Згадую про це тому, що врізалося в пам'ять відчуття подиву: коли ж цей «технар» устиг здобути таку колосальну ерудицію в світовій літературі, літературознавстві, історії (про філософію я вже писав)?

Я не зустрічав у своїм житті тоншого знавця творчості Камю — він прочитав і проаналізував усе, що написав француз (пам'ятаю, що найменше йому подобалася славнозвісна «Чума»). Але найулюбленішим Стусовим письменником виявився зовсім невідомий мені тоді Г. Гессе, а з його романів — «Гра в бісер». У цій книзі були ніби власні Стусові роздуми про найголовніше в його бутті — про поезію й життя, про їх відповідність і несполучність.

З європейських поетів Василь знав «від дошки до дошки» свого улюбленого Рільке.

Не певен, що всі ці дрібниці варто згадувати, але ж у них теж відбився Стусів характер, і я про всякий випадок їх занотовую.

...Якось він покликав мене до своєї секції, щоб показати книжку поезій Рільке у перекладах Миколи Бажана. Признаюся: маю автоматичне упередження до діячів української культури, які заслужили кремлівське визнання. Це не означає, що не визнаю існування чесних і мужніх майстрів у сучасному українському мистецтві. Просто їх, здається, не мали б перекладати російською мовою й широко вшановувати (як, аналогічно, справжніх майстрів російської радянської прози не перекладають українською мовою). Тому імена уславлених на весь Радянський Союз Тичини, Рильського, Бажана, Ле, Рибака й навіть Гончара (як на мій смак, найпристойнішого з усіх) викликали в мене стійке неприйняття. Коли Василь Овсієнко, бажаючи в зоні зробити мені приємне, сказав, що ось, мовляв, Бажан і Первомайський — ваші земляки, євреї, сумно мені стало: і тут наші напаскудили! Овсієнко мене заспокоював: «Пане Михайле, ви не маєте рації. Первомайський замолоду починав як цілком пристойний український поет, імпресіоніст (саме так він казав, і що це означає — їй-богу, досі не знаю), і навіть Бажан — людина в україн-

ській літературі не зайва, багато корисного зробив». Та я лише вперто крутив шиєю, для мене імена лауреатів Сталінських премій назавжди поєднані з запахом улесливого холуйства, фальшивої патетики — що інше могло вціліти після чінгісханівського погрому української культури в 30-ті роки!

Коли Стус показав мені Бажанові переклади Рільке, я одразу почав прискіпуватися до текстів: слабкі місця, природно, знайшлися.

Василь послухав, подумав. Заперечив.

— Усе правильно, але це — вади оригіналу: Бажан переклав точно, включаючи слабкі місця самого Рільке.

І він почав мені пояснювати, що «Рільке сильний по горизонталі вірша, а по вертикалі сполучні структури в нього слабші, я читав у оригіналі». Він не розтинав «музику як труп», а показував мені зсередини, поглядом майстра віршування, як це робиться, як це цікаво влаштовано — там, усередині. Він розбив мене одразу, і я покаявся, що несправедливий до лауреатів...

— Мене ще Зорян Попадюк і Василь Овсієнко захитали,— признався в кінці,— Зорян показав переклад «Мідного вершника», і мене вразило, як зумів Рильський відтворити пушкінський вірш. Переклад адекватно точний — мені здавалося, що це навіть теоретично неможливо, а в Рильського вийшло...

— Рильський — поет пересічний, але перекладач дуже великий,— уточнив Стус: при всій своїй любові до українських достойностей, зайвого він не потребував.— А що Попадюк розповідав про Тичину?

— Запевняв мене, що Тичина, з яким мене знайомили в школі та інституті,— це ороговіла оболонка давно померлого поета. Але нібито напочатку,— я не дуже зрозумів, чи то до революції, чи то перші роки після неї,— Тичина писав першорядні поезії,— останні слова я вимовив вибачним тоном, готовий одразу забрати їх назад, якщо мене атакуватимуть!

І мене атакували, проте цілком несподівано.

— Тичина — геніальний поет! — Стусів голос звучав, як на мітингу. Стукачі з колишньої Гегаймфельдполіцай, які хрест-навхрест підсікали наші бесіди в секції, збуджено заворушилися.— В українській поезії взагалі не з'являвся інший майстер з таким почуттям звуку, як Тичина! Це був творець нових гармоній у поетичній мові, таких поетів налічують одиницями в історії будь-якого народу,— він замислився, я також

мовчав, відтак Василь зовсім по-іншому, тихо запитав: — А ти хіба не знав, що мене через Тичину взяли?..

* * *

Того разу про «справу» Стус розповів коротко, а докладніше я дізнався про неї згодом, коли до зони надійшов передплачений Овсієнком товстий український літературний місячник (не можу зараз пригадати, який саме). В журналі запровадили рубрику, щось подібне до «Визначні люди нашого часу», а в ній надрукували статтю про слідчого чи прокурора Малихіна (точно знов-таки не пам'ятаю, але щось схоже). Якісь чесноти Малихіна, що виправдовували б його уславлення на сторінках усеукраїнської преси, годі було знайти в жодному рядкові, але як найвища точка його кар'єри відзначалося те, що він склав обвинувальний акт у справі зарубіжного українця на прізвище Добош,— був той Добош з Бенілюкса (чи то з Брюсселя, чи то з Амстердама) і на завдання емігрантської української організації поїхав як турист на Україну, де мав зустрітися з найвідомішими націонал-демократами. В статті цитували початок обвинувального акту, складеного суперменом радянського правосуддя Малихіним: це — зустрічі Добоша з антирадянськими елементами, збирання наклепницьких відомостей, спрямованих на підрив і послаблення існуючого в СРСР ладу — весь джентльменський набір політзека. Якби все, що скомпонував видатний Малихін, виявилося правдою, то, за радянськими законами, його клієнт підлягав ув'язненню в концтаборі мінімум на 7—10 років, а то й усі 15 (усе-таки зарубіжний кур'єр!). Але слідчий — чи хто він там був? — виявився такою великодушною й гуманною людиною, що, переконавшись у щиросердому розкаянні кур'єра, затриманого нібито з речовими доказами (рукописами, мікрофільмами), відпустив його на батьківщину — тобто, звичайно, на чужину. Для людини, що хоч трохи обізнана зі звичаями КДБ і радянського суду, все це звучало, перепрошую, як чортівня собача. Я взагалі любив читати подібні статейки: вони компенсують у зоні відсутність циркових вистав. Але пішов до Василя не лише тому, що хотів побачити його: гадав, що цитати з «обвинувалівки» в українській справі можуть його й зацікавити (чомусь на Україні вважають обвинувальні акти й вироки документами секретного значення — всупереч радянському законо-

ві, і майже половина моїх знайомих українців, наприклад: Чорновіл, Руденко, Овсієнко, Скрипчук та інші,— ходили в зоні, не маючи вироку — «пашпорта радянського в'язня». А тут — аж у журналі цілий абзац із «обвинувалівки»!).

Заледве Стус кинув оком на сторінку, м'язи скам'яніли на вилицях:

— Читай. Цей абзац нам усім давали на слідстві,— відкреслив нігтем цитату з твору Малихіна.— Малихін підписав ордер на мій обшук і арешт. А тобі не казали, що весь покіс сімдесят другого року взяли в цій справі?

І він розповів мені подробиці свого обшуку й арешту —12 січня 1972 року.

— Справді, на Україні був рух...— він змовк на хвилинку.— Нас називали українофілами. Не люблю цього слова. Чому українці — українофіли? Можна бути українцем і українофобом, це сполучне, але саме поняття «українофіл» стосовно до людини, яка не має вибору, любити чи не любити, бо вона належить до українського народу,— мені здається безглуздям. Ну, подумай сам, Мишко, хіба євреї, що люблять своє єврейство,— це юдофіли?

— Сіоністи,— посміхнувся я.

— У Франції немає франкофілів, у Англії — англофілів, тільки серед слов'ян з'явилися русофіли, українофіли... Втім, немає значення. Цей хлопець мав з нами зустрітися, якщо вірити обвинувальному актові. Виконав він своє завдання халтурно й недбало. В Києві взагалі ні з ким не зустрівся, я до арешту й прізвища його не чув; у Львові бачив, здається, Івана Світличного. Ані Дзюба, ні Славко Чорновіл, ні Сверстюк, ні Ірина Калинець — ніхто його не бачив з авторитетних представників руху.

Вже в зоні Чорновіл провів наше, «внутрішнє», слідство — що сталося насправді? Навіть із Світличним «посланець» не вів ділових переговорів: звичайні дисидентсько-національні бесіди на свіжому повітрі, що їх ведуть у сучасних садах і парках майже всі інтелігенти середнього віку.

— Але в «обвинувалівці» сказано, що його затримали на кордоні з секретними матеріалами?..

— Його затримали з рукописом «Словника українських рим» Святослава Караванського! Тому його й випустили до суду — кому він з такими доказами потрі-

бен! Вони б за всіх умов його випустили — в його діях не було складу злочину — навіть за правилами ГБ. Але він перелякався, опинившись у камері, і почав говорити все, що їм потрібно, а головне — назвав прізвища людей, з якими йому порадили зустрітися. Якби він мовчав, вони б ніколи про це не дізналися й випустили його швидко, але він, як багато дурників, думав, що в ГБ все знають, і назвав їм усіх — Дзюбу, Чорновола, Калинців, Сверстюка, мене... Славко на слідстві читав протоколи його допитів і оцінював так: спочатку він просто був відвертим у ГБ, розповідаючи все відоме, а на останніх допитах, коли, очевидно, відчув, що вже пахне звільненням, віддався слідчому цілком. Майже за Леніним: від активного заперечення до щирого свідчення, а від нього — до відвертої брехні. Слідчий натякав йому, що саме треба свідчити, і він залюбки говорив «належне» й запропоноване. Можливо, саме Малихін провів з ним цю операцію, тому й потрапив у «славні люди Радянської України».

...Після того, як кур'єр назвав слідству імена й прізвища людей, з якими йому доручили зустрітися і налагодити контакти, були виписані ордери на обшук та арешт за «списком Малихіна».

(«Вони зняли вершки нашого руху,— через рік розповідав мені в карцері Вячеслав Чорновіл.— Тут, звичайно, був їхній успіх. Мені гебісти на слідстві заявили: націоналізм існуватиме, але на десять років ми собі забезпечили спокійне життя. Помилилися!»).

У Стуса обшук тривав неймовірно довго: до республіканського ГБ його повезли вже за північ, і тому арешт оформлено днем пізніше, ніж у інших учасників руху. День Українського політв'язня всі зони відзначали 12 січня (в день «покосу 1972 року»), а Стусів термін кінчався тринадцятого.

— Нишпорили вони в моїх паперах,— розповідав Василь,— а син, Дмитрик, сховався від них під крісло. Дивився зляканими оченятами з-під споду — малий, а зрозумів: вороги в хаті.

...Скільки я пам'ятаю, головним криміналом, виявленим під час обшуку Василя Стуса, стали два документи. Перший — щойно завершена, практично майже ніким, крім близьких друзів, не читана, його стаття — есей про творчість Павла Тичини. Другий — аркуш паперу з написаним віршем.

Василь розповідав так:

— Знаєш, як буває: щось прийшло в голову, думка, заготовка, занотував її на першому-ліпшому клаптику паперу, а потім забув: не знадобилося чи взагалі не в той бік думки пішли. В мене, мабуть, сотні таких лежало. Зовсім не пам'ятав, що в кожній записано, і раптом вони витягають аркуш, читають, і я зрозумів: арешт!

— Що за вірш?

Треба признатися, що Василь прочитав ці чотири рядки з якимсь задерикуватим молодецтвом: а все-таки був задоволений, що це написав!

Кубло бандитів-кадебістів,
злодіїв і відставників,
у стольному засіли місті
як партія більшовиків.

У нас виявилася дуже відмінна реакція на прочитаний чотиривірш: я, лиха людина, «кейфував», уявляючи рідних, хоч і київських, гебістів, що слухають цей вірш, якому вони подарували довге, поколіннями вимірюване життя; а Василь спохмурнів: по-моєму, його засмучувало, що зачіпкою для ГБ стали рядки випадкові, результат власної розваги, рядки, що ні для кого й ні для чого не були призначені. Сідати — так хоч за справу!

— А чому в вироку про вірші не йдеться? — запитав я. (Стус мав вирок при собі. Вищезгаданого «пасквіля» там не згадали, зате один з епізодів полягав у тому, що, «находясь в доме отдыха, обвиняемый Стус В. С. рассказал свидетелю... анекдот про Основоположника Коммунистической партии и Советского Государства», саме так, усе з великих літер, але без згадування прізвища та імені — як запровадили ще в канцеляріях періоду до 1955 року).

— Вони не могли приписати «поширення» — віршів ніхто не бачив, навіть дружина. Я, справді, й сам про них забув! Для криміналу, для ордера на арешт вистачало чотирьох рядків, а вже для вироку, ти ж знаєш, потрібен мотив пропаганди! Для вироку вони, насамперед, трусили статтю про Тичину.

Знаючи філологічну обдарованість Стуса, його здатність до оригінальної літературознавчої аналізи й дивовижне вміння образно висловлювати найскладніші, найтонші спостереження над словом, над стилем і технікою письменника, не сумніваюся: похована в ар-

хівах ГБ праця — одне з дивовижних досягнень українського літературознавства 70-х років.

Наше покоління звикло розглядати Павла Тичину як балаганну ляльку, бовванчика для київських та кремлівських прийнять, манекена для звань, орденів і медалей...

Ой Павло Тичина, дорогий професор,
Пишеш ти, як Пушкін, жаль — нема Дантеса...—

це, та ще, либонь, «Партія веде»,— ось і вся наша ерудиція стосовно творчості Тичини. Стус проаналізував його ранні поезії, безсторонньо простежив, як видатний (за його словами) талант зі слабким характером, тендітний орган, створений природою для «звуків солодких», а не для протиборства зі слідчим ОДПУ чи паханом злодійської банди в гулагівській скотобійні, дійшов якось висновку: «А чи не час поцілувати пантофлю папи?» — і поцілував. І дістав у винагороду все, що «належить»: народного поета України, депутата Верховної Ради, академіка, лауреата,— але поезії писати розучився. Його «продукція після зламу» — навіть кількісно — становила приблизно п'яту частину написаного раніше, а вже якісно — годі й порівнювати. Ніби не вмів ніколи співати, ніби народився Долматовським або Дмитерком, і поступово, за десятиліття, всі читачі забули, що колись — жив на світі такий поет. Стус хотів воскресити його для України...

— Всі примірники арештували?

Кивнув: «Шкода. Непогана була праця».

Уперше і лише один раз за весь час нашого знайомства я почув, як суворий Стус похвалив свій твір.

* * *

Але навіщо, власне, органам КДБ був потрібен арешт «кур'єра« Добоша, щоб зробити «другий український покіс»? Блискуча плеяда українських націонал-демократів «шестидесятників» діяла відкрито, їхні імена відомі не лише опервідділові, але кожному інтелігентові на Україні, адреси їхні були в будь-якому довідковому бюро, твори підписані не псевдонімами, а справжніми прізвищами... Чому ж їх не могли просто обшукати, просто вилучити їхній «самвидав», просто вгатити шалені строки — без приводу в вигляді свідчень Добоша?

Виявляється, й нібито «всемогутнє» ГБ могло далеко

не все. Як я зрозумів із Стусових розповідей і, головним чином, Чорноволових (через рік), арешти українських націонал-демократів були картою у великій політичній грі партійних босів, а доля цих молодих і немолодих людей у зонах та на засланні стала побічним і малозначним ефектом у черговому турі боротьби за імперську владу.

Якщо я правильно зрозумів, у 1972 році досягла апогею боротьба за трон між Брежнєвим, який все ще здавався партійному апаратові непрезентабельним, млявим, малокомпетентним та й просто дурнуватим (подібні відгуки я сам чув від апаратників) з «сильною людиною партії КПРС», усеукраїнським босом Петром Шелестом. Шелест зробив ідеологічну ставку на «національну самобутність», і тому українці в зонах згадували його без злості, хоча всім іншим зекам прізвище українського диктатора здавалося втіленням наймерзенніших сторін кремлівського самодержавства.

...Можливо, я — людина, що втратила віру в перемогу світлих елементів, але я також не можу повірити, щоб радянський начальник, хай Шелест, хай хтось інший, міг бодай на годину згадати про добро свого народу, своєї батьківщини. В 1979 році я почув по радіо «Свобода» виступ українського правозахисника Валентина Мороза і, хоч я не є великим прихильником його таланту, одразу відчув істину в його словах, що начальники-українці в імперії є речниками інтересів свого народу так само, як капітан Відкун Квіслінг був речником інтересів норвежців («навіть менше»,— єхидно додав Мороз, і цілком справедливо). Але, звичайно, кожний вельможа потребує особисто відданого йому кодла (по-італійському — мафії), а таку мафію організаційно найзручніше комплектувати саме з земляків.

Тепер уже ні для кого не секрет, що Брежнєв зібрав свою «мафію» з дніпропетровців, Шелепін організував свій клан з комсомольсько-гебівських апаратників новосталінського напряму, Полянський обрав «національний варіант» — він спирався на російську групу в ЦК, а от Шелест вирішив створити власну банду в боротьбі за кремлівський кабінет — з відданих йому українських бойових півнів. Тому він, гадаю, розігрував карту «національної самобутності»: в разі успіху не лише гарантував особисту відданість своїх кадрів (усупереч намірам московського ставленика в Києві — Щербицького), але міг розраховувати на підтримку могутніх армій-

ських генералів-українців. Природно, проводячи подібну лінію, Петро Юхимович аж ніяк не хотів несвоєчасних для нього процесів над націонал-демократами: він не міг не розуміти, що такі процеси буде використано проти нього, що спритний у партійних боях сюзерен неодмінно звинуватить його ж таки, Шелеста: «Розпустив Україну, сепаратист! Сам потурає буржуазному націоналізмові!» (вже після зняття Шелеста мені розповідали в Москві, і то цілком серйозно, до чого Шелест докотився: на якійсь нараді на Україні запропонував доповідачеві, здається, Щербицькому, говорити по-українськи! Жах, шовінізм! А той спритно підтяв начальника: «Я говоритиму мовою великого Леніна!»).

Українське управління КДБ підпорядковане, звичайно, Москві й виконує волю генерала Андропова, а тому воно передусім стежить за Шелестом (і Щербицьким), а вже відтак за Чорноволом чи Сверстюком. Але... але все-таки живуть вони в Києві й залежать від українського хазяїна майже так само, як від московського шефа. Помешкання для працівників просять у Шелеста, додаткові пайки й путівки в його таки «хазяйстві» — він розпорядник місцевих кредитів, а не далекий Андропов. Тому працівники українського КДБ не могли просто розв'язати кампанію проти «україно-філів» (як вони їх називали). І вони створили сценарій, який дозволяв пустити в хід антишелестівську змову так, щоб сам Шелест дав на неї санкцію. Добош, посланець емігрантського центру, відіграв для ГБ роль живця, на якого зловили Шелеста: той не міг заперечувати проти обшуків у осіб, запідозрених у передачі матеріалів за кордон. Роздобувши на обшуках речові докази для дальшого ведення слідства (як от Стусів чотиривірш), гебісти вирішили — «з гуманних міркувань» — відпустити закордонного українця додому з своєї катівні: оскільки він майже ні з ким з арештованих не зустрічався, його особиста присутність на процесі могла лише зашкодити вирокові, а все потрібне слідчому відділові він уже зафіксував у офіційному протоколі.

На цьому політична кадриль не скінчилася. Після від'їзду Добоша Шелест, очевидно, зметикував, для чиєї голеної голови сплітається зашморг з життів Стуса, Пронюка, Світличних, Калинців, Плахотнюка та багатьох інших. Натислися якісь потаємні важелі. Чорновіл розповідав мені: «Весною, через кілька місяців

після арешту, слідство переломилося. Гебісти мало не обіймали мене, а всілякі розмови про майбутній строк відкидали вмить: «Вячеславе Максимовичу, нащо непотрібні розмови про покарання, тепер обстановка така, що треба думати про інше — як житимемо на волі».

Щось у тому ж дусі відбувалося, мабуть, і з іншими обвинувачуваними: якось Стус, який звичайно не розповідав про слідство, зауважив: «Наймерзенніше, коли панове гебня доводять, що вони теж українці. Був на слідстві такий місяць, коли вони... хіба що шароварів не вдягали і в гопака не кидалися переді мною — все інше було».

Але Брежнєв переміг на пленумі ЦК, Шелеста з України усунули (Боже мій, яким жалюгідним нікчемою колишній півбог виглядав у Москві), і процеси націонал-демократів мали відбутися в Києві та Львові — як речовий доказ для партійних верхів справедливості неласки, що спіткала колишнього кандидата в диктатори.

Скільки я зрозумів, оперативна здобич гебістів виявилася мізерною для слідства й вироку: ні про що з засекреченої діяльності руху вони довідатися не спромоглися. Лише цим я пояснюю такі факти, як, наприклад, інкримінування Ірині Калинець циклу її поезій, присвячених... Одіссеєві. Експерти ГБ із Спілки письменників України кваліфіковано пояснили, що в образі Одіссея, котрий покинув Ітаку, котрого ждуть на батьківщині багато-багато років і обов'язково дочекаються його повернення, насправді зображений Вячеслав Чорновіл (цикл був написаний у 1967—68 роках, коли Чорновіл відбував свій перший — тепер уже з трьох строків), а якщо поезії присвячені Чорноволові, вони тим самим мають кримінальний характер.

Про вирок Стусові з анекдотом про Леніна я вже згадував: боюся, що з подібним складом злочину можна в наш час посадити всю без винятку інтелігенцію і три чверті робітничого класу СРСР. Втім, навіть стаття про Тичину, яка розповідала про загибель поета після того, як він схотів віддати власність, яка йому не належала, свій Божий дар, земній владі, точно кажучи, не була криміналом.

Сказавши про мізерність оперативної здобичі, я зовсім не бажаю злостиво принизити гебівський успіх: вони вилучили з українського суспільства саме тих, ко-

го Москві хотілося й вигідно було вилучити,— найталановитіших, наймужніших, найстійкіших українців. Інша річ, що національний рух важко зупинити репресіями і на місце заарештованих стали нові герої — «покіс 1977 року», але це вже новий сюжет, що Стуса не стосується безпосередньо.

Як він, мабуть, мучив їх під час слідства! Мені розповідали тільки один епізод, але неймовірний за сюжетом для кожного, хто знайомий з майже цілковитою тишею слідчого ізолятора ГБ! Коли Стуса під час слідства відправили етапом на експертизу до психіатричного інституту (це було, безумовно, засобом тиску на впертого обвинувачуваного — при «нормальному» ході слідства експертизу повинні провадити просто в кабінеті слідчого або взагалі обходитися без неї), Василь закричав на всю тюрму: «Прощавайте, братове! Стуса в божевільню ведуть!» Це в обстановці, коли навіть кроків наглядача за дверима не чути (килим!), коли для виклику на допит твоє ім'я в «годівницю» вимовляється пошепки, коли, виводячи зеків на прогулянку, наглядачі, щоб не зіткнутися, подають один одному знаки клацанням пальців і бряжчанням ключів, аби не пролунав Голос! Як, либонь, раділи його від'їздові київські тюремники в день етапу до Мордовії — точнісінько, як у відомім анекдоті: «Чи довго ти ще з нас знущатимешся, проклятий!»

* * *

Різносторонні зацікавлення Стуса виявлялися постійно: про що й про кого ми б не говорили, Василь завжди мав оригінальну інформацію й незвичний погляд на предмет.

У ті місяці в мене з'явилося нове «захоплення» — я читав підряд томи історичних творів академіка Кримського. Оскільки в тексті траплялися слова, що невідомі мені в процесі спілкування з зеками-українцями, я сміливо експлуатував друзів, питаючи російське значення кожного незрозумілого слова. І ось, пам'ятаю, зі словом «рясний», що стосувалося флоту Селіма Жорстокого, пішов у секцію до Стуса.

— Ти все прочитав? — запитав Василь.

— Крім прози.

— Чому?

— Ну, мого знання української мови вистачає на читання наукової літератури, поезії також можу зрозу-

міти, там одне-два слова незрозумілі — запитаю. Але читати художню прозу — мені не під силу.

— Даремно,— засудив він мене і одразу ж коротко схарактеризував усі повісті Кримського: він знав їх добре. Тут-таки розповів подробиці загибелі славетного сходознавця на етапі до Казахстану — в жодній радянській науковій праці я не знайшов навіть згадки про те, що Кримський був арештований і загинув у ГУЛАГу.

Читав я Лесю Українку — несподівано Василь порадив: «У Лесі по-справжньому визначні речі не поезії, а п'єси» (Я ж, звичайно, почав із поезій — адже у всіх підручниках про Лесю йдеться лише як про поетесу). З п'єс він порадив читати насамперед не найбільш відомі, класичні драми, а назвав, здається, малу драму з епохи французької революції — ту, що звичайно не згадується в серйозних літературознавчих працях. І справді, цей твір видався мені найсвіжішим у всій Лесиній книжці.

До речі, побіжно він згадав факт, якого в російськомовній літературі я не стрічав ніде: нібито Леся могла вийти заміж за Кримського...

Якось при ньому я згадав ім'я аспіранта-українця, який учився в Ленінграді, в нашому інституті, й якого вважали одним із найблискучіших випускників кафедри.

— Наливайко, що працював у Ніжині? — запитав Василь.

— Так,— здивувався я.— Ти його знаєш?

— Я його не знаю. Я його читав.

Коли, після етапу до Саранська, я згадав, що в потьминській «пересилці» гострі держаки важкої «параші» були обгорнуті аркушами з українського журналу зі статтею Наливайка (здається, про малі повісті Боккаччо), Стус аж стогнав — так стогнуть від зубного болю! Він переживав, що «якийсь негідник», використавши подібним чином статтю Наливайка, «принижує перед сторонніми» престиж української культури.

Згадав я чоловіка моєї однокурсниці, українського поета Павла Мовчана,— і його знав Стус: «Дуже вирізе у останніх віршах».

Історію він знав дуже серйозно. Заговорили про епоху Богдана Хмельницького (після того, як я прочитав узятий у Стуса «Літопис Самовидця»), і Василь до-

кладно і, як я виявляв за кілька років, уже в Ізраїлі, абсолютно точно відтворив концепцію епохи, розроблену істориком Брайчевським (Василь погоджувався з істориком, а, скажімо, Чорновіл, з яким через рік ми обговорювали припущення Брайчевського, вважав, що той спростив ситуацію — Богдан суб'єктивно був феодалом у краю, що стрімко розвивався на шляхах буржуазного передвідродження, але об'єктивно, внаслідок історичних обставин, він став речником інтересів міської маси на Україні,— проте ідеї Брайчевського — у викладі Стуса — видалися мені переконливішими за варіант Чорновола).

Я вже писав у книжці «Место и время», а тому тут повторю коротко: Стус виглядав незвичайною постаттю в середовищі націоналістів. Для націоналістів природно підносити свою культуру та історію, перебільшуючи їхні достойності,— незалежно від об'єктивних властивостей того й другого: в цьому виявляється комплекс неповноцінності гнобленої нації, її інстинктивне прагнення до самозбереження, до звільнення від гіпнозу чужої культури, бажання непомірними й необгрунтованими похвалами своєму народові вибити — «клин клином» — комплекс національної приниженості, що вкорінився в душі народу. Багато хто з націоналістів у зоні виявилися саме такими,— повторюю, це природно, такі вони повсюди в світі,— але Василь Стус таким не був. У ньому вже пробивалося те спокійне чуття живої дійсності, що характерне для народу, який видужує від лихоліття.

Ми ніколи не говорили, яким чином Василь набрав до мозкової «скарбнички» величезний запас ерудиції. Лише раз — ми загоряли в неділю за бараком, ховаючись від начальства, біля трояндового «куща Сороки» (про нього — далі) — він прохопився словом: «Мені доводилося працювати над документами в республіканському архіві, а туди саме приїхав історик з Польщі, і співробітники витягли із вказівника всі шифри фондів про придушення польського повстання 1863 року, «щоб гість не згадав і на Росію не образився». У мене в архіві працювали знайомі, розповіли...» Товариство веселилося, а я машинально відзначив: таж Василь в архіві працював над першотворами...

* * *

Здається, по-справжньому ми почали зближуватися після «голодівки на оборону Стуса» — найсумнішої історії, що за чотири роки я спостерігав у радянській тюрмі.

Початок виглядав таким багатонадійно добрим. Адміністрація і ГБ, що стояло за нею, вирішили «знайти контакт» зі Стусом і, оскільки в нього вирізали 2/3 шлунка, наказали дати йому інвалідність. Інвалідність, як правило, надавали «на шпитальці»: медична комісія там робила свій авторитетний висновок. Втім, не медицина, а начальство вирішує ці питання, і якщо не схоче дати інвалідності людині зовсім без шлунка, то й не дасть, і жоден лікар нічого не вдіє. Але — Стусові вирішили дати у вигляді жесту доброї волі... Василь, як завжди, зіпсував гебівську гру від самого початку.

Я жодного разу не потрапляв «на шпитальку», але, з розповідей, перебування там має й плюси, й мінуси. Плюси — дієтичне харчування, тобто масло, цукор, навіть сало, а також відсутність праці (нема цеху, зате є морг). Мінус один, але досить серйозний: заборона читати. Ні книг, ані газет у лікарні «не положено» і привозити їх із зони категорично заборонено: начальство побоюється, що разом з виробами з паперу до лікарні переправлять якісь документи, а поруч побутова зона, піде туди, а звідти — на волю... Неписана інструкція управління МВС велить: у лікарні політичним читати не дозволено.

Виконання «неписаних» правил, як завжди, визначається волею виконавців. «Уперті українці» Чорновіл, Стус, та ще й у компанії з Осиповим, а потім Айріяном, виявилися сильніші за майора Александрова, начальника зони 3—5, і поламали цей порядок. Робилося так (за розповідями): коли когось із дисидентів відправляли на етап до лікарні, він брав із собою в дорогу книгу й відмовлявся без неї етапуватися. Але, оскільки етап «бунтарів» до лікарні завжди здійснювався за вказівкою ГБ, скасувати його було неможливо, а силоміць відправляти до лікарні здавалося майорові безглуздям, він заплющував очі на «недозволену книгу» — лише ретельно обшукував її. Кінець кінцем гебістам треба відправляти зеків «на шпитальку» (зіткнути когось із різних зон і простежити стосунки,

підслухати розмови, а когось, навпаки, ізолювати від його звичної табірної компанії і подивитися реакцію; та ще й побалакати подалі від пильного погляду відомих «зеківських контррозвідників»), нехай ГБ й пильнує їх «на шпитальці». Зеки також не зловживали поступливістю майора і брали з собою, як правило, не більше одного примірника. Так воно й повелося на «трійці», і Стус звик до «вільних порядків».

Таку саму акцію він вирішив здійснити й у нас на 17-а.

Днів за два перед етапом прийшов через «Книга-поштою» томик Секста Емпірика. Ось його Стус і вирішив постудіювати за той час, поки пройде медичну комісію.

Але на варті «порядку й закону» в штрафному політтаборі пильно стояло товстоморде, з брезклими м'ясистими щоками, товстозаде, малописьменне, але самовпевнене мурло-капітан Олександр Зіненко. Коли наглядачі прийшли з вахти до штабу й доповіли, що Стус відмовляється їхати без книги в лікарню, капітан не розгубився: за те його й поважало начальство! Він наказав одному з наглядачів — не пам'ятаю прізвища, але він був чемпіоном Мордовії з вільної боротьби — відібрати в Стуса твори Емпірика, накласти наручники, силоміць стягти до автозака, запхати в «склянку», тобто в мікробокс, 60×60 см, і відправити, куди КДБ велить,— на лікування.

Треба знати ще мордовські дороги, здатні витрясти душу навіть з місцевого здорованя, а тут їхав скутий і замкнений у сліпій темній клітці, виснажений майже п'ятирічним ув'язненням і недавньою операцією поет... Прибувши «на шпитальку», розлючений Стус написав заяву, в якій порівняв дії Зіненка з фашистськими й на знак протесту відмовився від радянського громадянства.

Коли через два тижні він повернувся офіційним інвалідом (колеса бюрократичного механізму, раз заведені, крутяться вже за інерцією), Зіненко почав мститися за «фашиста». На виправдання Зіненка скажу одне — не вірю я в його образливість, усе це маскування. «Фашист» то й «фашист», нашого капітана образити можна лише кулаком по пиці. Але, очевидно, «на верхах» обурилися Стусовою «невдячністю» (Зіненко на це натякав), себто тим, що запроектована гра на тему «добро» кінчилася поразкою, не встигнувши навіть початися контактом, і капітанові наказали

«карати». А вже йому що за радість органам догодити!

Одразу після повернення з лікарні, заледве він устиг розповісти товаришам про сутичку на табірній вахті з чемпіоном Мордовії та про подорож до лікарні в наручниках, Василя знову викликали на вахту. Новооформленому інвалідові зачитали термінову Зіненкову постанову: етапувати його на 19-ту зону в ШІЗО (ШІЗО — штрафний ізолятор, себто карцер; на нашій зоні, з огляду на її малий розмір, такого закладу не було). Термін — 15 діб, менше Зіненко практично не давав нікому, а що вже українцям — менше максимуму, дозволеного йому законом, взагалі ніколи не давав!

Було літо 1976 року, пригадую, червень, але, як трапляється в Мордовії, ночами вдарили приморозки. В бараці, тобто в оточенні сорока чоловік (а кожна людина — «жива грубка», що нагріває повітря довкола себе, і цю обставину в зонах завжди враховують), я ночами накривався в ті 15 діб бушлатом поверх ковдри, інакше не міг заснути: було нелюдськи холодно. А в карцері на ніч, за сучасними «брежнєвськими» правилами, заборонено не лише постіль і ковдру (їх не було ніколи), але й спідню білизну (нічого з одежі, крім трусів і роби, решту знімають при вході до камери), і бушлат (а за Хрущова бушлат дозволяли, мені розповідав табірник тих часів Володимир Осипов). Якщо додати, що зек голодний (годують у ШІЗО так: через день, у «голодні» дні, дають пайку чорного хліба (150 грамів) і дві склянки окропу, а в «ситі» дні — зменшену в півтора рази супроти табірної норми порцію «баланди» й «січки»), отже, «пальне» до його організму практично не потрапляє, то ясно, чому нема гіршої долі, ніж потрапити до ШІЗО в літні приморозки. Вже не опалюють — не «сезон», а холоднеча майже зимова, до нуля, і забирає сили, залишені, не відібрані голодом.

А Василь був післяопераційний хворий, офіційний інвалід 2-ї групи.

...Найстаріший політзек 17-ї зони, Роман Семенюк, бандерівський розвідник «Зорян» з міста Сокаля, добивав у нашій зоні 27-й рік. 25 літ він дістав за участь в УПА, втік з табору разом із старшим товаришем, теж бандерівським бойовиком, що про його мужність, розум, шляхетність із захопленням розповідають вете-

рани мордовських зон (не лише українці); їх зловили біля самого кордону: на батьковій могилі, до якої прийшов попрощатися втікач,— була засідка, організатора втечі розстріляли, а Роман дістав три додаткові роки Владимирської «критки». Відносно малу кару він купив маневром: висловив удаване розкаяння і згодився написати листа до газети управління МВС, що втечі марні й безглузді. До речі, відзначу деталь, що характеризує моральний клімат зони: минуло понад десять років, але Романа досі поблажливо, але невблаганно засуджували за цей лист ветерани таборів. А колись, кажуть, одразу після того, як відбув тирічну «критку», навіть руки не подавали! Купити життя ціною лицемірного виступу в пресі здавалося їм майже злочином (це незрозуміло на Заході, де я все це пишу, і навіть здається наївним, але таке в дисидентському середовищі Російської імперії ставлення до слова, та ще й Громадського! Втім, не відхилятимусь від сюжету...). Історія ця міцненько відбилася на вдачі пана Романа: він був неймовірно нервовий, поривчастий, вразливий до сліз і психований до миттєвої бійки, та водночас дуже обережний у стосунках з начальством. Посадили його в 20 літ, відтоді, виключаючи 10 місяців утечі, він сидів за дротом, і йшов уже сорок восьмий рік його життя, і хотілося дожити й подивитися, яке буває існування на «волі» — без «пайки», без ШІЗО, без «отрядного», зате з дівчиною і, хтозна, може, й з діточками. Тому в табірні акції він ніколи не встрявав: «З моїм терміном — не можна».

Я тому так докладно згадую про нього, що в день, коли Стуса відвезли до карцеру, саме пан Роман підійшов до мене перший:

— Не знаю, як решта зони діятиме, а я маю на увазі (це був його улюблений вираз, він уживав його до речі й не до речі) голодувати за Стуса!

— Стривай, Романе, поміркувати треба.

...За порожнім бараком на розі ріс «кущ Сороки» — там я призначив усім політв'язням зони п'ятихвилинну (щоб не рознюхали «стукачі») зустріч після роботи. Кілька слів про назву куща. Колись у нашій зоні сидів український діяч на прізвище Сорока — розповідали, що він був одним із керівників чи то ОУН, чи то УПА — я не зміг точно з'ясувати, казали, що керував загальноукраїнським молодечим рухом. Він мав «бандерівський стандарт», 25 років, а через дорогу, в жіночій зоні

(вона теж була ч. 17, але без літери «а», й закрилася вже при мені, в 1975 році) сиділа ті самі 25 років його дружина. (Тоді глухих огорож не було, і вони могли бачити одне одного щодня — через 8 рядів колючого дроту, по чотири біля кожної зони). Авторитет Сороки поміж земляків був романтично-благоговійний: «Кращого за нього на зонах ніколи не було»,— розповідали через багато років після його смерті. Якось у неділю він пішов за барак, полежати на траві, тихцем позагоряти, *ліг на землю, заплющив очі й... не прокинувся.* На місці його смерті зеки-українці посадили троянди, і багато років відтоді «кущ Сороки» зберігався як живий монумент загиблому братові...

Того вечора до «куща Сороки» зібралися всі політв'язні, навіть старі; колишній капітан-лейтенант Віталій Лисенко, що ніколи не брав участі в жодній політичній акції («Я шпигун, мені не можна»),— навіть він прийшов.

— Наша мета — не конфронтація, не перемога над начальством, а допомога Василеві,— сказав я.— Треба врятувати здоров'я Стусові. Тому почнемо навшпиньки: з подання заяви протесту, де попередимо про посилення акції в майбутньому. Якщо вони повернуть Василя з карцеру — акцію закінчено. Якщо ні — йдемо на загальнотабірну голодівку.

Всі погодилися з моїм планом.

На ранок, одразу після того, як черговий зони знайшов купу заяв у скриньці штабу, начальство заметушилося. Спочатку нас лякав молодий нахаба, лейтенант із оперативної частини,— ми чомусь не злякалися. Тоді на переговори вислали «добру людину», начальника нашого загону лейтенанта Улеватого. Це дрібний нікчемник, який до того ж не мав жодних прав приймати рішення: його функцією було збирати на нас інформацію. Що ж, дамо йому інформацію!

На бесіду в штаб до пухлогубого, жоноподібного і, попри свої 22 роки, вже пухлозадого «отрядника» (він роздався вшир буквально за три-чотири місяці спокійної праці на зоні, що вмирала) запросили представників усіх «табірних верств». Від старшого покоління українців говорив Роман Семенюк, від «стариків»-росіян — робітник Петро Сартаков, від молодих українців — Василь Овсієнко, від молодих росіян — Герман Ушаков (*«молодо-марксист» з Ленінграда*). Я, очевидно, мав репрезентувати «демократів» (кажу —

«очевидно», бо організаційно ніколи ні до кого не приставав перед зоною, і «кіт гуляв, де сам знав», хоч за поглядами я, безумовно, був демократом).

Основа мого плану полягала ось у чому. В'язні, вважав я, страждають не лише від жорстокості начальства, але й від його глупоти, невігластва. Взагалі багатьох диких учинків влади (не лише стосовно зеків) могло б не бути, якби невігласи з великими казенними печатками могли бодай здогадатися — не кажу знати! — про наслідки. Якби Хрущов своєчасно дізнався, що Пастернак — це не «свиня», а видатний поет, він, мабуть, остерігся б ганебного скандалу, який урядові нічогісінько, крім вічної ганьби, не приніс, а поета довів до загибелі... Якби Брежнєв з Андроповим здогадалися, що Солженіцин не «дута табірною темою постать», а видатний письменник століття, вони б обережніше, обачніше поводилися з ним, намагаючись не довести до вибуху. Але лідери вважали, що видатний письменник — той, кого вони на цю посаду призначили (вічно п'яний дурник Шолохов), а Солженіцин, якщо вони не дали йому Ленінської премії,— просто вигадана «єврейським штабом» постать, що має сміливість і характер, але на нього насправді працюють (як на багатьох із них) євреї-невидимки, як от Еткінд, Суперфін, Хейфец та інші. Так ось, повертаючись до наших баранів,— я все таки сподівався довести таборовій адміністрації, що в особі людини в сірій робі з нашивкою «Стус В. С.» і стоптаних кирзових чоботях їм протистоїть живе втілення національного духу, символ національної гордості великого українського народу. Адже всі наші начальники були по крові українцями: «отрядник», і начальник зони, і уповноважений ГБ у зоні, і начальник відділу ГБ «Дубровлаг»... Повинна ж ховатися, хай у найдальшій печері їхньої душі, симпатія — якщо не до земляка, то хоч до слави й національної честі своєї нації. Саме її я й сподівався бодай трохи відкрити — лише для дрібниці, що не мала для них принципового значення й цілком визначалася не Москвою, не Саранськом навіть, а їх власною волею: перевести Стуса з карцеру в зону чи принаймні дати йому в карцері постіль з ковдрою і щоденне харчування (для цього в постанові про ШІЗО треба було додати два слова — «з виведенням на працю»).

Лейтенантові Улеватому я намагався довести, що в карцері сидить людина, ім'я якої з любов'ю й глибо-

кою повагою повторюватимуть діти й онуки сьогоднішніх українців. «Шевченко також був зеком і виструнчувався перед взводним чи поручником, але хто пам'ятає поручника, а й от ви, громадянине лейтенант, сиділи в школі під портретом з/к Шевченка і вчили напам'ять поезії, за які його посадили, і біографію його відповідали біля дошки. Я розумію, вам здається, що я вас повчаю, і в вас усе внутрішньо протестує, але зрозумійте мене правильно. Кожен з нас має свій фах. Ви набагато молодший від мене, але значно краще знаєте радянське кримінальне й каральне право — бо ви фахівець, вас цього вчили. Так ось, мій фах — літератор, мене вчили цієї справи. І як фахівця послухайте мене без упередження (лейтенант був молодий і тому розумів слова, яких Зіненко явно не розумів). Стус — величезне явище в українській літературі. І якщо ви замордуєте його, український народ неминуче проклене вас, як він досі проклинає Шевченкових катів. Адже вони теж виконували накази свого начальства і теж думали — якщо по їхньому боці влада, то за ними правда, а як усе обернулося в історії — ви самі тепер бачите». Помітивши заперечливу міну на нахабній мордочці «отрядника», вніс корективу: «Я не переконую вас, що Стус — другий Шевченко, про це не вам судити й не мені; але що перед вами визначний поет, твори якого залишаться в історії не лише української літератури, але в історії України як свідчення нашого часу, за це я ручуся».

Можливо, перебільшую, але здавалося, що Улеватий виглядав приголомшеним: навіть до його душонки почало доходити, в яку огидну історію він влип.

— А що ви порадите нам робити? — запитав він, а в нормальному становищі начальник таких запитань не ставить.— Адже в нас теж є порядок: порушник мусить бути покараний. Стус — порушник. Як його можна відпустити? — Тон був не погрозливий, а питальний. Якщо він шукає пристойного виходу з ситуації, щоб «зберегти обличчя»,— будь ласка, такий вихід я за нього обдумав.

— Громадянине лейтенант, але ж Стус хворий! За інструкцією, перед поміщенням у карцер лікар мав оглянути Василя і дати висновок, що він здоровий і протипоказань за здоров'ям немає. Цього, звичайно, не зробили. Нехай тепер медики його оглянуть і дійдуть висновку, що він потребує лікування...

— Це неможливо. Він не такий уже й хворий...

— Гаразд. Тоді хоч видайте йому в карцері постільну білизну й нормальне харчування згідно вказівок медчастини, як належить хворому, що відбуває строк у карцері.

— Михайле Рувимовичу, ви самі розумієте, що не я вирішую,— завершив «отрядник».— Начальству все передам. Відповідь через два дні.

Через два дні мені нарешті довелося зрозуміти механізм, завдяки якому начальство позбавляється інформації, здатної відхилити його від намічених рішень. Як усе просто! Існує багатоступінчастий механізм збирання і обробки інформаційних даних, і коли вважається, що інформація буде неприємною, її виводять на «приймач», настільки далекий від апарату прийняття рішень, що по дорозі вона цілком устигає зазнати скорочення в потрібному напрямку. Адже «приймач» може перебувати під емоційним пливом зібраних даних, але вже наступне коліщатко механізму «вставляє йому клепку» і водночас відбирає інформацію в потрібному нагорі ключі, таким чином, ланцюг передачі діє одразу в двох напрямках: заспокоює начальство й виховує «приймачі» інформації, щоб наперед знали, що сприймати.

Мабуть, саме так Гітлер не отримав добутих армійською розвідкою даних про зосередження радянських військ на флангах армії Паулюса, і навпаки, передчуваючи розгром на Курській дузі, не зміг вивудити у власного генштабу, який жадав наступу, даних про підготовлений радянський контрудар...

Через два дні мене викликав капітан Зіненко й бадьоро повідомив: «Лікарі Стуса оглянули, він здоровий і буде відбувати покарання. А ви, Михайле Рувимовичу, людина розумна, допоможіть нам, щоб акція не відбулася,— пам'ятайте, шлях до свободи починається з мого кабінету...» Яка тварюка! Втім, капітан був лише другою сходинкою механізму й до інформації мав близький стосунок, тому був дещо стривожений. У відповідь на мою звинувачувальну тираду — не стримався я все-таки! — як не совісно поета в наручники заковувати, догола роздягати й примушувати присідати, а наглядач заглядає в анус, чи не випаде щось! — Шевченко такого не знав,— капітан почав якось переконливо виправдовуватися: «Так, ми припустилися помилки. Приїздив до нас прокурор,

роз'яснював, що в разі добровільної відмови від лікарні етапувати примусово не треба. Але, Михайле Рувимовичу, ми ж не проста установа, над нами є органи нагляду, розумієте?» — «КДБ»? — «Тому звинувачувати нас у сваволі ви не повинні, в нашій установі немає сваволі, бо за всіма діями адміністрації існує нагляд. Без санкції й, одверто вам кажу, вказівки адміністрація нашої колонії нікому нічого не заподіє. Ви зрозуміли мене?» Я зрозумів: при всьому своєму зухвальстві цього разу Зіненко виправдовувався — мовляв, це не я, це ГБ винне,— не переді мною виправдовувався, звичайно, а перед «грядущим судом».

Звичайно, він казав правду, але досвід, здобутий КДБ, зробив мене скептиком. Так, розправи санкціонувалися гебістами. Але хто випрошував санкції? Хто термосив мордовських гебістів, які не дуже любили клопіт на праці? Побоююся, що ініціатива цькування Стуса йшла від нашого тлустого капітана.

На завтра — йшов четвертий день Стусового карцеру — всі політв'язні зони оголосили колективну голодівку.

На мою пропозицію то була не цілковита голодівка. Задля того, щоб допомогти Стусові, можна було голодувати хоч тиждень — але навіщо серйозно підривати здоров'я в'язнів заради чистої демонстрації протесту? Подібну акцію, що денервує начальство, показує наш опір, нашу відсіч беззаконню й підлості, можна оформити й з меншою шкодою для здоров'я зеків (особливо ветеранів, як от Семенюка й Сартакова). Мені спала на думку така комбінація — ми на знак солідарності зі Стусом перейшли під час його перебування в карцері на... карцерну пайку: через день їли тільки хліб з окропом, а в «ситі» дні — по пів порції. Таким чином, кожний з десяти днів, поки він катувався в ШІЗО, ми нагадували начальству й зоні про беззаконня, про друга, про нашу солідарність із ним.

Навіть звиклий до всього Зіненко рознервувався. Раптом викликав мене — він чомусь вирішив, що я «головний», і в бесіді з Айрікяном назвав «табірним комісаром» (для начальства весь світ ділиться на начальників і підлеглих, інших стосунків у людському середовищі вони не розуміють),— так ось, викликав мене й зухвало заявив:

— У разі перевірки, Михайле Рувимовичу, я маю свідків, що порушники-голодівники їли за бараком...

— Ну, то й що? — запитав я.

До речі, досі не розумію сенсу цих ігор з голодівками. Крім нас і адміністрації, про переважну більшість табірних голодівок не знає жодна душа, а навіть якщо хтось і дізнається — кого хвилює як сама голодівка, так і «викривальне» повідомлення, що хтось таємно її поламав і з'їв шматочок хліба (чи ложку цукру) за бараком? Тут полягає для мене щось таємниче: чи є якийсь невідомий мені бюрократичний механізм, який враховує голодівки й записує їх начальникові в «мінус» його роботи, а повідомлення про те, що голодівку «поламали», навпаки — в «плюс», чи діє стара традиція, яка давно втратила сенс подібно до релігійних ритуальних заборон, але зберігається, як і ці заборони, недоторканною. Бо яка ж кому різниця, чисто йде голодівка чи її порушують? І кого хвилює думка про нас Зіненка, Андропова, Брежнєва? З погрозами скомпрометувати голодівку ми стрічалися й під час «статусного» страйку, коли сиділи всі в карцерах,— ну хто в карцері може порушити голодівку, навіть якщо схоче? — а майор Пікулін, начальник зони, погрожував «оголосити», що ми їмо бульйонні кубики. Щоправда, потім вибачився й сказав, що пожартував... Ні, незрозумілі мені всі ці ігри!

Чи то на 10-й, чи на 11 день перебування Стуса в ШІЗО з'явився на дошці наказів новий витвір Зіненкового пера. З формулюванням «за винятково добру поведінку» Хейфеца Михайла Рувимовича «ставили на пільгове утримання», тобто давали «суче» право закуповувати щомісяця на два додаткових карбованці харчів у ларку, і, що важливіше, він міг скористатися не з одного побачення з дружиною на рік, а з двох. Між іншим, єдиний політв'язень на всю Мордовію! (Коли я вживаю термін «політв'язень», то використовую його для визначення тих, хто справді є таким, а не названий радянським судом. Наприклад, переважна більшість співробітників гітлерівської адміністрації або злодіїв, засуджених за «політичними» статтями, не є політв'язнями, оскільки мотиви їхніх дій не пов'язані з переконаннями, а диктувалися побутовими міркуваннями).

Розрахунки Зіненка й гебівських управителів були прості за задумом і легкі у виконанні... Підставою для них була глупота й суперпідозріливість супротивника — часто супротивники комунізму шляхетні, ерудовані, але... простодушно-наївні в житейських спра-

вах. На чому й ловляться. Зіненко гадав, що пільги, отримані, як він уважав, організатором «стусівської голодівки», скомпрометують і мене, і саму акцію, особливо враховуючи, що я був єдиним євреєм у зоні: відомо, що єврей баламутить православний народ для своїх таємних сатанинсько-масонських задумів, а от сам, сам у заповідних пільгових запасниках у начальства пасеться...

Формально я, очевидно, вважався організатором голодівки, але заслуги мої начальство дуже перебільшувало. Ініціатором був, як згадувалося, Роман Семенюк, а моя «організаційна робота» по суті зводилася до того, щоб перекинутися двома-трьома словами з кожним політв'язнем у зоні: нікого вмовляти, переконувати не довелося, та й не майстер я вмовляти... Все вирішували хвилини. Навіть Кузюкін, який уже давно в жодних акціях не брав участі, посилаючись на хворий шлунок, цього разу написав заяву на оборону Стуса і один, щоправда, день проголодував разом з нами. Єдиний, мабуть, мій вплив полягав у всім відомій моїй поміркованості й активній нелюбові до голодівок. Товариші розуміли: коли вже Хейфец вирішив узяти участь — значить, край прийшов, треба голодувати! Це була найбільша акція протесту на зоні за останні кілька років.

Стус повернувся до нас за два тижні, ще більше схудлий, змучений, виснажений. «Тяжко мені далися доби цього разу»,— тихо признався мені. Через рік, під час «статусного» страйку, я сам побував у карцері і на дерев'яній рейці, яка навіщось проходила вздовж стіни, знайшов напис, зроблений схованим у потайнику грифелем олівця. Характерним дрібним почерком Стуса — два слова: «Господи, дякую».

Звичайно, він зрадів, що на його оборону голодувала вся зона. До нього в карцер прийшла вісточка: на його колишній зоні, «трійці», голодівку солідарності провели Чорновіл і Осипов, лідер російських націоналістів, редактор журналів «Вече» і «Земля».

Мої «пільги» ми використали згідно девізу отців-єзуїтів — до вящої слави Божої: створили з додатку продуктів вартістю два карбованці фонд допомоги репресованим зекам. Від цього часу й до «статусної» акції кожен репресований, позбавлений «ларка» зек діставав законний резерв громади — мої два пільгові карбованці (зібрати три карбованці, яких бракувало до

норми, було нескладно, ми завжди з цим справлялися). Першим «клієнтом» нового фонду й виявився Василь Стус.

Та й пільгове побачення з дружиною, якого я вже ніяк не міг віддати на громадське користування, пішло на користь Василеві. Але про це — далі.

* * *

Саме після голодівки я попросив у Стуса зошит з його «Палімпсестами».

— Паруйр хвалив твої поезії. Можна почитати?

— В мене складна мова, Мишко. Ти не зрозумієш.

— Обіцяю питати кожне незрозуміле слово.

— Візьми.

...Стус не кокетував: з мовою виникли проблеми. Книга, яку він постійно носив при собі в зоні, називалася «Словник поліських говірок» (до речі, в словнику він знайшов тлумачення свого прізвища: в поліському діалекті «стус» означає ледащо,— з Василя почали кпити).

Вище цитувалася думка Зоряна Попадюка: «Тепер більшого за Стуса в українській поезії нікого нема». Заради об'єктивності відзначу: подібну думку поділяли далеко не всі українці.

Микола Данилович Руденко, прозаїк і майстер української поезії, голова Української гельсінкської групи, прибув до зони через два місяці після того, як Стуса відправили на заслання. У відповідь на мої захоплені слова про Василеві поезії обережно й статечно заперечив:

— Не знаю, не знаю... У Стуса не розумію багатьох його поезій.

На той час мене вже не дивували слова Руденка. Я розумів істину, відкриту мені мучеником ГУЛАГу, вчителем з Житомирщини Василем Овсієнком:

— Пане Михайле, ви не можете уявити, що коїться з нашою мовою. Тепер навіть для вчителя знати повною мірою українську літературну мову — це ПОДВИГ! Одиниці спроможні здійснити його.

Ще більше вразив мене інженер з Харкова Ігор Кравцов, більше — бо він не лякав мене страхіттями, а, навпаки, заспокоював, усе, мовляв, гаразд:

— Тепер українська мова не загине. Вже словник уклали, отже, мова житиме.

Таке було з літературною мовою. Але Василь Стус

у своїй ліриці далеко виходив за межі офіційного словника.

...Хай пробачать мені українці, якщо я зараз скажу нісенітницю, хай пояснять мою помилку незнанням, нерозумінням, навіть злим наміром,— тільки радітиму, якщо помиляюся. Але в зоні в мене не раз виникало почуття, що мало хто з них розуміє, який визначний поет живе серед них у наш час. Я не вживаю слова «великий», оскільки боюся його, та й не справа сучасників роздавати вінки такого розміру, але певен, що сьогоднішнє покоління українців залишиться в історії, прикрашене Стусом. І нащадки заздритимуть тим, хто жив з ним в сімдесяті роки.

На мою думку, Стус — прокладач у поезії нових шляхів, творець нових гармоній. Насамперед він розширив межі поетичної мови, для відтворення нової поетичної свідомості він шукає слів у словесних склепах, комірках національної словотворчості. Ба більше — він, помоєму, робить замах на усталений національний стиль душі, прагнучи широку, вільну, сформовану безкрайніми степами поетичну душу народу обмежити чіткою, стриманою європейською формою вірша.

Здається, я говорю досить плутано. Ось декілька ілюстрацій — для роз'яснення.

Василь Овсієнко розповідав Василеві Стусові про фільм, випущений Київською студією на екрани вже після арешту старшого з Василів (молодший «спізнився» до зони на рік з гаком після основного ядра), про «Ніч на Івана Купала». Образно відтворював сцени в стилі барокко, пишні, масивно-красиві, символічно-потужні (взагалі барокко близьке східнослов'янському смакові — не лише українському).

Старший Василь, при всій його делікатності до друзів, кривився:

— Не люблю південної чутливості.

В цій фразі для мене втілився стрижень його творчого напрямку. Хтось у зоні глузливо прозвав Стуса «дівчиною, яка все життя прикидається героєм Хемінгуея». Щось у цьому кпині є правильне. Василь від природи — типовий українець за всією внутрішньою структурою особистості, з усіма достойностями і вадами цієї структури. Принаймні дивлячись на нього, я завжди згадував гоголівського Тараса Бульбу, який через загублену люльку потрапив на багаття. Але характеристично, наприклад, що сам Василь з іронією ставив-

ся до Бульби й назвав його в розмові зі мною «пізньою романтичною підмальовкою образу запорожця». Для самого Василя, коли його «звав до священної жертви Аполлон», розмах слов'янської душі обмежувався рамкою європейської традиції, стриманої в формах, упорядкованої у вислові, бо вибух пристрастей набагато потужніший, коли «вибухівка» нагромаджена в товстостінній «камері» внутрішньої стриманості.

Цікаво зіставити поезію Стуса з європейською поезією. Розвиток віршування в Європі йшов насамперед по лінії вдосконалення форми — така західна традиція, що склалася на початок нашого часу. Напевне, вона випливає з усієї структури суспільних зв'язків на Заході, де література — це частина художньої творчості, й не більше. Інша ситуація на сході Європи, інша й традиція. Тут віддавна поет — совість свого покоління, свого народу. Навіть формалісти, що стверджували (наслідуючи європейців) примат формального пошуку, не змогли зійти з традиційного грунту, розірвати з «корінням». І тому футурист Маяковський перетворюється на трубадура більшовизму, а коли переконується, що його поетична місія звелася до чиновницького прислужування властям, пускає собі кулю в голову. Акмеїст Гумільов готує змову супроти більшовизму і приймає в склепі ВЧК катівську кулю. Імажиніст Єсенін, не знайшовши місця в прийдешньому царстві Хама, пише кров'ю передсмертного восьмивірша і вішається в готельному номері. Приклади можна збільшувати — до, мабуть, тризначних чисел.

У наш час відновився потяг до європейської традиції — до формалізму, до відмови від громадянської й просто усвідомленої позиції, до відмови від «грунту» і заразом — від «політики». Отруєна ідеологічними догмами, забита графоманськими вправами «патріотів», що заробляють на рядках, сучасна радянська поезія вирива́ється з-під партійного котка в той бік, що виглядає цивілізованим і відносно безпечним (як на наш час),— у формальний пошук.

Стус відразу, майже інстинктивно заперечує цей шлях. Поза змістом для нього немає поезії. Відмова від змісту — капітуляція перед «темним кутом», перед страхом, перемога слабкості — ба гірше, перемога боягузтва перед страхіттям життя в поетовій душі. Для Василевої вдачі — це позиція, неприйнятна з огляду на саму структуру його особистості.

Тому він войовничо традиційний (цікава деталь: лежимо ми з Чорноволом на підлозі карцерної камери ч. 2, за вікном — гроза, відблиски блідо-блакитних блискавок на обличчі Славка, який охолоджує мої захвати щодо Стуса:

— Стус — поет добрий, та аж ніяк не перший на Україні. Ігор Калинець як музикант вірша, як майстер звука набагато цікавіший. А Стус надто традиційний).

Написавши й перечитавши все це, я раптом замислився: раптом читач вирішить, що Стус політико-громадянський поет, подібний до Брехта чи Маяковського... У тих поезіях, які довелося прочитати в зоні, політики не було зовсім. Стус якось признався мені:

— Не до душі мені громадська діяльність, політика. Але що робити, коли довкола нищать чесних людей...

«Коли чесні люди сидять у в'язниці, місце справедливих людей також у в'язниці»,— писав американський мислитель і поет Генрі Торо. Василь Стус пішов до в'язниці не як політик — він не політик! — але як справедлива людина.

Згадавши Чорновола і його карцерні розповіді про Стуса, тут-таки долучу ще одну. Після українського «покосу» 1965 року київські правозахисники влаштували мітинг на оборону заарештованих товаришів. Він відбувся в одному з найбільших кінотеатрів Києва, де інтелігенція столиці зібралася на перегляд якогось художнього фільму. Перелякавши адміністрацію, раптом з місця виступили з протестом супроти репресій ГБ спочатку Дзюба, потім Чорновіл. Вячеслав виклав, що вони тоді сказали...

— ...а потім схопився з місця Стус. Він не повинен був виступати, це не готувалося. Але ж ти знаєш Стуса! Крикнув у зал: «Зараз я звертаюся не до українців, а до тих людей інших народів, які тут сидять,— до росіян, євреїв... Учора схопили українців — завтра прийде ваша черга. Досвід історії вчить усіх, тому допомагайте боронити українців, цим ви виступите не лише за діло правди, але й захистите своє власне завтра, свою свободу! Від імені українців я вам обіцяю: якщо завтра наші кати кинуться на вас, ми станемо на боротьбу поруч з вами, як сьогодні ми боремося, рятуючи наших братів. Чесні люди всіх народів, що живуть нині на землі України, повинні згуртуватися для спільної оборони своїх мучеників!

Ми висловилися і втрьох, Дзюба, Стус і я, взявшись за руки, вибігли з залу. Були абсолютно певні, що з години на годину за нами також прийдуть з ордером, але щасливі були... нема слів, які щасливі були!

Саме таким політиком був на Україні поет Василь Стус.

* * *

Його поезії захопили мене з першої сторінки: на ній дрібним почерком було написано: «Ти тут. Ти тут. Вся біла, як свіча...» Особливо близьким видалося знайдене десь посередині зошита «Дозволь мені сьогодні...». Багатьох українських слів я, звичайно, не розумів, підходив і питав Овсієнка, Семенюка, іноді не могли відповісти й вони, тоді я звертався до самого Стуса, шанобливо наближався — тепер, після того, як я побачив, що́ він вміє робити, колишній «свій хлопець» викликав у мене ніяковість і пошану. Василь терпляче, як усі українці, допомагав пізнавати рідну мову, але іноді й йому теж бракувало слів (хоча російською мовою він володів блискуче, рідко хто з росіян так знає свою літературну мову), і тоді він пояснював на мигах. Пам'ятаю, перекладаючи якесь слово, крутив довгими вказівними пальцями — один навколо другого.

Я навіть не осягнув усіх відтінків змісту, проте мене полонила музика поетових ритмів. У зоні сидів тоді ще один поет, Паруйр Айрікян: його патріотичні пісні співала тоді вся «молода Вірменія». Паруйр розумів українську мову ще гірше від мене, але хвилі поезії відчував, звичайно, краще: Стусові поезії викликали в нього ще більший захват, ніж у мене.

...Якось Василь прочитав мені старі поезії, написані до зони. Як на мій слух, вони звучали слабше за цикл «Палімпсестів». В Мордовії змужнів трагічний голос ув'язненого поета!

...Після від'їзду Василя на заслання я потрапив до карцеру (майже безперервно сидів 78 діб), робити в карцері не було чого, і я, з пам'яті, вирішив перекласти його поезії — почав з «Ти тут. Ти тут...». Це була перша в моїм житті спроба віршування, я надіслав переклад на Колиму, авторові. Як не дивно, вірші до Стуса дійшли, але його відповідь цензура затримала, і за цією непрямою ознакою я здогадався, що моя зухвала спроба не викликала його протесту. Потім, уже зі свого заслання, я написав знову, нагадав, і Василь відповів з гумо-

ром: «Ти, Мишко, з тієї породи людей, які можуть зайнятися навіть балетом, і яка-небудь Анна Павлова на старості літ скаже: «Ах, Хейфец? Пам'ятаю, був хтось такий. Він, щоправда, пізно почав, але нічого, нічого...» Зрозуміло, що проблема перекладу Стусової поезії на російську мову не байдужа мені, і після виходу на волю я побачив у паризькому альманасі «Третья волна» (Третя хвиля) кілька перекладів на російську, серед них і одну з найулюбленіших моїх поезій — пам'яті Алли Горської. Переклали точно, передали всі тонкощі змісту, але... але зникло те, що називають «дивом поезії». Не можу пояснити, в чім річ, не можу навіть зрозуміти, але в альманасі надруковані поезії майстра, які я перебіжу очима, щоб потім заглибитися в сусідній розділ, у прозу чи публіцистику, добуваючи нову інформацію. А в оригіналі Стусові твори змушують битися серце, забувати про існування будь-якої інформації і «долго ходить, разомлев от брожения», повторюючи знову й знову рядки і поринаючи у власні рими, а не в інформаційний потік з зовнішнього світу. Дивно: адже основна мелодія російського перекладу та сама, що й в українському оригіналі, але зникли майже непомітні обертони, невидимі тонкощі інструментування — і диво перетворилося на добре зроблену віршову річ.

* * *

Зараз я торкнуся делікатного питання і, можливо, попаду пальцем у небо. Але взявся писати...

В особистому спілкуванні мене вражало у Василеві те, що, при всій його зовнішній величності, прохоплювалася в ньому внутрішня непевність у собі. Здавалося, він не розуміє справжнього масштабу свого хисту: я думав тоді, що відсутність видимого зовнішнього успіху в літературі (того, що звуть «літературною славою») і обережне ставлення однодумців вплинули на його самооцінку.

Мені важко пригадати всі епізоди, коли в розмовах відчувався його сумнів щодо своєї значимості як поета й особистості. Ось один з них — він вразив мене.

Майже всі зеки пішли тієї суботи в кіно — дивитися з нудьги художню агітку про боротьбу зі шпигунами чи розкрадачами соціалістичної власності. Стус не пішов, і ми сиділи вдвох на веранді барака. Що робили? Показували один одному знімки своїх близьких... Йому сподобалася моя «старшуха», восьмилітня На-

таша, і він жартома посватав за неї свого Дмитрика. «Не піде, Василю,— вона вже має друга, сусіда за партою, на прізвище Байбузенко».— «Про якого Байбузенка може бути мова, коли є можливість обрати хлопчика на прізвище Стус!» (Через два роки він напише моїй дружині в Ленінград про умови етапів на заслання — попередить мене, чого треба там сподіватися й остерігатися, і почне листа так: «Я той самий Василь, який посватав Вашу старшу доньку за свого сина...»). Довго розглядав він фотографію моєї дружини, ще дівочу, й нічого не сказав — відклав і промовчав (лише через два роки висловився: «Ви схожі на мою дружину»,— найвищий комплімент у Стусових вустах)... Потім я роздивлявся зображення маленького Дмитрика й Валентини Попелюх-Стус, а він розповідав:

— ...коли вона вперше приїхала сюди на побачення, уздріла вишки, дріт, грати, жалюзі на вікнах — лиш одне шепотіла: «Це сон! Це все сон!»

— Щаслива в тебе дружина.

Він зітхнув і почав обережно заперечувати. Як майже кожного зека, його мучили думки: чи діждеться вона його через вісім років?

— Як ти не розумієш! — схопився я.— Жінці подаровано твої поезії! Це ж до неї «Дозволь мені сьогодні...». Господи, та ти ж, Василю, насправді не розумієш, що ти їй подарував! Ти ж зробив її життя вічним! Ну, уяви собі реально звичних чоловіків на волі: п'ють, матюкаються, боязкі перед сильними, зухвалі перед слабшими... Ось хто її оточує тепер! І десь ти — з такими поезіями!..

— Дай Боже, щоб ти мав рацію,— сказав він тихо, майже пошепки,— мені ця деталь запам'яталася.— Від мене ж тепер самі мощі лишилися... (А був він напрочуд гарний, ставний і мужній, навіть у робі, кирзі й камілавці,— я милувався ним).

За вдачею він зовсім не був схожий на «типовий» образ поета, створений Блоком, на співця вічності — богемного, заздрісного, недоброзичливого до успіху суперника, зате закоханого у власні рядки. Скільки я таких бачив у Ленінграді!

Стус дивовижно ставився до колег-літераторів. Я вже писав, як радісно він зустрів новий цикл Павла Мовчана — припустимо, що це був друг чи, може, творчо близька людина (я просто не знаю, та — припустимо). Але він з глибокою повагою цитував мені нові рядки

Вінграновського, хоч Вінграновський тим часом діставав ласощі з кремлівської таці, а Василь сьорбав табірну січку без олії.

Дзюбу він назвав «величезним талантом у літературознавстві», а говорилося ж це вже після ренегатства, після того, як Дзюба зрікся друзів, однодумців. Зреченням Дзюба купив «свободу», а Стус, який учинив у сто разів менше радянських «правопорушень», ніж колишній товариш, пішов на каторгу й на Колиму на вісім років! От уже хто, здавалося б, мав моральне право таврувати «зрадника», але Стус при мені жодного разу не дорікнув Іванові Дзюбі... Бо він радів кожному талантові, що працював в українському письменстві, кожного, кого Бог послав зберігати українську культуру. Вже на засланні дістав я від нього радісного листа: «Пише на Алтаї поезії Іван Світличний. Мишко, справжній поет з'явився на Україні».

Гаразд, припустимо, він любить своїх земляків, припустимо, що це групові пристасті до своїх тощо... Але якось я зацитував Стусові вірші ленінградського поета Йосипа Бродського (за статтю про його творчість я й став Василевим сусідом у бараці) з «Римського циклу»: якийсь римський поет гордо вимагає: «Зніміть імператора... з грошей»,— а публіка обмірковує, чого тут більше — сміливості чи холопства. Вгадати ситуацію з холопським віршем Андрія Вознесенського «Зніміть Леніна з грошей» — елементарно для кожного, хто читав російську поезію... Василь послухав, а потім, нічого прямо не відповідаючи, почав читати напам'ять «Осінь в Сігулді» Вознесенського. Вперше долинуло — ніби вату з вух витягли — скільки музики, витонченості, шляхетності у вірші! Нічого Василь не додав, але я змовк... Вознесенський, лауреат Державної премії, до того ж ліберального складу думок, себто явний лицемір,— він був справжнім поетом, і Стус піднімає забороло, вітаючи талант, навіть якщо випадковий володар Божого дару продавав себе за барильце казенної ікри.

І — навпаки: найближчим людям він не прощав, коли якість роботи видавалася йому нижчою за їхній хист. «Славко писав «Лихо з розуму» в плавнях,— розповідав мені про Чорновола,— переховувався від ГБ, чекав, що за ним прийдуть, писав похапки, аби встигнути закінчити. Книга не виявила його можливостей. Він не мав часу над нею попрацювати, але кого це цікавитиме?» — «Себто що ти кажеш, Василю! —

здивувався я.— Кожний нормальний читач збагне, що книга писалася за таких умов. А ти сам, коли читаєш і знаєш історію написання, невже тобі байдуже — написати річ у камері чи в плавнях, у щохвилинному дожиданні обшуку й арешту чи в затишному кабінетному раю?» Василь промовчав, і я подумав: «А йому ж, мабуть, байдуже... Річ має бути зроблена на вершині авторських можливостей і самовіддачі, а життєві умови творця під час праці — приватна справа, що творчості й мистецтва не стосується».

* * *

Усе літо Зіненко мстився Стусові за заяву... Черговим покаранням стало позбавлення щорічного побачення. Кожного з нас капітан покарав би так само — Стуса, українця, поготів (спеціалізацією гладкого капітана було цькування українців, решті при ньому жилося трохи легше). Тому всі чекали, що Стуса позбавлять побачення, й сприймали це як «нормальне покарання», навіть не дуже тяжке: Стусів термін кінчався через півроку; відвезуть його на заслання, туди приїде дружина, й вони зможуть побачитися не у в'язничній клітці, з підслухачкою, вмурованою в стіну над ліжком, без права виходу звідти впродовж двох діб, задихаючись від головного болю (бракує кисню),— ні, вони зможуть пройтися на повітрі, поговорити без третього вуха пана капітана чи опера з ГБ... Всього лише півроку потерпіти! Але Василеві нове покарання здавалося хуліганським штурханом з темряви. Кілька днів він кидався з кутка в куток зони: широкі, ніби журавлині, кроки, змарніле обличчя, що вмить утратило красу й доброту,— вираз пораненого в бою коня! До мене підійшов Василь Овсієнко й почав радитися: «Треба щось для нього зробити! Подивіться, він як змій, зовсім як змій!»

А Зіненко в тиші свого кабінету, поки ми шили рукавиці, вигадував і здійснював нові операції супроти Стуса. Якийсь покидьок (або сексот, або пронозливий покидьок лейтенант Улеватий, що тинявся по зоні зніч ев'я) доповів, що Стус годинами сидить коло «куща Сороки» навпочіпки, розглядає його, щось шепоче... Отже, кущ йому чимось дорогий? Зіненко вжив заходів.

Коли ми повернулися увечері з робочої зони, трояндовий кущ був викопаний, корінь розірвано на живці

й живці акуратно висаджено вздовж штабного барака — під вікном кабінету громадянина капітана Зіненка.

Треба ж так нудитися від неробства та віддати душу дрібній заздрості й злобі, щоб вигадати й здійснити подібне паскудство! Цей здоровань (поставою капітан нагадував штангіста-важкоатлета) сидів з ранку до вечора в кабінеті й «керував» — кудись мусять іти бодай суто фізичні сили, от він і вигадував капості... Службового значення вони не мали жодного: зона закривалася через місяць-півтора, і якщо ми про це тільки здогадувалися, то пан капітан знав достеменно! Навіщо йому в такому разі пересаджувати кущ до штабу? Тільки зі злобного бажання скривдити Стуса.

...Написав і одразу ж подумав: а раптом я помиляюся? Може, все пояснюється без «психолозтва», яке так полюбляють «високочолі» інтелігенти, пояснюючи життєво-побутові ситуації... Що, коли капітан просто робив маленький гешефт, а я приписую його діям соціальний зміст? І ось чому я так подумав.

Перед кінцем зони капітан навіщось зробив на ній загальний ремонт: побудував нові туалети, поставив у дворі нові столи й лави, поремонтував два бараки. Навіщо? Для нових зеків? Але й через два роки «мала зона» стояла порожня. (Я довідався про це вже під час етапу на заслання від сусіда-кримінальника, що їхав з сусідньої, сімнадцятої, зони — колишньої жіночої). Дозволю собі тут маленький ліричний відступ: у ті дні на зоні працював з неймовірною старанністю старий бандерівський партизан дід Кухарук, що кінчав того літа свої 25 років, людина золотої вдачі й золотих селянських рук. Лагідний, невтомний, він боявся начальства, але за чверть століття не продався йому, не продав своїх. «Хіба думав я, пане Михайле, пережити 25 літ і сім'ю побачити? — ділився він.— Адже такий божевільний строк! Хочеться на волю заробити, щоб не з порожніми руками до сім'ї прийти». Худорлявий, смаглява шкіра напнута на кістяк, Кухарук працював на ремонті зони, не знаючи вільної хвилини: пиляв, стругав, збивав, фарбував — один за цілу бригаду — і наперед тішився, скільки йому заплатять за нарядом. Йому заплатили — останнього дня, коли вже не було часу перевіряти, скаржитися й сперечатися, жалюгідні копійки, заледве десяту частину того, що належало, як ми приблизно підрахували потім. Безпе-

речно, за нарядами в бухгалтерії робота була оплачена повністю, але кому адміністрація виписала решту дев'яносто відсотків заробітку? А колишній капітан-лейтенант Лисенко, що змінив Кухарука в столярні, зміг підрахувати за цінниками, що йому, як людині «грамотній», виписали трохи більше, ніж Кухарукові,— приблизно 25 % належного заробітку. Хто дістав решту? Ось, пригадавши це, я й подумав: може, пересадження «куща Сороки» з місця загибелі героїчного борця ОУН під вікнами штабу було замислене просто з «діловою метою», як «озеленювальні роботи», а гроші — замість зека-агронома Ісламова, який усе це виконав, отримав хтось у червоних погонах. Можливо, ураження почуттів Стуса і взагалі українців стало лише непримітним ідеологічним гарніром до фінансових операцій капітана?

Незабаром Василя Овсієнка «смикнули» на етап, на «профілактику» до Житомирського ГБ, і перед від'їздом він підвів мене до того місця, де кілька днів тому цвіли троянди. «Дивіться, пане Михайле,— він показав на ледь помітний корінець, що стирчав з-під землі.— Він житиме. Я — людина сільська, знаю. Підведеться. Маю до вас прохання: якщо на зоні не лишиться українців, поливайте його...»

Через місяць зона геть спорожніла, й мені невідомо, чи підвівся неприборканий трояндовий кущ над місцем смерті українського політзека.

* * *

Головним випробуванням, яке Зіненко звалив на Стуса, стало «полювання за поезіями».

Стартовим поштовхом для нього було, якщо пам'ять не зраджує, вилучення в мене Стусового перекладу відомої поезії Редьярда Кіплінга «Іф...» («Якщо...»).

Тут, очевидно, доцільно сказати кілька слів про себе. Під слідством я припустився великого прорахунку в боротьбі з ГБ. Коли зрозумів, що строк мені планують цілком серйозний, чесно попередив слідство: «Ви просто очманіли — саджати письменника в зону! Та я ж усе побачене в Мордовії опишу». Не треба вважати мене просто наївним — таким я не був. Розраховував, що, попередивши ворога про небезпеку, яка йому загрожує, змушу замислитися: а чи не перемінити строк зони на іншу, м'якшу для мене, але й безпечнішу для ГБ міру репресії? Тоді я ще недооцінював їх наївної

самовпевненості й водночас закомплексованої неповноцінності. Довідавшись про мої задуми, вони мене в зону, природно, запхали, та на довше (по можливості), а щоб «профілактувати» себе від неприємних письменницьких несподіванок, наказали забезпечити мене особливою увагою, «недремним оком» місцевого ГБ.

Тому в зоні мене обшукували з неймовірною настирливістю, і будь-який папірець, що викликав бодай найменше вагання Зіненка, вилучали з відомим у історії формулюванням: «як такий, що містить наклепницькі вигадки, спрямовані на підрив і послаблення існуючого в СРСР ладу». Звичка складати конспекти (як правило — цитатні) за прочитаними книгами призводила до конфіскації, наприклад, конспекту повісті письменника-гебіста Юліана Семенова «Альтернатива» (цитати про ворожнечу сербів і хорватів у довоєнній Югославії Зіненко сприйняв як хитромудрий викрут про росіян і українців) чи конспекту збірника Академії Наук «Внутрішня політика російського царату» (тут капітанові видалися підозрілими зображення робітничих слобід за Петра I, він подумав, що так зображено табір, а також статистика про зубожіння села за Івана Грозного — про що подумав капітан у цьому випадку, я не знаю, він мені не пояснював). І вже справжньою крамолою видалися цитати з «Історії мого сучасника» В. Короленка про неприпустимість подавати супліки про помилування серед каторжан минулого століття: коли я довів, що «підриву й послаблення» бути не може, оскільки всі цитати — з книги російського класика, що є в таборовій бібліотеці, він не полінувався, перевірив — і негайно вилучив Короленка з бібліотеки, очевидно, також як підривника існуючого в СРСР ладу.

Якось улітку 1976 року в мене знайшли вірш українською мовою, підписаний дивним, явно конспіративним прізвищем — Кіплінг. Мої спроби довести, що вищезгаданий Кіплінг є англійський поет, а вірш, визнаний підривним, надруковано в СРСР навіть у двох російських перекладах — М. Лозинського та С. Маршака (обидва я показав Зіненкові, вони були в Стуса),— не справили враження. Капітан був проникливий та передбачливий, усі єврейські штучки Хуйфеца (так він звав мене позаочі) не вводили його в оману.

— Кажете, Михайле Рувимовичу, цей Кіплінг по-українськи писав? А по-моєму, по-українськи пише

Стус,— і всміхався з виглядом цілковитого розуміння.

Якось одразу я відчув, що над Василевими поезіями з'явилася тінь гебістів: можливо, тому, що досить довго сам був об'єктом подібного полювання. Василь, навпаки, видавався спокійним: чотири роки до його поезій ніхто не прискіпувався, вони спокійно проходили перевірки, чому раптом тепер почнуться прискіпування? Його підводила віра в логіку: якщо в поезіях немає нічого політичного, навіщо їх конфіскувати? На той час у нього зібралося близько шестисот поезій: триста оригінальних і триста перекладів — з Гете, Гейне, Кіплінга, Рільке (особливо багато — з Рільке)... Василь явно недооцінював капітанової запопадливості та його мотивів: щойно Зіненко заочно скінчив інститут МВС, лише півроку тому перейменований на Академію внутрішніх справ, почепив на груди червоного ромба і тому мав реальні можливості з начальника малого політичного «лагпункту» перетворитися на хазяїна великої кримінальної зони (а це не лише додаток до платні, відповідно до чину й посади, це також можливість серйозних «лівих» операцій для шефа великого господарчого підприємства). А «пробити» кар'єру в СРСР, особливо в каральному відомстві, найлегше, переслідуючи й зраджуючи саме земляків. Капітан розумів це, і тут до нього в пащу потрапив Стус.

Втім, навряд чи він цілком усвідомлював, що робить,— це саме той випадок, коли «не відають, що коять».

— Він вас дурить, Михайле Рувимовичу,— з селянською хитруватістю відкривав мені якось очі.— Він тільки так каже, що поет. А якби мали доступ до його справи, побачили б — ніякий він не поет. І книжок він не має, лише за кордоном.

(За кордоном, на думку капітана, могли видавати лише непотріб, який у нас видавати не захотіли,— отже, й рахувати його нема чого. Крім того, він уважав, що за кордоном видають виключно за антирадянську спрямованість, а як написано — це нікого там не цікавить. Так його в академії вчили. До мене він ставився з набагато більшою пошаною, ніж до Стуса, бо в моїй справі була офіційна довідка: мовляв, я — літератор. Тому й починав іноді пояснення своїх дій).

— Громадянине капітан, та хоча б ніде не друкувався, я ж на власні очі бачу...

І тут я «затнувся», глянувши на начальника. Який плутяга знайшовся — на власні очі бачить! А інші, ті, що відповідають, вони — не бачать?

...Поступаючись Стусові, можливо, у всіх відношеннях, я перевершував його, либонь, тільки в одному: в обережності. Тому вжив своїх заходів для врятування поезій: почав таємно їх копіювати у власних зошитах і переховувати, звичайно, не серед своїх речей. У операції врятування поезії брав участь також Роман Семенюк: він теж копіював Стусові поезії. Але ми надто стомлювалися після праці й швидко діяти не могли: бракувало сил. 600 поезій — це багато, переписувати їх доводилося таємно, ховаючись від сексотів. Зіненко нас випередив.

Спочатку він вилучив Стусові поезії для «перевірки». Василь усе ще був спокійний: за чотири роки подібних перевірок було багато, всі скінчилися благополучно. Любити дружину, ба навіть Україну вважалося дозволеним у рамках існуючого закону (хоча останнє — не заохочувалося). Повернуть! І, справді, повернули. Ненадовго.

В останні дні серпня 1976 року стало, нарешті, ясно, що зона ЖХ 385/17-а скінчила своє існування. Виглядало це урочисто, в стилі доброго сюрреалістичного фільму: останніх 25 «зеків», яких перевозили на 19-ту зону (решту відвезли днем раніше), вишикувалися перед бараком-цехом, перед кожним поставили стіл, а перед кожним столом — військовослужбовець МВС. На столах — розкриті фанерні валізи, сакви-«сидори», мішки — йде колективний обшук. (Після обшуку речей «зеків» відвели до цеху й так само, шеренгою, роздягли догола та обмацали одіж. Є в цім видовищі щось таке, що виходить за межі розуму й почуттів нормальної людини, і тому художньо цікаве. Уявіть собі поруч голих Стуса, Айрікяна, Хейфеца і солдатів, що заглядають їм у сідниці...).

У дворі мене обшукували поруч зі Стусом. Мене перевіряв солдатик, а Стуса довірили фахівцеві — місцевому цензорові, «молодшому лейтенантові конвойних військ». Мабуть, зовсім недорозвинений був суб'єкт, якщо йому присвоїли звання, котре в Радянському Союзі фактично зникло (будь-який випускник офіцерського училища тепер дістає лейтенанта, а для неука-служаки відновлено звання прапорщика. Тому лише надпотужна старанність, поєднана з цілковитою відсутністю

освіти, могли створити в наш час дивний гібрид — молодшого лейтенанта).

Саме він під час обшуку вилучив у Стуса всі його поезії — «для нової перевірки». Василь шпигав словами, єхидував, дражнив цензора, а той вишукував нові й нові записи (600 поезій — чималий шмат!). За ними з десятьох приблизно кроків з величністю бегемота, що став на задні лапи, примружившись, спостерігав Зіненко.

Василь уже розумів небезпечність того, що відбувається: адже завтра ми покинемо цю зону, ніколи більше не побачимо її адміністрації. В кого шукати зошити, відібрані «для перевірки»? До кого звертатися з претензіями?

За всіма перипетіями забули про мене. Солдатик узяв до рук перший зошит зі Стусовими поезіями, переглянув його й відклав до купки перевірених паперів... Раптом десь посередині обшуку Зіненко згадав, що я лишився без хазяйського ока: підійшов до нашого стола, почав витягати з рук солдата папери й особисто переглядати. Коли на м'ясисту долоню начальника ліг другий зошит з десятьма Стусовими поезіями, він мовчки відклав його до купки сконфіскованого. Там уже лежав «Атлас світу», подарований мені Борисом Соколовським, сусідом по камері слідчого ізолятора, і дві телеграми від матері.

Нарешті обшук закінчився. Я почав квапливо застібати, зав'язувати свої манатки: боявся, раптом Зіненко згадає, що прогавив початок мого обшуку через Стуса, й почне нюхати багаж другим заходом. По-іншому поводився Стус: він, як беркут, височів, схрестивши руки й спостерігаючи за молодшим лейтенантом, і той, відчувши недобре, сам збирав і пхав у валізи речі грізного зека.

Потім Василь скосив очі в мій бік, трохи зневажаючи мою метушню коло манаття: мовляв, чого принижуєшся перед «ментами», чого крутишся? Я добре відчув невисловлену зневагу до мого невміння поводитися з гідністю й навіть «підлив олії», повідомивши з плаксивим виглядом:

— У мене відібрали твої поезії...

(Фраза, звичайно, розрахована на слух капітана Зіненка).

— А в мене відібрали мої поезії,— і він ще вище підняв голову: не бачити «ментам» нашого горя!

Здавши речі до каптьорки (їх відвозили на нову зону окремо від зеків), я відшукав Романа Семенюка. В нього обшук також пройшов благополучно. Отже, тридцять поезій у мене і двадцять — у Романа, півсотні оригінальних поезій змогли вберегти. Хоч дещо... В цей час я помітив, як Стус, спустошений і знесилений, вже не зображуючи перед ворогом неприступності (вороги лишилися в робочій зоні, закінчували обшук), тягнучи по піску ноги, прийшов хвірткою до житлової зони (сьогодні хвіртка не охоронялася). Одразу повів його за барак і прошепотів (начальства немає, але стукачі завжди з нами), що п'ятдесят поезій оминули обшук.

...Того вечора ми сиділи вдвох на веранді барака, і настрій у нас був ліричний.

— М'яка твердість,— раптом сказав мені Василь.— Ось що в твоїй вдачі: м'яка твердість. Єдине, чого б я тобі побажав,— це бути більше євреєм.

— Більше не треба,— заперечив я.— Я й є справжній єврей. Просто без єврейських комплексів неповноцінності. Такий, яким, на мою думку, має бути єврей у своїй державі.

* * *

Коли вже торкнулися «єврейського питання» — ще один штрих до нього. Василь у зоні прочитав «законспіровану книгу» — видану в Ізраїлі мікроформатом «Історію євреїв» Сесиля Рота.

— Не знав, що Хмельниччина в єврейській пам'яті — найстрашніша трагедія вашого народу. Читав, звичайно, що євреїв убивали, але що такий слід у народній свідомості...— Василь не договорив, його погляд линув понад моєю головою.

В зоні я уважно аналізував психологію колоніально гноблених народів (їх представники становили більшість політзеків). Ось, коротко, що я помітив. У національно утиснених народів виробився «комплекс власної неповноцінності», нерівності з жителями великих метрополій, тому вони підсвідомо хочуть бути не самими собою, а «як усі люди». Тому й національні ідеологи змушені підводити свої народи з колін сильнодіючими засобами, включно з «винятковою древністю нашого народу» (німці, як відомо, пішли від аріїв, що ж до, скажімо, українців, то мене серйозно переконували в зоні, що вони — нащадки гуннів, себто народу монголоїдної раси) або його винятковою роллю в світовій

історії (росіяни врятували світ від загибелі під копитами монгольських коней, німці розгромили Римську імперію тощо), або винятковістю, феноменальною для світу значущістю їх культурних досягнень (теорія «негритюда», наприклад, за якою негритянська культура принципово вища за європейську, чи твердження про перевагу російського іконопису над європейською системою малярства тощо), або унікальністю й єдиною істинністю його національної релігії (шінтоїзм у Японії, православ'я в Росії, грегоріанство у Вірменії, юдаїзм у єврействі тощо). Враховуючи, що це ідеологічне явище притаманне всім без винятку народам, які відчувають своє національне принижене становище, і що воно досить швидко зникає чи набирає нормальних пропорцій після досягнення національної самостійності (через певний час, звичайно, оскільки зникнення ідеологічних фантомів вимагає появи нової генерації, вільної від психології рабства), можна зробити висновок, що це історично неминучий засіб лікування народного «комплексу неповноцінності» на певному етапі недуги. Подібну думку я вперше почув від Стуса.

— На початку століття Донцов вирішив зробити нашій народній свідомості щеплення расизму,— якось завважив він.— Тоді, думаю, це вважалося доцільним: надто приниженим відчував себе народ. У Києві лише три інтелігентні родини говорили по-українськи, решта інтелігенції зрусифікувалася... Тепер інша свідомість, тому й засоби інші.

Саме тому Стус уже міг об'єктивно оцінювати минуле свого народу й ніколи не виправдовував зла, навіть якщо воно видавалося національно-корисним. У книзі Сесиля Рота є епізод, який справив на нього сильне враження: Герцль, основоположник сіонізму, приїхав до турецького султана просити фірман на створення єврейського осередку в Палестині, що тоді була підвладна Оттоманській Порті. Султан погодився, але натомість зажадав єврейської послуги: Герцль, відомий віденський журналіст, повинен був використати зв'язки своєї громади в європейській пресі, щоб вона не приділяла уваги подіям у Турецькій Вірменії (очевидно, геноцид вірменів готувався вже тоді, але виконання відкладалося через можливу реакцію Європи). Герцль відмовився від султанової пропозиції: свобода для народу, куплена злочином або сприянням злочинові супроти іншого пригнобленого народу, видавалася йому,

європейському лібералові, інтелігентові, естетові, негідною й непотрібною.

Стус не намагався виправдувати антиєврейські погроми на Україні міркуваннями можливої національної користі чи можливим політичним зиском, як це робив дехто з його земляків. Він сприймав ці погроми як ще одне національне лихо в ланцюгові нещасть, які звалилися на народ України (так воно, звичайно, й було: безперечно, що саме погромницька стихія зробила спільниками Москви в 1918 році не поодиноких комісарів з єврейського середовища, але всю багатомільйонну масу українського єврейства, себто створила в тилу національного руху масову базу для імперського завоювання. І безсумнівно, що участь українських частин у знищенні єврейського населення в червні—липні 1941 року на боці гітлерівців як ніщо інше сприяла ізоляції українського національного руху в повоєннім світі). «Стільки літ ми боролися, і ніхто не дав нам жодного набою»,— сумно й гордо сказав якось Василь Овсієнко Стусові, і той мовчки кивнув головою.

Але Стус аж ніяк не смиренно сприймав трагедію національної історії: неспроможний її змінити, він хотів перемінити її спрямування в майбутньому. «Факти подібні, на жаль, були»,— сказав він про погроми, але тут-таки нагадав про якогось священика, що 1918 року рятував євреїв у церкві й у повному уборі, з хрестом, заступив загонові січовиків дорогу до церкви: «Ці люди під обороною церкви». Стус перший розповів мені про врятування євреїв митрополитом Шептицьким. А втім, на цю саму тему незабаром з'явилася стаття в радянському журналі, де Шептицькому закидали, що він урятував лише... 15 євреїв, адже їх загинуло набагато більше,— чому він не зробив того самого для решти сотень тисяч! А в «Перці» надрукували карикатуру: страшенно небезпечний вовк з тризубом іде під ручку з найпідлішою лисицею, а в неї на грудях «Щит Давида»,— в зоні жартували: «Це Стус під ручку з Хейфецом». Я потім подарував її на прощання Василеві.

* * *

Три останні епізоди в зоні ч. 17-а, що якимось штрихом характеризують Стуса.

Служив на 17-а наглядач («контролер нагляду») Чекмарьов, що мав фізіономію лукавого й єхидного сільського хулігана. Хазяйливий, либонь, був чолові-

чок, усе до хати тягнув із зони: то косу собі скує в таборовій кузні, то лутку запропонує виточити в столярні, то паку рукавиць «захомутає» — кому вона могла знадобитися? Злодійкуватому контролерові доводиться дуже старатися на службі й тим покутувати в Зіненкових очах незначні людські гріхи. Що Чекмарьов і робив — з ве-е-ликою старанністю.

Якось він зробив капость Паруйрові Айрікяну, а цього взагалі я б не радив робити жодному співробітникові МВС без санкції КДБ. Паруйр не з тих хлопчиків, що забувають кривди. Він придумав розплату цілком у дусі місцевих традицій. Оскільки відомо, що в лазні «зеки» розмовляють вільно, бо електронні «блощиці» працюють через вологу погано, Паруйр саме в лазні влаштував виставу. Заледве до «мильної» ввійшов Зіненків «Шарик», бригадир Прикмета, Паруйр тривожно, ніби вихопилося ненароком, повідомив мене й Ушакова:

— Сьогодні Чекмарьов не вийшов на чергування! Невже пронюхав Зіненко, що...

— Тих-хо! — обірвав я його лютим сичанням і ніби непомітно підморгнув у бік Прикмети. Мізансцена вийшла непогана.

Почали чекати: клюне — не клюне. Але тут Айрікяна відправили на етап (його повезли на «трійку», до Чорновола й Осипова), він забув про наслідки своїх «ловів» (я розповів йому про них через рік, коли нас разом посадили до карцеру, теж у лазні). Але того вечора, коли вибув Айрікян, Зіненко викликав Стуса до штабу.

...Стус підійшов до мене стривожений:

— Михайле, що сталося з Чекмарьовим?

Я, щиро кажучи, теж забув про епізод у лазні: не до того було.

— А що?

— Мене викликав Зіненко. Натякав, що Чекмар нібито в чомусь замішаний, я не зрозумів, у чім річ, а він так єхидно питає: «Мовчатимете? А Михайло Рувимович обрав іншу лінію поведінки...»

Одержавши інформацію, Зіненко, в свою чергу, вирішив розіграти виставу. Шкоди особливої не вийшло, оскільки інформація фальшива, Стус не міг на неї «купитися». Але цікаво, що саме Стуса Зіненко обрав для власної гри. До болю чесний і гранично порядний, він видавався Зіненкові просто гарячим дурником, мішенню для ігор «практичних людей».

Мені пригадалося, як ув'язнений до врангелівської, здається, тюрми Осип Мандельштам покликав наглядача й попросив:

— Будь ласка, випустіть мене. Я не створений для в'язниці.

Стус, з його прямотою й порядністю, гордістю й різкістю, аж ніяк не створений для в'язниці. Скажу блюзнірську, жахливу для «зека» річ: якби він визнав себе винним, як Дзюба, й такою ціною вийшов на волю (хай уявну, радянську), я б радів. Сидіти у в'язниці — для цього придатні люди простіші, як от я, наприклад, а джерело Божественних гармоній, Стус — його хотілося б уберегти від подібної долі.

Але Стус не міг лишитися поетом, якби він жив не так, як він жив. Це я також розумів.

«Проклята та країна, яка потребує героїв» (Б. Брехт).

* * *

Здається, останнього тижня перед етапом сімнадцята зона була приголомшена ультрапригодою: Айрікян викрив сексота ч. 1 на зоні — Володимира Кузюкіна.

В кількох словах розповім цю новелку, хоча прямого відношення до Стуса вона не має.

Про те, що Айрікян щось готує, я знав. Він сам натякнув мені, сказавши: «Все буде добре, якщо людина, якій ти віриш, виявиться порядною». Він мав на увазі Кузюкіна.

В ті роки «зекам» дозволяли надсилати додому пакунки з речами та книгами, які їм не потрібні на зоні. Євреї винайшли спосіб, як використати цей канал для переправки інформації.

Спосіб виявився простим і ефективним, багато паперів вийшло з зон, аж поки Кузюкін не продав Айрікяна. Перевіривши пакунок, цензор звичайно пропонував зекам самим зашити полотняну обшивку пакунка. Але через звичайні чиновницькі лінощі цензор, як правило, запрошував на перевірку двох-трьох «зеків» одночасно. За домовленістю, один з них відвертав його увагу якимсь питанням, а цієї миті інший встигав запхати в уже перевірений пакунок заздалегідь підготований і захований за пазуху збірник документів, після чого на очах у цензора все зашивав.

Того разу цензор викликав на перевірку пакунків одразу трьох зеків: Айрікяна, Стуса й Кузюкіна. Стус

«розігрував» цензора, мерзенного, до речі, типа, а Айрікян устиг запхати до пакунка пакет, у якому були копії ста п'ятдесяти його заяв на ім'я адміністрації. В них було відбите документоване життя концтабору — безцінний матеріал для майбутнього історика, і Паруйр це розумів. Наприклад, заява з ПКТ. «Прошу дозволу продати з крамниці продукти на належні в цьому місяці два карбованці: пачка маргарину — 1, пачка чаю (50 грамів) — 1, печива — 300 грамів, хліба білого — 1 буханка, повидла — 300 грамів. Айрікян».

— Ти думаєш, ми не розуміємо антирадянського змісту цього документа! — махав заявою перед носом Паруйра полковник ГБ Дротенко (вже після провалу).

Операція переправляння пройшла благополучно, але днів через три Паруйра викликали на вахту, відкрили пакунок і витягли звідти пакет. Після цього він, природно, почав підозрювати єдиного свідка — Кузюкіна (не Стуса ж!).

«Розколов» він його в досить примітивний спосіб, якого навчився у співробітників ГБ. Одного з соратників Айрікяна з Національної об'єднаної партії Вірменії підозрювали, що він продав гебістам секретні відомості організації, бо їх ніхто не знав, крім цієї людини. Але потім вдалося з'ясувати, що гебісти знайшли аркуш паперу, який лежав під тими конспіративними записами, котрі робив підпільник. На папері відбилися лінії, витиснені на верхньому, списаному, аркуші, й за ними в ГБ вдалося прочитати зміст знищеного конспіративного послання. Той самий прийом Айрікян використав супроти своїх «учителів» з ГБ: знайшов у Кузюкіна чистий аркуш паперу і прочитав по витиснених лініях кілька рядків, адресованих уповноваженому зони.

Опис того, як саме він зробив це відкриття безсумнівним для всіх, не відкриваючи способу викриття шпигуна (навіть мені розповів через рік),— це така комічно-пригодницька новела, яка потребує місця в зовсім іншій книзі. Скажу лише, що в очах товаришів головним доказом провини Кузюкіна став не той чи той речовий доказ (речових доказів Паруйр не показав тоді нікому), а радше відбиток безсумнівної провини й цілковитої моральної пригніченості, який після викриття штемпелював обличчя Кузюкіна. Страшно дивитися на таке людське приниження! Володимира Івановича вбивало не тільки викриття ганебної співпраці, але

програш тонкої гри, яку він стільки років вів. Розумник, хитрун, гравець високого класу, він програв хлопчиськові, яким, безсумнівно, вважав Айрікяна! Професора Болонкіна обкрутив, письменника Хейфеца обкрутив, а на хлопчиськові Айрікяні ускочив по саме нікуди, та ще як дивно, незрозуміло!.. Зовні він усе заперечував, але жахливе приниження від провалу цілковито зломило його.

Природно, з ним перестали розмовляти й запропонували покинути «дисидентський» стіл у їдальні (в середовищі воєнних злочинців стукацтва прилюдно не засуджували, й тому він міг сісти за їхні столи). Парадокс ситуації полягав у тому, що цей «дисидентський» стіл згуртувався зовсім недавно — й саме довкола Кузюкіна, після того, як на Перм етапували Дмитра Квецька, тамаду колишнього дисидентського центру в зоні. Кузюкін відмовлявся покинути місце: «Я тут три роки сиджу, а ви всі щойно підсіли...» Домовилися, що виселення відбудеться без демонстрації: на завтра відсядуть від столу 2—3 чоловіка, серед них і Кузюкін, відтак за день решта вернуться, а він ніби застрягне в чужій компанії. «Золотий міст» для втечі, як звалося це за давніх часів! Та заледве ми про весь ритуал домовилися й сіли востаннє за стіл, як Стус з приреченим і, я б сказав, перекривленим від муки обличчям, простогнав:

— Володю, ти вибач мені, будь ласка, але не можу я, ну ніяк не можу навіть одного разу сидіти з тобою за столом!

Піднявся й пішов до сусідів з тарілкою.

І ніби скомандував: ми всі підвелися й вийшли з-за «дисидентського» столу: Кузюкін лишився сам. Дообідав сам, а на вечерю теж перебрався — до воєнних злочинців. Зганьблений його участю стіл стояв порожній до самого етапу.

Голкою лишилася в пам'яті Стусова фраза після того обіду: такий відчай у ній бринів:

— Господи, як у цьому становищі людина не повіситься — навіть якщо вона Кузюкін!

Здається, я безладно переповів... У Василевій інтонації не було злоби, помсти, погрози. Це не в його вдачі, він — поет, інтелігент, йому чуже «задоволення від покарання». В його інтонації звучало страждання при вигляді людського падіння. Нестерпно боляче бачити, як людина з розумом і потягом до правди (невипадково

ж він з офіцерів потрапив до зони) злякалася, заплуталася і в страхові падає в таке... Навіть зиску особливого Кузюкін не мав: щоб лишитися поза підозрою, він не міг користатися гебівськими пайками в зоні (всі бачать усе), а звільнили його на рік раніше (з п'ятьох років!) лише тому, що він провалився, себто став непотрібним хазяям, інакше тягнув би строк од дзвінка до дзвінка! (По прибутті на 19-ту зону його відокремили від усього етапу, запустили на вахту і — помилували «Верховною Радою»!).

Ми легко дивилися на зраду колишнього старости чи поліцая, кримінальника чи малописьменного роботяги, але бачити людину, зігнуту ворожою силою до рачкування, людину, що стала «сукою»... Василь страждав від цього видовиська більше за самого Кузюкіна. Адже сам він знав, що вистояти можна й треба, і не так уже й важко це зробити, якщо не злякатися. І тому падіння виглядало безглуздим самозатоптуванням особистості, а поетові тяжко бачити загибель живої душі.

* * *

У зоні палять останнє сміття, кидають у багаття непотрібні на етап листи й папери, всюди спустошеність житла, яке полишає господар. Між бараками блукає чоловік з міцною статурою, з головою борсука на сильних плечах — майор ГБ з символічним прізвищем Трясоумов. Веде якісь ігри. То зайде до Кузюкіна й пообіцяє перевести його на Перм, до нього товпляться «діди», які мріють більше заробити в зоні «на старість» (табірний трудовий стаж не зараховують, призначаючи пенсію, й люди, що сидять по 15—25 років, фактично позбавлені її до смерті), а «на Пермі, кажуть, більше платять», ось вони й просяться в доброго й могутнього начальника «на Перм», він уже Кузюкіну пообіцяв, і несподівано наражаються на відмову... Потім Трясоумов відшукує мене у дворі зони (я саме про щось балакаю з Василем), пхає широкопалу пухлу долоню в кишеню своїх штанів і витягає звідти жменю горіхів:

— На, Хейфец!

Проста гра: на очах у «старичків», а надто Василя, показати, що «Хейфец іде на контакт» — так це зветься їх пташиною мовою. Звичайно, я й без гри ніколи нічого б не взяв від гебіста, нормальне людське самолюбство не дозволяє. Але вдача є вдача, її не зміниш: мені совісно одразу ж нахамити людині, яка щось дає,

нічого формально не вимагаючи натомість, нібито з самої доброти. Тому відмовляюся делікатно:

— Дякую, не хочу. Я зовсім не люблю горіхів.

— Бери, бери. В мене ще багато. Не соромся.

— Дякую. Я не їм горіхів. У мене від них згага.

Сигнал шикуватися — остання перевірка в зоні — переривае неприємну розмову. Ми стаємо в шеренгу, Трясоумов —коло маленької колони «останніх могіканів», раптом Василь голосно, щоб усі чули, звертається до мене:

— Чого ж ти, Михайле, образив пана благодійника? Взяв би горішків, сам би з'їв, мене почастував...

Трясоумов гладшає на очах — чи це, здається, називається «набрякає»? Просто на очах набрякає.

— Стусе, ви знущаєтеся з представника Радянської влади. В моїй особі ви ображаєте всю владу, я не можу цього пропустити. Я йду до адміністрації.

І пішов у штаб до Зіненка.

Зіненко мав особливий стиль оформлення покарань. Звичайно, якщо надходила вказівка ГБ когось репресувати, «нормальні» емведисти «прикріпляли» до «зека» наглядача, який невідступно стежив за мішенню, поки не знаходив потрібної «провини» (незастебнутий гудзик — «порушення форми одягу», або «відійшов під час зміни від робочого місця» тощо). Зіненко віддавав перевагу жлобській простоті. Діставши «вказівку», він викликав Прикмету, чи бракувальника Колодку, чи ще когось із «сучні», що тремтіла перед «блядиною» (так вони прозвали свого улюбленого начальника), оформлював їх свідками будь-якого порушення, що йому заманулося винайти, і виписував 15 діб карцеру. «Зека» навіть не повідомляли про те, яке порушення він учинив,— обійдеться.

Коли ми прибули до нової зони — дев'ятнадцятої,— слідом за Стусом прийшла постанова про його запроторення до карцеру на чергові 15 діб.

* * *

На 19-й зоні ми провели разом менш як два місяці: Василя відвозили до лікарні, мене — на «профілактику» в Саранськ (на дізнання з приводу знайдених уривків із книжки «Место и время»); але навіть ці два місяці ми мало спілкувалися: я дороблял книгу — знайшовся канал на волю через «самольотника» Бориса Пенсона,— було не до розмов.

Про працю над книгою Василь довідався, хоча загальним правилом конспірації у нас із Борисом був давній закон: кожна, навіть найнадійніша, людина не повинна знати більше, ніж їй належить знати (я сам не знав «каналу», який виносив рукопис із зони). Але я вирішив включити до «пакунка» Василеві матеріали, крім того — взяв у нього інтерв'ю для книги, і не пояснити, навіщо я це роблю, я не міг. Пояснення було гранично коротке, я сказав лише три слова: «Працюю тепер із Пенсоном». Василеві, який уже переправляв разом із Чорноволом і Пенсоном рукопис на волю, говорити більше було не потрібно. Він кивнув: «Так, тобі до пари треба Боббі Холодного Носа (так він називав Пенсона)».

Привід для інтерв'ю був такий. Я помітив, що всі прибалти на зонах — і на 17-й, і на 19-й — ставилися до Василя з підкресленою увагою: навіть найстарші й найповажніші, як от литовський богослов і дипломат Пятрас Павляйтіс чи капітан естонської армії, а відтак юрист із Тартуського університету Теодор Райнголдт. Спитав когось із них, мені відповіли: «Хіба не знаєте, що Стус через прибалтів потрапив до ПКТ?» (ПКТ — приміщення камерного типу — делікатна назва таборової тюрми).— «А що було?» — «Спитайте в нього подробиці, ми на «трійці» не сиділи». Викликав Стуса «на коло», сказав про працю з Пенсоном, попросив його заяви, а потім — про прибалтів і ПКТ.

— На «трійці» сидів литовець Клеманскіс,— почав він.— По-табірному був добрий товариш. Згодом Людас Сімутіс, ветеран 25-річник, розповів мені про Клеманскіса: «Під час війни служив у німців начальником районної поліції. Врятував од смерті багатьох євреїв та комуністів-литовців. Коли його арештували, не сказав слідчому про це, розумів, що це зашкодить і йому, і тим людям. Дивувався при мені: ці люди (серед них був якийсь чільний комуніст) прийшли до ГБ, щоб дати свідчення на його оборону. Даремно, звичайно,— дістав 25 років і помер у зоні...»). Відвезли його «на шпитальку», потім приїхали звідти, не пам'ятаю хто, кажуть: помер. Я на перевірці вийшов перед шеренгою і кажу: «Немає нашого товариша. Його позбавлено останньої втіхи: щоб у останню путь його провели ті, хто ділив із ним життя, хліб і сіль...» — «Стусе, припиніть займатися агітацією!» — «...Давайте зробимо для нього те, що можемо: скинемо на згадку про нього

шапки».— «Стусе, припиніть!» Проте всі, навіть «сучня», поскидали шапки, вся шеренга. Потім Александров, майор із «трійки», почав слідство: справа про мітинг, зорганізований Стусом у зоні. Я йому кажу: «Як вам не соромно, громадянине начальник? Фашисти й ті віддавали урни з прахом ув'язнених громадян своєї країни близьким, щоб вони могли його поховати, а ви...» Дістав шість місяців тюремного утримання.

Так жив у таборі Василь Стус.

* * *

Коли Стусові прочитали Зіненкову постанову про запроторення на 15 діб до ШІЗО, в скриньку «Для скарг і пропозицій» знову ліг стос паперів: повідомлення про загальнотабірну голодівку протесту.

Цього разу я й справді був її організатором. Голодівку задумав ступеневу, себто щодня до нечисленного ядра тих, хто почав голодувати, мали приєднуватися нові й нові люди. Цей варіант голодівки був гранично неприємний начальству: воно змушене щодня доповідати своєму керівництву про поширення акції. Крім того, діє ще один чинник, урахований при плануванні: оперативну частину постійно шарпають — коли голодівка скінчиться, скільки «зеків» візьме в ній участь. Але навіть якщо в нашому середовищі діє провокатор, він ні про що не може повідомити,— все це знаю лише я, і оперчастина має неприємності, а в такому разі виникає неминуче бажання якось погасити неприємну історію. А Зіненка вони на 19-й зоні, напевно, не люблять: сволота — він із усіма сволота, хоч із супротивниками, хоч із своїми,— нащо їм через нього страждати...

Обміркували ми це за столиком на повітрі, чудового вересневого дня, коло самого паркана, що відокремлював карцерно-тюремний барак від зони, і напарником собі для початку голодівки я обрав українця Ігоря Кравцова, який звичайно через слабке здоров'я в акціях участі не брав, але за Стуса — наважився!

Але оскільки метою акції, знов-таки, було не бажання дошкулити адміністрації, а врятувати Василя від карцеру, то, на моє прохання, спочатку Сергій Солдатов, а потім Пенсон із Коренблітом почали розмови з гебістами, які з'явилися на зоні.

Чому з гебістами?

З начальством у червоних погонах говорити даремно — там сидять люди «офіційні», їм престиж не дозволяє вести переговори з «зеками» як із «високою стороною, що домовляється», вони відразу почнуть кричати: «Шантаж!» і т. п. А гебісти — люди формально сторонні, вони «не командують», вони лише «провадять нагляд», вони можуть «лише порадити» адміністрації, а це дозволяє їм бути гнучкішими.

Пенсон утовкмачував їм: голодівка на зоні нікому не потрібна: ні «зекам» (хто ж хоче псувати своє здоров'я), ні адміністрації (навіщо страждати через сваволю чужого шефа, Зіненка), ні ГБ (обрáзи Трясоумова не обходили місцевих уповноважених; та й навряд він признався, що його публічно принизив Стус,— не вірили ми в подібне). Ось Пенсон і втовкмачував старшому лейтенантові КДБ Мартинову все це.

— Але як же престиж адміністрації?

— Адже Стус хворий! Таж адміністрація без жодної шкоди для престижу може викликати до нього лікаря, а той, відповідно до закону та наказів МВС, дасть розпорядження перевести його до амбулаторії...

Думаю, що в нашій перемозі відіграв певну роль також чинник «особистості». Начальником режиму на зоні служив літній, добрий, рудий майор із Ленінграда (забув його прізвище). Трапляються в МВС люди, які не мають паскудної пристрасті дошкуляти «зекам» без жодної користі для себе, з самої нудьги. Як вони зживаються з системою, не розумію,— але подібні люди існують. Зберігаються між молотом зачерствілого від повсякденного концтабору начальства і ковадлом озвірілих від нескінченних літ неволі в'язнів, психів-кримінальників. Зовсім недовго цей рудий майор пробув у нас на зоні (незабаром його перевели «режимом» до зони для іноземців — там дійсно найкраще для нього місце, з точки зору начальства), але дихати на зоні стало легше, і Стуса він звільнив.

На третій день голодівки відправили Василя до лікарні,— ми відразу припинили голодування.

* * *

Через тиждень з лікарні прийшло повідомлення: Стуса ознайомили з протоколом — його поезії, які Зіненко відібрав під час етапування до 19-ї зони, сконфісковано «як такі, що містять наклепницькі, спрямовані...» і т. д.

Стус передавав, що оголосив безтермінову голодівку протесту.

Що робити?

Насамперед — урятувати ті Василеві поезії, що «протягли» через Зіненка.

До чого ж уїдлива тварюка: ще раз з'явився — на процедуру прийому «зеків» у 19-й зоні — й повторно оглянув речі підозрілих. Але на кожну діру знайдеться своя затичка! Я здогадався пхнути зошит із поезіями в ту валізку, яку відправляли до «далекої каптьорки», себто поза межі зони, пхнув туди також деякі речі, потрібні на кожен день, спокійно пройшов другу перевірку невгамовного капітана, через кілька тижнів подав заяву, що в валізі «далекої каптьорки» (там зберігалися речі «на звільнення») випадково залишилися потрібні тепер предмети одягу (шкарпетки, ще дещо) і... «вибив» на п'ятнадцять хвилин свою валізу. Витягнув з неї зошит, який цього разу не зацікавив наглядача (адже він не дістав Зіненкових вказівок щодо поезій), «мент» переглянув його і... віддав мені.

Вірші переписали ще раз (на випадок провалу), долучили до них добірку, врятовану Семенюком, і переслали «за паркан». Здійснювало це переправлення вірменське земляцтво — вони знайшли тимчасовоий канал. «Це наш дарунок Україні та Василеві»,— сказав «зек», організатор переправлення (прізвища не називаю: він — ще в Радянському Союзі).

Отже, шоста частина нібито врятована для майбутнього. Півсотні з трьохсот оригінальних поезій (перекладів не було жодних). Мало!

І тут у мене з'явилася ідея однієї комбінації.

Саме на початок жовтня приспіло «пільгове» побачення з моєю дружиною — нагорода від Зіненка за «стусівську» голодівку. Кожен недурний «зек» знає, що в камері побачень, саме над ліжком (де подушки), в стіну вмуровані «блощиці». Я думаю, що побачення «політикам» узагалі дозволяють лише завдяки цим «блощицям»: коли близькі люди зустрічаються раз на рік, то, навіть знаючи про неминучу «підслухачку», вони не можуть не говорити про найцікавіше для них, не можуть не характеризувати близьких друзів, знайомих із дисидентського світу, не передавати новин, що часто відомі лише вузькому колу «втаємничених»,— а оперативники ГБ ловлять інформацію, аналізують, обробляють і кладуть на стіл начальству у вигляді

найвірогідніших зведень. Адже інформацію здобуто секретним каналом, та ще й фіксовано в момент, коли «зек» перебуває наодинці з дружиною, матір'ю, братом,— її, напевне, вважають найважливішою й найточнішою. А тому на стіл начальству подають у менш препарованому, ніж звичайно, вигляді,— отже, є шанс вийти на бесіду з «вирішальними» інстанціями ГБ і вплинути на рішення.

Найвигідніше те, що вони втрачають звичайну підозріливість: «Не дамо цьому євреєві нас обкрутити!» — а навпаки, пишаються своїми професійними перевагами, своєю науково-технічною оснащеністю, яка дозволяє їм з допомогою власних закритих науково-дослідних інститутів або секретних закупівель міністерства зовнішньої торгівлі в Європі та США пробиратися в шлюбні ложа й підслуховувати, що ночами відбувається між чоловіком і жінкою. В таку мить їхня підозріливість і пильне недовір'я приспані й приборкані тихою гордістю від усвідомлення власної могутності й «ученості», і саме тут треба спробувати повернути їхній мозок у потрібному напрямку.

Так приблизно прикидав я план операції.

Але який час вибрати, щоб вони попалися на гачок? Адже не можуть вони слухати нас 24 години на добу! Себто теоретично, звичайно, можуть, але практично — навряд... Вирішив, що в той момент, коли чоловік з дружиною лягають спати, саме тоді працівник відповідальної Установи, скільки я знаю цю Установу, має припасти вухом до апаратури й готувати записи для доповіді.

...Нарешті — пільгове побачення. Входжу до камери, де санчастина підготувала два тази, на одному — напис червоною фарбою: «Для подмывания» (після наших єхидувань його замінили, написали на новому: «Жентазик»), на другому — напис, що звеселяв моє серце: «Для нох» (так!). Попоївши й побалакавши, діждався ночі й почав видавати інформацію для «блощиці».

Спочатку я прочитав дружині чотири улюблені поезії Стуса по-українськи й відразу — ритмічною прозою підрядковий переклад по-російськи. Я припускав, що самі гебісти сконфіскованих ними Стусових поезій просто не читали, отже, насамперед треба ознайомити їх зі змістом віршів — тоді вони зрозуміють, що ці вірші — не політичні. На мою думку, моральний радян-

ський урядовець, включно з урядовцями КДБ, фізично неспроможний, навіть виконуючи службовий обов'язок, прочитати не те що 600, а бодай 60 поезій. А в рукопису, та ще українською мовою,— й поготів! Серед місцевих емведистів-оперів та гебістів чи не половина від народження рахувалася українцями, але вони стільки років служили поза Україною, розмовляючи між собою тільки по-російськи, що вже й забули українську, не вуличну, для базару, а літературну мову. Тож як їм зрозуміти мову Стуса, поетичну мову, що подекуди незрозуміла навіть освіченим українцям! Вони поезій просто не читали й сконфіскували їх за першим сигналом від Зіненка саме тому, що не знали їхнього змісту, а кожного незрозумілого документа найпростіше позбутися, сконфіскувавши його. Отже, спочатку їх треба заспокоїти: вірші — не антирадянські, якщо їх повернути — нічого неприємного не станеться.

Так міркував я подумки, і, можливо, мої міркування видадуться читачеві надуманими. Але ж я той час уже два роки спілкувався з гебістами, до того ж не з супершпигунами, створеними літературною індустрією Заходу й Сходу, а із звичайнісінькими живими «операми», які ходять радянською землею, з нормальними урядовцями, як у райкомі, радгоспі чи, в кращому разі, подібними до армійських офіцерів. З якої речі, коли мине молодечий запал, вони схочуть працювати, коли можна не працювати, а випити, зіграти в карти, безпечно заробити «ліві» грошенята? Повторюю, свої плани я будував з розрахунком на відому мені соціальну психологію гебіста, а не містичного, всевидющого, всепроникного майора Проніна з детективів...

Отже, якщо вони не читали Стусових рукописів, то повинні їх боятися, як кожна малоосвічена людина боїться невідомого папірця. Тож треба їх ознайомити з віршами «з голосу», щоб вони переконалися: це любовна лірика, яка не становить собою прямої політичної небезпеки.

Це — перший етап уведення інформації. Етап другий: треба було переконати їх, що небезпека в поезіях є, але не та, яку вбачало ГБ. Небезпека полягає в тому, що довкола безневинних віршів може виникнути небажаний політичний галас. Тому я для «підслухачки» почав переконувати дружину, що, коли вона їхатиме через Москву, їй слід з'явитися в дисидентських колах і розповісти там про конфіскацію поезій, особливо на-

голошуючи на конфіскації Гете й Рільке як «потенційних антирадянщиків» — це могло прозвучати в світі, а в ФРН особливо. Моя дружина — людина від «політики» далека. Але Стусові поезії вона ніби вбирала в себе — я це відчував. Поставила питання, якого я, либонь, до кінця життя не забуду, так своєрідно прозвучало воно в «політизованій» операції:

— А ці вірші присвячені дружині?

— Так.

— Тоді я для нього все зроблю. Куди треба — всюди піду.

(Вже після зони, на засланні, дружина розповідала: приїхавши до Москви, пішла на «зв'язок» і передала новини про Стуса, а їй відповіли: «Це нецікаво. Ми все знаємо». Так сказала чудова людина, смілива, самовіддана — але на волі навіть кращим людям іноді важко зрозуміти, задля чого б'ються в зонах, чому так, а не інакше ризикують. Усе було б легше, якби можна було передати мотиви, але саме це неможливо: по-перше, дай Бог, щоб голі факти дійшли, а по-друге, передавати мотиви — значить, ризикувати тим, що весь замислений план потрапить до зведень супротивника. І часто хитромудрі операції, чітко сплановані й виконані, зривалися в самому кінці: хтось на каналі зв'язку вирішив, що він краще від зеків розуміє, як їм діяти! О, як іноді ми злостилися в зоні на «центровиків»!).

* * *

Прочитавши написане, почав побоюватися: раптом хтось із читачів удасться в іншу крайність, вирішить, що гебісти — хоч і в Мордовії — темні дядьки, що їх обкрутити нічого не варто, лише помізкуй трохи. Це зовсім не так.

Гебісти — професіонали. І надії на успіх у грі будувалися не на використанні їхньої глупоти (якої не було, як не було й особливого розуму), а на подоланні чиновницьких лінощів. У цьому сенсі ми з полковником Дротенком стали несподіваними союзниками.

Дальший хід гри я уявляв так. Звичайно, полковник не повірить мені на слово, проте, оскільки надійшла оперативна інформація, що Стусові поезії політично безневинні, він зобов'язаний її перевірити. Викличе старшого лейтенанта ГБ Бороду, який знає українську мову, накаже знайти в Стусових поезіях антирадянські

рядки. Таких у зошиті немає (якби Стус їх навіть і створив,— чого не буває, адже створив Мандельштам поезії про Сталіна, а Пастернак — «Доктора Живаго»,— то не написав би їх у піднаглядному зошиті: конспіратор він був непоганий). Отже, Борода підтвердить Дротенкову думку про те, що інформація, отримана від органів МВС, себто від Зіненка, хибна, а оперативна інформація ГБ, себто підслухана ними моя розмова — не хибна.

По-друге. За моєю дружиною полковник організує «хвіст». «Топтуни» повідомлять, що вона заходила до дисидентських помешкань. Як далі розрахує ходи полковник Дротенко? Невдовзі з-за кордону з'явиться інформація про Стуса (що дружині скажуть: «Нецікаво»,— ні полковник, ні я передбачити не могли); начальство викличе Дротенка й запитає: «Так що там написала ця антирадянська сволота, цей Стус?» А він не має обгрунтування репресіям. Створити фальшиві вірші за Стуса — на це він навряд чи піде. Отже...

Я ніби підштовхував полковника до правильного висновку. Я міг його перемогти тільки тому, що наші інтереси нібито збіглися, а не тому, що полковник виявився дурним чи довірливим. Отож я не дуже здивувався, коли, повернувшись з лікарні, Стус повідомив: полковник Дротенко повернув йому зошит із віршами.

— Я оголосив голодівку,— пояснював Василь поведінку полковника.

Звичайно, цілком можливо, що повернення поезій пояснювалося зовсім іншим сполученням фактів і мотивів, ніж ті, що їх я описав вище. Головне — був результат, поезії — у Василя, а що саме до того спричинилося — «справа двадцять п'ята».

— Я з такої нагоди навіть почав із гебістом розмовляти,— пояснював Василь.

— Про що він питав?

— «Чому ви, Стусе, поводитеся так нестримано? Адже ми не хочемо вас даремно озлобляти».— «Себто як не хочете? А конфіскація віршів?» — «З віршами сталася помилка. Вона не повториться».

Через понад два місяці Василя Стуса відвезли на заслання: мене в цей час на зоні не було. Так і не знаю, чи не відібрав якийсь запопадливий градоначальник віршів останньої миті. Нібито не мусив: хтось із «зеків» розповідав, буцім на етапі кримінальники хотіли використати дорогоцінний зошит на куриво, але Василь відбився.

* * *

Стусів термін кінчався 13 січня 1977 року, а за три тижні до цього, 25 грудня, нас чотирьох — Солдатова, Аршакяна, Лисенка й мене — «смикнули» на етап до Саранського слідчого ізолятора ГБ. Чекісти довідалися нарешті про існування рукопису книжки «Место и время» (це — окрема новела) й везли на дізнання всіх підозрюваних у співучасті: мене — як автора, Солдатова — як можливого хазяїна «каналу», Аршакяна — як свідка знищення рукопису в кочегарці (така була розроблена нами легенда), а Лисенка, очевидно, везли на роль мого партнера в камері, обладнаній «підслухачкою». Принаймні так ми розрахували диспозицію по дорозі до Саранська і, здається, не помилилися.

Етап до Саранська — завжди можливість для «зека» «попасти́ся» в ларку: можна викупити весь місячний пайок одразу, а вже в тюрмі відлік місяців почнеться з дня твого прибуття туди, себто можна за той самий місяць примудритись отоваритися двічі. Отже: виявляється, я маю в резерві отоварювання аж на п'ять карбованців! Що на них купити?

А в ларку — вперше і востаннє за всі табірні роки — велика цінність: целофанові мішечки з чаєм, у кожному по півкіло! 10 пачок у кожному мішечку! В той блаженно-ліберальний час дозволяли купувати чай вільно, в межах дозволених 5—7 карбованців на місяць (7 карбованців давали за перевиконання норми, якщо не було зауважень від наглядачів; дисиденти норми перевиконували, працівники вони сумлінні, але зауважень уберегтися годі,— мало хто мав по 7 карбованців). Чай — єдиний харчовий продукт у зоні, який містить вітаміни, лише ті «зеки» зберегли зуби, хто пив чай, тому ще при мені, в березні 1978 року, запровадили обмеження. Тепер чай продають по пачці на місяць (50 грамів), але тоді... Тоді лежали цілі целофанові мішки, їх не дуже й брали (адже купити такий мішок — означало витратити на чай увесь місячний пайок отоварювання).

Стус любив міцний чай — це була його єдина тілесна насолода в зоні — добре заварений напій. Ми всі передбачали, що зашлють його далеко (хоча ніхто не передбачав, як далеко — в самісіньку глибину Колимського краю), отже, в дорозі він буде не менше місяця, весь

час без ларка (потім з'ясувалося — він їхав 54 дні, став чемпіоном етапів із Мордовії, випередив Чорновола, Сергієнка, мене). Як він витримає без чаю?

На п'ять карбованців, що раптом «прорізалися», я купив пакет із чаєм для Василя і передав на збереження Овсієнкові:

— Віддаси Стусові перед самою дорогою, після «прощальної». Бо я його знаю: свій чай усім роздасть, а сам місяць мучитиметься.

— Буде зроблено, пане Михайле.

(Овсієнко — завжди шанобливо-чемний хлопець, не просто інтелігентний, але з тими манерами старого, з книжок класиків відомого, селянства, коли й рідну матір називають лише на «ви», і перед старшим неодмінно скидають шапку на вулиці. Через три роки він, уже звільнившись й оселившись у рідному селі на Житомирщині, сів «за другим заходом» — і не якось інакше, а як «особливо небезпечний хуліган», що «напав на представника влади».

Через понад два місяці повернувся я з Саранська, Стуса в зоні давно вже не було, а Овсієнко винувато каявся:

— В останній день похопилися: в ларку чай скінчився, на «прощальну» купити нема де. Василь усю зону оббігав — марно. Я подумав і наважився: чай, кажу, є, та не дозволено віддавати. До етапу. А він мені: давай сюди, а в пана Михайла від мого імені пробачення попроси, що порушую його бажання, але так мені краще. Кинемо мішок на гуртовий стіл, а я краще в дорозі потерплю... Всю зону напоїв на прощання: два баки поставив.

Так і не вдалося мені нав'язати широкому в пристрастях Василеві Стусові свого розумного рішення. Але найповчальніше: він мав рацію, бажаючи «погуляти на всю зону». Вже пізніше, коли я сам побував на етапі до заслання, довідався: дозволений на зоні, чай заборонено на етапі. Охорона його відбирає. Отже, Василь душу потішив, і, виявилося, мав рацію.

Про його життя на засланні (не менш тяжке, ніж у зоні) я мав деякі відомості: він писав мені до Казахстану й моїй дружині до Ленінграда, я дістав звістки про Стуса також від друзів — від Вячеслава Чорновола з Якутії, від Людмили Грюнберг-Солдатової з Таллінна. Але про цей період його Страстей нехай повідають ті, хто спостерігав їх на власні очі.

Ірина Калинець

...ДИВОЧНИЙ ОПІВНІЧНИЙ СПІВ

Спогад про Василя Стуса? Не можу звикнути до цієї думки, а насамперед до слова «спогад», проти якого бунтуюсь внутрішньо і несвідомо. Бо ж чи можна писати спогади про того, з ким час від часу ведеш розмову, хто просто поруч, хоч і за невидимою стіною, як за табірним парканом? Мабуть, саме звідси й починається ця зовсім не містична нереальність: побратим табірних літ був щоденно зовсім близько — рукою подати, всього лиш за двома рядами дерев'яних штахет і колючих дротів, розділених широкою смугою переораної землі, званої по табірному «запрєтка». А щоб «побачитись», доста було вилізти на дах барака бодай раз на півроку. Але «поруч» — це дійсно поруч: щодня ми в одну й ту ж годину сідали за стіл, їли однакову їжу, шили однакові кляті рукавиці, щоранку вітались через дроти і штахети, а Різдвяної ночі... Отож я оповім про вірш поета, написаний Різдвяної ночі і подарований посестрам з жіночої зони.

Ми щойно встали з-за святкового стола, від святої вечері, де Орися С. вимудрувала майже справжню кутю з пісної табірної перлівки, пригорщі втертого маку, ще влітку надісланого в бандерольці, та завбачливо заощадженого цукру... Встали розсміяні, розвеселені, бо хтось сказав, що в цю чарівну ніч треба сиднем сидіти коло вечері на загудзяній мотузці під сідницею. І чим більше гудзів, тим краще, бо тоді геть загудзяться справи у ворогів наших. Ми таки роздобули кожна собі по уривку мотузки, нагудзяли кудрів на всі часи — але, скажіть, хіба не видно нині, що таки добряче загудзились справи у цій країні неймовірних можливостей після нашого сидіння?

Отож, повечерявши хоч і не 12-ма, але таки святковими стравами, бо був ще узвар до куті і вчорашня смажена риба, вибігли ми на хрумкий мороз, під високочоле зазорене мордовське небо і, піднявшись голосами понад понурі штахети, залопотіли в ніч: «Васи-лю! Добрий вечір, святий вечір!» А вчувши звичне «агов!», зірвали голоси під зорі в акомпанементі колючих дротів — у коляду для Василя. Співали ми зовсім пристойно, хоча після другої чи третьої колядки зашкребло у горлі колючим дротом лихого морозу...

На другий день випала нагода написати Василеві листа: «А ми тобі колядували — чи чув?»

Відповідь прийшла увечері — дивне, тривожне, радісне, сумне (все разом) чекання розгортання позацензурного листа, переданого тайно, з тисячами пересторог (а це — чи не основна суть табірних буднів!), дрібний, виразний Василів почерк, між мереживом лаконічних новин — відповідь на наше питання: «Та чув, що щось пищало за дротами».

Себто ми пищали? Ми вдавано обурюємось (отакий пиріг за коляду!) і регочемо щиро, бо щасливі побратимовим гумором. Якщо людина жартує, то на добре... Все добре... Але, подумати тільки, «пищало за дротами», ще й «щось»!

І раптом тут же, на другій сторінці — вірш... Гранчастий келих квітів і дівчат? Поколяда... Цей вірш — гранчастий діамантовий келих у колючому гострому дроті...

Немов крізь шиби, кроплені дощами,
крізь скрик розлуки, ліхтарів і грат
затрембітав тонкими голосами
гранчастий келих квітів і дівчат.
Там мармуровий врунитьсяся акант,
різьбленими лопоче язиками
поколяду — немов за образами —
доносить співу тужний аромат.
Там бурiться похмурий амарант
і айстри у покірній непокорі
останні долітовують прозорі
дні вересня — ясноджерельний кант.
І папороті цвітом процвітає
оцей дивочний опівнічний спів.
О, як би я туди до вас хотів —
хоч краєм ока або серця краєм!
Ридають ув аортах солов'ї
і пролітають в вирій, пролітають.
А ті, що йдуть крізь смерті, поринають
в галай-світи, світища-галаї!
Покірні тузі, образи пливуть,
тремтять, мов струни, кроплені сльозою.
Промов же, Україно, за котрою
із загород відкриється нам путь?
Такі-бо забродили алкоголі,
такі надсади і такі хмелі!
Сурмлять у ріг чотири вітри в полі,
і, ніби криця, сталяться жалі.

Таємниця вірша — й таємниця Василевої вдачі: зовні суворий, скупий на посмішку та жарт, враження від зовнішнього світу вбирав у себе як губка, любі собі емоції ніс у глибінь серця, як бджола мед до щільника,

щоби відтак вигранені до сліпучого блиску слова складались у чашу вірша — на причастя красою і генієм творчості.

Василь Овсієнко

ТАЄМНО ПОХОВАНИЙ ПІД № 9

Останні дні Василя Стуса у спогадах його товариша

6 лютого 1976 року. Мордовія, селище Озерне, зона 17-та. Мороз по обіді 46 градусів. Стоїмо п'ятірками перед воротьми робочої зони. Підленько усміхаючись, підходить лейтенант Улеватий:

— Гражданин осужденный, шапку надо завязывать под подбородком или сверху, а не сзади. Пройдемте со мной.

Але веде не до штабу, а до каптьорки.

— Собирайте свои вещи.

— Усі? Куди мене повезуть?

Усупереч звичному, Улеватий відповідає, що до лікарні. Ведуть на прохідну. Але виявилося, що «воронка» та конвою ще нема, треба чекати. За дверима, у цьому ж коридорі,— кімната побачень. Туди проводять якусь стару жінку кавказького типу і тоненьку молоду дівчину. Десь через годину з-за дверей озвався Паруйр Айрікян. Каже, його теж вихопили з шеренги. И оце привели на побачення з мамою та сестрою Люсін. Просував крізь щілини якісь ласощі:

— Це вони ховають вас від Василя Стуса: його сьогодні привезли до нашої зони.

Чекаю годин із чотири. Чую голос начальника відділку капітана Зіненка. Відчиняються двері:

— Нет транспорта и конвоя. Идите в зону.

Підхоплюю свій наплечник, але телефонний дзвінок — і Зіненко мене зупиняє. Через півгодини таки везуть мене до станції Шале, саджають на дрезину і десь опівночі доставляють у лікарню для в'язнів у селище Барашево, колонія ЖХ-385/3. Якийсь супровідник у цивільному, мабуть, гебіст, усе питає, чи не холодно мені, як себе почуваю. Дивно. Але дивуватися довелося недовго: на прохідній підглянув супровідний

документ: «Направляется осужденный такой-то в хирургическое отделение», і виправлено: «Псих».

— Так куди тебе направили, з якою хворобою?

— Мабуть, у хірургічний відділ, а хвороба, як казав циган, найгірша: і сам не побачиш, і іншому не покажеш — геморой.

— Ну, гаразд, там нема місць. Уже субота, то йди в терапевтичний, а в понеділок розберуться.

«Розібралися» зі мною аж у вівторок, а до тих пір та й після того я вже всяке передумав. Десь аж через місяць розвіяв мої страхи хірург Скринник:

— Я на те направлення й уваги не звернув. Це ваш Антипов так написав, щоб вас не завернули назад, бо тут місць не було, а в психіатричному завжди приймуть...

Антипов — то начальник санчастини 17-ї зони. (Стус його згодом нарік Антипком, чортом тобто). Ось як просто тоді можна було втрапити до божевільні, де марно доводити, що ти не шизик.

Заговорили про Стуса. Скринник тут мав репутацію чуйної людини та доброго хірурга, бо ж практики скільки завгодно, а відповідальності за невдачі ніякої. Він невдоволений, що Стус нібито відмовився лягати під його ніж. Тут ще свіжа була пам'ять про смерть Юрія Галанскова, який помер внаслідок невдало зробленої операції та відсутності догляду.

Але згодом виявилося, що Стуса про його бажання ніхто й не питав. У кінці листопада 1975 року, як ми вже знали у 17-й, у нього стався прорив виразки шлунка, тобто внутрішній крововилив. Розповідали, що Стус лежав непритомний, а начальство викликало перш за все конвой, щоб відвести його за кількадесят метрів до лікарні. Санітари-в'язні несли Стуса у супроводі автоматників та собак. Але до ранку там до нього ніхто не підходив. Скоро Стуса повернули назад у зону, а потім забрали на етап. Застосували новий спосіб обшуку: здавай увечері всі свої речі та одяг, бери підмінне, а завтра перед від'їздом уберешся в своє. Переодягнувшись, Стус вийшов у двір поговорити з Вячеславом Чорноволом.

— Чекай, а ти перевірив, що тобі дали?

Промацали куфайку і виявили підслушку розміром із п'ятак із двома дротиками. Розбили, щоб її не можна було знайти за сигналами, і сховали. Назавтра Стуса взяли на етап, а Чорновіл затіяв торги: якщо даєте по-

ачення, якого незаконно позбавили, то поверну вашу іграшку.

— Хорошо, доложу,— сказав незонівський лейтенант.

Через якийсь час повертається:

— Можешь оставить себе. Мы и тебе, если надо будет, поставим штук десять.

І ставили.

Отож етапували тоді Стуса до Центральної лікарні МВС СРСР ім. І. Гази, під Ленінградом (в'язні називають її просто «Гази»). Але везли через київське ГБ з думкою, що в такому стані Стус буде зговірливішим. Та, не добившись від нього нічого, побачення ні з ким не дали.

6 лютого 1976 року Стуса повернули не в Барашево, де лишився Чорновіл, а в Озерне, де на той час не було українців-дисидентів. А мене повернули туди з лікарні аж 8 травня. Заходжу, як і вирушав, у повстяних валянках до секції. На койці лежить з книжкою в руках довгий худий чоловік у білій сорочці. Проникливими чорно-каштановими очима вдивляється в мене і мовить:

— Слава Богу. Я за тобою вже скучив.

— Як то, адже ви мене не знаєте?

— Вирахував. Тяжко мені з цією інтернаціональною публікою без жодної рідної душі.

Щоправда, зі Стусом ми вже бачилися, але не міг він мене запам'ятати. Декілька разів привозили його до нас у табір 19-й (селище Лісне) у карцер, який був один на три зони. По четвергах водили карцерників через усю зону до лазні. Тоді й виходили, хто міг,— ану ж удасться словом перекинутися, а то й передати чогось їстівного. Якось наймолодший із політв'язнів, 19-літній Любомир Старосольський, прикурив цигарку та й рушив назустріч Василеві, простягуючи її. Наглядач вихопив цигарку і затоптав. Про те Василь згодом згадував. А то сидів Стус у ПКТ («приміщення камерного типу») цілих 6 місяців за те, що під час перевірки в'язнів сказав декілька добрих слів про померлого литовського патріота, 25-літника Клеманскіса, та запропонував ушанувати його пам'ять хвилиною мовчання.

Отже, тепер нам бути разом. Зрозуміла річ, у подальшому спілкуванні не були ми рівними партнерами, але Василь, здається мені, завжди ставився до мене особ-

ливо прихильно. Зараз мені зрозуміло чому: це був кредит на молодість. Старші просто люблять молодших і тому багато чого їм прощають, та ще й схильні підхвалювати, щоб заохотити та підбадьорити, пригадуючи самих себе в такому віці.

Чи не першого ж дня нашого знайомства повів мене Василь за старий покинутий барак, до куща шипшини та скопаної під квітник грядки. Я знав, що на цім місці 16 червня 1971 року помер Михайло Михайлович Сорока, учасник українського підпілля, в'язень сталінських, хрущовських та брежнєвських концтаборів. Це він, вийшовши десь під кінець 40-х років із неволі, дістав завдання від Головного проводу УПА зібрати дані про місця розташування радянських концтаборів, про умови утримання в них політв'язнів. Сорока виконав завдання, за віщо знову дістав 25 років ув'язнення. Але ці дані були використані урядом США для викриття колишнього Генерального прокурора СРСР Вишинського, який прибув до Америки представляти СРСР в ООН. Кажуть, що Вишинський, те почувши, віддав чортові душу.

Михайло Сорока був одним із організаторів повстання в'язнів на початку 50-х років. Легендарна особа, найбільший авторитет з-поміж в'язнів-українців протягом цілої чверті століття. Ось цією стежкою ішов він із Михайлом Горинем. Ось тут Горинь пішов уперед, бо Сорока зазвичай спускався з пригорка другим, щоб не видно було, що йому тяжко. Отут він присів, відчувши гострий біль, отут Горинь допоміг йому лягти на траву, тут його невміло намагалися порятувати. Це ніби як могила його.

Ми впорядкували грядку, хтось мав насіння нагідок та матіол. Та Зіненкові донесли, що українці сотворили там собі святиню (до нас долучилися 25-літник Іван Чапурда та Роман Семенюк, перевезений недавно з 19-ї зони, добував 28-літнє ув'язнення). Отож Зіненко наказав двом «сукам», Ісламову та Кононенку, викорчувати шипшину, роздерти кущ на шмаття та посадити навпроти штабу, а квіти витоптати. Проте й після цього там залишились пагінці, і деякі квіти одійшли. Та доглядати їх доводилося в основному без Василя, бо він часто сидів у карцері. Захистити його од наруги було неможливо. 17-й табір був у Мордовії ніби штрафний: звідси найчастіше відправляли людей до Володимирської в'язниці, режим тут був найтяжчий і харчу-

вання найгірше. Недавно пішли звідси «на Володимирську тюрму» Гунар Роде, Пашнін, Кронід Любарський, Зорян Попадюк.

Побачень позбавляли усіх, хто міг би передати якусь інформацію, отже, солідаризуватися з Василем голодівкою було марно. Але й не запротестувати не можна. Тоді Паруйр Айрікян якось запропонував часткову голодівку на всі 15 діб: хто відмовиться від сніданку, хто від обіду, хто від вечері. Брали участь євреї з Ленінграда письменник Михайло Хейфец, румунський дисидент Граур, росіянин Кузюкін, Роман Семенюк, Юрій Буценко, Віталій Лисенко. «Жрут, как лошади, а говорят, что голодают»,— резюмував Зіненко. «Василю,— казав мені Стус,— навіть якби ти з'їдав дві пайки та ще й лікарняну пайку 5-Б, а на додачу ларьок, то це все одно була б часткова голодівка...»

Повернувся Василь із карцера в тяжкому стані. Послали його до лікарні, де обіцяли встановити інвалідність, що давало б можливість працювати три чверті зміни та мати ліпше харчування. Та коли споряджали до лікарні, не дозволили взяти з собою жодної книжки. Це одна із форм знущання: «Вы едете лечиться, а не учиться». Василь відмовився їхати без книг. То його за наказом начальника 17-ї зони капітана Олександра Зіненка запхали до «воронка» силоміць, наклавши наручники. Стус у заяві назвав Зіненка фашистом. Зіненко це запам'ятав і після повернення з лікарні знову запроторив його до карцера. Плакала Василева «інвалідність»...

Ще в 17-й зоні, в Озерному, посадили Василя до карцера і забрали були зошити з віршами, а в лікарні оголосили, що їх конфісковано і знищено. У зоні залишився в когось чорновик. Що робити? Поділити і вивчити напам'ять — пропонує Хейфец, але то нелегко. Вірші ті тяжкі, як каменюччя. І все ж Хейфец вивчає їх десятків зо два, ще не вміючи по-нашому говорити, і в 19-й зоні, у Лісному, диктує їх мені, а я записую, правлячи мову. Щоправда, згодом Василеві оголосили, що повідомлення про знищення було помилкове, і зошит йому повернули. Просто познущалися, так само, як над Стефою Шабатурою та Іриною Калинець у жіночій зоні: позабирали малюнки й вишивки і оголосили їх знищеними, а потім повернули дещо. Пам'ятаю, Стус і Сергій Солдатов ходили до гебіста Дротенка правдатися з цього приводу, а протести писали ми тоді всі.

Свого часу Василеві ще вдавалося відсилати більшість віршів у листах: писав у суцільний рядок, заміняючи окремі слова подібними за звучанням: «тюрма — юрма», «Україна — Батьківщина»,— щоб не муляли цензорові очі забороненими до вжитку в листах словами. Восени отак і я переписав увесь його білий зшиток у клітинку, аркушів на 60, і зберіг ті вірші. Той список у мене при звільненні, на диво, не одібрали. У тім білім зошиті було багато різночитань. Згодом, на Уралі, мені довелося почути з вуст автора остаточні варіанти деяких віршів, і я їх вніс у той рукопис. Безперечно, усі варіанти мусять бути цікавими для текстологів.

У 19-й зоні в другій половині 1976 — на початку 1977 року з земляків були харків'янин Ігор Кравців, Микола Будулак (Шаригін) з Вінниччини (він 29 років прожив у Британії), Кузьма Дасів з Бориславa, Гамула і Гуцул із Франківщини, Роман Семенюк, Микола Кончаківський, які мали по 28 років неволі, 25-літники Михайло Жураківський, Іван Мирон, котрі досиджували уже останні роки... Була тут і молодь: вірмени Размік Маркосян і Азат Аршакян, латвієць Майгоніс Равіньш, учасники естонського демократичного руху, українець Артем Юскевич та росіянин Сергій Солдатов, узбек Бабур Шакіров, уже згаданий добрим словом єврей Михайло Хейфец, який, спасибі йому, особливо багато написав про Стуса, литовський 25-літник Людас Сімутіс. Десь під Новий, 1977, рік із Барашева перекинули до нас Володимира Осипова, редактора російського християнського журналу «Вече». Це — найтісніше наше коло, яке збиралося по неділях чи по святках «на чай», хоча він був лише приводом, для відведення ока наглядачів, котрі часом розганяли подібні зібрання, особливо перед святами. Тут обговорювалися новини, велися прецікаві бесіди, котрі зараз можна хіба що наново конструювати, бо переказати дослівно не зможу...

Василь народився 6 січня 1938 року в селі Рахнівка Гайсинського району на Вінниччині, але батьки перед самою війною переїхали у Сталіно — мама, Їлина Яківна, й донині живе у Донецьку, а батько помер у 1978 році. М'яку, наспівну мелодику Василевої мови я пізнавав у мові мами, відвідавши її у вересні 1988 року. Особливо гарні подільські закінчення питальних речень. «Ще до шести років,— розповідала мама,—

він пішов у школу. Якось приходить до мене вчителька Зоя Петрівна та й питає, чому це Василько ходить до школи босий, уже ж холодно. «Як? То він до школи ходить? Ні, я не пущу. Малий ще». Я тоді на заводі працювала, його дома лишу, якусь роботу загадаю, воно зробить — та й до школи. «Ні,— каже вчителька,— до школи ви його пускайте, я його за приклад іншим ставлю, отим переросткам: Стусик, ану ти вийди. Воно тягнеться до дошки навдибки і пише». Отак він до 6 років став школярем, а до 16 — студентом. Його навіть не хотіли прийняти. Такий же він був до науки кмітливий. Так було над тими книжками сидить та плаче, що я боялася, щоб з ума не зійшов». А ще мама згадувала, як, будучи вже студентом, прийшов якось увечері у геть брудному єдиному своєму костюмчику. «А що я мусив робити, як та п'яна жінка на базарі лежала. Мусив довести додому, а то вночі не спав би». А то каже мені: поведіть мене, мамо, до церкви. Пішли ми в неділю. Аж якась жінка несе мішок картоплі, то він узявся їй допомагати. Так ми на службу Божу і не втрапили. «Нічого,— каже.— Треба людям добро робити».

Це Їлина Яківна розповідала, трохи заспокоївшись. А перше, як я сказав, хто я та звідки, заплакала гірко та й пішла в садочок, покинувши мене з Василевою небогою Тетяною. Повернувшись, сказала, що як тільки ото трохи забуде своє горе, так і пише хто-небудь або приходить — ворушить його. Отут я гостро відчув свою вину, що повернувся з того світу живим, тоді як найкращі з нас погинули...

Якось розпитував я Василя, що то за праця, про яку чув ще студентом і назву якої гебісти у вироці переклали «Феномен суток», «доби» тобто. Василеві чомусь не хотілося про це говорити, а все ж сказав, що то праця аспірантських часів про Павла Тичину, про дивовижний талант поета і злам, коли почалися репресії. Запам'ятався мені один епізод. Після арешту Черняхівської-Старицької двоє письменників здибали на вулиці Тичину та й кажуть: «От як часи змінюються. Ще отоді-то ми з вами були в неї, а тепер вона — ворог».— «Я? Я там не був!» — «Ну як же не були, то ви забули».— «Ні, я таки там не був, це ви щось переплутали». Письменники здогадалися, в чому річ, та й погодилися, що таки не був. Попрощалися, розійшлися. Але Тичина доганяє їх, хапає за рукава: «Мені здається, що ви

вважаєте, ніби я там був. Так я ще раз кажу, що я там не був!» — «Ну що ви, Павле Григоровичу, то ми помилилися: вас там справді не було». Мало хто знає, що Тичина вже до того побував під арештом, що на нього, як найбільш талановитого, і натиск був найбільший.

Про вирок свій Василь теж говорив неохоче: він був порожній, а звинувачення — дуті.

У характері Василя мене вражала абсолютна безкомпромісність його зі власним сумлінням. Ось типова ситуація. Юного латвійця Майгоніса Равіньша за невиконання норми виробітку посадили до карцера. Хлопець геть недужий, а там його теж примушують працювати на голоднім пайку. Повідомити про це на волю нема можливості, тому затівати якусь акцію протесту марно, але Василь каже: «Як собі хочете, а я робитиму, як вважаю потрібним». І починає голодівку. Мимоволі тягнешся за ним.

...Сидимо якось на лавці, мимо проходить стукач із котом на руках, дослухається до нашої розмови. «Як ти думаєш, Василю, кому в лагері найкраще живеться?» — «Хто його зна...» — «Котам та сукам». Стукач хутенько забирається геть.

На етап узяли Стуса в останній день ув'язнення — 11 січня 1977 року. Везли майже два місяці — уже вдома я одержав від нього листа: виявилося, нас випустили в один день, 5 березня. Мене в Житомирі, під адміннагляд, а Стуса в Магаданській області — в заслання. Тенькінський район, селище Матросова. День додаткового утримання під конвоєм зараховували за три дні заслання, тому повернувся він до Києва у серпні 1979 року. З Колими я мав від Василя декілька листів, але вони, на жаль, не збереглися. Писав, пам'ятаю, що їхалося йому дуже тяжко, що працює в золотодобувній шахті. Десь у серпні чи вересні 1977 року там він поламав ноги, бо мусив залазити у кватирку: сусіда зумисно забрав із собою ключа. Я написав лікарям стривоженого листа, за який мені (та й за інші «гріхи») винесли офіційне попередження. Прокурор Радомишльського району Ситенко затримав на два місяці мій пакунок із сухими фруктами Василеві. З лікарні Василь пішов достроково, бо тривожився за полишені в гуртожитку папери та книжки. Певна річ, багато чого не знайшов: архаровці розтягли. Стрибав на милицях, нікому води було принести з нижнього поверху. Це вже я розповідаю, що чув від Василя.

...18 листопада 1978 року до мене в село Леніне на Житомирщині приїхали Оксана Яківна Мешко та Ольга Орлова (сестра політв'язня Сергія Бабича). Двоє міліціонерів і гебіст схопили нас на вулиці, завезли до сільради, жінок обшукали і «воронком» вивезли до Радомишля, а мене міліціонер Славинський обматюкав, схопив за комір та й попустив у двері. 1 грудня я позиваю хуліганів до суду, але 8 грудня мені оголошують, що справу порушено проти... мене. Два місяці мене тримають під розпискою про невиїзд. 7—8 лютого мене судять у Радомишлі й ув'язнюють на три роки за нібито відірвані від плаща міліціонера два гудзики. У квітні мене з Житомира етапували до Вільнянська Запорізької області, у колонію № 55. Родичі розголосили мою нову адресу, і я в перші місяці ув'язнення дістав трохи листів від друзів, у тім числі дві поштівки від Василя Стуса з Колими. Ось вони:

«21.5.79 р.

Дорогий Василю,

нарешті маю твою нову страсну адресу. Маєш новий іспит — май і сили витримати його. Головне — забудь про розпач, не думай, що коли ти заховався, то тебе й забули. Розумію, що середовище оригінальне, проте всюди будь собою. Зрештою, усамітнись, коли нема до кого обмовитися по-живому.

Тепер я тобі починаю заздрити. Коли пишеш до родичів своїх — най тримають мене у курсі справ. Добре було б залистуватися з сестрою твоєю. Шкода, не знаю, як зветься твоя мама,— дуже хотів би написати до неї, аби не бідкалася надто.

Працюй. Виконуй обов'язки свої і стеж за календарем. Усе буде гаразд. Повір мені. Долучаю дві стереовідкритки. Обіймаю. *В. С.*».

«Середовище оригінальне» — то спецколонія для алкоголіків та наркоманів, де хіба декілька відсотків в'язнів не мали статті 14-ї — примусового лікування. Коли я казав там, що не пив на волі, то мені не вірили, а що тричі лікувався від алкоголізму — сприймали за звичне. Далебі, цей жарт я запозичив ще в Мордовії від Василя Стуса.

«10.8.79.

Дорогий Василю,

дуже радий, що ти дістав мого листа. Мав двійко листів од Миколи з Вугледара — дякую. Відписав йому. Незабаром напишу до Фросини Федорівни.

Вчора відробив останню зміну. Два дні згаю на розрахунок — моя трудова угода закінчується. Дуже шкода, звичайно, покидати цю мальовничу місцину, але що вдієш? Не хочеш — мусиш. Збираюся до Києва, але припускаю, що маршрути можуть змінитися, скорегуватися умовами. Лист із Вугледара мені геть сподобався.

Сподіваюся, що ти не станеш алкоголіком,— і то мене втішає. Певен, що ти старанно працюєш і ретельно виконуєш всі виховавчі приписи. Тому й спокійний за тебе. Навіть — пишаюся.

Шкода, що тобі не можна послати книжок. Але гадаю, що ти замовляєш їх через «Книгу — поштою».

Зичу тобі здоров'я. Бережи свою ясну голову. Мав листа од Василя Семеновича з Бурятії — він вчиться бути гарним (добрим!) токарем. Євгена поки не чути — чи не заступить мого теплого місця?

На все добре, друже. Додаю три стереовідкритки. Обіймаю, вітаючи,— *Василь*».

Микола та Фросина Федорівна — мої брат і мати. Василь Семенович Лісовий був тоді у засланні. Євген Пронюк. Я з ними сидів на одній лаві підсудних у 1973 році.

Відбувши у восьмимісячну «відпустку» на Вкраїну, Стус не тратився на листування. До того ж із вересня 1979 року мене поставили на голодний інформаційний пайок: віддавали лише деякі листи від родичів, а від друзів — жодного.

У травні 1980 року викликав мене слідчий КДБ Запорізької області удвох із прокурором Вільнянського району Биковим. Слідчий, силкуючися говорити українською мовою, намагався допитати мене у справі Василя Стуса, якого, виявляється, заарештували у травні. Це розпочався «олімпійський набір». Згодом розповідали, що Щербицький на якійсь нараді розпорядився перед Олімпіадою «очистити Київ від повій, злодіїв, бродяг і дисидентів». Під той набір потрапили Оксана Мешко, Дмитро Мазур, Микола Горбаль, Ольга Гейко, Лесів...

Я категорично відмовився будь-що сказати про Василя Стуса: мені, мовляв, нічого не відомо про «злочинну діяльність» його, та не допускаю я й думки, що Стус міг такою займатися... «Протокол допиту свідка» теж підписати відмовився, бо якщо я нічого не знаю про злочин, то мене не можна називати свідком. Я знав уже підленьку практику КДБ створювати ефект «зло-

чинної діяльності» з багатьох томів порожніх протоколів. Моє пояснення розлютило прокурора Бикова, і він закричав:

— Таких националистов, как вы и Стус, надо под стенку ставить!

Наступного разу мене так само безуспішно допитував слідчий Крайчинський, згодом він же — у справі мого краянина з Малинського району Дмитра Мазура. Ну, раз до мене занадилися такі гості, то доля моя вирішена, сказав я собі і став готуватися в дорогу. 5 вересня 1980 року взяли мене на етап, і — о диво! — в Лук'янівці у Києві лучилося мені зустрітися з Юрієм Литвином і пробути з ним ув одній камері цілих 10 діб. Це був справжній подарунок від МВС! Виявилося, що Литвинові сфабрикували «справу» на кшталт моєї — опір працівникам міліції, теж три роки криміналу, звозили його оце у Херсонську область, щоб, сидячи в Бучі під Києвом, не зірвав Олімпіаду. Повертають оце назад... Як і запевнив Литвин, на одну лаву з Мазуром мене не посадили — поморочили мені голову у Житомирі, спровадили до Коростеня, твердо пообіцявши: будеш сидіти. Справді, 9 червня 1981 року приїхав по мене слідчий КДБ Житомирської області майор Чайковський і заявив, що проти мене вирішено завести справу за ч. II, ст. 62. А згодом він же сказав: «Якщо напишете покаянну заяву до обласної газети, то будете вдома ще до кінця цих трьох років». Ішлося про Гельсінкську групу, до котрої мене заднім числом заочно прийняли 18 листопада 1978 року. А тоді жодного її члена на волі не мусило бути, хто ж мав звільнятися, того «розкручували»: Миколу Горбаля, Вячеслава Чорновола, Ольгу Гейко, Лесіва, Січків...

Отож із новеньким «червонцем» та ще й «п'яткою» заслання, титулований «особливо небезпечним рецидивістом», прибув я 2 грудня 1981 року в Кучино Чусовського району Пермської області в колонію особливого режиму ВС-389/36, де мене вже чекали Василь Стус, Іван Кандиба, Левко Лук'яненко, Василь Курило, Віталій Калиниченко... Стуса я вперше побачив через щілинку: такий же худий та високий, незвичний у смугастому одязі... Зв'язок поміж камерами був доволі обмежений, нагляд суворий, та й звикати мені до камерного життя було нелегко. Сувора реальність остудила мені гаряче серце, і воно почало швидко здавати. Лежу якось у санчастині під крапельницею, аж заводять Василя. Він

аж відсахнувся, забачивши мене, жовтого від жовтяниці: «Василю, я тебе не пізнав...» — «Стус, не разговаривать!» От і вся розмова. Василь тоді теж нездужав на серце.

Табір суворого режиму був у Кучині з 1972 року, а табір особливого режиму відкрили у приміщенні колишнього тартака[1] в березні 1980 року, куди етапували з Соснівки (Мордовія) 32 чоловіка. Хоч туди й прибували нові в'язні, та все ж більше вибувало — хто звільнявся, кого переводили на суворий режим, а хто помирав. Крім названих українців, були там на той час покутник Семен Скалич, невдовзі повернули з лікарні Олексу Тихого, а з Києва — Олеся Бердника, щоправда, він тоді вже був на безкамернім режимі. У 1982 році привезли Юрія Литвина, потім Михайла Гориня, Валерія Марченка. За справу єврейських «самольотчиків» досиджували росіянин Юрій Федоров та українець Олекса Мурженко, «тягнув» нову десятку колишній 25-літник литовець Баліс Гаяускас; привозять із Чистопільської в'язниці його земляка Вікторараса Петкуса, вірменів Азата Аршакяна та Ашота Навасардяна. Сидить естонець Март Ніклус, привозять Енна Тарто, російського письменника Леоніда Бородіна, латиського правозахисника Гунара Астру. Є декілька чоловік, засуджених за звинувачення у співпраці з німцями під час війни, в основному українці.

Скільки я там був, українці становили більше половини «контингенту», отже, говорити по-рідному нам, українцям, було з ким, та Василя з українцями намагалися не тримати.

Василь Стус пробув у «відпустці» на Україні всього 8 місяців — від серпня 1979 року до 18 травня 1980. Інкримінували йому участь в Українській Гельсінській групі. Про київський період Василь згодом згадував із тяжким серцем: мертвеччина. «Ішов із кимось вулицею: десь тут живе давня знайома, зайдімо?» — «Ой, не ходи, Василю, вона тепер зовсім не та...» Ще один колишній приятель сказав: «Це через таких екстремістів, як Стус, нас тепер так тиснуть...» Тут Василь згадував про покірне телятко, яке двох маток ссе.

Камерне утримання само собою тяжке, бо не стає повітря і руху. Прогулянки — одна година на добу в об-

[1] *Тартак* — лісопилка *(ред.)*.

битому залізом ящику, над головою колючий дріт і наглядач, і робота в камері хоч і не тяжка фізично, та не всі люди, особливо старші, здатні були впоратися з закручуванням маленьких гвинтиків та шнурів до прасок. Невиконання норми — найчастіша зачіпка, щоб покарати позбавленням права купувати продукти або на побачення, а то й посадити до карцера, де холодно і голодно. Є ще одиночка, куди саджають до року, а далі — на три роки до в'язниці... У нашому раціоні хліб, картопля, капуста, крупа яшна, пшенична, вівсяна, пшоняна, риба, 20 грамів цукру, 23 грами м'яса, 1 грам чаю. Що готувати — визначає і суворо контролює адміністрація. У карцері маєш менше їжі, без жирів, а якщо покараний без виводу на роботу — то гаряча їжа через день, другого дня лише 450 г хліба і окріп. Це при тому — що з постелі в тебе — одні тапці під голову, з білизни в літній час — труси і майка, у зимовий — пара білизни, але без трусів та майки. Куртка і штани з написом «шизо» («штрафной изолятор»), шкарпетки, носовичок, із меблів удень — прикута табуретка, вночі, на 8 годин — дерев'яні нари, що на день пристібуються до стіни...

Зі Стусом у Кучині мені довелося пробути в одній камері зовсім недовго, щось трохи більше місяця. Після року одиночки у лютому в 1984 році його перевели у 18-ту камеру, де сиділи покутник Семен Скалич із Франківщини, Іван Мамчич із Миргорода та я. Це був тяжкий для мене час: серцева недуга посилювалася тим, що через хропіння Мамчича я не міг спати. На Василя, казав, це не дуже діяло. Покутник був інвалід, не працював, удень відсипався, а мене виводили в одну робочу камеру з Мамчичем, Василя ж — самого, аби менше був зі мною. Мамчич уже мав право перейти на безкамерне утримання, то я став посилено домагатися, щоб мене з ним розвели, тобто щоб його випустили з камери. Та сталося навпаки — з камери забрали мене...

Мав тоді Василь загальний зошит, зроблений із декількох учнівських, майже повен віршів, писаних верлібром. Від них у пам'яті залишилося лише загальне враження: були вони не схожі на «мордовські», декотрі сюжетні, досить довгі. «Писати зараз римовані вірші мені здається непристойним»,— казав Василь. Я заперечував, що писати українською мовою неримовані вірші можуть хіба ледарі, бо ж мова така багата

на рими, а синтаксис напрочуд гнучкий: став у речення слова, де хочеш.

Я силкувався, куняючи за роботою, вивчити один вірш — про кущ верболозу, який багатьма пагонами-покручами поривається до неба, але як тільки з нього починає виростати стовбур — його знову зрубують при пні. Фантасмагорична ідея життя одним корінням, без нормального цвітіння і плодоношення, одними потворними підземними структурами, була присутня ще в одному вірші. Тема іншого відштовхувалась від відомої знахідки Бориса Мозолевського. «Він знайшов пектораль...» — іронізував Василь. Ще в інших я пізнав Івана Драча, художницю Семикіну — і Василь був невдоволений собою, бо, мовляв, треба, щоб герої віршів були невпізнані, узагальнені.

Сидячи в одиночці, Стус не тратився на балачки і мав більше вільного часу. Маючи книжечку віршів Рільке німецькою мовою (передмова російською), він узявся перекладати його елегії. Працював запоями, ночами спати не міг — добре, що в камері і вночі світиться. І камера та в самім куточку: декотрої ночі наглядачі туди й не заглядали, та й чути їх, коли ідуть. Проте часом вранці відчиняються двері: «Ну, Стус, давай, что ты там насочинял за ночь». Німецьку мову Стус знав віддавна, а в Кучині вивчав англійську та французьку, носячи на роботу папірці зі словами. Часто їх забирали, обшукуючи при виході на роботу, і карали за те. Щоб освоїти мову, казав Василь, потрібно покинути геть усе і пожити в ній хоч декілька місяців. Найбільше допоміг Василеві у вивченні мов Март Ніклус, котрий володів досконало англійською, німецькою, французькою та російською.

Була в зоні книгозбірня, куди начальник дільниці Долматов дозволив був здавати тимчасово свої книги, щоб їх прочитали інші. Тривало таке недовго, і в основному доводилося просити окремих наглядачів, щоб передали книгу в іншу камеру. Зрідка це вдавалося. Михайло Горинь здав назовсім декілька томів Лесі Українки, які Стус старанно перечитав та багато чого понавиписував. Вражало його, що Леся так багато пише про свої хвороби в листах. «Оце й у нас так: зійдуться два українці та й зараз: «У мене ту болить, і ту болить...» А про свої болячки не говорив. Тільки й того, що сказав: Там, у «Газах», мені вшили якийсь

зеківський шлунок: приймає тільки баланду». Ще якось казав: «Серце зупиняється». Тобто мав серцеву аритмію. Про Лесю запам'яталося: «Ну який із тебе, Лесю, драматург? Смикаєш ти своїх персонажів за ниточки, і вони виголошують твої ідеї». І це при тому, що він одного разу буквально примусив Леоніда Бородіна прочитати одну драму Лесі Українки і переконав його, що твір її нічим не гірший, а то й вище стоїть за своїми ідейними та художніми якостями від творів найкращих європейських авторів. «Нас не знають і не цінують тому, що ми — недержавна нація».

Якось спитав мене, чи знаю я Винниченка. «Звідки? Наша викладачка професор Жук Ніна Йосипівна переконувала нас, що Винниченка й читати не варто. Якби прочитали, то плювалися б — стільки там гидоти. Варті чогось хіба ранні оповідання».

«Бідний ти чоловік, Василю. Без Винниченка українська література — що чоловік об одній легені. Винниченко — це половина української прози».

...У ніч на 5 травня 1984 року у зоні помер Іван Мамчич. Помер після тижневих допитів полтавських гебістів, від тиску крові, чим страждав давно. 7 березня 1984 року забрали з зони тяжко хворого Олексу Тихого. Під кінець травня дістали ми звістку, що 2 чи 5 травня він помер. По смерті Олекси Левко Лук'яненко запропонував відзначити 40-й день постом, а 39-й та 41-й ще й мовчанням. Оперативники вирахували ініціатора або підслухали наші розмови і покарали Левка трьома добами штрафного ізолятора. Скоро цей сумний ритуал стає традиційним...

23 серпня 1984 року у 20-й камері виявили Юрія Литвина з порізаним животом. 4 вересня він помер у Чусовому, у вільній лікарні, в присутності наших наглядачів Кукушкіна і Чертанова (так я вважаю). Влітку ж етапують від нас смертельно хворого на нирки 37-річного Валерія Марченка. Восени Ченцов сказав нам, що Валерій помер у жовтні в «Газах». 19 січня 1985 року помер у лікарні в Центральному, в холодній камері, від хвороби нирок Акпер Керімов, лагідної вдачі азербайджанець (його звинуватили у співпраці з німецькими окупантами). Хто далі? Гнітюча атмосфера, епоха ескалації і без того нелюдського режиму. Очевидно, в Москві було вирішено розв'язати проблему політв'язнів, виморивши нас. Наприкінці 1984 року гебіста

Ченцова замінив Василенко. З України цей привіз лише прізвище, тепер силкується довести, що він «истинно русский», особливо в розмовах з Бородіним. А найкращий доказ тому — душити своїх по роду... Стус — Василенкова жертва, якщо шукати конкретних винуватців. Та ще другий «землячок з циновими гудзиками» — Снядовський, котрого тоді ж поставлено було начальником особливого відділу. Називав себе українцем «с Западной».

Снядовський відзначився вишукуванням нових і нових заборон. Так, він заборонив мати взимку дві шапки — літню і зимову. Сиди стрижений наголо або ж у зимовій. Заборонив купувати в ларку канцтовари — бери через «Посилторг». Витлумачив правила про побачення так, що воно пропадало, якщо не скористався ним до кінця року. Так і вишукував, щоб зробити в'язням гірше. Відводячи очі, бо мав якесь віспувате обличчя і явно не хотів, щоб і на нього дивилися,— може, від цього озлоблення на увесь світ? Хвалиться мені, що закінчив Львівський університет, знає Богдана Стельмаха, який публікує свої вірші у журналі... «Всесвіт». Що він розмовляє удома з дітьми українською. Але звинувачує Василя Стуса, що той «примушує» його говорити українською. «Більше ти від мене, іроде, слова українського не почуєш, бо не варт його,— лається Стус позаочі.— Буду говорити з тобою лише твоєю тюремною мовою».

Обшуки. Десь із лютого 1985 року установили правило: виводячи камеру на роботу (2—3 чоловіки), одного в'язня беруть у «діжурку» і роздягають догола, нерідко з принизливими процедурами. Ведуть на обід — знову беруть. З обіду — зрову. З роботи — беруть. І ведучи на прогулянку... бувало, в день тебе роздягнуть догола декілька разів. Гориня, бувало, роздягали п'ять разів, мене — тричі, і нічого ж не знаходять — лише б познущатися... Особливо дошкуляли Стусові. Не втримаєшся, скажеш щось — от тобі й «порушений режим» і покарання.

Улітку 1985 року Стус сидів з Леонідом Бородіним у 12-й камері, котра єдина вікном на північ. Там завше холодно і волого. Двох'ярусна койка займає більше половини її. Розкинь руки — дістанеш стінки. Тумбочка, столик, два стільці, туалетна раковина — і ніде повернутися. Обмежений простір тяжко пригнічує. Я — навпроти, у найбільшій камері, 20-й, з Балісом Гаяуска-

сом, котрий після 25-літнього ув'язнення добував оце 10-літку.

27 серпня — це за пізнішими розповідями Бородіна — Стус узяв книжку, поклав її на подушку верхньої койки і, обпершись ліктем на неї, так читав. Це не сподобалося наглядачеві Руденку, дуже недоброму хлопцеві з Молдавії родом, котрий, однак, часом послуговувався українськими словами. Він зауважив Стусові, що той порушив «форму заправки постели»,— а тоді вже сісти чи, не дай Боже, лягти на койку до відбою було категорично заборонено. Не всім, щоправда. Стус озвався на те спокійно, поправив подушку і вибрав іншу, «дозволену» позу. Однак назавтра виявилося, що Руденко з черговим помічником начальника колонії Сабуровим та ще кимось із наглядачів склав акт, що ніби Стус у неналежний час лежав на койці, та ще й у верхньому одязі. Брехня була очевидна. І Василь, збираючись до карцера, сказав Бородіну, що оголошує голодівку. «Яку?» — спитав Бородін. «До кінця». Це все — за пізнішими розповідями.

Ми з Гаяускасом за якимись звуками тоді лише визначили, що Стуса посадили, однак слів тих не чули. Я навіть подумав, що Бородіна теж посадили, бо його не чути було днів два-три. Що Стус знову в карцері — то гірка вість, але, мушу сказати, звична: що ж, відмучиться ще раз, нічим тому не зарадиш. «ДО КІНЦЯ» — про це ми довідалися значно пізніше, коли Василя вже не було в живих. Бородіну з 12-ї справді важко було повідомити комусь це зловісне словосполучення. Ліворуч від нього — порожньо, праворуч — коридорчик. Однак, думаю, якось таки мусив би. Навряд чи змогли б ми тоді врятувати Стуса, але до чогось-таки вдалися б.

2 вересня в нашій камері був на шибці знизу лід. Ще не опалювали, а в'язниця стоїть на болоті. Із білизни до карцеру могли дозволити взяти лише майку та труси (ще вважався літній сезон). Куртка і штани з написом «шизо» (штрафной изолятор), шкарпетки. Можна хустину. Рушник, кварту, ложку — лише на час ужитку. Мабуть, це все. На день нари пристібуються до стіни. Увечері в'язень мусить їх опускати, коли наглядач виймає шворінь. Стільчик опиняється під нарами. Посадили Стуса в третю камеру, найхолоднішу. Вікно його, взяте у дерев'яний «баян» (навкіс поставлені дощечки, щоб не бачити нічого, крім щілини неба), виходило з торця будівлі — звук до наших вікон не

долинав. І в коридорі він за рогом, та ще й за двома дверима.

2 вересня, перед обідом, чути було, що водили Василя до якогось начальника у протилежний від карцерів бік. Повертався і своїм громовим голосом повторював на публіку, яка працює в камерах: «Накажу, накажу... Та хоч і знищіть, гестапівці!» Хто йому погрожував, сказати не можу. Того ж дня годині о 17—19-й Енн Тарто, котрий розносив по камерах роботу, почув, що Василь просить валідолу. Працював Василь тоді в другу зміну, у 8-й камері, майже навпроти «діжурки». Наглядачі сказали, що нема лікаря, хоча Пчельников якраз був. Тоді Тарто заявив наглядачам, що сам скаже лікареві, то валідол ніби дали. Котрогось вечора, чи не 3 вересня, чув я, що Василь просив дати йому черевики: «Холодно, а я на роботі». Наглядач Іноземцев дав черевики, звісно, тільки на робочий час.

Левко Лук'яненко — далі за його розповідями — ходив тоді до сьомої камери на роботу. Вона в карцернім коридорі, у протилежнім кінці, навпроти. То він щодня озивався до Василя: і привітається, кашляне — залежно, яка була зміна наглядачів. Василь відповідав. Четвертого вранці не озвався. Десь коло 10—11 години коридором до карцерів пройшло якесь начальство, приглушено перемовляючись. Левко упізнав голоси Долматова і старшого гебіста Афанасова. Відчинили 3-тю камеру, погомоніли стиха, пішли. На обід Левка вела вся наглядацька команда — чотири чоловіки і черговий офіцер Галедін, щоб він не зважився заглянути до Василевої камери через прозурку. Так само повертали з роботи. Гнітюча атмосфера. Щось сталося. «Навіть та язичниця не реготала»,— згадував згодом Левко. То майстриня. Кухні (Гунарові Астрі) веліли приготувати триденну пайку хліба, ніби когось беруть на етап. Такого ніколи не бувало: везти нас до Пермі три-чотири години або до лікарні дві-три години, пайки не дають. Отже, це «понт» (видимість). Та й не взяли того хліба.

Одначе хотілося думати: Василя відвезли до лікарні і тим самим вибавили від карцеру та голодівки. А ще: чи не 4-го Бородіну веліли подати Василеву ложку, так ніби він припинив голодівку. Їжу по камерах тоді розносив Олександр Миколайович Візир, родом із Миргорода, суджений за справу часів війни. Добрячий він чоловік, але, мабуть, йому суворо заказали будь-що розповідати. Була чутка, що саме він та Остапенко

Володимир Іванович (його посправник із Житомира) споряджали Стуса в останню дорогу.

4-го чи 5-го Василя Курила випустили з 19-ї камери, а на його місце до Гориня перевели Бородіна. Уночі проти п'ятого, по 12-й годині, чую в коридорі шум, тупіт, розрізняю вепрячий крик Новицького. Можливо, то по-злодійському винесли тіло Василя.

Протягом декількох днів в'язниця як мертва. Начальства нема. Ще 2-го я подав заяву Снядовському, щоб викликав мене поговорити про Стуса. Нагадую ще раз. Записуюся декілька днів підряд на прийом. Викликав мене сам Долматов десь аж 12 чи 14 вересня. «Я нічего не обязан вам сообщать о других осужденных. Он меня лично оскорблял. Я его посадил за оскорбление. Стуса здесь нет. Где он, отвечать не обязан».

Пропав лікар Пчельников. Пропав Снядовський. Пропав Журавков. «Я за всех»,— каже Долматов. 25 вересня мене, Бориса Івановича Титаренка і Вячеслава Острогляда забирають до лікарні. Є вже Пчельников, котрий здає справи Грущенку. У «воронку» Острогляд розповідає неймовірні речі: «Стус загнав собі швайку в серце, затиснув рукою грати і так закляк. Руку одривали. Це мені Іноземцев розповідав — ми з ним отак живемо».— «Де б він ту швайку взяв, як його так ретельно обшукували?» Не вірю. Хоч Левко всіх запевняв, що Стуса вже нема в живих.

Згодом Ромашов переказував, що чув, як увечері третього в третій камері опускали нари. Стус ніби не втримав їх, вони впали, він скрикнув: «Убили, холєра!» Сидів тоді Ромашов у одиночці. Та пізніше він не захотів підтвердити своєї версії. Але чому ж Стуса так спішно поховали перед самим приїздом дружини і сина?

Світ знає про його смерть уже 7-го. Я — не знаю. Ми не були впевнені, хоч і відчували...

5 жовтня у лікарні мене викликав гебіст із Києва Ільків Василь Іванович. Беру Ільківа «на понт» — перераховую всіх померлих: Олександр Курка, Олекса Тихий, Іван Мамчич, Юрій Литвин, Валерій Марченко, Акпер Керімов, Василь Стус... «Ну, Стус... Серце не витримало. З кожрим може бути».

...Гірський
повільний поповз, опуст,
розпадання
материка...

5 січня 1989 р.

Володимир Міщенко

ЗМРОКИ

Пам'яті Василя Стуса

Відпливав терикон, загрузаючи зморено в змроки,
вереснево-прив'яло тьмяніли вокзальні вогні.
Ми удвох з Василем,
та ще Рільке... Знервовані кроки
через десятиріччя — докірливо-згіркло — в мені.
...Той же вересень. Вечір. І Рільке. Та тільки —
без Тебе.
Терикон пригасає, рушає у морок, у змрок...
Хто ж, Василю, скажи, відповість за убивства ганебу?
Знов і знов подає нам Історія чорний урок...
...Говорив — як і жив, говорив — як і дихав.
А били
попід серце самісіньке: дихай, мовляв, як усі!
Не скорився, не зміг, а с и с т е м а
від люті казилась,
бо вродився з чорнóзему, з ранку, в ранковій росі.
Бо любив — як і жив, бо ходив по землі нелукаво,
бо у вічі дивився, своїх не відводячи віч.
...От і маєш: під серце — коротку, як куля,
покару.
Терикон відпливає
у вечір,
у змроки,
у ніч...

Левко Лук'яненко

ВАСИЛЬ СТУС

Кучино на Уралі. Літо 1985 року.

— Фашисти-и-и! — обуренo кричав Стус, ідучи по коридору від кабінету начальника до камери.— Фашисти-и-и! Конфіскували навіть телеграму до дружини.

— Що таке, пане Василю? — спитав я пізніше.

— Уже півроку не маю ні від кого листів. Дружина ж мені часто пише, а вони зовсім не пропускають. І мої листи усі ріжуть. Також півроку не можу й слова пе-

редати. Спочатку писав, намагаючись зробити лист хоч ледь-ледь змістовним. Далі зменшував зміст, а вони однаково конфісковують. Конфіскували й червневий. Хотів ударити телеграму до дружини, що писати нічого не дають і геть заткнули рота. Викликав Долматов. Кричить:

— Наклепуєте! Ніхто вам рота не затикав!

— Як не затикав? — питаю.— А що ви вже півроку не пропускаєте жодного мого листа — це не затикання?!

— Не пишіть націоналізму, і ми пропускатимемо ваші листи.

— Який націоналізм? У чому ж ви бачите націоналізм?

— Ви самі добре знаєте, у чому націоналізм.

— У телеграмі теж націоналізм?

— У телеграмі наклеп на нашу совітську дійсність.

— Але ж правда, що ви півроку не пропускаєте моїх листів до дружини?

— Ні, неправда. Це ви самі не хочете, щоб ваші листи дійшли до дружини, і того так пишете.

— Я ж не пишу ніякої неправди!

— Ви добре знаєте, що можна писати, а чого не можна.

— Та я вже й так вихолостив листи до повної порожнечі.

— Але те, що в них залишається,— націоналізм та наклепи.

— Для вас націоналізм у самій уже українській мові.

— Пишіть по-російському.

— Тоді пропускатимете?

— Тоді пропускатимемо.

— А з наклепами?

— Тоді їх меншатиме.

— То ви хочете, щоб я перестав бути собою?

— Я хочу, щоб ви стали совітською людиною.

— Зрікся народу і став би безпринципно казати те, чого не думаю!

— Не кричіть! Остуджу карцером!

— Що ви лякаєте? Життя наше ви й так перетворили на пекельну муку.

— Ось бач. Ви знову зводите наклеп! Вас хтось тут бив? Лаяв матом?

— Не бив. Не лаяв матом. Ви тонше, ви точите по краплині кров!

— Замовкніть!

— Фашисти-и!
— Десять діб карцеру! Ідіть!
— Гірше фашистів!
— Ідіть!

Стус пішов. За годину чергова група посадила його в карцер.

До карцеру Стус сидів у 12-й камері удвох з Бородіним. Бородін був кіномеханіком.

Коли заводили в'язнів до кінокімнати з двох різних камер, то розсаджували біля протилежних стін і забороняли розмовляти. Найбільше, що часом дозволяли,— привітатись, заходячи до кімнати та при виході. Бородін же, бачачи всіх в'язнів, був наче нейтральна особа, і перекинутися з ним парою слів за велике порушення режиму не вважалось. Навіть траплялися випадки, коли наглядач на якусь півхвилинку виходив із кімнати. Ми завжди чекали на таку нагоду, аби сказати щось для передачі іншим в'язням.

Після запроторення Стуса до карцеру на черговому кіносеансі Бородін скрушно промовив: «Ну й присікуються до Стуса...»

Відсидівши карцерну кару, Стус повернувся до камери. І в час сидіння в карцері, як і завжди, Стус, щоб не давати підстав для зайвих репресій, норму виробітку виконував.

У липні сталася така пригода.

Стус і Бородін полягали спати після електричного гудка «пора спати», та заснути заважала дуже гучна розмова з ще гучнішими вибухами сміху вартових на вежі. Бородін піднявся, подзвонив до «діжурки».

Уранці з'явився акт за підписом капітана Голеліна та трьох прапорщиків про порушення правил режиму Стусом. Акт твердив, що «Стус Василь Семенович безпідставно вигадав претензії до вартового і підняв шум у коридорі. На попередження чергового припинити шум не реагував і заважав в'язням в інших камерах відпочивати, чим порушив режим відпочинку. На повторні попередження припинити шум відповідав зневажливими щодо представників адміністрації репліками».

Наступного дня Стуса викликав до себе майор Долматов і зажадав пояснень з приводу акту та його «хуліганської» поведінки вночі.

Стус цього разу почувався безпечно — не через очевидну абсурдність звинувачення, а через те, що є свідок — Бородін, який усе розповідає так, як було на-

справді, бере на себе відповідальність. Василь спокійно переповідав Долматову про подію вночі.

— Значить,— заговорив Долматов,— ви хочете сказати, що черговий наряд написав неправду?

— Звичайно, неправду,— відповів Стус.

— Ви, Стус, і всі антисовітчики завжди твердите, що представники адміністрації на вас вигадують. Навіть тоді, коли вас ловлять на гарячому, і тоді ви викручуєтесь!

Скільки не протестували обоє (і Стус, і Бородін) — нічого не помогло. Цілковита брехня залишилася документом.

Стуса позбавили всього: побачення особистого і загального, пакунку, листування звели до нуля, хворому на шлунок (у нього частина шлунка вирізана ще під час першого ув'язнення) не давали (за його ж гроші) дієтичного харчування, а тепер Долматов заборонив купити ще й ті харчі, які можна було придбати в тюремному ларку на лімітні чотири карбованці. Допомога ж між камерами давно стала неможлива через суворий контроль.

12-та камера була завширшки 165 см і завдовжки 325 см. Двоє ліжок поставити поруч ніде, і тому у всій тюрмі — для більшої незручності в'язнів — ліжка були вертикально спарені. Переднє і заднє била і ніжки зварено із суцільних труб, а рами для стінок окремі — для кожного в'язня. Замість сітки до рами приварено ряд залізних пластин із проміжками сантиметрів у 10—12 — якраз достатньо, щоб матрац провалювався униз поміж пластинами і краєм пластини тиснуло у ребра.

Бородін спав нанизу. Стус — на вехньому ліжкові. Він мав зросту приблизно 180 см, і висота верхнього ліжка була підходящою, щоб покласти книжки і стоячи читати. Позаяк праця сидяча, а на прогулянку належиться тільки одна година, то багато хто читав стоячи.

22 серпня після праці Стус стояв біля ліжка, перед собою поклав подушку, а на подушку книжку. Читав. На нижньому ліжку лежав Бородін і також читав. До дверей камери підійшов черговий прапорщик, подивився в прозурку і каже до Стуса, що той порушує форму ліжка і режим.

Звичайно, присікування не може не дратувати, але Стус повертає голову до прозурки і спокійнісіньким голосом каже прапорщикові:

— Скажіть, будь ласка, як мені покласти подушку, щоб ви вважали, що ліжко моє в належній формі? І які ще вказівки?

— Покладіть подушку в головах ліжка.

— Добре.

Стус зняв книжку з подушки і поклав подушку в головах ліжка.

— Ви вічно робите не так, як треба,— пробурчав прапорщик за дверима.

— Які ще до мене претензії? — питає Стус.

Прапорщик дзенькнув заслонкою прозурки і пішов до іншої камери.

Наступного дня в кінці зміни старший лейтенант Сабуров склав акт про порушення Стусом режиму. В акті записали, ніби Стус тримав своє ліжко у неналежному стані, а коли йому прапорщик зробив зауваження, він не послухався, а затіяв суперечку, вживаючи грубі слова.

Перед здачею зміни Сабуров викликав Стуса до себе і ознайомив його з актом про порушення.

— Але ж такого не було, громадянине старший лейтенант. Коли прапорщик сказав покласти подушку, я поклав її, як він сказав. І я ні слова йому не перечив.

— Ви завжди порушуєте режим! Ви уже не можете без того, щоб не порушувати режим! Вже скільки стараємося привчити вас поважати закон, а ви однаково своє — то не заправите ліжко як слід, то ще щось. Ви просто не поважаєте совітську владу! Нас!

— То це ж суцільна брехня!

— Ви будете підписуватися на акті про ознайомлення?

— Проваліться ви зі своїм актом! — вигукнув зі зла і повернувся йти з кімнати.

Прапорщик завів Стуса до робочої камери.

26 серпня на зміну заступив знову старший лейтенант Сабуров. На цей час майор Долматов провів розслідування акту про порушення Стусом режиму і призначив Василеві 15 діб карцеру.

Стуса завели до «діжурки». Сабуров оголосив йому постанову начальника про 15 діб, а прапорщики сказали роздягатися.

Позаяк ми живемо в XX сторіччі, а не в якомусь там дикому середньовіччі, додолу кинули газету, і Стус став босими ногами не на голу підлогу, а на газету, і почав скидати підштаники.

— Знімайте й труси! — скомандували.

Зняв і труси перед командою із трьох чоловіків.

— Повернiться!

Повернувся.

— Присядьте!

Присів.

— Вибирайте собі пару білизни і одягайте оце-о.

Жбурнули смугасті куртку і штани з випеченими на спині хлоркою великими літерами: «ШИЗО». Штани і куртка короткі і просто замалі для Василя.

Повели до 12-ї камери взяти мило, рушник, ложку і кухоль.

У карцерному коридорі сидів на стільці прапорщик (окремий пост кучинської тюрми!), аби підслухувати за в'язнями та негайно переривати будь-які спроби перекинутися словом.

Коли заводили його до камери, він до мене привітався. Я відгукнувся. Прапорщик гаркнув: «Прекратить!» Ми замовкли.

Десь за годину Стус через прапорщика покликав ДПНК Сабурова і навмисно гучно каже (аби можна було чути і в інших камерах):

— Громадянине старший лейтенанте, я хотів би познайомитися з постановою про запроторення мене до карцеру.

— Я ж вам уже зачитував.

— Ви зачитували резолютивну частину, а я хочу докладніше ознайомитися з мотивувальною.

— Добре.

Сабуров пішов і за хвилинку повернувся і почав тихо читати постанову.

— Та зовсім же не так було! — вигукнув Стус.

— У нас зовсім різні політичні позиції,— відповів Сабуров,— через те цілком зрозуміло, що ми не можемо зрозуміти один одного.

— При чому тут різні політичні позиції! — гнівним од люті голосом прокарбував Стус.— Я грубо відповідав прапорщикові? Я ігнорував його вказівки?..

— Ви запеклий порушник режиму!

— Ви бандит, Сабуров! Смерть людей на ваших руках! — закричав Стус.

— Замкніть двері! — наказав Сабуров прапорщикові, грюкнувши окутими бляхою дверима.

У коридорі стало тихо. Тільки чути було швидкі Стусові нервові кроки з нерівними інтервалами між по-

воротами то в один бік короткої камери, то в другий.

27 серпня мене зранку завели до робочої камери № 7. Ступивши до поперечного карцерного коридора, я гукнув: «Добридень, Василю!» Наглядачі зацитькали. Та Стус гучно відповів на привітання. Перед тим як замкнути за мною двері, прапорщик Чертанов рівненьким, навіть, сказати б, лагідним голосом попередив мене:

«Ще раз вигукнете — і складемо акт». Не поспішаючи, аби продовжити собі велике задоволення, він повільно зачинив гратчасті двері. Лагідно посміхаючись до мене, мовив:

— То ви чули, Лук'яненко, що я сказав?

— Чув! — кажу.

— От і добре.

І він пішов з карцерного коридора у найкращому настрої.

У 17-й камері нас тоді сиділо четверо: Гунарс Астра, Віктор П'яткус, Вячеслав Острогляд (Сухов) і я.

П'яткус і Астра працювали кухарями. 27 серпня чергував на кухні П'яткус. Коли я прийшов на обід до камери, Астра сказав, що Стус не взяв снідання — мабуть, оголосив голодівку.

Після обіду Стус зажадав паперу і написав заяву прокуророві району.

27 серпня години о 10-й до Стусової камери підійшов підполковник Федоров, заступник начальника концтабору з режимно-оперативної роботи.

Відчинилися карцерні двері.

— То в чому справа? — звернувся Федоров до Стуса.

— Громадянине підполковнику,— почав Василь гучним голосом (щоб я міг чути розмову).— Практика, що її запроваджено в тюрмі, несправедлива. Я не прошу у вас пом'якшення режиму, я вимагаю справедливості. Повісьте на стіні надруковані правила, щоб було ясно, що можна, а чого робити не можна.

— Замість учити нас, що робити,— перервав Федоров Стуса,— розкажіть краще, чого ви порушуєте режим?

— Постанова про запроторення мене до карцеру необ'єктивна! Такого не було — я не зневажав вказівки прапорщика і не ображав його!

— А старшого лейтенанта Сабурова вчора ви теж не називали бандитом?

— Називав за нахабну брехню.

— Отак же ви називали і прапорщика.

— Значить, ви не хочете розібратися?

— Скажіть, який інтерес адміністрації писати необ'єктивні акти? Щó, нам від цього заробіток прибавиться? Ні, просто ви через свою ворожу настроєність кожен крок адміністрації витлумачуєте в свій перекручений, антисовітський спосіб.

— Підполковнику Федоров, ви створили такі умови, в яких подальше життя неможливе.

— Ви самі собі створили їх порушуваннями режиму.

— Ви не скасуєте постанову?

— Після того, як ви назвали Сабурова бандитом, та ще й об'явили незаконну голодівку, я можу вам тільки добавити, а не зменшити кару.

— Федоров, я об'являю голодівку смертельну! Смер-тель-ну!

— Ви злісний порушник режиму! Голодівки законом недозволені! Ви знаєте, що голодівка є порушенням режиму! Потрапивши в карцер за порушення режиму, ви тут коїте нове порушення! Якщо ми не покараємо вас за голодівку, то самі порушимо закон.

— Федоров, ви бандит! І закони ваші бандитські!

— Замовчіть!!!

Федоров повернувся, щоб іти геть.

— Фашисти! — лунало йому вслід.

29, 30 серпня і в наступні дні мене до 7-ї камери заводили два, а то й три прапорщики разом з ДПНК, який стояв за два кроки від Стусової камери, і я не мав змоги вітати Василя ранками. Після розведення до праці в коридорі наставала тиша. О цій порі чути було Стусові кроки в камері. Я ловив мить, гукав до нього, і він озивався.

* * *

Тепер необхідно розповісти про одну обставину, що вплинула на невідворотність Стусового самовироку, що він його виголосив свавільній владі перед Федоровим 28 серпня 1985 року: *«Я об'являю голодівку смертельну!»*

Того року дуже рано почало холодніти. Числа 16—17 серпня на траві та дерев'яному трапові, розташованому вздовж внутрішньої колючої огорожі, вночі з'явилася паморозь. Уранці до 9-ї години паморозь зникала, а в другій половині дня температура повітря підіймалася градусів до 16—20.

Для нормальних умов, коли людина вночі може спати в протопленій хаті або має чим укутатися, ясні со-

нячні прохолодні дні ранньої осені своєю свіжістю вносять до організму навіть приємну бадьорість. Та тільки не в карцері!

Тим часом під кінець серпня ставало вночі все холодніше. Коли Стуса посадили, температура вдень ледве чи сягала 16°, а 28—31 серпня ночі взагалі вже були мінусові, удень же було не вище 10°. З початком вересня стало ще холодніше.

Не забуваймо, в що був одягнений Стус: одні спідні, одна сорочка, короткі смугасті штани із тонкої бавовняної тканини і такої ж тонкої тканини коротка куртка, в якій низ ледве доходить до попереку, а рукави закривають тільки лікті. На голові із цієї ж тканини чепчик, на ногах капці та одна пара шкарпеток. У кишені мав носову хустинку. Вона дуже важлива. На ніч під голову кладеш капці. Вони старі і страшенно смердять потом. Накриваєш їх хустинкою, і вона зменшує сморід чужих ніг.

Хоча існує постанова Ради Міністрів РСФСР про те, що отоплювати приміщення слід в залежності не від чисел календаря, а від температури повітря, проте в Кучині ніколи не поспішали опалювати в'язницю, і в серпні-вересні 1985 року теж не топили. Отже, температура в Стусовій камері формувалася із взаємодії зовнішньої температури, гальмівного ефекту стін, підлоги, стелі та його власного тіла.

Коли людина голодує і не працює, організм переключається на ощадливий режим, виділення тепла з людини значно зменшується. Температура в Стусовій камері вдень була нижче 16° С, а вночі нижче 10° С.

Із особистого досвіду мені відоме таке.

Нормальний температурний режим тіла людини підтримується за допомогою вібрації тіла.

Коли знаходимося в температурі 16° і якось трохи рухаємося, почуваємо себе зовсім добре; коли за цієї температури годинами не рухаємося, а сидимо, наприклад, за книжкою, виникає бажання накинути на себе додаткову одежину. Якщо цієї одежини немає, кілька хвилин швидкої ходи чи руханки заряджають організм теплом майже на цілу годину. Вібрація на мікрорівні (всередині м'язів), якої ми не відчуваємо і яка підтримує температуру в нормі, за зовнішньої температури в 16° потребує лишень невеличкої підмоги у вигляді або додаткової сорочки, або періодичної невеличкої руханки.

Коли ж температура градусів 14—15 і ви не одягаєтеся додатково і не рухаєтеся енергійніше, вібрація із внутрішньом'язової переходить на рівень міжм'язової — тремтять коліна, цокотять зуби, пересмикуємо руками, плечима. Запускаючи в рух цю великоамплітудну вібрацію, організм намагається підтримувати температуру на рівні 36,6°.

У цьому стані людина змушена організмові допомагати. Вона одягається тепліше або енергійно розганяє кров рухання, виручає перенапружений механізм вібрації і відновлює температурний комфорт.

А якщо вдягнути нічого і рухатися немає сил?

Тоді вібрація переходить на третій рівень. Я не знаю, як його назвати. На цьому рівні людина цокоче зубами, у неї сіпається голова, коліна і литки дрижать, а ноги б'ються одна об одну. Не те щоб вам хотілося смикати лопатками, смикається весь ваш тулуб.

Цей стан буває рідше і триває коротко, бо людина все-таки якось дає собі раду.

А якщо нема ради? І тоді ще не смерть. Господь, конструюючи людину, передбачив іще й аварійний спосіб рятування. Тоді напружені м'язи розслаблюються, вібрація припиняється, зовнішній щодо внутрішніх органів щит людини перетворюється в решето, крізь дірочки якого холод починає наступ на внутрішні життєві шари. Життєва енергія зосереджується у внутрішніх органах. Ноги й руки холонуть. Замість вібрації вступає в дію хімічний спосіб рятування внутрішніх органів і самого життя — температура тіла починає підніматися. Це — стадія клінічна, що звичайно призводить до лікарні і в такий спосіб приводить до виходу з кризової холодильної ситуації. Часто, коли вже немає сили рухатися і ще немає високої температури — підстави перемінити холодну камеру на лікарню,— в'язень простуджує нирки, бо, задрімавши, повернеться з боку на спину і ляже горілиць, попереком до холодної дошки нар. (Після одного з чергових карцерів Стус мені і скаржився на нирки).

Зауважте, що весь вище описаний досвід набуто не за 50° морозу, не за 20°, загалом не за мінусової температури, а за плюсової, що, мабуть, ніколи, в усякому разі, дуже рідко впродовж доби опускалася в камері нижче 10° С, а переважно була ближче до 12—14°, кілька годин на добу близько 15—16° С.

Під час війни німецька кіностудія випустила для

своїх солдатів, що мерзли в снігах на совітсько-німецькому фронті, кіножурнал: вродливі німкені зразкової статури в плавальних костюмах та гладкий німець у трусиках бігають босоніж, умиваються снігом і весело регочуть.

За задумом творців, очевидячки, ця картина мала б зменшувати у німецьких солдатів страх перед зимою та виховувати у них таке собі бадьоро-життєрадісне ставлення до снігу. Жахлива насмішка з солдата!

Кожна людина (а не тільки солдат) спроможна вискочити з теплої хати в сніг на п'ять хвилин і після тих п'яти хвилин швиденько повернутися до теплої хати. Але як пристосувати до морозу весь добовий життєвий цикл?

Усі випробування для солдатів починалися відтоді, відколи мусили вони мерзнути в окопах день і ніч. Усі випробування починаються тоді, коли людина всі 24 години на добу не має змоги зігрітися. І коли після першої такої доби наступає не кімната з двадцятиградусним теплом, а знову така ж холодна доба. Коли і саму добу починаєш ділити не від 6-ї ранку до 10-ї вечора, а від градусів нічних (8—10° десь о 5—7 годині ранку) до градусів денних (14—15° о 4—5 годині дня).

Такими були дні і ночі Стуса від 26 серпня.

Тюрму не топили. Надворі холоднішало — і холоднішало в його камері.

За правилами режиму, якщо в камері нижче 16°, то на ніч повинні видавати бушлат. Стус вимагав його. До нього підходили з приміщення для чергових ситі, добре вдягнені наглядачі і заявляли, що температура понад 16°, що загалом тепло і, отже, бушлата не належиться.

* * *

Прошу пробачення у шановного читача за другий відступ від прямої лінії розповіді про Стуса. Він, одначе, необхідний для кращого розуміння його останнього кроку.

Коли в'язня посадять до карцеру і він не працює і голодує, то спочатку багато ходить. І вночі проснешся, бувало, від холоду, злізеш з нар, походиш трохи, розімнешся, зогрієшся, лягаєш і заснеш. Годин за дві знову від холоду проснешся. Так за ніч годин п'ять сну і набереш. А якщо вдень тепло, то і вдень, сидячи, можна поспати. Проте з кожним днем сил стає менше і бо-

ротися з холодом все важче. Недосипання нагромаджується. Сутність людини зосереджується всередині в невеличкому клубочку свого власного «я». Перед невиразними обрисами туманної межі з позаземним усе відступає на заднє тло: жінка, мати, батько, друзі — усе-усе кудись відходить і стає якимось чужим і холодним, немов далеке сузір'я в холодному космосі. І ви відчуваєте, що батько й мати, котрі вас народили, брати і сестри, що йшли поруч впродовж усього дитинства, дружина, що йде поруч з вами усе ваше зріле життя,— усі вони вам чужі. Тільки їхні зовнішні тілесні форми подібні до вашої, але своєї тілесної форми ви вже не відчуваєте. Ви стоїте перед космосом. Ви один, і вся безмежність, ваше «я» і все — інше.

Ось тут і відрізняється велике від малого. Мале недалеко сягає своїм духом за межі тілесного. Як у земному житті воно споживало духовні плоди іншого і йшло услід, так на грані смерті перебуває у вузькому колі засвоєних готових понять. Воно не знає вагань і сумнівів. Йому і життя простіше, і смерть простіша.

Першого і другого вересня Стус за 8 годин, що я працював у 7-й камері, ледве чи зробив по десять кроків. А на мої покашлювання відповідав.

Третього вересня я почув тільки кілька кроків.

Повітря вночі було морозне, а вдень тільки біля 10°. До третього вересня Стусові жодного разу бушлата не давали. Вночі він почав стукати і вимагати бушлат. Щоб звуки не долинали до інших камер, коридорні двері зачинили, бушлата не дали, та ще й покричали на нього.

Четвертого вересня теж зранку завели мене звичним порядком до 7-ї камери загвинчувати панельки на електрошнур для прасок. У коридорі сидів (один з кращих) прапорщик. Я кілька разів голосно покликав Стуса. Відповіді не було. Я став прислухатися, аби почути бодай кроки. Не чути... Може, подумалось, знесилений і тепер заснув?

На обід не дзвонили, але провести мене з 7-ї до 17-ї камери вийшли чотири чоловіки. Капітан Голедін стояв спиною до камери і дивився на мене своїми матовими очима, в яких ніколи нічого не можна було прочитати.

У камері мене ждали Астра та Острогляд. Вони були стурбовані. Розповіли, що на початку 11-ї години до в'язниці прийшли кагебісти — підполковник Афанасов з управління, місцевий кагебіст Василенко, начальник концтабору майор Журавков, майор Максін, підпол-

ковник Федоров і ще кілька дрібніших начальників. Підозріло, що йшли вони повз стіну в'язниці з боку жилих камер, де тепер майже нікого не було — усі працювали на протилежному боці коридора. Без жодних розмов, тихо і ніби крадучись, зайшли вони до карцерного коридора через двері біля прогулянкових двориків. Вони явно прийшли до Стуса. З ним щось сталося...

— Мабуть, дуже легко ступали, що я нічого не почув? — подумав я вголос.

Візир, що розносив їжу, приніс назад картопляну макуху, з якої трошки було відібрано. Наглядач, що супроводжував Візира, сказав, що Стус припинив голодівку. Візир промовчав.

Перед обідом до кагебістського кабінету викликали Острогляда, Афанасов і Василенко йому сказали, що Стус зняв голодівку і працював у 7-й камері в другу зміну.

— Неправда,— кажу,— за моїм столом ніхто не працював.

— Працював,— не дуже впевнено повторив Острогляд.

— Ніхто не працював,— кажу знову,— бо все було сьогодні вранці так, як я полишив учора. Велику викрутку і шнури переклали в інші місця, а дріб'язок лежав точно так, як я його полишив.

— На кухні,— сказав Астра,— підготували три буханки хліба для етапу, ніби Стуса відправлятимуть.

— А чого три буханки?

— Це ж на три дні.

— І взагалі, відправляючи до центральної лікарні, сухий пайок не дають.

У коридорі цілий день радіо мовчить, наглядачі якісь принишклі. Начальство само не знало, яку версію грати. Обід Стусові понести забули. Забулись і про власну вказівку підготувати харчі на етап.

Із Стусом щось сталося. Що?

Після роботи Астра, Острогляд і я вийшли на прогулянку. Острогляд, відкритий сексот КДБ, признався, що йому дали другу, запасну, версію на випадок, якщо ми не повіримо, ніби Стус зняв голодівку і вночі працював. Його, мовляв, відправляють до лікарні.

— Як відправляють? Коли? Може, вже спровадили?

Нічого неясно. Тільки підозріла тиша та якісь тривожні передчуття.

Після обіду мене завели на працю до 7-ї камери. Біля моїх дверей і біля входу до карцерного коридора стояло по прапорщикові. На обличчях — сама пильність: аби я знову не кинувся до прозурки.

Зайшов до камери. Сів. Прислухався до Стусової камери, до коридорної тиші й відчув — Стуса більше немає... Стало сумно... У світі чогось забракло. Випала важлива ланка. Борлак стиснуло спазмом. Я не здужав стримати сльози. «Господи, чого ж ти взяв цю людину? Навіщо караєш так тяжко Вкраїну? Таж він ще зовсім не старий. Ще так багато міг би творити. Невже ніколи більше не побачу й не почую?.. Невже це правда, Боже? Може, він ще живий, а я вже його хороню — сором мені. Поміркувати логічно. Ще доказів смерті немає.

І все ж, чого мені так сумно на душі? Чого утворилося провалля, таке велике і холодне, як тоді, в кінці 1983 року, коли помер Олекса Тихий, а згодом мій батько й брат?

Рідний брат був далеко, а ти, побратиме дорогий, ось тут, поруч, так близько. Ми дихали одним духом, а тепер тебе не чути.

Та ні, Стус живий, а просто щось там сталося».

Четвертого ввечері я викликав Голеднна і заявив:

— Є підстави вважати, що зі Стусом щось сталося. Я хотів би знати, що з ним?

— Ну, загалом,— почав він спокійно,— ви не маєте права цікавитися іншими, а ми вам не зобов'язані розповідати про інших...

— Він мій побратим. Ми разом тут сидимо і за одну справу, тому його доля мене цікавить так само, як і власна. Скажіть, будь ласка, що з ним?

— Нічого страшного з ним не сталося.

— Де він?

— Тут, у своїй камері, і з ним нічого особливого не сталося.

Говорив Голедін владним тоном. Дивився мені просто у вічі. У погляді — жодної ніяковості чи непевності.

І все-таки на душі в мене було тривожно.

5 вересня зранку, коли вели до праці, я кинувся до Стусової камери, щоб через прозурку заглянути досередини.

За це порушення режиму мене повернули до житлової камери, аби потім скласти акт про відмову від роботи. За півгодини підходить той же Голедін:

— У чому справа, Лук'яненко?

— Громадянине капітан, зі Стусом щось сталося! Я мушу його побачити. Покажіть мені його.

— Я вам не можу його показати, бо його вже тут немає. Його відправили до лікарні.

— Він живий?

— Так, звичайно, живий.

Мене вивели до праці. Записався на прийом до лікаря Пчельникова Євгена Аркадійовича. Після праці він мене викликав.

— Так Стус порізався чи повісився? — питаю прямо.

— Що ви, Лук'яненко? Просто відправили його до лікарні.

— Коли?

— Вночі.

— На чому?

— На гвлікоптері.

— Так що з ним?

— Ви прийшли до мене лікуватися?

— До побачення.

6 вересня я подав заяву майору Долматову з проханням відповісти на троє питань: чи зобов'язана адміністрація повідомляти рідних про смерть в'язня; якщо зобов'язана, то коли має повідомляти і який порядок видачі тіла померлого?

Прийшов Долматов до в'язниці днів через два. Розмовляти йому не хотілося, тому сказав прапорщикові Новицькому спровокувати мене, аби замість неприємних пояснень посадити мене до карцеру.

Новицький завів людей спочатку до третього дворика, потім сказав другому прапорщику швидше заводити людей до першого, а нас завів до середнього і, гукаючи: «Зараз іду!» — поспіхом замкнув наші двері і, гупаючи по трапу, побіг досередини в'язниці.

Нам хотілося бодай якої вісточки про Стуса. Може, з інших камер люди щось знають? Так кортіло перекинутися кількома словами... Де він? Що з ним? Але ж провокація була надто очевидна, і ми утрималися від спроб побалакати з сусідами. Закінчилася година прогулянки, і Новицький повів мене до майора Долматова.

— Мені передали вашу заяву,— почав він.— Адміністрація зобов'язана відразу повідомляти рідних про смерть.

— Ви вже повідомили дружину Стуса?

— А звідки ви взяли, що він помер?

— Ну, ви ж не будете заперечувати, що його звідси винесли, а не сам він вийшов.

— Коли людина хвора і сама не може йти, ми завжди виносимо. Це не перший раз.

— Не перший раз.

Він встав, припиняючи розмову. Я теж встав, але не виходив.

— Скажіть, будь ласка, Стус живий?

— Живий,— прямо дивлячись мені в очі, відповів Долматов.

— Дай би Бог! Так який порядок видачі тіла?

— У нас такого не було! Не знаю. Треба цинкову труну і т. ін. Довелося б телефонувати вище й питати.

— Формальних обмежень щодо політичних в'язнів немає?

— Немає.

— Де Стус?

— В районній лікарні. (По паузі). Ви багато на себе берете, Лук'яненко! Я зовсім не зобов'язаний розповідати вам про інших в'язнів! А ви занадто дбаєте про інших. Дивіться...

— Ми — люди. І пов'язані оцими стінами, як спільною долею. А ваші правила, що забороняють писати у скаргах про інших та дбати й допомагати іншим,— нелюдські правила.

— Я це вже чув. А колективщину ми не дозволимо! Можете йти.

Я повернувся до 17-ї камери.

Переповів розмову співкамерникам.

Остроглядь відразу підтримав думку про лікарню. Астра теж підтримав такий варіант.

Ще не маючи доказів смерті Стуса, я 13 вересня направив Генеральному прокуророві шосту заяву зі звинуваченнями всієї влади в навмисному винищенні українських патріотичних інтелектуалів та в застосуванні щодо України імперської політики Романових. Тоді ж повернувся з побачення Василь Курило. Його дружина, що приїхала до Кучина 14 вересня, саме застала похорон майора Журавкова. Стуса він не пережив і на 10 днів. Курило підтвердив акт смерті Стуса та приніс новину про похорон майора Журавкова. Про причини смерті Журавкова з часом сформувалися дві версії. Перша: по смерті Стуса з Москви прилетів високий урядовець. З огляду на початок політики перебудови,

смерть відомого українського політв'язня шкодила новій міжнародній політиці СРСР. Він звинуватив Журавкова у політичній сліпоті і завдав йому такої прочуханки, що Журавков застрелився. Друга версія доповнювала першу, вважаючи, що застрелитися йому допомогли. Як було насправді, я й досі не знаю.

Досі за смерть політв'язня нікого не гудили, навпаки — висували в депутати місцевої ради. Уперше смерть поставлено не в заслугу тюремщикам.

У листопаді нам збільшили грошовий ліміт з 4-х до 7-ми карбованців і виробничих — з 2-х до 5-ти карбованців. Проте неправильно було б вважати, що настала нова політика. В діяльності апарату КДБ змін не відбулося ніяких. Усі засоби, що їх використовував КДБ до 1985 року, використовував їх і після, принаймні весь 1986.

Дізнавшись про смерть Стуса, ми провели голодівку мовчання та понаписували заяви-обурення до різних високих інстанцій. Я цього разу свого листа заадресував прокуророві УРСР, звинувачуючи його та йому подібних у сліпому й рабському прислужуванні Москві в розпинанні нещасної України.

Так закінчилися земні страждання великого сина України.

А життя його триває, додаючи нам волячої впертості та залізної твердості в боротьбі за незалежне місце України серед інших народів світу.

* * *

Трохи різних спогадів.

Стус не був позбавлений чуття гумору. Весело шаржував, складав гумористичні віршики про совітську владу, в'язницю і наглядачів. Естонець Ніклус, що сидів із Стусом порівняно довго, був у захопленні і переповідав мені дещо. Жаль, не вдалося нічого зберегти.

Стус вивчав одночасно три мови: англійську, німецьку і французьку. Я сумнівався в доцільності такої методи. Та Март Ніклус, який сам знає ці мови, казав, що Стус вельми швидко просувається вперед.

Василь дуже любив поета Лорку і перекладав його поезії. Час від часу наглядачі забирали переклади і знищували. Він переживав ці втрати дуже тяжко. Я не міг радити йому облишити переклади, але й боляче було на те дивитися, напевне знаючи, що всі плоди його творчих мук і радощів потраплять до примітивного

наглядача, який віднесе поезії до вогню і з блаженним задоволенням спостерігатиме, як аркуші жовтіють, згинаються, корчаться в полум'ї, потім чорніють і розсипаються малюсінькою сірою дрібкою паперу. Так спалював Чертанов велику добірку чудових журнальних кольорових репродукцій з картин Дрезденської картинної галереї та інших славнозвісних зібрань живопису. «Краще б уже додому забрав,— скрушно говорив Баліс Гаяускас.— Може б, діти хоч мали користь. А він — у вогонь, і радіє, що дошкуляє в'язневі».

Поезія Стуса ускладнена. Багато слів він десь добув з глибин і дав їм новий рух. Розширення поетичного словника за рахунок призабутих слів — безсумнівна заслуга його таланту.

Його поезія — не для легкочитання. Для думання вона. Із сучасних поетів дуже цінував Павла Мовчана, Василя Голобородька, Ліну Костенко. Її «Марусю Чурай» декламував цілими розділами. Кілька разів прикладав до Л. Костенко Франкові слова щодо Лесі Українки про те, що вона — єдиний справжній чоловік на всій Україні.

Був дуже невисокої думки про прозу Гончара. А коли я йому сказав, що пишу рецензію на поему І. Драча «Соловейко-Сольвейг» (що була в кучинській в'язниці у збірці разом з двома іншими великими поемами його), Стус порадив викинути цілу ту збірку і не марнувати часу.

Високо цінував Миколу Лукаша і дуже був лихий на владоможців, що такий могутній талант заживо заперли в льох мовчання.

Захоплювався Г. Тютюнником. А на запізніле визнання його таланту уїдливо кидав: «Лакузи! Підлі блюдолизи! Своїми підправляннями та виправляннями, повчаннями та цькуванням довели чоловіка до самогубства, а тепер заходилися хвалити!»

У тюрмі від самого початку (з 1980 р.) служив прапорщик Новицький. Він час від часу обирав собі (майже не з власної ініціативи, а за вказівкою КДБ) жертву і потім прискіпувався до неї на кожному кроці. Не існувало спокійної людини, яку б за тиждень-два не починало тіпати від люті. Узявся він чіплятися й до Стуса. Василь працював у той час один у робочій камері. Стерпів раз, і вдруге, і втретє, стерпів ще кілька разів. І ось він, завівши Стуса до камери і зачиняючи за ним гратчасті двері, кидає Стусові чергову шпильку.

Стус різко обертається до нього, підходить упритул до грат і просто у вічі Новицькому проціджує крізь зуби:

— Новицький, ти мене недостатньо знаєш. Я дурний чоловік. На чергову шпильку я застромлюю тобі викрутку по самісіньку ручку в серце — а потім хай там що! Ти розумієш мене?!

— Я зрозумів,— притишено сказав Новицький. І відтоді вже дав йому спокій.

Аби попсувати людям нерви, викликати неврастенію чи призвести до ішемії серця, в'язнів по камерах розсаджували з таким розрахунком, щоб вони якнайшвидше посварилися, а то й побилися.

Стуса посадили були працювати разом з Борисом Ромашовим. Камера маленька, шнурів (до прасок) багато, два столи, туалет — ніде повернутися. Навіть за умов психологічної відповідності характерів за місяць-півтора життя в таких умовах починають виникати непорозуміння.

Ромашов усе життя просидів у тюрмах та концтаборах за карні злочини, серед карних злочинців, де субординація між людьми встановлюється рішучістю, сміливістю та силою кулака. Розум, знання, високий інтелектуальний рівень для них часто означає безвілля та слабкість.

Сам Ромашов — людина з характером. І ось за якийсь час їм стає в камері тісно. Наструнчили його чекісти чи просто врахували вдачу, але Стусові компенсаторні вигадки він сприймає не як намагання згладжувати непорозуміння, а як інтелігентську слабкість і, замість того, щоб і собі, у свою чергу, робити компенсаторні жести, нахабніє з кожним днем. Виникають гучні діалоги. Чекісти задоволено потирають руки: все йде чудово!

Минуло кілька тижнів — і врешті стався вибух.Після короткої словесної перепалки Ромашов схоплюється із-за столу і на все горло кричить: «Уб'ю-у-у!» і наступає на Стуса.

— Спробуй! — кинув Стус і трохи подався — не назад, а вперед.

— Уб'ю-у-у гада-а-а! — зняв Ромашов із дуги механічну викрутку і — крок до Стуса.

Стус не подався назад. Він тугіше стиснув свою викрутку в руці й прокарбував:

— Ану ж, спробуй!

Ромашов відчув, що, як тільки він замахнеться, Стус не здрейфить, а трісне його так, що й душа може вискочити. І він... завагався.

Наглядачі, що нишком підглядали ту бучу, зрозуміли, що Ромашов далі не піде, відступить. Вони відчинили двері, кинули кілька слів начебто для приборкання, потім вивели Ромашова для пояснень.

Як сформулював свої пояснення Ромашов, точно не відомо. У кожному разі, адміністрація, нагромаджуючи звинувачення супроти Стуса, використовуючи Ромашова, оформила подію як «обопільну бійку». Хоча Стус не починав сутичку, не кричав перший і не наступав, а тільки зайняв позицію сміливої оборони, його теж зробили винним.

Не один раз траплялося так: ще тільки обговорювали, чи треба робити протест і як його зробити, а Стус уже починав голодівку чи відправляв письмову скаргу. І люди часом, вважаючи за зовсім непотрібну таку форму протесту, робили те саме з почуття солідарності.

Діяльність Української правозахисної групи вважав *за вищий вияв* українського волелюбного духу в нашу добу і гордився з своєї належності до неї.

Важко Стусові було в несправедливому суспільстві. Його життя і смерть для нас — яскравий доказ незнищенності людської віри в справедливість.

1988, травень,
с. Березівка, Сибір.

Юрий Беликов

ТРИЗНА НА ЗАКАТЕ

По Украине скачет трехлапый заяц, за ним рыщет шестилапая волчица.

В подземном переходе слепой кобзарь в серой папахе поет песни запорожцев-сечевиков. На глаза мои наворачиваются слезы палача, выколовшего кобзарю очи. Потому что я — русский. Потому что шестилапошестивалентная волчица — Россия, а бедный трехлапый заяц — Украина, отравленная стронцием диктата. Она и сейчас зовет меня, русского, старшим братом. Не в этом ли мое — не ее — унижение? Я почувствую ее выжидающе-пытливую оглядку, когда опубликую

в Москве вещь-ужас: историю о перенесении праха украинского поэта Василя Стуса с Урала, с погоста для политзаключенных. Потом в Киеве о его судьбе заговорят в сорванный голос. Потом, но не сразу. И в этом — тоже моя вина. Моя, а не Андропова, Чебрикова и Крючкова.

А пока у схемы московского метро на станции Баррикадной столичный перекат сталкивает меня с киевским писателем Юрием Покальчуком, который произносит полинезийское слово «чу-со-вой»; мы утяжеляем схему подземки новым багровым кружком: станция Чусовская, переход на станцию Кучинская. Здесь, неподалеку от города с грязно-рыжим колтуком дыма над заводом, ностальгически посасывает воздух сквозь выбитые зубы окон предусмотрительно неуничтожаемый барак кучинского лагеря ВС-389/36. Поразительно, вернее, закономерно: у нас и пионерлагерь — лагерь, и тюремный загон — лагерь, хотя и кодируется (или котируется?) как учреждение. Вспоминается анекдот. Встречает «зек» пионера. «Ты откуда?» — «Из лагеря».— «И я из лагеря».— «А зовут тебя как?» — «Алкашка».— «И я алкашка. А идешь-то куда?» — «К бабе».— «И я к бабе».

Имена узников чусовского «заказника», замаливавших там беспросветные грехи государства уже в 80-х годах, ныне (и присно, и вовеки веков!) на слуху: член Верховного Совета России, отец Глеб Якунин, писатель и правозащитник Анатолий Марченко, автор повести «Женщина и море» Леонид Бородин. И Василь Стус... Стус — это струс, сотрясение, если расшевелить языковые корни. «Фашисты, гестаповцы!» — сотрясал он сквозь оконную решетку камеры бесчисленных ченцовых, василенок, руденок, новицких, сабуровых, гатиных — весь чекистско-милицейский сплав лагеря. Ведали ли они в своей безоглядной безнаказанности, что начальная аббревиатура их чудовищного учреждения — ВС — будет прочитываться как «Василь Стус»? Вряд ли.

Я стою на балконе-палубе, как бы вдвинутый в пространство недальнего озера, которое всегда чистило перышки — рябило — перед глазами Стуса, когда он садился за письменный стол в своей киевской квартире. Господи, что я говорю?! «Всегда чистило перышки»? После колымской ссылки Василь побыл в этой многоэтажке год, если не меньше. В 80-м его вновь аресто-

вали спортивного вида хлопцы — так начались Олимпийские игры. И все же взгляд Стуса (пусть год, пусть меньше!) приковывало это *озеро, обрамленное сосновым бором*. Оно не раз будет являться ему в уральских видениях: «Сосна из ночи выплыла, как мачта». Бог мой! Сколько вокруг Чусового разлито незримых, надышанных грезами озер, рек, водопадов, белеет ледников, пестреет степей, вьется виноградных лоз. На берегу одного из этих более чем реальных озер удят рыбу Гете, Рильке, Киплинг, Рембо и Пастернак — любимейшие Стусовы поэты. Клев на закате чудный: то попадет на крючок колючая, как ерш, рыба-надзиратель, то — рыба-мент с красными плавниками, то лупоглазая рыба-цензор, то — с щучьей повадкой, четко, как на чеканке, вынырнет рыба-чекист. Снимут их классики с крючка, полюбуются и обратно в воду бросят.

...Над балконом точат ножи-ножницы проносящиеся с резким визгом стрижи. Я гляжу вниз. У подъезда мягко тормозит черная «Волга». Вот так же, по словам сына Стуса — Дмитрия, не так давно останавливались здесь въедливые машины, в лифте к дверям квартиры подкатывала хорошо оплачиваемая тошнота и обрушивалась по комнатам рвотой обыска. Тошнота рядилась в ку-клус-клановский капюшон школьного администратора и поручала сыну стучать на отца. А сын играл в футбол. Во имя Отца, и Сына, и Святаго Духа.

Стрижи свили комковатое гнездышко над балконом. Склеили ясной птичьей слюной — из пыльных комочков, сухих травинок. Над другими балконами щебечущего барокко я не заметил. Удивительно: оно прилепилось к балконному козырьку именно в этот год — когда прах высокого упрямца был возвращен на родную голгофу.

По озеру пробегают золотистые чаинки заходящего солнца. Я ступаю на сброшенную с неба дорожку, по которой ушел Стус...

* * *

Золотое обручальное кольцо, привязанное на черную нитку, опоясывает фотографию, лежащую на столе. На снимке — глаза-угли, плотная жесть рта, нервные крылья носа, темные короткие волосы, как бы приглаженные наспех ладонью, ершатся, будто фотографируемый только что снял осточертевшую шапку-ушанку. Это Василь Стус. Человека с прикрытыми, как у слепца, ве-

ками, чутко вибрирующего вокруг снимка обручальным кольцом-клюкою, я не назову. Скажу только, что раньше его авторитету поклонялись незаметные люди с другого крыльца. Лицо человека колоссально напряжено, посинело. Он «подключен». Вот радиус вращения уменьшается, кольцо —уже не карусель, а маятник, творящий нимбы над портретом. Человек выдыхает: «Вижу узкое пространство. Стус упал на правый бок. Удар нанесен в область плеча или шеи справа».

Горбачев провозгласил перестройку. В этот, 1985, год в лагере погиб Василь. Существуют как минимум три версии его смерти. Сердечный приступ во время объявленной голодовки, самоубийство и убийство. Сокамерник Стуса писатель Леонид Бородин рассказывает: «Рядом с карцером Василя была камера Ромашова. Тот говорил мне, что слышал его крик: «Убили, холера!» — и падение тела. Однако потом Ромашов стал от этих слов отказываться. Не исключено и другое,— продолжает Бородин,— у Стуса было нечто вроде поговорки: положили тебя хребтом на колено, хрустнул позвоночник — берегись. Больше всего Василь боялся хрустнуть. Не перед «ментами». Перед собой. По себе знаю: снял голодовку, набил подлое брюхо — до того противно, жить не хочется».

«Смерть эту долго скрывали от обитателей зоны,— свидетельствует бывший кучинский узник Василь Овсиенко,— 4 сентября в 10—11 утра мы услышали шаги, много шагов. Шаги остановились у карцера Стуса. Зашли, потоптались. Я различил голоса подполковникова Афанасова, замполита Долматова. Потом группа удалилась, но — другой стороной, чтоб никто из нас не видел ее из окна. Запустили версию, что Стус снял голодовку и будет этапирован в Киев. Вдова с сыном приехали — его уже похоронили, спешно, по-воровски. А тогдашнего гебиста Василенко, что сменил Ченцова, срочно куда-то перевели».

...Густой и теплый снег. Белыми гусеницами он цепляется за ветви кладбищенских деревьев, незамысловатые узоры оград. А над могилой Стуса, могилами других мучеников — снегу цепляться не за что: деревянные столбики с номерами. Мачты потерявших паруса кораблей. «Сосна из ночи выплыла, как мачта». Киевский бард Олег Покальчук, брат Юрия, счищает фанеркой снег с могил Василя и Литвина (еще один украинский писатель). Рядом — Дима Стус, поэт и киноре-

жиссер Славко Чернилевский. Сейчас мы возьмем лопаты...

Когда подняли гроб и вскрыли — голова была повернута вправо («Удар нанесен в область плеча или шеи справа»). Поверх тела брошены черные ботинки — поэт не вмещался в наспех сколоченную государственную домовину.

Прости, Василь, что я твою тщету
увидел, поднимая крышку гроба,
что опер Ковалевич смотрит в оба
(ну, отвернись!), но опер на посту.
Глядит, как сын (сын!) отвернулся твой,
а опер никогда не отвернется.
Кладбищенские жидкие воротца
руками развели. И шелухой
подсолнуховой сыплет «мент» унылый
на белый снег двоящихся крестов
и сыну надругательство готов
пришить он над отцовскою могилой...

Владимир Шовкошитный вез из Перми цинковые гробы. Грузовик остановил пост ГАИ — два капитана милиции (!) и старшина. Тут же крутился тип в синем трико с красными лампасами. Потом шофер обнаружит боковые проколы на трех шинах. «Это не УВД, это, наверное, КГБ»,— скажут работники областной милиции, опрашивавшие после моей статьи в «Комсомолке» директора Чусовской типографии Александра Михалева — машина была типографской. «Это не КГБ, это, наверное, УВД»,— скажет сотрудник Пермского УКГБ Александр Вяткин. Конечно же, не УВД, конечно же, не КГБ. Это сделал я. Потому что русский. Это я прилетел в Киев и подговорил православных священников не начинать отпевание, а гнать литургию за литургией, чтобы оттянуть время, чтобы морозное солнце поскорей село, потому что после заката хоронить нельзя, а на улице ждет-дышит многотысячная толпа, и вот, ежели она начнет возмущаться, бить стекла, переворачивать автомашины, тут же ее — в бараний рог, повод-то соблазнительный. Жаль, не рассчитал я малость, оплошка вышла, не думал, что греко-католическое духовенство, которому в православном храме службу служить запретно, смекнуло, что к чему, и, не дожидаясь новой иудиной литургии, бросилось — супротив канонов — отпевать драгоценный прах. Чуть ли не

с последним лучом солнца прах предали земле. Но пройдут месяцы — и запылают свежие могилы, взовьются адским пламенем окружившие их венки. И это тоже сделаю я, потому что русский. Матерь моя вторая, Украина, прости меня за все прегрешения моих соплеменников!

* * *

Весной этого года в газетах «Чусовской рабочий» и «Звезда» дуплетом выстрелили две публикации: бывшего начальника Чусовского отделения УКГБ Ченцова и начальника Управления КГБ по Пермской области Вохмянина.

Представляю картину суда, написанную Босхом. Истцы — Вохмянин и Ченцов. Ответчик — я. В Свидетели я приглашаю бывшего (!) генерал-майора КГБ Олега Калугина, одного из представителей пермской организации ДС Виталия Неймана, члена Верховного Совета Украины Владимира Шовкошитного, в прошлом — политзаключенных лагеря ВС-389/36 прозаика Леонида Бородина и секретаря Украинской Республиканской Партии Василя Овсиенко.

— Не связывайся ты с ними,— говорит моя мама, имея в виду монстров госбезопасности. Мама права. Мама долгое время работала в Чусовом психиатром. Маме известно, что́ такое вкрадчивый предпраздничный звонок — о т т у д а: «Не отправить ли нам социально-опасных в психбольницу?» Но не взяла грех на душу мама, и за это я ей кланяюсь в ноги.

Итак —процесс.

ВОХМЯНИН (по газете «Звезда» от 12 марта): «...имею все основания утверждать, что ряд фактов, приводимых автором в статье, не соответствует действительности или существенно искажен. Не мог, например, Ю. Беликов «прийти на поклон» к сотруднику Чусовского отделения КГБ Ковалевичу, так как последнего в штатах не только Чусовского отделения... но и УКГБ СССР по Пермской области в целом не существует».

ШОВКОШИТНЫЙ (по журналу «Украина», № 4): «На кладбище приехали в 19.30. Могилы уже были раскопаны. На дне стояли гробы. Увидев среди других невысокого молодчика в цивильном, я спросил у хлопцев, кто такой.

— Сказал, что оперуполномоченный уголовного розыска.

Я вспомнил, что видел его в кабинете КГБ. Оператор фильма Богдан Подгорный поведал: когда наша машина засияла фарами и кто-то из группы крикнул: «Наши приехали!», «оперуполномоченный уголовного розыска» удивился: «Как приехали?!»

Калугин (по газете «Комсомольская правда» от 20 июня): «У нас есть две категории внештатных помощников: агенты, которые дают соответствующие подписки и получают регулярно вознаграждение за работу, и, так сказать, доверенные лица...»

Нейман (по московской независимой газете «Панорама», июль, № 6): «28 мая в штаб-квартире Демократического Союза состоялась пресс-конференция В. Неймана, одного из руководителей пермской организации ДС, который рассказал о своей более чем 10-летней работе на КГБ. Нейман начал с того, что принес извинения «за моральный и материальный ущерб, нанесенный им демократическому движению». Об условиях работы неформалов-информаторов Нейман сообщил, что работают они только поодиночке. Платят им нерегулярно... «стукачам» более высокого уровня (как и он сам) — до 100 рублей, плюс к оплате расходов на поездки и покупку самиздата. Как заявил Нейман, из разговоров сотрудников КГБ он понял, что «все наши советские телефоны прослушиваются, почта перлюстрируется».

Ченцов (по газете «Чусовской рабочий» от 6 марта): «Я никогда не был сотрудником учреждения ВС-389/36, а человеку даже, извините, с филологическим образованием должно быть известно, что вопросы режима, а тем более цензуры — это компетенция органов МВД... Почему вдруг Ю. Беликову пришло в голову, что я должен знать о судьбе рукописей В. Стуса,— надо спросить у него».

Бородин (из личного интервью): «Перед Василенко на 36-й зоне гебистом был Ченцов. Ничего хорошего о гебистах сказать не могу. Гебист был полный хозяин в лагере. Без его ведома здесь ничего не делалось, даже бюллетень не разрешался. Администрация зоны вообще все согласовывала с гебистами».

Овсиенко (из личного интервью): «Я еще спрашивал Ченцова: «Вы же гебист — что вы в лагере делаете? Вы же не должны определять режим и цензуру». Стус писал на зоне стихи, переводил Гете, Рильке, Рембо и Киплинга. Все записи конфисковывались. Я слышал

разговор Стуса с Ченцовым: «Дайте мне хоть закончить стихи. Не отбирайте. Знаю: если со мною что-то случится, вы постараетесь уничтожить все, чтобы от меня и следа не осталось».

Вохмянин: «Буду откровенен: правдивый рассказ на страницах печати о нарушениях законности органами государственной безопасности в 30—50-х годах и фальсификация деятельности КГБ СССР на нынешнем этапе жизни советского общества — далеко не идентичные вещи!»

Калугин: «Да нет ни одной сферы жизни, в которой не присутствовала бы рука или тень КГБ. Все разговоры о новом лице КГБ, на мой взгляд, пока не более чем камуфляж».

Ченцов: «...автор на волне кампании огульного охаивания правоохранительных органов постарался внести свой «посильный вклад». В чем причины — не знаю: может, это личные мотивы «нелюбви» к указанным органам, может быть, не исключаю, что Ю. Беликов лишь исполнитель чужой воли».

Беликов: «Если Божью волю считать чужой, то, конечно, я ее исполнитель. Но я хочу сказать о том, о чем, может быть, мало кто говорил. Для творца, для художника Система тоталитарного подавления Личности, неизжитая и по сей день, страшна еще и тем, что она толкает эту Личность на путь политической борьбы, пытается подчинить ее талант уродливой усладе дня, жаждет выхолостить ее мировую энергию жирными губами Молоха и если не победить, то превратить, как это ни парадоксально для Системы, художника в остросоциального беллетриста, чего, на мой взгляд, в целом сумел избежать Василь Стус. Потому что в политическом лагере он писал лирические стихи. А «менты», гебисты и прочая мошкара неистовствовала: не может быть — мы его в карцер, а он — про синь небес и шелест трав...»

Володимир Шовкошитний

«НАРОДЕ МІЙ, ДО ТЕБЕ Я ЩЕ ВЕРНУ...»

24 серпня я вже був у Пермі. Як директор фільму «Василь Стус. Тернова дорога» мав зорганізувати перепоховання тлінних останків

В. Стуса, Ю. Литвина та О. Тихого і, звісно ж, забезпечити роботу знімальної групи.

Підстав для хвилювання не було. Ще 15 червня на ім'я Дмитра Стуса, сина поета, надійшла офіційна відповідь від керівника багатогалузевого виробничого об'єднання житлово-комунального господарства (БВО ЖКГ) Чусовського міськвиконкому Пермської області В. В. Казанцева: «На Вашу зяву БВО ЖКГ повідомляє, що перепоховання гр. Стуса В. С. дозволено. Перевезення останків здійснювати в цинковій труні. Необхідні документи на експлуатацію (ексгумацію? — *В. Ш.*) і перевезення останків Вам будуть видані по приїзді до м. Чусового».

Такі самі документи отримали рідні й близькі Ю. Литвина й О. Тихого.

Ще раніше — 6 травня (№ 38) та 19 травня (№ 41) — по Київському спецкомбінату підприємства комунально-побутового обслуговування було оголошено накази про перепоховання останків В. Стуса та Ю. Литвина на Лісовому кладовищі Києва. Такий наказ був і щодо останків О. Тихого.

Однак перепохованням того разу займатись мені не довелось. Режисер фільму поет Станіслав Чернілевський повідомив, що з Чусового надійшла заборона — нібито у зв'язку зі складним епідстановищем...

Кіногрупу я зустрів у Пермі 28 серпня. З 29 серпня по 1 вересня ми знімали колишній заклад ВС-86036 для особливо небезпечних державних злочинців-рецидивістів, де померли Олекса Тихий, Юрій Литвин, Василь Стус... З кіногрупою прибув Василь Овсієнко — недавній в'язень цієї тюрми, який відбував тут свою молодість разом з Михайлом Горинем, Левком Лук'яненком, Олесем Шевченком, Олесем Бердником, московським письменником Леонідом Бородіним... Водив нас із камери в камеру, показував, де хто сидів, де хто помер. Василь Стус помер 4 вересня 1985 року в карцерній камері № 3 під час сухої голодівки на знак протесту проти брехливого доносу наглядача Руденка, за яким його й посадили до карцеру. Йдучи до карцеру, він сказав Леонідові Бородіну: «Я оголошую голодівку до кінця». Він дотримав слова. Діагноз: ішемічна хвороба серця, інфаркт міокарда — так записано в свідоцтві про смерть III БК № 462963 від 17 жовтня 1985 року.

Юрій Литвин помер 5 вересня 1984 року в результаті «проникаючого поранення різаного черевної порожнини

з пошкодженням тонкого кишечника» в лікарні міста Чусового. Помер у 49 років, 21 з яких провів у тюрмах. Загалом же був засуджений на 41 рік.

Василеві Стусові було 47.

Їх поховали на цвинтарі в селі Копальному. В могилу Литвина вбили кілок з бляшаною табличкою, на якій вибито 7, в могилу Стуса — 9.

...Зайве доводити, що жодних епідемій у Чусовому не було. Ми зняли на відеоплівку розмови на базарі, в місцях громадського харчування тощо — ані гонконгського грипу, ані дизентерії, ані сибірської язви... А втім, це чума. Чума сталінсько-брежнєвської тиранії, політики замовчування.

...13 листопада телефоную головлікарю: довідку-дозвіл обіцяє на ранок 14-го. Нарешті довідка на руках. Усе. Більше паперів не треба. Бо: «Чусівська санепідстанція дозволяє ексгумацію і транспортування в цинкових трунах праху:

1. Стуса Василя Семеновича, похованого в с. Копальному.

...Номер поховання 9.

2. Литвина Юрія Тимоновича, похованого в с. Копальному.

...Номер поховання 7...

Іду до райвідділу міліції. Зустрічаю керівника карного розшуку Анатолія Семеновича Мікрюкова. Ще раз перевіряє мої документи:

— З юридичного боку все правильно. Ось тільки дільничного інспектора дам вам для порядку. А ще візьмете в Копальному когось із сільради...

Він викликає дільничного інспектора Файзулу Абдулайовича Матякубова. Домовляємось, що 17 листопада о 8.30 за ним заїдемо у Верхнє Каліно, де він мешкає.

Редактор газети обіцяє редакційну машину, щоб привезти на цвинтар мідників. З директором школи олімпійського резерву «Огонек» Л. Д. Плотниковим ідемо на міський цвинтар (у кооператив «Ритуал») домовитись про гробокопачів. І тут стає зрозуміло, що копати доведеться самим. Замовляю в комунгоспі ломи, мотузки, лопати (видали лише чотири лопати).

І я починаю вірити, що ми таки перепоховаємо Стуса та його товаришів. Телефоную до Пермі Юрію Бєлікову, що розшукав судмедексперта, бо місцевий їхати на цвинтар відмовився. Домовляюсь із завідуючою готелем

Лідією Іванівною Алєксєєвою про місця для групи (дуже складно — готель переповнений).

15 листопада о 23.45 за місцевим часом зустрічаю в аеропорту групу, влаштовую до ранку в готелі. Домовляємось так: група їде до Чусового, а я і Володимир Тихий, син Олекси, залишаємось в обласному центрі; перевіряємо, як із транспортуванням домовин в аеропорту, забираємо домовини, потім я везу дві домовини в Чусовий, а Володимир з братом займаються перепохованням батька в Пермі.

І тут ми припустилися помилки, яка ледь не стала фатальною. Свідоцтва про смерть В. Стуса та Ю. Литвина хлопці повезли до Чусового. Звідки ж то знати, що довідка, видана одним бюрократом на підставі того свідоцтва, не є підставою для іншого бюрократа? Йому подавай лиш оригінал! Ситуація парадоксальна — санепідстанція дозволяє ексгумацію і навіть транспортування, а гробових справ головний інженер В. П. Карцев домовин не видає!

Іду до тих, хто домовини робить: одна готова, друга — в роботі, третьої й не починали — сидять.

— У чому річ, домовилися ж?!

— Учора приходили підполковник та капітан внутрішньої служби, сказали, щоб ми з тими домовинами не поспішали.

Доводиться підвищувати ставки. За годину-другу домовини готові. Йду до Карцева. Той відсилає до облвиконкому, до ЗАГСу — взяти копії свідоцтв про смерть. Іду, бо що робити. Там — обідня перерва. Чекаю. Потім з'ясовується, що свідоцтва видані у Києві, отже, копії тут не видадуть. Повертаюсь у спецтрест. Карцев на обіді, потім — на нараді. Повертається лише надвечір. Кажу, що викликав уже з Чусового людину зі свідоцтвами і о 21.00 принесу їх йому, Карцеву, додому, а зараз кладу в заставу всі свої документи — письменницькі, журналістські, кіношні, навіть паспорт: «Читайте! завидуйте!»

Дивиться ясними, добрими, стомленими очима... й відмовляє.

Телефоную в Чусовий, домовляюсь із Михальовим, щоб залишити машину на ніч, домовляюся з водієм. Володимир Пирожников, однокашник по Вищих літкурсах, допомагає влаштуватись у готель Пермського цирку — живемо!

О 21.00 зустрічаю посланця од Чернілевського зі сві-

доцтвами — у Чусовому поки що все гаразд. Але роздивляюсь і ... бачу не свідоцтва — копії. Щоправда, завірені нотаріусом, але ж копії!

На ранок даю папери приймальниці. Та — до Карцева. Нарешті: «Видавай!»

О 9.15 залишили спецтрест. Близько десятої на КПП за містом нас зупинили. Цей КПП мав, мабуть, стратегічне значення, бо чергували тут три капітани (хто з водіїв таке бачив?!), старшина, та ще й у «Жигулях» № 78-85 ПМ сидів чоловік у синьому трико з лампасами.

Спочатку перевіряли путівку, потім рульовий механізм — виявили, що він несправний, затим примусили відкрити спідометр — пломби на місці. Я вийшов з кабіни. Водій показав на зовнішнє праве колесо ззаду — спущене. Поки морочились із кермом, «самоспустились» інші двоє коліс праворуч. Замість переднього колеса поставили запасне. Ліві задні колеса поділили на обидва боки, вийшло — по одному цілому й одному пробитому на борт. На годиннику — за двадцять дванадцята. Їхати ще чотири з половиною години. О чотирнадцятій нас чекають на цвинтарі. Два капітани перевіряють рульовий механізм — люфт, кажуть, є (хто бачив радянську вантажівку без того люфта?). Знову йдемо в КПП. (Той, у трико з лампасами, там). Капітан Чернава запитує по рації, що з Чусовим. Йому відповідають, що машина виїхала вчора до Пермі за авіаційним бензином (цистерна з ним стоїть на кузові), у путівці вказано — різний вантаж, і у водія є довідка, що замовник машини — Спілка письменників УРСР. Знову показую трьом капітанам (а передусім «синьому трико») всі свої довідки, посвідчення; знову розповідаю, що домовини чекають на цвинтарі, що завтра ми маємо здати їх на літак, що літак замовлено, що в Києві чекають рідні, чекають різні служби, що то святе діло, що...

Водій пише пояснювальну. Чернава читає, схвалює.

— Усе. Ми їдемо! — кажу.

Три капітани й старшина дивляться на «синє трико» з лампасами (таке трико запам'ятовується!) — дозволу немає.

— А ви знаєте,— раптом каже один із капітанів,— що ви підозрюєтесь у вчиненні дорожньо-транспортної пригоди?

— ?!!

— Постраждав хлопчик.

— А чи був хлопчик?! — лагідно запитую.— До речі, де і коли це сталося?

Капітани на мить зашарілись, а потім той, що повідомив нас про «злочин», знайшовся:

— На Героїв Хасану!

І то було мудро — іншої дороги з міста нема.

— Вам доведеться проїхати до Свердловського райвідділу ДАІ,— каже капітан,— там уже чекає слідчий.

— Передайте,— не стримуюсь,— що без адвоката я пошлю того слідчого...

Сідаємо в машину. Вісім зірочок із двадцяти чотирьох сідають у «Жигулі», поруч — «трико». Починають гріти двигун — хвилина, три, п'ять. На сьомій підходжу до машини.

Кажу «трико», що в КДБ обіцяли мені допомагати. Мовчать обоє.

Дуже довго їдемо до райвідділу. Капітан з «трико» — позаду. Конвой. Даю водієві телефони Юрія Мушкетика, Івана Драча, Оксани Стус, космонавта Павла Поповича, адресу Бориса Олійника та Юрія Щербака — на випадок, якщо затримають. Сам готуюсь оголосити голодівку протесту. (Як потім з'ясувалось, в цей самий час на цвинтарі в Копальному збирались оголосити голодівку Олег Покальчук, Дмитро Стус, Василь Овсієнко, Василь Гурдзан та інші...).

Заходимо до кабінету начальника райвідділу ДАІ.

— Товаришу капітан! Що там з Чусовим? — запитує «наш» капітан.

— Команда «відбій»,— чесні очі капітана-керівника забігали по кабінету, шукаючи точки опори.— Ми змушені вибачитись перед вами. Сталася помилка — номер машини той, а серія інша...

— От бачите, як усе благополучно вирішилось! — щаслива усмішка осяяла обличчя «нашого» капітана, руки попливли догори.

— Я вам це казав ще на КПП!

— Прийміть наші вибачення! — це знову капітан-керівник.

На цвинтар приїхали о 19.30. Могили вже були розкопані. На дні стояли труни. Серед інших, побачив невисокого молодика в цивільному, спитав у хлопців, хто такий.

— Сказав, що старший оперуповноважений карного розшуку.

Згадав, що бачив його у кабінеті КДБ. Оператор фільму Богдан Підгірний розповідав: коли наша машина засяяла фарами і хтось із групи крикнув: «Наші приїхали!» — «старший оперуповноважений карного розшуку» не стримався: «Как приехали?!»

Неважко уявити, що довелось пережити тим, хто чекав нас на цвинтарі. Що відчував, що думав син Василя Стуса — Дмитро, котрий з вісімнадцяти років бачив батька хіба що з п'ять, а тепер не може його перепоховати у рідну землю! І їм довелось розшукувати місцеву владу, представники якої всім гамузом, як по команді (?!), поїхали до райцентру. В Чусівському міськвиконкомі довго не могли взяти ще одну (!) довідку для перепоховання, про яку раніше ніхто навіть не згадував. О 14.00 вирішили викопувати домовини без дозволу дільничного, бо й заборонити він уже не мав права...

Темної ночі відвезли домовини в Чусовий і там, у гаражі друкарні, їх запаяли. Тим часом ми з водієм розбортували колеса: кожне з трьох було пробите збоку двома ударами чи то шила, чи швайки — самі собою колеса так не проколюються. Відеооператор Валерій Павлов зняв це на відеоплівку. Директор друкарні Михальов тільки й зміг сказати: «П'ятий рік перебудови...» Він, а ще місцевий журналіст Микола Гусєв та Юрій Бєліков допомагали нам і домовини виймати, і вантажити їх — одне слово, робили що могли, як і редактор районки Одеських, як батько шести дітей водій Валерій Сидоров, котрий майже три доби не спав; як директор місцевого МПТУ Геннадій Іванович, як багато інших чесних людей.

Ті, котрі так старанно намагались зірвати перепоховання, не врахували одного — що мають такий народ. А втім, вони його вже не мають. Народ перестав бути натовпом і усвідомлює себе як єдність людей.

Анатолій Болабольченко

РЕКВІЄМ ПО ВІЧНО ЖИВОМУ

(Матеріали по життєпису В. Стуса)

Ніхто тепер не скаже, коли саме прийшло до нього розуміння, що «велика правда і справедливість», про які трубилося на кожному кроці,

були насправді облудою, кривдою та свавіллям розбещених можновладців з надлюдськими амбіціями; коли саме пізнав ціну гучним словам та промовам, за якими ховалися зверхнє ставлення до людей, люта ненависть до демократії, коли прийшло до нього відчуття задухи. Сам поет напише:

Ця п'єса почалася вже давно,
і лиш тепер збагнув я: то вистава,
де кожен, власну сутність загубивши,
і дивиться, і грає. Не живе.
Отож мені найщасливіша роль
дісталася в цій п'єсі,
в якій я слова жодного не вчив[1].

Бюрократична система за час своєї еволюції створила власну науку володарювання, а поряд з офіційними — неписані закони поведінки. Але, попри всі хитрощі та рекламовану «далекоглядність», вона не змогла збагнути, що усякому «царствію» приходить кінець, що слава і ганьба, як би довго вони не блукали в демагогічних сутінках, знаходять зрештою, тих, кому по праву належать. Шлях цей довгий і важкий, торований людськими долями, але незворотний, як плин часу.

Система рахувалася лише з тими, що вгорі; тих, що знизу, чавила чобітьми, не дбаючи про власне майбутнє, яке здавалося вічним і непохитним. Саме такого висновку доходиш, знайомлячись з документами у так званій «справі» Стуса. Документи ці, приховані від людського загалу, свідчать про те, коли і в який спосіб діяла Система, аби приборкати потяг до правди і волелюбність поета; скорити його дух або вбити. Забігаючи наперед, зауважимо, що фізичні й духовні тортури виявилися марними — поет пішов з життя нескореним. Настане час — і людство напише свій реквієм по вічно живому, а тепер...

Кажуть, що рукописи не горять. Документи ж, на жаль, мають властивість з часом зникати. Їх знищують за збігом терміну зберігання (бо хіба ж можна зберігати вічно те, що ганьбить?) чи з якихось інших підстав, тому й виникла думка оприлюднити принаймні деякі з них і зберегти хоча б у такий спосіб.

Коли Стуса вже було притягнуто до відповідальності за т. зв. антирадянську агітацію і пропаганду,

[1] Тут цитуються вірші В. Стуса, які приєднані до справи і були, на думку звинувачення, письмовими доказами його «провини».

автор наказу, директор інституту М. З. Шамота 15 лютого 1972 року надіслав у слідчі органи КДБ характеристику, де жодним словом не обмовився бодай про неабиякий поетичний хист свого підлеглого — жодної світлої риси! Характеристику зроблено в обскурантистському стилі застійних часів.

Система добре розуміла, що кара для таких, як Стус, є насправді повільне фізичне знищення. Аби врятуватися, потрібна була якась випадковість, не передбачена Системою, або зрада власним ідеалам та прилюдне, тиражоване продажною пресою каяття в неіснуючих гріхах. Це було не для Стуса, а коли так — страшна машина знищення почала набирати оберти...

На Півночі, в архівах УВС зберігається «Особиста справа в'язня» № 80029. Заведено її 13 січня 1972 року, тобто в день затримання В. Стуса. З неї, що йде під грифом «таємно», можна довідатись про деякі деталі вже перших днів перебування Стуса в ув'язненні, у слідчому ізоляторі КДБ. У цій справі зазначається, що вже з перших днів перебування за мурами Стус стає «порушником режиму»: «намагався (!) співати в камері», «писав заяви, щоб йому дали можливість користуватися книгами з власної бібліотеки». При отриманні передачі від дружини 9 червня 1972 року — «замість підпису, вчинив напис: «Враг народа В. Стус». Одним словом — «вів себе обурливо». Вже на той час за подібні «порушення» 14 червня 1972 року він був позбавлений права купувати додатково харчування і отримувати передачі.

У листопаді його етапують у виправні колонії суворого режиму Дубравського управління ВТУ Мордовської АРСР.

Таку людину, як В. Стус, зламати було неможливо. Тортури, попри усі сподівання Системи, лише загострили в ньому реакцію на кривду, яка відійшла від латентних форм і набула характеру відкритої і безкомпромісної боротьби. Цей процес був поступовим, але незворотним, що знайшло відображення не лише в спогадах його товаришів, але й в офіційних документах, численних характеристиках, в тому числі «закритих», внутрішніх. Наведемо фрагменти з деяких. Перша т. зв. «річна» внутрішня характеристика від 30 грудня 1973 року: «...Полон злобы в адрес администрации, судебных органов и по отношению политики КПСС. В адрес этих органов высказывает клеветнические

измышления, как например: его эксплуатируют, а деньги забирают для откорма работников КГБ, ИТК-3 и т. д. Поддерживает антисоветски настроенных осужденных и сионистов. Сам объявлял несколько голодовок от одних до пяти суток. В индивидуальном трудовом соревновании участвовать отказывается. В работе самодеятельных организаций участия не принимает... Проводимые политико-массовые мероприятия посещает нерегулярно. Вину свою не признает. Считает себя жертвой репрессий Советского государства над советской интеллигенцией. Постоянно высказывает недовольство исправительно-трудовой политикой в СССР».

У лютому адміністрація сумнозвісної колонії ЖХ-385/3 в особі майора Александрова та ще й начальника установи Бойкова знову характеризує Стуса: «С прибытием в ИТУ ЖХ-385/3 определен работать мотористом на пошиве рукавиц. Данную специальность освоил быстро и с января 1973 года стал ежемесячно выполнять нормы выработки на 102—111 % до июня 1973 года. С августа ухудшил свое отношение к труду... Участвовать в трудовом соревновании отказывается, производственные собрания часто не посещал. На Всесоюзный воскресник 22 апреля 1973 года не вышел. Трудовое соревнование считает никчемным делом. Требования внутреннего распорядка и режима постоянно нарушал — в мае месяце 1973 года сорвал со всей одежды пришитые ему ранее нагрудные знаки и отказывался носить их до июля 1973 года. За данное нарушение подвергался наказаниям: объявлен выговор, лишался очередного свидания, запрещалось ему покупать продукты питания в ларьке на один месяц и водворялся в ШИЗО на семь суток... В обращении с работниками ИТУ, контролерами по надзору вел себя высокомерно, дерзко, не скрывал своей ненависти к ним... Работников администрации называл садистами, якобы они его эксплуатируют, забирают деньги из его заработка для откорма работников КГБ и администрации. За неявку по вызову на беседу в комнату контролеров ему 28 декабря 1973 года объявлен выговор. 11 января 1974 года переведен на содержание в помещение камерного типа за самовольное выступление перед строем осужденных на вечерней проверке с клеветнической речью на исправительно-трудовую политику по поводу смерти в больнице осужденного Клеманскиса. Про-

водимые политико-массовые мероприятия посещал нерегулярно, но когда на них присутствовал, то старался задавать провокационные вопросы, сопровождая их личными комментариями, переходящими в попытку обосновать их своими антисоветсткими взглядами. Вместо выданной одежды лагерного образца, носил подобранную, выброшенную другими осужденными спецодежду.

Участвовал в трех голодовках: 20 мая 1973 года объявлял трехдневную голодовку по поводу недовольства содержанием осужденных в ИТУ... С 4 по 6 сентября 1973 года голодал в связи с годовщиной его осуждения и в знак протеста против исправительно-трудовой политики СССР, якобы по поводу репрессий над советской интеллигенцией. С 5 по 10 декабря 1973 года голодал в связи с годовщиной «Декларации прав человека» и якобы попранием этих прав в СССР. В личных беседах ведет себя высокомерно, дерзко, вину свою не признает, пытается оправдаться методом клеветы на КПСС, Советское государство и исправительно-трудовую политику СССР».

Не потребує особливих пояснень і ця, чергова, характеристика. Добір понять, таких, як: «антисоветские взгляды», «клевета на политику»... і т. п., давно вже втратили свій первісний зміст. Люди добре розуміють, що стояло за цією сталінсько-брежнєвською фразеологією. Сенс відтворення цих характеристик в іншому. Через густі ідеологічні та специфічно тюремні нашарування просвічує образ принципової, сумлінної людини, яка не кориться, не гнеться і навіть в тих умовах відстоює право бути вільною та непринiженою.

Не відрізняються суттєво від попередніх і наступні характеристики. Наведемо фрагмент однієї з останніх, датованої січнем 1977 року й підписаної начальником вже іншої установи (ЖХ-385/19) Нікуліним та начальником загону Хлєвіним. У цій характеристиці наведено перелік стягнень, які мали місце раніше, «відкрито рахунок» новим, але, головне, з винятковою відвертістю зазначається, за що саме його карають: «...проявил действия, оскорбляющие представителей администрации мест лишения свободы (систематически писал жалобы клеветнического содержания), за что 25 марта 1974 года запрещались покупки продуктов питания на один месяц: 14 апреля 1975 года объявлен выговор; 30 апреля 1975 года лишен очередного свидания;

21 июля 1975 года объявлен выговор; 8 июля 1976 года лишен права покупки продуктов питания на один месяц; 14 июля 1976 года выдворялся в ШИЗО на 14 суток; 19 июля 1976 года лишен очередного свидания; 28 августа 1976 года лишен очередного свидания; 23 августа 1976 года лишен права покупки продуктов питания на один месяц; 30 августа 1976 года выдворялся в ШИЗО на тринадцать суток; 10 ноября 1976 года водворялся в ШИЗО на тринадцать суток... Систематически пишет жалобы в различные инстанции, в которых излагает клеветнические измышления в адрес политики партии и Правительства СССР, не скрывает своей злости и ненависти к советской действительности».

Нарешті, досить відверто йдеться про те, що, мабуть, найбільше непокоїть адміністрацію — численні листи, де обстоюється право бути людиною, піддається осуду «політика партії», її прагнення знищити будь-які прояви інакомислення. Реакція однозначна — Стусові дають зрозуміти, що саме за його відверті листи його й карають. Що ж то за листи, що так бентежать черстві душі? Усі вони ретельно перевіряються і не завжди доходять до адресатів, бо здебільшого приєднуються до особистої справи, а то й нищаться.

Наведемо ж одну з таких скарг, яка не пішла за призначенням. Доведений до відчаю відвертим цинізмом й знущаннями, Стус робить спробу відмовитися від радянського громадянства:

«В Президиум Верховного Совета СССР.

Я украинский литератор, репрессированный по политическим мотивам в январе 1972 г.

Фактически меня осудили за стремление к социальной справедливости, ибо нашлись силы, которые вначале отнеслись к этому стремлению резко враждебно, а впоследствии назвали его преступной склонностью, ведущей к антигосударственной деятельности.

Я ратовал за демократизацию — это было расценено как попытка оклеветать советский строй; моя любовь к родному народу, моя озабоченность кризисным состоянием украинской культуры были квалифицированы как национализм; мое неприятие практики, на почве которой вырос сталинизм, бериевщина и другие подобные явления, восприняли как особо злостную клевету. Фактами пропаганды и агитации были признаны мои стихи, литературно-критические статьи, официаль-

ные обращения в ЦК КП Украины, Союз писателей Украины и другие органы.

Следствие и суд, по сути, перечеркнули все мои надежды на какое-либо участие в литературном процессе, надолго лишили меня человеческих прав. Все мои произведения — поэта, критика, переводчика, прозаика — были поставлены вне закона, а мой 15-летний труд был конфискован и, может быть, в значительной мере уже уничтожен.

В условиях неволи я испытал на себе еще большие унижения, больно ранящие мое чувство человеческого достоинства.

Скрепя сердце, я долго удерживался от рокового ... шага — отказа от гражданства (я считаю себя несправедливо осужденным). Я надеялся, что в ближайшее время мое правовое положение, как и моих товарищей, будет восстановлено, а взятый курс на ожесточение внутриполитического климата будет пересмотрен — хотя бы ввиду его очевидной бесперспективности.

Оказалось, что я ошибался.

Репрессии 1972 г. показали, что в дискуссии с украинскими «диссидентами» власти не нашли более убедительных аргументов, чем применение силы. А лагерные условия убедили в том, что пространство применения этой силы не знает пределов. Год назад я уже находился на грани смерти.

Совсем недавно, 14.V.1976 г., из-за моего отказа лечь в больницу без книг на меня надели наручники, ругая при этом площадной бранью и награждая пинками. Все болит вот уже два месяца, но нанесенное мне моральное оскорбление куда ощутимее. Я подал на обидчиков в суд, в отместку меня подвергли новым наказаниям, продемонстрировав тем самым мою полную беззащитность перед здешним законом. Не остановились даже перед тем, чтобы человека, недавно перенесшего тяжелую операцию (резекция желудка), бросить на две недели в штрафной изолятор — якобы за клевету, содержащуюся в жалобах. Это настолько выходило из ряда обычной практики и лагерных наказаний, что вызвало двухнедельную голодовку восьми заключенных зоны, голодовку, которую администрация фактически спровоцировала своими действиями.

Добавлю к этому нещадную конфискацию моих писем ко мне, систематические аресты стихотворений, которые я переписываю в письмах к родным, реаль-

ную угрозу потерять рукописи своих лагерных стихотворений при освобождении, фактическое нелечение, полное отсутствие статуса политзаключенного и т. д., и т. п.

Нечего и говорить, насколько эти факты резко контрастируют с декларируемыми в СССР принципами гуманности и правопорядка, насколько они противоречат закону и положениям хельсинкских решений.

Сегодня я пришел к выводу, что меня сознательно низвели до положения неодушевленной вещи, оприходованной по ведомству имущества КГБ.

Анализируя реакцию местных властей на мое обращение к Вам от 15.IV.1976 г., я убедился, что репрессивные органы в лице КГБ при Совете Министров УССР прямо подталкивают меня к решению об отказе от советского гражданства. Это можно понять: ведь я украинский патриот, а с такой атрибуцией мне гарантирована пожизненная опека сыскных служб.

Итак, я заявляю: оставаться подданным СССР больше не считаю для себя возможным, а потому прошу выдворить меня за пределы страны, в которой мои человеческие права попираются столь бесцеремонным образом.

Решиться на подобный шаг слишком тяжело, но удержаться от него в создавшихся условиях, оказывается, еще тяжелее.

Василь Стус

15 июля 1976 г.»

Скарги викликають шалену лють адміністрації, але приховати або знищити усі звернення неможливо. Частину з них адміністрація змушена надсилати за призначенням, хоча це має такі ж наслідки, як і приєднання їх до справи. Ніхто на них не реагує. Не виникає навіть думки розібратися у справі і якщо не скасувати вирок, то хоча б помилувати тяжко хвору людину.

У березні 1977 року, по закінченню основного строку, Стуса, після майже двомісячного етапування, привезли на заслання до Усть-Омчуга, одного з колишніх гулагівських центрів на Колимі. Нема ніяких сумнівів, що при обранні місця заслання діяв певний розрахунок: віддаленість, що майже виключала можливість особистих контактів з однодумцями, і суворий клімат, тяжка праця, специфічне оточення — все це мало б негативно впливати на стан його здоров'я. І дійсно, не дивлячись

на інвалідність (через півроку після резекції шлунка Стусові зняли другу групу інвалідності і призначили третю), його поставили на роботу шахтарем до рудні ім. Матросова.

Переслідування продовжуються, провадяться несанкціоновані обшуки та вилучення усього писаного, що викликає підозру працівників КДБ. В лютому 1978 року вилучені чернетки листів до Гамзатова, Григоренка... Заздалегідь готується матеріал для нового засудження, готуються майбутні свідки й провокатори. Це не вигадка й не пуста фраза, бо саме ці матеріали ляжуть у фундамент нової справи, в тому числі й чернетки згаданих листів. У листі до Гамзатова Стус писав: «В январе 1972 года я стал жертвой массовых политических репрессий, которые имели своей целью искоренить ростки национально-демократического сознания на Украине. Вместе со мной были арестованы десятки молодых представителей украинской интеллигенции, обеспокоенных судьбой родного народа.

КГБ подготовило примитивный сценарий, использовав иностранного туриста Ярослава Добоша, украинца по происхождению. Ко мне в квартиру ворвался отряд кагебистов, предъявив ордер на обыск «в связи с делом Я. Добоша». Никакой связи, конечно, не было, что признали и сами следователи. Цель была одна: взять весь мой литературный архив и судить за недозволенные мысли, часто содержащиеся в черновом виде. Что же это за мысли? Особо опасным государственным преступлением были два сборника моих стихов, один из которых около 10 лет пролежал в киевском издательстве, хотя имел хорошие отзывы (в частности И. Драча) и без моей воли был издан за границей.

Среди других моих преступлений — большая статья о творчестве Павла Тычины (5 печатных листов) и творчестве Владимира Свидзинского (1 печатный лист), где я рассматривал их трагические судьбы, не редуцируя фактов истории и поэтических судеб. В обвинении — мои статьи, адресованные в официальные органы по поводу необоснованных репрессий моих товарищей — Валентина Мороза, Вячеслава Черновола, Ивана Светличного, Ивана Дзюбы; письмо в ЦК КП Украины о судьбах молодых литераторов Украины, терроризируемых в несудебном порядке.

По сталинско-бериевской методе меня судили за закрытой дверью, продемонстрировав всю силу полного

беззакония, все право насилия. Так же, как и меня, судили моих товарищей — литераторов Ивана Дзюбу, Евгения Сверстюка, Ивана Светличного, Василя Захарченко, Игоря Калинца, молодых философов Евгения Пронюка и Василя Лисового, журналиста Вячеслава Черновола, литератора Михаила Осадчего и других.

Всех нас обвинили в национализме, продемонстрировав всю силу шовинистической логики. На суде я цитировал Ваши стихи («И если мой народ исчезнет завтра, то я готов сегодня умереть»), увеличивая тем самым масштаб своего преступления. Меня осудили к 5 годам лагерей и 3 годам ссылки.

Все эти годы я требовал судить тех, кто организовал и провел репрессии надо мной и моими товарищами. Я требовал и требую судить их как врагов Советской власти, врагов украинского народа, врагов культуры и преступников против человечности.

В свете Заключительного акта Хельсинкского совещания по безопасности и сотрудничеству в Европе, смысл учиненного над нами насилия становится еще очевиднее.

Но все наши взывания к советским законам остаются втуне. Синдром сталинско-бериевской болезни не только отказываются лечить, но даже выдают за проявление здорового правового организма. То есть болезнь загоняется вовнутрь, а так называемая общественность использует весь свой косметологический талант, чтобы спрятать старые язвы под густым слоем кармина.

В настоящее время целый ряд диссидентов получил разрешение выехать на Запад, но среди них нет ни одного украинца, если не считать Леонида Плюща, в свое время спрятанного в психиатрическую лечебницу, где до сих пор пребывают другие жертвы шовинистического произвола — З. Красивский, М. Плахотнюк, Б. Ковгар, В. Рубан и другие. Удел украинских диссидентов — быть уничтоженными по мордовско-пермским лагерям, в казематах Владимирской тюрьмы, по ссыльным местам Сибири.

Я обращаюсь к Вашему чувству гражданской ответственности за судьбы сотен томящихся по тюрьмам и лагерям людей, чьим единственным преступлением является любовь к своему народу, приверженность идеалам Добра и Справедливости, к которым взывают и Ваши стихи.

Поймите, что проповедовать в своем творчестве высо-

кие идеалы гуманизма и спокойно взирать на акты беззакония и насилия — значит провоцировать неразвращенные души и умы на самоубийство. Неужели же Вас, одного из поэтов послесталинского периода, не беспокоит эта роль, малозавидная для настоящего поэта и гражданина?

Я требую пересмотра всех политических процессов на Украине, начиная с 1961 г. (так наз. «дело» Льва Лукьяненко и др.) и оканчивая недавним процессом над О. Тихим и М. Руденко. Я требую освобождения всех жертв учиненного на Украине произвола и наказания настоящих преступников, убивших десятки и сотни лет молодых человеческих жизней».

Стус повернувся до Києва у серпні 1979 року. Працевлаштуватися за фахом було неможливо, змушений працювати на роботах випадкових.

Вже в цей час Стус став провадити активну правозахисну роботу. За роки ув'язнення втрачено здоров'я, але не втрачено сумління. На нові випробування він ішов свідомо, не полишаючи без уваги жодного випадку переслідування людей за переконання. Про те свідчить хоча б лист до А. Д. Сахарова з проханням захистити арештованого М. Горбаля.

«Уважаемый Андрей Дмитриевич,

я тяжело переживаю недавние события, связанные с арестом Т. М. Великановой и других лиц — как в Москве, так и в других городах страны. Вы, наверное, знаете, что на Украине, кроме М. Горбаля, арестован Василь Стрильців и Петр Розумный. Последний арестован, кажется, 19 октября в Днепропетровской области. Он преподавал англ. язык в школах Ивано-Франковска, летом с. г. переехал в село Днепропет. области, где живет его старая мама (Розумному около 50 лет). Известно, что он ездил к ссыльному Е. Д. Сверстюку в Багдарин Бурятской АССР. Арестован он якобы за то, что при себе имел нож с инкрустированной ручкой, т. е. за хранение холодного оружия. Политическая подоплека репрессии не вызывает сомнения.

16 октября с. г. я разговаривал со следователем Миколы Горбаля — Николаем Сергеевичем Ляшенко, стараясь выяснить обстоятельства «дела». Оказалось, что все «дело» очень секретно, суд над Горбалем будет закрытый. Поэтому я направил в прокуратуру УССР следующее заявление, которое привожу здесь в переводе:

«23 октября с. г. при таинственных обстоятельствах был задержан мой товарищ, Горбаль *Николай*. Как стало известно, задержали его работники милиции Жовтневого района г. Киева. При задержании к Горбалю применили грубую физическую силу, а потом, использовав подложных свидетелей, его арестовали, обвинив в попытке изнасилования. Ник. Горбаль — бывший п/заключенный, собирался выехать к родственникам в США, подав документы в ОВИР. За ним постоянно следили — как за недавним п/з и человеком, близким к украинскому правозащитному движению. В условиях, когда репрессивные органы прибегают к грубым способам расправы и дискредитации людей, добровольно ставших на защиту елементарной законности в стране, у меня нет никакого сомнения, что М. Горбаль стал *жертвой заготовленной провокации*. Арест и циничное обвинение Горбаля дает основание полагать, что после этого власть может арестовать любого человека по любому обвинению, *если только обществ. позиция этого* человека почему-то неугодна власти. То есть арест и циничное обвинение Гобаля, как и предыдущие случаи с осужденным В. В. Овсиенком, *Ю. Литвином и др.*, говорят о том, что какая-либо защита человеческой неприкосновенности в диссидентских ситуациях отсутствует».

Перепочинок Стусові визначено короткий. «Компетентні органи» через свої оперативні служби та численних конфідентів форсовано добирали «матеріал», накопичувалися заздалегідь документи, які потім стануть сторінками справи. Закон дозволяє збирання доказів, усілякі слідчі дії лише після порушення справи, але тодішнє КДБ з цим не рахувалося. Вже 23 листопада 1979 року, тобто скоро після Стусового повернення з заслання, з Усть-Омчуга були витребувані навіть виписки з історій його хвороби за номерами — 1774/341 та 1532/247 *та інші документи, тобто уся* та робота, яка потребує якогось часу, була виконана заздалегідь.

Стуса було заарештовано вдруге і вже 2 жовтня 1980 року проголошено вирок *страшний і незбагненний* — 10 років позбавлення волі в колонії особливого режиму, 5 років заслання по тому і визнання особливо небезпечним рецидивістом.

Про те, що́ було далі, занотував сам Стус: «Таких умов, як тут, люди не пам'ятають ні з Мордовії, ні на чорних зонах, ні із Сосновки. Одне слово, режим, запро-

понований у Кучині, сягає поліцейського апогею. Будь-яка апеляція до верховної влади залишається без відповіді, бо найчастіше загрожує кара. Буквально за півроку в мене тричі забирали побачення, чи не через місяць — так званий «ларьок», підряд три тижні відсидів у ізоляторі. Здається, ніде не було такого, щоб за голодівку забирали побачення... Мене двічі карали за голодівку».

До цього можна додати лише те, що навіть без цих «позбавлень», на відміну від суворого режиму, де діє система суттєвих обмежень, на особистому режимі на все існує тотальна заборона. Карні злочинці засуджені до страти; у разі заміни їм смертної кари на позбавлення волі також відбувають покарання на особливому режимі. Багато хто з них після такої заміни просять скасувати акт про помилування, бажаючи за ліпше бути скараними на смерть. (Про це міг би розповісти хіба що Левко Лук'яненко, який відбув на особливому режимі двадцять п'ять років (!). Таке можна зустріти не часто).

Уникаючи зайвого пафосу, зазначимо лише, що ні нові тортури, ні жахливі умови існування, ні пройдені вже пекельні кола не скорили поета, не взяли верх над волею, сумлінням та розумом.

У вересні 1984 року, відраховуючи останні місяці й дні життя, він писав, звертаючись до уряду: «23 серпня ц. р., не витримавши нелюдських умов у концтаборі ВС-389/36, український політв'язень Юрій Литвин зробив спробу самогубства, він відкрив собі лезом живіт, висипавши нутрощі в закривавлену постіль. Забрано його в непритомному стані. Можливо, він уже помер.

Перед цим Ю. Литвина, видатного українського правозахисника, регулярно позбавляли побачень. Спочатку за те, що його вдарив кримінальний злочинець — провокатор (!), вдруге — за те, що його вигляд не сподобався тутешній владі — п/п Федорову.

Литвин — тяжко хворий, але медичної допомоги йому практично не подавали. Так, він 9 місяців чекав протезування зубів, проходивши з обпиленими зубами (практично весь цей час він нічого не міг їсти). Литвин —майже зовсім сліпий, а харчують його так, що можна дійти до дистрофії. Адже осліплий Ю. Шухевич втратив зір через дистрофію — тобто через концтабірний пайок. І Литвина довели до дистрофії: він важив 46—48 кг — 50- річний мужчина. Саме ці умови нелюдського знущання привели до смерті іншого пра-

возахисника з України — Олекси Тихого, якого фактично замордували — холодом, голодом і нелікуванням — 3,5 місяці тому!

У ситуації, яка кожного дня може закінчитися новою смертю, перебувають і інші політв'язні — М. Горинь, В. Марченко, В. Курило і Л. Лук'яненко, С. Скалич, В. Овсієнко — тобто практично весь український контингент тутешніх політв'язнів!

Ситуація нагадує найчорніші роки сталінщини, коли кращі сини українського народу — М. Зеров, Л. Курбас, М. Драй-Хмара, М. Куліш — конали й божеволіли по сталінських душогубках.

Питаю — який смисл у таких екзекуціях? Надії на те, що хтось із нас зламається,— марні. Абсолютно марні. Всі ми готові померти в ім'я майбутнього свого народу, в ім'я справедливості і прогресу. А наша жертовна кров, пролита в кучинському концтаборі, навіки пробуде нашою славою, а вашою чорною ганьбою. Подумайте над цим добре. Знайте: **ми** — під опікою пам'яті народу. Ми. А не ви.

Я знаю, що писати, власне, ні до кого. Українські перевертні — яничари — не пустять цього листа за призначенням. Бо чи ж не вони віддали українську молодь 50—80 рр. під ніж новітніх сталінців-беріївців? Для чого ж я пишу?

Щоб нагадати: окрім нині, буде ще й завтрашній день. Схаменіться, людове!»[1]

Та сили, навіть живлені великим гнівом та великою любов'ю, не безмежні.

4 вересня 1985 року у карцері, під час «сухої» голодівки мужнє серце Василя Семеновича Стуса зупинилося.

Передчасна смерть і посмертна Слава — ситуація, яка стала вже звичною для нашої дійсності. Сумління поета не дозволило йому жити, як той бур'ян, що навесні сходить, а восени гине. Боротьба не закінчується разом з *таким* життям... І річ уже в іншому: чи стачить усім нам глузду, сумління й сорому, зрештою, аби таке не повторилося. Боюсь, що ні...

---

[1] Лист друкується вперше.

Анна-Галя Горбач

ДОРОГА ВАСИЛЯ СТУСА ДО НІМЕЦЬКОГО ЧИТАЧА

Пробивати вікно для української літератури в післявоєнній Західній Німеччині було нелегко. Цей процес пробивання розпочався в другій половині 50-х років, коли під час «відлиги» зросло зацікавлення не тільки російською літературою післяреволюційної доби, але й літературами інших народів Радянського Союзу. Однак для нас, українців, загальний процес ознайомлення німецького читача з творами нашої літератури був дуже спорадичний. Успіхам та невдачам цього для нас важкого процесу треба б присвятити окремий нарис, тим паче, що саме наш особистий скромний перекладацький внесок упродовж останніх десятиліть був чи не єдиний. Тому зосереджуся тільки на одному аспекті цієї праці, а саме на появі німецькою мовою перекладів поезії Василя Стуса, до яких причетні також наші доньки Катерина та Марина в часі 1975—88 рр.

Слід згадати, що друга половина 70-х років, а також початок 80-х у Західній Німеччині виявилися для української літератури вельми сприятливими. Це пов'язано не тільки з тим явищем, що його сьогодні в Україні евфемістично називають «застоєм», а за кордоном маніфестувалося цілковитим замовчуванням феномена окремішності української культури та самобутності її літератури. Велику роль тут відіграли також структурні переміни, що відбулися в західному світі, а особливо в Німеччині, на видавничому терені. Це був час концентрації книжкової продукції в руках великих видавничих концернів та загибель цілої низки середніх та малих самостійних видавництв, що десятиліттями плекали галузку «відкрить» нових, невідомих літератур та їх авторів. Усе-бо зводилося до того, що видавець, який не мав фінансової бази для реклами своєї книжкової продукції, не міг іти на ризик, видавати хай і найкращого автора невідомої на Заході літератури. Про причини нашої «невідомості» на Заході тут не будемо розводитися. Однак загибель цієї згаданої відважної ланки видавничого сектора утруднила до решти і так нелегку ситуацію поширення української літератури в західному світі.

До того слід додати, що коли в Східній Німеччині (НДР) державні видавництва випускали хоч і небагато, але все ж таки певне число творів і неросійських авторів з-поміж радянських (на нашу думку, 90 відсотків займали переклади з російської літератури), то у Західній Німеччині не було з боку видавництв жодного зацікавлення українською книжкою. Ініціатива мусила виходити виключно від перекладача.

Довідавшись від одного німецького поета, що він друкує свої поетичні збірки в той спосіб, що гарантує видавцеві викуп кількох сот примірників і тим забезпечує йому бодай кошти для друку й паперу, ми дійшли думки — застосувати цей механізм і для видання поезій Ігоря Калинця. Так з'явилася збірка Bilanz des Schweigens» (Підсумовуючи мовчання), Дармштадт, 1975, яку допомогло реалізувати видавництво «Пролог» з Нью-Йорка. Велику кількість відібрали згодом групи Міжнародної Амністії для своїх книжкових ярмарків, де продавалися твори ув'язнених поетів, якими опікувалася ця благодійна міжнародна організація. Взагалі, співпраця з Міжнародною Амністією, членом якої я стала ще на початку 70-х років, відкрила деякі видавничі можливості. Існувала і нині існує група «Література і публіцистика», що особливо опікується ув'язненими авторами. Ця група, з якою ми тісно співпрацювали, і до сьогодні бере активну участь у франкфуртських міжнародних книжкових ярмарках, де на стендах бувають не лише брошури й книжки організації з річними звітами про роботу, але також і твори ув'язнених поетів, якщо такі з'явилися в Німеччині.

Ще 1976 року нам з Катериною вдалося видати книжку «Політичні в'язні в Радянському Союзі» (зв'язок з відомим видавництвом «Піпер» налагодив В. Басман, амністовий активіст, що вийшов з групи, яка опікувалася Іриною Стасів-Калинець). Були це переважно українські самвидавні матеріали, між ними відомий текст Василя Стуса «Я звинувачую». Інші його твори друкувалися в ті роки у швейцарській самвидавній серії «Самиздат», у журналі інституту «Віра в другому світі» та у виданнях Євангельської Пресової Служби (загалом 7 книжок українського самвидаву). Амністова група Василя Стуса після його повторного засудження налагодила контакт з редакцією швейцарського журналу «Поезія» (Poesie), де надруковано в 1981 році у третьому номері кілька перекладів його поезій.

Тоді ж там друкувалися поезії Йосифа Бродського, проза Зінов'єва, Померанцева і Тарсіса.

1982 року відомий учений і письменник Лев Копелєв заснував разом з Генріхом Беллем та ще кількома видатними культурними діячами Західної Німеччини товариство «Орієнт-Окцидент» для сприяння східноєвропейській літературі, що через тодішні суспільно-політичні відносини не мала шансів появлятися в цій країні. І мені запропонували стати членом-засновником товариства, що згодом розташувалося в Гамбурзі. Невдовзі після того звернувся до мене Лев Копелєв, чи не маю я перекладених творів українських поетів, які відбувають покарання в таборах або на засланні. Оскільки я двічі на рік готувала дещо із самвидавної лірики для швейцарської серії «Самиздат», редактор якої запропонував мені видавати окремою брошурою український матеріал (так під кінець 70-х років почали виходити зошити «Літерарія Україна — Самвидав»), то в мене справді було трохи підготовленого матеріалу. До збірки, що її спонсорувало товариство «Орієнт-Окцидент» як своє перше видання 1983 року «Angst ich bin dich losgeworden» («Я спекався тебе, моя тривого»), увійшли поезії Івана Світличного, Євгена Сверстюка та Василя Стуса. Копелєв написав вступне слово про поезію як основу національної екзистенції народу. У післяслові я знайомила читача з долею генерації «шістдесятників», і зокрема з авторами, що представлені в збірці. Видавництвом, що випустило збірку, керував гарний знавець літератури Рольф Апель, що й сам видав низку власних книг. Наша збірка надійшла в мережу німецьких книгарень, дістала низку дуже позитивних рецензій і була розпропагована також групами Амністії, що влаштували літературні вечори, де виступав Лев Копелєв з читанням перекладених віршів також і мовою оригіналу, по-українськи. Тут слід зауважити, що громадська робота амністових груп дуже активна, а члени цієї організації рекрутуються переважно з інтелігенції та студентства. Поширенню цієї збірки сприяла також керівниця Амністової групи, що опікувалася поетом, учителька музики та німецької літератури Е. К. До того ж і сам видавець Рольф Апель організував літературні вечори в Північній Німеччині й старався спопуляризувати творчість Василя Стуса. Коли в 1984 році почали надходити тривожні звістки з пермського табору про загрозливий стан здоров'я

поета, видавець згодився на мою пропозицію: видати малу книжку з його таборовими творами, кількома документами про суд та листами і ще не друкованими перекладами. Цим ми започаткували малу серію, де згодом вийшли матеріали про Валерія Марченка — з його листами, про Миколу Горбаля — з перекладами його ліричних мініатюр. Ця невеликого обсягу книжка «Wassyl Stus — ein Dichter im Widerstand» («Василь Стус — поет в опорі»), а також окремий зошит серії «Літерарія Україна — Самвидав» (Wassyl Stus — ein Dichter hinter Stacheldraht (Василь Стус — поет за колючим дротом), вийшов друком 1982 року у Швейцарії і переклад розділу з книжки М. Хейфеца «Українські силуети», яку я згодом видала в тому гамбурзькому видавництві, поширилися через Амністію та ПЕН-клуб, де дбала про ці речі наша приятелька Христина Бремер. На переломі 1984—85 років, коли надходили все тривожніші вісті про Василя Стуса, Лев Копелєв разом з Генріхом Беллем та іншими видатними авторами з комісії ПЕН-клубу «Ув'язнені письменники» організували телеграми до керівних осіб в Радянському Союзі.

1986 року вечір творчості Василя Стуса в Гамбурзі організувала від товариства «Солідарність» пані Геля Юргенс, велика шанувальниця творчості поета. Доповідь підготувала відома у славістичних колах германістка-славістка Ельсбет Вольфгайм, а поезії Василя Стуса читав актор Гамбурзького театру Петер Вайс.

1988 року товариство «Оріент-Окцидент» ще раз випустило збірку Василя Стуса «Du hast dein leben nur geträumt» («Життя приснилося...»), куди увійшло 105 поезій, визбираних із книжки «Палімпсести». Передне слово написала пані Е. Вольфгайм, що розглянула творчість поета у контексті європейської літератури, післямова ж належить мені. Дотацій товариства «Орієнт-Окцидент», що являли офіційно мій гонорар, не вистачило для покриття коштів на друк та оформлення. На щастя, в особі д-ра Михайла Дем'яніва, знаного мецената в українській діаспорі Німеччини, ми знайшли великодушного добродія, котрий підтримав це видання. Крім того, й наші земляки з Канади допомогли закупити велику кількість примірників для роздачі серед німецьких публіцистів та знавців літератури Східної Європи.

На цю збірку, як і на попередню, позитивно відгукнулася німецька критика. Хочемо тут зазначити, що стиль і мова перекладу свідомо адаптовані до сучасної німецької лірики, про що ми зголошувалися в розмовах з авторитетним знавцем перекладів російської лірики на німецьку мову пані Е. Вольфгайм. У сучасного читача виробилася певна відраза до традиційних віршових структур. Сьогоднішня німецька лірика — це ритмізована мова вільного вірша. Для кращого сприйняття іншомовної поезії перекладачі намагаються подавати текст у такій стилістично-мовній формі, що оптимально наближена до сучасної німецької поезії. Через те комусь із радянських фахівців перекладу, що вийшли з іншої школи, така інтерпретація може видатися «підрядником». На доказ, що ми не помилилися в нашому виборі, наведу кілька уривків з рецензій:

«Поезії перекладені з глибоким відчуттям і гарною, вимогливою мовою» (Der Tagesspiegel, Berlin, 4.12. 1988).

«Стус уміє переливати людський ляк перед смертю та забуттям у свої сильні, насичені образи, які дбайливий переклад у більшості зумів зберегти...» (Süddeutsche Zeitung, 4/5.11.1989).

«Ці поезії поручення не потребують. Як і доля їх автора. Вони промовляють за себе кожним рядком. Вони вражаюче підтверджують ще раз і ще раз чудо переміни слів на поезію, яка, навіть передаючи розпач і біль, може бути розрадою, коли вірші вдалися. Але до цього відрадного почуття, що ви зустрічаєте великого поета, завжди долучається трагіка, оскільки ця людина була замучена на смерть». (Frankfurter Allgemeine Zeitung, 6.1.1989).

Крім того, про Василя Стуса вдалося також помістити дві статті в найновіші енциклопедії світової літератури: однотомник Кренера та двадцятитомник Кіндлера. Поодинокі поезії Василя Стуса друкувалися в різних німецьких журналах та збірках, головно в альманасі ЦЕТ (ET), дуже престижному виданні, де, крім модерної літератури, друкуються репродукції модерної графіки. Так, у другому числі альманаху за 1986 рік надруковано переклад його довшого «Вертепу» («Ця п'єса почалася вже давно...»).

Отак сумарно можна сказати про удоступнення поезії нашого поета, чия трагічна доля та виняткова твор-

чість були відомішими чужому читачеві, ніж читачеві рідному.

1991, січень,
Берфурт, Німеччина.

Михайло Осадчий

ВАСИЛЬ СТУС НА ТЛІ ЕПОХИ

Виступ на вечорі пам'яті Василя Стуса в Будинку культури ім. Гагаріна (м. Львів) перед вчителями «Учительської світлиці» 4 вересня 1990 року.

Менше всього я хочу говорити про Стуса як особу, ви знаєте і його зріст, і крицеву твердість характеру, і риси вдачі. Хотів би зупинитися на Стусові як явищі епохи, що звемо тепер її епохою застою, брежнєвізму, кажуть ще, брежнєвізму-сусловізму-щербицьковізму.

Що таке епоха взагалі? Це передусім зіткнення влади і геніальних особистостей. Не буду занурюватися в глибоку історію. Візьму XX століття України. Епоха революції 1917—1920—1922-х років. Зіткнулися крупні особистості Москви і Києва. Ленін — Троцький та їхня команда з одного боку і — Винниченко — Грушевський та їхні прибічники. Всі вони вважали себе соціалістами, принаймні на словах, і в зіткненні між собою ідейні соціалісти-романтики Винниченко — Грушевський програли словоблудним і підступним соціалістам Леніну — Троцькому.

Епоха Сталіна (в Україні Кагановича, Косіора, Постишева) — зіткнення цієї епохи комунізму з комуністами-націоналами Хвильовим — Скрипником. І знову смертельний програш України та українців як нації з небаченою й нечуваною в її історії трагедією.

Епоха Брежнєва — сьогодні ми виразно бачимо спротив, протидію України намаганню стерти нашу націю з лиця землі, з політичної мапи світу,— у центрі руху спротиву України здійнялася могутня постать Василя Стуса.

Василь Стус сконцентрував у собі всю духовну енергію та відпорність України розбещеному наступові шовінізму та московського імперіалізму на нашу націо-

нальну самобутність. І в цьому холодному бою фігура Василя Стуса настільки міцна і цілеспрямована, що аби Стус не написав жодного вірша, а лише З В Е Р Н Е Н Н Я до громадськості «Я ЗВИНУВАЧУЮ КДБ» («Молода Галичина», 31 липня 1990 р.) — він би уже цим став виразником і прицільником дум і сподівань підневільної України майже за 20 років правління Брежнєва — Щербицького задовго до іншої епохи — епохи перебудови.

Але Василь Стус не тільки громадянин України найвищої золотої проби, він ще й поет, вчений-літературознавець, публіцист, філософ. Поезія Василя Стуса — це поезія буремної інтелектуальної напруги, своєрідно-оригінального світовідчуття, високоестетичної образно-пластичної передачі світу, але передусім це поезія кревного українського національного духу.

Сьогодні майже певно можна сказати, що тільки передчасна смерть поета у брежнєвських політичних душогубках не ввела Василя Стуса у лаврові колони лауреатів Нобелівських нагород в галузі літератури як першого там у к р а ї н ц я.

Як вчений-літературознавець — Василь Стус автор класичного есею «ФЕНОМЕН ДОБИ» (про ранню творчість Павла Тичини, його поетичні злети і падіння). Поки що вона, ця праця, є лише в сейфах КГБ. Але по Львову кружеляв свого часу примірник цього блискучого есею Василя Стуса, читав його і я, передав відомій і не криводушній особі, кора також прочитала і передала далі, а потім — слід загубився. Я прошу вас, порозпитуйте, може, віднайдеться це феноменальне дослідження Василя Стуса, бо з сейфів КГБ хтозна чи й виймемо?!

Як громадянин України і мислитель Василь Стус найповніше виявив себе в публіцистиці. І цей творчий доробок засвідчує і переконує, що кожному українцеві можна саможертовно і з великою самовіддачею любити Україну «во время люте», в найтяжчі хвилини її буття, її національної руйнації.

Чолом мудрого, далекоглядного і відчайдушного українця Василь Стус зіткнувся з бульдозерною епохою Брежнєва — Щербицького, героїчно загинув, але не програв. Його найзаповітніша мрія звершується: відроджується Україна, твориться українська нація, в підмурини котрої поклав свій яскравий талант і свою любов до України і Василь Стус.

Ми відбували незаконне ув'язнення в різних політичних лагерях. Але я зустрічався з ув'язненим Василем на пересилці в Потьмі (Мордовія) і провів з ним кілька діб у безперервних розмовах. Окрім обміну думками про тодішню політичну ситуацію, ми багато уваги приділили темі, котра тоді висіла в повітрі, а саме — темі тяжкого кримінального внеску багатьох членів тодішньої Спілки радянських письменників України в справу засудження молодих творчих сил, тобто в культурноцид української нації. Ми говорили про потребу створення незаплямованої національної спілки письменників України або різних творчих угруповань на грунті естетичної спільності чи особистого приятелювання талановитих працівників пера...

Навічно закарбувався у моїй пам'яті і такий епізод з нашого спільного з Василем 3-добового перебування на нарах потьминської пересильної в'язниці. Як і завше, темниця і тоді була переповнена. На прохання наглядачів Василь Стус і я, політичні в'язні, погодилися прийняти до себе одного з кримінальних в'язнів-рецидивістів. Це був шустрий, невисокий, з сіро-землистим запалим обличчям і вигнилими рештками зубів убивця. Після короткого знайомства з новачком-співкамерником ми з Василем продовжили розмову душі і серця — про Україну. Про те, що тільки незалежна Україна врятує прийдешні покоління від в'язниць і знищення, що тільки як вільна держава Україна може стати ласкавою матір'ю для своїх рідних синів і дочок.

В'язень-кримінальник довгий час вслухався, та увірвався його терпець. З куцого, згорнутого клубочка його постава випросталася — і прожогом метнулася на нас у лютому оскалі рота:

— Какая исчо Украина! Есть только матушка Расея! Она меня 13 раз судила, но я за нийо жисть свою отдам!

Ми швидко вгамували розгнузданий патріотизм убивці, а на зчинений у нашій камері гармидер прибігли наглядачі і вивели від нас метиса з азіатсько-слов'янською кров'ю.

І подумалося: важкий шлях належиться пройти Україні до своєї волі, коли навіть у буцегарні ми зі «старшим братом» не можемо порозумітися.

Свою невеличку промову-спогад я завершу власним віршем, написаним одразу, коли я довідався про смерть Василя Стуса.

ГРОМОВЕРЖЕЦЬ

У лавровий вінець Василеві Стусу

...День чорний, а конвой — горластий:
«Бістрєй! Щоб за пітьми — й крутька!»
...І «мент» натягував смугасте
Вбрання на мертву плоть «зека».
Чи знав,— та й знать «ментам» порочно,—
Якому серцю землю рив,
Кого він лютим матом крив
За виклик цей понадурочний!
— Ех, це ж прокляття — не життя!..—
Кричав на жінку-конвоїрку.—
Чи шеф доплатить нам готівку
За тайну й швидкість зариття? —
...Не доплатили...
Бо могили,—
Прийшло начальство,— а катма!
Бо та могила мала крила
І ще удосвіта могила
Злетіла в світ, як і тюрма.
Серця і душі облетіла,
Мов блиск — на зір, як грім — на слух.
Зловісна думка опрісніла:
Зарита в землю горстка тіла,—
А в небо знявся віщий дух.
І возсіяв!.. І полетів!..
О доле в'язня і трибуна,
Життя твоє зрідні тайфуну.
Могила вирвалась з-під тлуму
І кличем понеслась столунним,
На смерть розгнівавши катів.
...Конвой — на лови... Та із сил
Геть зовсім вибився у бродах:
Не *перетюрмувать* свободи!
...Стоїть, всміхаючись чарівно,
Обранець долі України,
Зек,
Громовержець,
Наш Василь!

15 вересня 1985 р.

КОРОТКА ДОВІДКА ЖИТТЯ ТА НАЙВАЖНІШИХ ПУБЛІКАЦІЙ

1938

6 січня в родині Семена Дем'яновича та Їлини Яківни Стусів в с. Рахнівці Вінницької області народилася четверта дитина — син Василько. Його найстарша сестра Ярина померла 1940 року від менінгіту, брата Івана розірвало міною 1944 року. Сьогодні з Їлиною Стус у місті Донецьку живе лише молодша з двох сестер — Маруся.

1939

Батьки Василя Стуса переїздять на Донбас, де влаштовуються працювати на один з хімзаводів м. Сталіно (сучасний Донецьк).

1940

Семен Дем'янович перевозить до Сталіна малих Василя та Марусю.

1944

Шестирічний Василько разом зі старшою сестрою Марусею йдуть до 1 класу 75-ї Сталінської школи.

1947

«Коли мені було 9 літ, ми будували хату, і помирав тато — з голоду спухлий. А ми пхали тачку, місили глину, робили саман, виводили стіни».

1951

Літо. Поїздка до бабуні в Рахнівку.

Десь на цей час припадають перші римовані вправи Василя Стуса.

1954

Закінчивши зі срібною відзнакою школу, Василь робить спробу вступити на факультет журналістики Київського державного університету. Отримавши відмову,— занадто юний ви ще,— подає документи на історико-філологічний факультет Сталінського педагогічного інституту (зарахували без іспитів, бо медаліст) і ціле літо ремонтує залізничні колії.

1959

Липень. Закінчивши з червоним дипломом інститут, Василь за розподілом їде працювати вчителем української мови та літератури в Таужнянську школу (с. Таужня Кіровоградської області).

Листопад. Початок служби у війську, котра — іронія долі — пройшла на Уралі.

22.XI.— в «Літературній Україні» виходить перша грунтовна добірка творів поета з передмовою Андрія Малишка.

1961

Листопад. Закінчення служби у війську.

Грудень. Поет починає викладати українську мову та літературу в 23-й школі м. Горлівки.

1962

Публікації: Василь Стус. Вірші // Донбас.— № 5.— С. 91—92.

1963

Січень, Василь Стус звільняється зі школи та повертається в Донецьк.

Березень. Робота на одній із шахт м. Донецька.

25 березня — серпень. Стус працює літредактором газети «Социалистический Донбасс».

Літо. Поет успішно витримує вступні іспити до аспірантури Інституту літератури АН УРСР ім. Т. Г. Шевченка.

З вересня — аспірант Інституту літератури.

Публікації:

Зореплавцю // Донбас.— № 1.— С. 72.

Ніч скульптора // Прапор.— № 1.— С. 35.

Василь Стус. Вірші // Дніпро.— № 10.— С. 92—93.

1964

Публікації: Василь Стус. На поетичному турнірі // Дніпро.— № 10.— С. 150—153.

1965

Березень. «Стус В. С. самочинно намагався організувати літературний вечір на Київському верстатобудівному заводі ім. О. М. Горького, а коли члени партійного комітету заводу попросили через відсутність приміщення перенести зустріч з молодими письменниками на інший час, Стус В. С. ображав їх і демонстративно влаштував «вечір» на вулиці, де виступали невідомі «письменники», про творчість яких сам Стус В. С. нічого не міг повідомити». (З характеристики академіка Шамоти М. З. на Василя Стуса).

4.IX. Василь Стус підтримав протест Івана Дзюби та Вячеслава Чорновола в кінотеатрі «Україна» на перегляді фільму Сергія Параджанова «Тіні забутих предків» щодо арештів у колах української інтелігенції.

20.IX. «...за систематичне порушення норм поведінки аспірантів та співробітників наукового закладу» — власне, за підтримку виступу-протесту І. Дзюби та В. Чорновола у кінотеатрі «Україна» — Василя Стуса відраховують з аспірантури Інституту літератури.

28.IX—23.XI. Стус працює в будівельній бригаді (два тижні), далі — кочегаром у дослідному господарстві Українського науково-дослідного інституту садівництва.

Грудень. Радянський безробітний Василь Стус і Валентина Попелюх одружуються в одному з відділень загсу м. Києва.

Публікації:

В. Стус. Остання атака // Зміна.— № 1.

Най будем щирі // Дніпро.— № 2.— С. 142—150.

Оптимістичне // Донбас.— № 3.— С. 14—15.

Молодий Гете // Дніпро.— № 7.— С. 49.

1966

На протязі року робота на будівництві метро, кочегаром, молодшим, а згодом старшим науковим співробітником Державного історичного архіву УРСР, звідки звільнений за «безсовісними домаганнями тов. Зубкова» (з автобіографії Василя Стуса).

Листопад. Народився син.

З грудня (і до дня арешту) працював редактором у відділі технічної інформації Міністерства будівельних матеріалів.

1966—1968. Перша збірка поета «Круговерть» та два варіанти поетичного збірника «Зимові дерева» намарне припадають пилом у видавництвах «Молодь» та «Радянський письменник».

Публікації:

В. Стус. Початки творчості // Донбас.— № 4.— С. 63—64.

В. Петрик. Гордість Іспанії // Ранок.— 1966.— № 9.

Г. Лорка.— переклад В. Петрика та Ю. Покальчука // Ранок.— № 9.

В. Петрик — псевдонім Василя Стуса.

1968

Введення військ до Чехословаччини.

Публікації: В. Стус. Гнівний поет доби / про німецького драматурга Бертольда Брехта // Жовтень.— № 9.— С. 7—12.

1970

Василь Стус мовить останнє слово над могилою по-звірячому вбитої художниці Алли Горської, чим остаточно виносить собі вирок.

Публікації: Василь Стус. Зимові дерева.— Брюссель. Література і мистецтво.— 1970.

1972

12.I. Арешт Стуса Василя Семеновича.

13.I. В органах КДБ заведено «Личное дело заключенного» за № 80029.

9.VI. Отримуючи передачу від дружини, замість підпису поставив таке: «Враг народа В. Стус», за що, ясна річ, був позбавлений права користуватися тюремним «ларьком» та отримувати передачі від дружини.

Осінь. Суд та вирок: 5 років таборів і 3 роки заслання.

Грудень. Прибув до місця позбавлення волі (Мордовська АРСР), де Стусу В. С. присвоєно № 200.

1973

15.V.— за відмову носити нагрудний знак оголошено догану.

17.V.— за відмову носити нагрудний знак і невиконання норми виробітку позбавлений права на закупку продуктів харчування на один місяць.

21.V.— за відмову з'явитися на ранкову перевірку позбавлений чергового побачення.

24.V.— за відмову носити нагрудний знак, куріння в строю і невиконання вимог контролера переведений в штрафний ізолятор на 7 діб.

22.VIII.— за невиконання норм виробітку, нетактовне поводження проведена бесіда.

27.XII.— за відмову виконати вимогу чергового контролера і неявку на виклик об'явлено догану.

1974

8.I.— за невиконання вимог адміністрації, постійне порушення внутрішнього розпорядку і самовільний виступ перед строєм засуджених на перевірці переведений на утримання в приміщення камерного типу на шість місяців.

13.I.— за порушення розпорядку позбавлений права закупки продуктів харчування на один місяць.

25.III.— за відмову вийти на роботу позбавлений права закупляти продукти харчування протягом одного місяця.

6.VIII.— за відмову від роботи проведена бесіда.

1975

11.II.— за порушення внутрішнього розпорядку оголошено догану.

14.IV.— за невихід на ранкову перевірку оголошено догану.

30.IV.— за відмову від роботи позбавлений чергового побачення.

4.VII.— за порушення форми одягу проведено бесіду.

22.VII.— за відмову вийти на вечірню перекличку об'явлено догану.

Осінь. Важко хворого Василя Стуса етапують до Київського КДБ на «беседу» про можливість визнання вини. Побачення з дружиною не дали.

Грудень. В тюремній лікарні «Гази» (Ленінградської області) Стуса оперують — видалено $^{2}/_{3}$ шлунка.

1976

4.VI.— за порушення розпорядку позбавлений права закупки продуктів харчування на один місяць і права отримати посилку.

14.VI.— за систематичне написання скарг, в яких допускав «наклепи та образи на адресу адміністрації ВТК», переведений в штрафний ізолятор на 14 діб без виведення на роботу.

19.VI.— за образу адміністрації ВТК при етапуванні в штрафний ізолятор позбавлений права на чергове побачення.

20.VIII.— за образу контролерів під час проведення у нього обшуку позбавлений права на чергове побачення.

25.VIII.— за образу адміністрації ВТК і невиконання вимог контролерів позбавлений права закупки продуктів...

30.VIII.— за відмову вийти на вечірню перекличку поміщений на 13 діб у штрафний ізолятор без виводу на роботу.

10.XI.— за порушення внутрішнього режиму поміщений на 13 діб у штрафний ізолятор з виводом на роботу.

1977

11.I.— 5.III. Етап із в'язниці Мордовської АРСР до місця заслання — сел. Матросова Магаданської області.

6.III. В. С. Стуса зараховано «учеником проходчика горного подземного участка на рудник им. Матросова Союзного производственного объединения «Северовостокзолото» МЦП СССР».

15.VI.— переведено машиністом 3-го розряду гірничої підземної дільниці.

Публікації: Василь Стус. Свіча в свічаді // Сучасність.— 1977.

1978

Василя Стуса прийнято до почесних членів PEN-клубу.

1979

Серпень. Поет повертається із заслання до Києва.

На початку осені Василь Стус вступає в Українську Гельсінкську спілку.

22.X. В. Стусу таки вдається знайти роботу в Києві. Він влаштовується в цех лиття Київського заводу по ремонту та виготовленню засобів механізації будівництва ім. Паризької Комуни формувальником 2-го розряду.

Грудень. За Стусом встановлюється адміністративний нагляд.

1980

11.1. Не витримавши великих фізичних навантажень, що геть виснажували організм,— за надбаного по зонах «букету» хвороб серце вже не витримувало,— Василь Семенович звільнився з роботи за власним бажанням.

1.II.— В. Стуса зараховано учнем намазувальника затяжної кромки на конвейєр Київського виробничого взуттєвого об'єднання «Спорт».

24.IV. — присвоєно II розряд намазувальника затяжної кромки.

14.V.— обшук на квартирі Василя Стуса та арешт представниками КДБ.

Осінь. Суд у Києві та вирок: 10 років таборів особливого режиму та 5 років заслання.

Грудень. Табір особливого режиму в селищі Кучино Пермської області, де поет перебував до кінця свого життя. Тут створено останню збірку — «Птах душі». Вона містить 300 оригінальних творів та таку ж кількість перекладів. До сьогодні, якщо цю збірку не знищено, вона знаходиться в руках людей, безпосередньо причетних до вбивства Василя Стуса.

1982

З грудня почався відлік покарання, що його було накладено на Василя Стуса,— рік камери-одиночки.

Василя Стуса визнано лауреатом міжнародного поетичного фестивалю в Роттердамі.

1983

В грудні поета перевели з одиночної камери до загальних.

Публікації:

Василь Стус. Неприкаянность на роду.— Перевод Даниила Надеждина.— В сб. «Время и мы».— С. 99—104.

З таборового зошита // Сучасність. Ч. 11.— С. 78—91.

1985

В ніч з 3-го на 4 вересня в карцері табору особливого режиму «померли» Василя Стуса.

Публікації: «A Dulag Notebook".— Translate by Marco Darynnyk and Deorge Luckyj.— The Washington Times.— 28.VIII.

1986

Публікації:

Vasyl Stus.— The poetry international award. 1979—1986.— Rotterdam, 1986.

Палімпсести.— Сучасність.— 1986.

1987

Публікації:

В. Стус. Зникоме розцвітання особистості.— Український вісник. Вип. сьомий. Серпень.— С. 42—49.

Wasyl Stus. Du hast dein leben nur getraumt. Aus du Anna-Halia Horbatsch.—Hamburg. Derold Appel.

1988

Публікації: Василь Стус.— Поезії.— Зустрічі.— №№ 3—4.— С. 31—34.— Лист до сина.— С. 34—35.

1989

17—19 листопада прах Василя Стуса, Юрія Литвина та Олекси Тихого перевезено Володимиром Шовкошитним, Станіславом Чернілевським, Олегом Покальчуком, Василем Овсієнком, Василем Гурдзаном, Валерієм Павловим, Богданом Підгірним, Сергієм Вачі, Дмитром Стусом, Володимиром та Олександром Тихими за великої допомоги пермського поета Юрія Бєлікова до Києва і віддано землі Байкового цвинтаря після заходу сонця.

Публікації:

Василь Стус. Вірші різних років // Наука і культура. Україна, щорічник.— Вип. 23.— К.: АН УРСР, товариство «Знання».— С. 404—409.

Поезія.— № 2.— С. 149—156.

Прапор.— № 4.— С. 3—9.

Наше слово.— № 52.— 24—31.XII.— С. 3.

Terminus.— № 4.— Translated by Marco Darynnyc.— P. 10—11.

Ми розминулися з життям.— Україна.— № 23.— С. 6—7.

«...Хорошо, что смерти не боюсь я...» — Литературная Россия.— 17.XI.

Повернення // Жовтень.— № 7.

Поезії // Київ.— № 10.

Листи Василя Стуса до Віри Вовк.— Сучасність. Число 9.— Вересень.

1990

В ніч з 22 на 23 квітня спалено могилу Василя Стуса, а вже влітку сього ж року перші вулиці міст і сіл України почали носити його ім'я.

Публікації:

Василь Стус. Повернення.— Івано-Франківськ.— Літературна студія «Дзвін».

Дорога болю.— К.: Радянський письменник.

Дукля // № 3.— 1990.— С. 33—35.

«Ще й до жнив не дожив...» // Молода гвардія.— 23.III.

«Не одлюби свою тривогу ранню» (листування Василя Стуса з Олегом Орачем).— Літературна Україна.— 8.III.— С. 7.

М. О. Потебенько. Протест у порядку нагляду.— Літературна Україна.— 28.IV.—С. 1—2.

Я обвиняю. Перевод Ю. Беликова.— Дети стронция.— № 6.— С. 2—5.

Поезії. З табірного зошита.— Прапор.— № 2.— С. 104—114.

Lina Kostenko. Wasyl Holoborod'ko. Igor Kalynec. Wasyl Stus. Powroty nieobecnych.— Ostrowiec swietokarzyski.

Кремінь крику // Вітчизна.— № 3.— С. 2—13.

Дещо з думок наших попередників // Україна.— №№ 22—23.

Мої години самоти //Донбас.— № 3.— С. 93—113.

Страждання без батьківщини // Україна.— № 23—24.

Поезії.— Дніпро.— № 4.

Р. Кіплінг. «If».— Переклад В. Стуса. Лист до сина // Всесвіт.— № 1.

1991

Публікації:

Василь Стус. Поезії.— Голос України // № 4, 5.1.— С. 12—13.

«Народе мій, до тебе я ще верну, і в смерті обернуся до життя».— Вечірній Київ.— 7.II.— С. 3.

Василь Стус. «Ну, а тепер — Рільке». Листи до дружини.— Підготовка тексту і примітки Михайлини Коцюбинської // Всесвіт.— № 1.— С. 177—183.

Василь Стус. Під тягарем хреста. Поезії. Упорядкування Олега Орача. Вступне слово Івана Дзюби.— Каменяр, 1991.

1992

Публікації:

Василь Стус. Вікна в позапростір. Вірші, статті, листи, щоденникові записи. Упорядкування Юрія Покальчука і Дмитра Стуса. Післямова Миколи Жулинського.— Веселка, 1992.

Підготував *Дмитро Стус*

ЗМІСТ

Голобородько Василь. Поклав своє життя за Україну... 5
Стус Марія. Славний брат мій 12
Кононученко Зінаїда. Згадую добром.... 13
Середа Іван. Цокає годинник.... 14
Лазоренко Анатолій. Штрихи до портрета Василя Стуса . . 15
Захарченко Василь. Він переміг 26
Мозолевський Борис. «Простіть мене. Я скоро буду з вами» 43
Орач Олег. Вибір. 44
Курлат Йосип. Василь Стус — каким я его знал и помню . . . 65
Іванисенко Віктор. Спогад про Прип'ять 67
Нижник Ігор. Як ми «провчили» Василя 76
Шумук Данило. Я також знав Василя Стуса 77
Світлична Леоніда. «Не можу я без посмішки Івана...» 87
Довгань Маргарита. Поет Божою ласкою 90
Вовк Віра. Київ шістдесятих років 93
Листи Василя Стуса до Віри Вовк 96
Кочур Григорій. Навколо Тичини 112
Довгань Борис. Портрет 114
Покальчук Юрій. Здрастуй, Василю! 116
Коцюбинська Михайлина. У свічаді пам'яті 127
Самійленко Микола. «Так треба» 144
Славутич Яр. Стус 150
Тельнюк Станіслав. Здатність чесно померти 150
Калиниченко Іван. Вирок 181
Пронюк Євген. Незламний і гордий 184
Гель Іван. Спогад про Василя Стуса 185
Сверстюк Євген. Базилеос 188
Горбаль Микола. «Свіча в свічаді» 218
Солдатов Сергій. Пам'яті Василя Стуса 223
Чорновіл Вячеслав. Разом за гратами 227
Горинь Михайло. Ярій, душе... 233
Сахаров Андрій. Учасникам мадрідської наради для перевірки Хельсінкських угод, головам держав — учасниць Хельсінкського акту 236
Ніклус Март. Про соратника 237
Хейфец Михайло. «В українській поезії тепер більшого нема...» 242
Калинець Ірина. ...Дивочний опівнічний спів 318
Овсієнко Василь. Таємно похований під № 9 320
Міщенко Володимир. Змроки 339
Лук'яненко Левко. Василь Стус 339
Бєліков Юрій. Тризна на закате 358
Шовкошитний Володимир. «Народе мій, до тебе я ще верну...» . 365
Болабольченко Анатолій. Реквієм по вічно живому 371
Горбач Анна-Галя. Дорога Василя Стуса до німецького читача . 385
Осадчий Михайло. Василь Стус на тлі епохи 390

Коротка довідка життя та найважніших публікацій 394